

ТІЛ БІЛІМІ ЛИНГВИСТИКА

ӘОЖ 811.512.122373

ДИАЛЕКТІЛІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР МАЗМҰНЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ АҚПАРАТ

Атабаева М.С.-

филология ғылымдарының докторы, Абай атындағы ҚазҰПУ профессоры

Тіл – ғасырлар жемісі, халық мұрасы, ұлттық қазына. Халық өміріндегі тарихи бел-белестер, ұлы өзгерістер ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетеді. Ал осы тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін фразеологизмдер құрайды. Фразеологизмдердің пайда болуына халықтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени өмірінің ықпалы зор. Образға негізделген көрініс тіл арқылы жарыққа шыққанда, ондағы ұлттық қабылдау, ұлттық дүниетаным, ойлау ерекшеліктері бірден аңғарылады. Фразеологизмдердің жасалуына негіз болатын нәрсе – адамдардың күнделікті өмірде көріп жүрген заттар, айналасындағы құбылыстар содан туындайтын жағдайлар, түрлі жағымды, жағымсыз әрекетердің ықпалы. Тілдегі тұрақты тіркестердің мағыналық астарында халықтың бүкіл өмірінің қыр-сыры жан-жақты сақталып суреттеледі. Ойды бейнелі, мәнерлі етіп, айқын жеткізу үшін тілдегі тұрақты тіркестердің қалыптасу, шығу тарихын зерттеу тіл ғылымындағы ең өзекті мәселелердің бірі саналады. Тұрақты тіркестердің жасалу жолдарына, оның мағыналық тамырына терең үңілу этномәдени мазмұнын бағамдауға мүмкіндік береді, оны ашып, айқындап сипаттап түсіну арқылы этномәдени ақпаратты пайымдау қазіргі мәдениетаралық коммуникациядағы аса маңызды мәселенің қатарына жатады. Аталған белгілер тіл атаулының барлығына ортақ болса, семантикалық бейнелілік жағынан алғанда, әр тілдің фразеологиялық оралымдары ұлттық бояумен ерекшеленеді, өйткені әр этнос әлемді өзінше көріп таниды. Қазақ тілінің фразеологиялық қоры бай, ал диалектілік фразеологизмдер осы қордың мол қабатын құрайды. Мақалада қазақ тіліндегі диалектілік фразеологизмдердің лексика-семантикалық топтары, оның ішінде «бет, жүз» ұйытқы сөздері арқылы жасалған фраземалардың этномәдени мәдени ақпараты жайында сөз болады.

Тірек сөздер: этнос, халық, лексика, дәстүрлі мәдениет, культура, фразема, семантика, этномәдени семантика, мәдениетаралық коммуникация, этномәдени ақпарат, тіл байлығы, бейнелілік.

Өзін қоршаған ортаны әр ұлт өзінше қабылдайды, осы орта бейнесі оның тілінде және мәдениетінде көрініс табады. Мәдениет дүниетанымға негізделеді, ал тіл – ең басты көрсеткіш, сол себепті қазіргі тіл ғылымы тілді мәдениеттің феномені, ұлт дүниетанымның айнасы, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде зерттеуге үлкен мән беріп келеді [1, 6-29-бб.].

Адам баласының ойы мен рухани дүниесін, дүниетанымын, өмірлік іс-тәжірибесін, практикалық әрекетін оның тілінен бөлмей, тілдік әлемімен бірге біртұтастықта қарастыру, басқаша айтқанда, кез келген халықтың тілінде ұлттық-мәдени сипатта бекітін дүние суретін, дүние бейнесін антропоцентристік парадигманың фундаментальді ұғымы ретінде зерттеу – қазіргі заманғы лингвистиканың ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Адам дүниедегі бар затты тілдегі сөздермен белгілейді, ал тілдік бейнесі жоқ, тосын дүниені немесе затты қабылдау санаға қиын соғады. Әлемнің адам санасындағы бейнесі тілдегі бейнелермен, яғни сөздермен өте ұқсас. Көп жағдайда бірін-бірі қайталайды. Әр ұлттың, халықтың санасында әлем бейнесі сыртқы және ішкі факторларға байланысты әртүрлі болғандықтан, тілдегі ерекшеліктер де сан алуан. Сыртқы факторларға географиялық орта, әлеуметтік жағдай, шаруашылық түрі, діннің ықпалы, тарихи жағдайды, ал ішкі факторларға әдет-ғұрып, дүниетанымды жатқызады. Ұлттық мәдениеттің ең маңызды және күрделі құрамдарының бірі – тіл. Шындықтың адам санасында қабылданып, ой елегінен өтіп, сөз болып қалыптасып, сөз тіркесі немесе сөйлем ретінде айтылу процесі нәтижесінде – әлем бейнесі тілде екінші көрінісін табады. Сондықтан да әлемнің бейнесі мен тіл екеуі - өзара тығыз қарым-қатынаста.

Әлем бейнесі әлемге деген белгілі бір көзқарастың бүтіндігін, жалпылығын білдіреді. Бұл туралы Э.Д. Сүлейменова: «Әлем бейнесі ұғымында бүтіндік белгісі бар және ол тілде адамдардың ұзақ қатынасы ретінде мәтін түрінде жүзеге асуы мүмкін. Жеке сөздердің табиғатында әлемнің тілдік бейнесін жасау мүмкіндігі жоқтығы, олардың қарым-қатынас қызметін атқару мүмкіндігінің жоқтығымен сәйкес келеді» [2,14-б.], – деп жазады. Әр ұлттың өз әлем бейнесі болды, себебі тіл тек ойлау, қарым-қатынастың құралы ғана емес, тіл - бүкіл этностың рухани және мәдени өмірінің

айнасы. Н.Ю.Шведованың пайымдауынша, тілдегі әлем бейнесі - халықтың көп ғасырлық тәжірибесі негізінде және тілдегі бірліктер арқылы жасалған бүкіл тіршіліктің бүтін әрі бөлшекті әлем ретіндегі бейнесі. Өз құрылымында ол біріншіден, адамды, оның материалды және рухани өмірін, екіншіден, оны қоршаған кеңістік пен уақытты, тірі және өлі табиғатты, сонымен қатар, адамның өзі ойлап тапқан мифтер мен социумды көрсетеді [3,5-б.].

Адам баласының өзін қоршаған ортаның, ақиқат болмыстың мәнін түсінуінің тәсілі ретінде дүние суреті мифологияда, религияда, поэзияда, фольклор мен сурет өнерінде, колөнерде т.б. қабылдау мен ұғынуға ыңғайлы, жеңілдетілген формада белгіленеді, бейнеленеді және бекиді. Дүние-ғаламның күллі адамзат баласына ортақ болуы дүние суретіне жалпы адамзаттық әмбебаптық сипат дарытады десе де, әрбір этномәдени-тарихи қауымдастықтың дүние әлемді өзінше көруі мен тануының, қабылдауы мен елестетуінің, ұғынуы мен түсінуінің және бұл процестердің нәтижесін бейнелеуі амал-тәсілдерінің өзгешелігіне байланысты дүние суреті этноәлеуметтік және этномәдени реңкті жинақтайды [4,18-19-бб.].

Сөйтіп, дүние суреті адамның дүние-әлемді тануын жүзеге асырып қана қоймайды, сонымен қатар ол адамның өмірлік іс-әрекетінде бағыт-бағдар қызметін де атқарады, ұлттық дүниетаным әлемін құрайды. Сондықтан дүниетаным – дүниенің тілдік бейнесіне қарағанда әлдеқайда күрделі құбылыс саналады. Дүниенің халық танымындағы көрінісі, яғни дүниетаным – дүние-ғаламның сан алуан құбылыстарына, адамзаттық қоғамдық құрылыстың барлық қабаттарына, этникалық мәдениеттің құрамдас бөліктеріне қатысты көзқарастар жүйесін құрайтын ұғымдар мен түсініктердің және олардың өзара байланысының санадағы бейнесі. Демек, ұлттық дүниетаным, түптеп келгенде, дүниенің концептуалды бейнесінің нысаны.

Ұрпақтан ұрпаққа берілетін әлемнің тілдегі бейнесі жаңарып та, өзгеріп те отырады, басқа этноспен, өзге мәдениетпен араласу арқылы толығып та тұрады. Жалпы, ұғым ұлттың өзі сияқты баяу да болса, даму үстіндегі құбылыс деп түсінілгенімен, ұлттық нышан, белгіні танытатын тіл бірліктерінің мызғымайтын, өзгермейтін түрі болады, ол, әрине, қай тілге де ортақ дүние - фразеологизмдер құбылысы. Фразеологизмдердегі өзгеріс көбінде экстралингвистикалық жағдайға байланысты жүзеге асады, онда да азды-көпті түрленетін ішкі мазмұн емес, форма.

Тілдердің қайсысында да фразеологизмдердің қоры олардың әлемді тануының ұлттық-тілдік моделінің негізіне алынатын фразеологиялық дүние бейнесін жасайды. Онда ұлттың есте жоқ ескі замандардағы өзін қоршаған орта, шындық болмыс туралы терең философиялық ой-танымы, ұлттық рухани мәдениетінің қайнар көздері көрініс табады. Фразеологизмдер арқылы берілетін бейненің түп негізінде белгілі бір этномәдени ұжымның сан ғасырлар бойы қоршаған ортаны меңгеруі, игеруі және онымен мүмкіндігінше үйлесе өмір сүруі үдерісінде қалыптасатын әлемді айшықты, бейнелі етіп көруі және тануы жатады, сондықтан фразеологизмдердің этномәдени мазмұны негізінен адамдардың күнделікті қарапайым тұрмыстық қарым-қатынасы аясындағы бейнесінен құралады. Ә.Қайдардың тұжырымдауынша, бүгінгі фразеологизм, мақал-мәтел деп жүрген тұрақты тілдік единицалардың басым көпшілігі - бір замандағы күнделікті қарапайым тірліктің, құбылыстың нәтижесі ретінде қалыптасқан тілдегі көрінісі. Олар бара-бара тұрақталып, мағыналық өзгерістерге ұшырауы салдарынан этнофразеологизм және мақал-мәтел дәрежесіне көтеріледі. Олардың дүниеге келуі о баста малға, аңға, өсімдіктерге, аспан әлеміне, табиғат құбылысына байланысты болса, бүгінде бәрі айналып келіп адам тұрмысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағышталады [1,214-215-бб.].

Демек фразеологиялық бейнені адамды қоршаған зат-құбылыс тудырады, мәдени ақпарат олардың негізгі қасиеттеріне сүйеніп жинақталады. Адам баласы өзін қоршаған ортаның әрбір бөлшегін: жан-жануар, өсімдік, тұрмыстық зат, ұғым, өзін (дене мүшесі т.б.) - зерттеп игеріп, оның жақсы-жаман, пайдалы-зиянды белгілерін айқындайды, осының бәрін өзі көріп жүрген, көңіліне түйген зат, құбылыс бейнесімен салыстыру арқылы өмір сүру ережелерін жасап, оның ұлттық белгілерін қалыптастырады. Осыған орай, Ә.Т. Қайдар: «...И любопытно то, что в этих ассоциативных параллелях, получаемых на основе наблюдений за животным миром, с одной стороны, и взаимоотношениями людей и их поступками в разных жизненных ситуациях с другой, носители находят много общего или схожего, что и служит образно-фоновой основой образования УВ и мотивами их переноса и переосмысления. Так например, в казахском языке выражение *сыыр сипағанды білмейді* (букв. «корова не понимает, что ее гладят») употребляется по отношению к людям, которые не понимают и не ценят проявляемых к ним добрых чувств и благородных намерений. В данном случае физиологические свойства животного ассоциативно переносятся на

аналогичное человеческое поведение или психологию [1,215-б.], - деп жазады. Қазақтың дәстүрлі көшпелі тұрмысына сиыр малы қолайсыз, сондықтан оны өсірумен қазақ халқы отырықшылыққа ауысқаннан кейін айналыса бастаған. Қазақ тұрмысында **жылқы, қой, түйе** жануарлары жоғары коннотацияға ие болады, ал сиыр малы мешкейлік, талғамсыздық көрінісі саналады. Адамның талғамы жақсы мен жаманды ажыратып бағалаудан туады. **Жүрегінің түгі бар** фразеологизмі "батыр, батыл, еш нәрседен тайсалмайтын, қаймықпайтын адам" мағынасын білдіріп, **жүрек жұтқан** фразеологизмімен синонимдік қатар құрайды. **Жүрек** соматизмінің ұйытқы болуы арқылы жасалған фразеологизмдер адам айтқысыз асқан ерлікті танытады. Талай қырғын жаулаушылықты бастан кешкен халық ұғымында оны қорғаушы мифологиялық батырдың болмысы-бітімі ерекше болуы керек. Әр дәуірдің өз батыры, қаһарманы болады, халық қазіргі күні аталған фразеологизмдердің бастапқы мағыналарын ұмытқанымен, оның ерлік, батырлықты көрсететін символдық мәнін эпитет ретінде жиі қолданылады [5,150-153-бб.], өйткені ерлікке қай заманда да орын бар.

Ендеше қазақ тілінде де фразеологизмдердің пайда болу себептері мен уәжіне алдымен оның тұрмыс-тіршілігі әсер етеді. Әр ұлттың өзіне тән өмір сүру салтына, тіршілік ету ортасына қарай қалыптасқан рухани құндылықтары болады, осыған қарай қызмет ететін атаулар тұрақты тіркес құрамында да кездеседі. Қазақ тілі фразеологизмдерінің құрылым-құрылысында тіл иесінің төрт түлік малға негізделген күн көру, өмір сүру қағидалары, салт-дәстүріне, ұлттық мәдени тіршілігіне қатысты суреттерден хабар беретін лексемалар негіз-тірек болады. І. Кеңесбаев оларды «ұйытқы сөз» деп атағанды мақұл санайды, мұндай сөздердің қатарына: *тіл, жүрек, көз, ауыз, қол, бас, аяқ, қара, тас, ат, ит, жер, жеті* т.б. сөздерді жатқызылады [6, 611-б.].

Осыған орай, қазақ тілі фразеологизмдері: *соматикалық* атаулар ұйытқы болған фразеологизмдер; *жан-жануар* атаулары ұйытқы болған фразеологизмдер; *сан атаулары* ұйытқы болған фразеологизмдер; *тұр-тұс* атауларының ұйытқы болуы арқылы жасалған фразеологизмдер болып топтастырылып жүр. Осылардың бәрі алуан түрлі образ жасауға негіз болады. Ал оларды заттық-тақырыптық жағынан топтастыруда: 1) ұйытқы, темірқазық қызметіндегі сөздердің лексикалық мағыналарын ескере отырып; 2) фразеологиялық бірліктердің жалпы мағынасын, яғни берілген немесе заттық мағынасын ескере отырып жүйелеу принципін ұстанады [1,11-б.].

Адамдардың болмысы табиғи жаратылысы дене мүшелері атауларының фразеологизм жасаудағы ұйытқы немесе тірек сөз болуындағы қызметі ерекше, өйткені адамның тіршілік иесі ретінде алдымен өзіне таныс, дене мүшелерінің әбден үйреншікті дағдылы құбылысқа айналған қызметі мен қасиеттері ауыспалы қосымша мағынаға ие болады. Сол себепті түркологияда бұл мәселеге айрықша назар аударылып келеді, ол еңбектерде дене мүшелерінің фразеологизм жасаудағы өнімділігін олардың түркі тілдеріне ортақ көнетүркілік қабатқа жататындығымен байланыстырады [7,34-б.]. Соматикалық атаулар қазіргі түркі тілдерінде ежелгі семантиканы сақтаумен қатар, сөздік қордың негізін құрап отыр. Олардың ішінде фразеологизм жасауда: *көз, жүрек, қол, ауыз, бет, қан, иш, тіл* лексемалары өрісті келеді, сондықтан да олар жан-жақты зерттеу нысанына айналған. Б.К.Уызбаеваның қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдерді этнолингвистикалық тұрғыда зерттеулері нәтижесіне қарағанда, таңдалып алынған сексен үш соматизмнен мыңнан астам фразеологизм туындайды екен [7,34-б.].

Бұл жалпыхалықтық әдеби тіл деректеріне қатысты болса, диалектілік фразеологизмдер қорында аталған ұйытқы сөздердің бәрі де ұшырасады. Осы топтағы **бет-жүз** соматизмі қазақ тілінде **бет-жүз-әлпет** т.б. синонимдік қатар құрайды, олардың әдеби-диалектілік варианттарының көлемі тіпті кең. Түркі тілдері фразеологизмдерін салыстыра зерттеген Қ. Қалыбаева «Бет» соматизмі «жүз» сөзінің синонимі ретінде азербайжан мен алтай тілінен басқа тілдердің бәрінде кездесетінін, **бет-жүз** сөзінің ұйытқы болуынан жасалған фразеологизмдердің қыпшақ тобы тілдерінде, негізінен, *ұялу, ұялту, қаралау, намысқа тию, бедел, абырой* мағыналарын білдіретінін, ал *жақ* сыңары арқылы жасалған фразеологизмдердің *ұру, соғу, жүдеулік* мағыналарын білдіруге бейімділігін атап көрсетеді [8,198-201-бб.].

Диалектілік жүйедегі **бет-жүз-жақ** синоним соматизмдері арқылы жасалған фразеологизмдерді этномәдени мазмұнына қарай төмендегіше топтауға болады:

➤ **ұялу, ұялту** мағыналарын білдіретін фразеологизмдер: *бетімен жер басу, беті пісу, беті түсу*. Фразеологизмдер мағынасы **бет** сөзінің тура мағынасымен өзектес, адамның беті - оның ішкі көңіл-күй сезімінің айнасы. Фразеологизмдер құрамындағы *жер басу, пісу, түсу* сыңарлары **бет** сөзінің тура мағынасынан туындайтын ауыспалы мағына арқылы **ұят** ұғымының дәрежесін

көрсетеді. *Жүзі жапырылу* - жүзі шыдамау, қысылу, ұялу. Жалпы қазақ халқында «ұят» адами қасиеттің негізгі категориясына жатады;

➤ **ұятсыз** мағынасындағы фразеологизмдер: *бет-аузы жоқ* - ұяты жоқ, фразеологиялық мағына ұят ұғымының мүлде болмайтынын көрсетеді, ол «жоқ» модаль сөзінің семантикасына сүйенген;

➤ **ұятқа қалу, абыройы төгілу** мағынасындағы фразеологизмдер: әдеби тілдегі *бет моншағы үзілу/ бет моншағы салбырау* мағыналас тіркестеріне *бет моншағын сыпырып тастау* диалектілік фразеологизмі вариант бола алады. *Бет моншақ* - тура мағынасында қалыңдықтың бас киіміне тағылатын әшекей. *Бет моншақты* - сәукеленің екі жағына салбырата тағып қояды, ол белге дейін, тіпті, белден төмен де түсіп тұрады [9,44-45-бб.]. *Бет моншақ* әшекей ғана емес, оның сиволдық мәні үлкен. *Бет моншақ* қалыңдықтың артазальғын, тәрбиесін көрсетеді, сондықтан оның үзіліп түсіп қалуы үлкен ұят, жаман ырым, саналады. Ал диалектілік *бет моншағын сыпырып тастау* варианты «ұят-намысты жиып қою» мағынасын білдіреді, бұл белгілі жағдаятқа байланысты шарасыздықтан болуы мүмкін, ал *беттің арын белбеуге тую* «ұялмау, арланбау, арын сату» мағыналарының диалектілік варианты болып табылады. Диалектілік семантика *бет моншағын сыпырып тастау* фразеологизмі білдіретін семантикадан да қою көрінеді, ол *белбеуге тую* етістігіне бекітілген. *Бет қара болу* - ел алдында, бөтен біреудің алдында ұятқа қалу, кірерге тесік таппау, семантика *қара* сын есімі арқылы беріліп, адамдар арасындағы этика ережесінің бұзылғандығы, қолайсыздық жайлы ақпаратты жинап тұр;

➤ **көңілге қарау, көңілін жараламау** мағынасында қолданылатын фразеологизмдер: *бетке қарау* - қатты айтып көңілді жараламау, кешіріммен, түсіністікпен қарау семантикасын білдіреді;

➤ **қарсыласу, беттен алу** мағыналарын білдіретін фразеологизмдер: *беттен шармай алу* - қатты қарсылық білдіру, мұнда адамның қарсылық агрессиясы байқалады ал *жүзінің жұдырығымен қарау* - үдірейе, ызғар шаша, сұстана қарау бұл тіркестің мағынасы да ызалы, кекті қарсылықты байқатады, поэтикалық бейне *жұдырық* лексемасынан шығады;

➤ **сұлу, әдемі** семантикасын білдіретін фразеологизмдер: *бетінің мөрі кетпеген* - жасына қарамай өңін бермеген, сұлу қалпында сақталған, бетінің қызылы, бояуы сөнбеген мағынасында;

➤ **көңіл айту** семантикасын білдіретін фразеологизмдер: жалпыхалықтық тілдегі «көңіл айту» салтын Монғол *жеріндегі қазақтар бет көріп қайту* фразеологизімімен білдіреді;

➤ **ұнатпау, жаратпау** семантикасы: *жүз бермеу* - ыңғай бермеу, жақтырмау, келіспейтіндік сыңай таныту;

➤ **сүйеніш, медет көру** семантикасы: *жүз тұту* - арқа сүйеу, бетке ұстау, *бетке басар* - алдыңғы қатарлы, бетке ұстар. Бұл ел ішінің әртүрлі мәселелерін шешетін, қамын ойлап, сөзін сөйлейтін беделді адамға қатысты айтылатын фразеологизм, сонымен қатар, «бетке ұстар болу» мағынасы елден шыққан белгілі, атақты азаматтарға да тән;

➤ **сөйлемей, үндемей** мағынасын білдіретін фразеологизмдер: *жақ кірісін ашпау - сөйлемей, үндемей, ләм-мим демеу*,

➤ **кездесу, ашық сөйлесу** мағынасы: *бет екі сөйлесу* - бетпе-бет, жүзбе-жүз сөйлесу, сұхбаттасу мағынасында, ал *бет қосу* - беттесу, бетпе-бет, жүзбе-жүз келу, ашық бетке айту мағынасында жұмсалады;

➤ **жақ айқастырмау** - қинау, қиын жағдайға түсіру, сөйлеуге, жауап қатуға мүмкіндік бермеу мағынасын білдіреді.

Сөйтіп, фразеологиялық бірліктің ішкі формасының пайда болуы ең алдымен, фразеологизмге арқау болатын еркін тіркестің тура мағынасына сәйкес келетін қандай да бір жағдаятқа байланысты. Оған мән, мағына беріледі, мазмұн бекітіледі. Осы мән, мағына, мазмұн келесі бір ұғымды білдіру үшін қайтадан ой сүзгісінен өтіп, ауыс мағынада қолданыла бастайды, яғни о бастағы жағдаятты білдіретін сөздердің алғашқы, біріншілік мағыналарына негізделіп, фразеологиялық бірліктің образы қалыптасады. Осылайша ішкі форма түзіледі. Фразеологизмнің ішкі формасын мәдени ақпараттар көзі деуге болады. Өйткені онда мәдениет қалдыратын «іздер» – мифтер, архетиптер, салт-дәстүрлер, тарихи оқиғалар мен материалдық мәдениеттің элементтері көрініс табады [10,34-б.].

Соматикалық фразеологизмдер этностың ғалам, әлем, дүние жайлы түсініктерінің көне элементтерін жаңғыртуға көмектеседі, дүниенің біртұтас тілдік моделін қалыптастыруға қатысады. Соматикалық фразеологизмдерді талдау барысы тілдің соматикалық бірліктері дүниенің концептуалды бейнесін түзуші деп қабылдауды қажет етеді, адамның дүние-ғалам туралы түсініктерімен бүтіндей және жүйелі түрде танысуға мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі фразеологизмдердің жасалуына ұйытқы болатын тірек сөздердің ішінде ең көбі адамның дене мүшелерінің атаулары. Бұл тек қазақ тілінде ғана емес, жалпы тіл-тілде кездесетін ортақ ерекшелік. Демек, адамдар өзінің іс-әрекетінде неғұрлым жете танып білген заттар мен құбылыстардың қасиетін ұзақ уақыт бойы бақылай жүріп, солардың ерекшеліктерінен жинақтаған өмірлік тәжірибелеріне сүйеніп түрлі қорытындылар жасау дағдысын меңгереді. Осыдан пайда болған салыстырулар, ұқсата отырып жаңа ұғым туғызу, өзі білетін ежелгі атауға тағы да басқа мағынаны үстеу, оны тілдік қатысым әрекетінде ауыспалы мағынада жеткізу сияқты қатынас құралының қызметіне қосымша бейнелілік туғызады.

Қазақ сөйленістері жүйесінде де фразеологизмдер қоры біршама, диалектілік фразеологизмдер формалық жағынан жалпыхалықтық фразеологизмдерден ерекшеленбейді. Семантикалық жағынан қазақ тілінің фразеологиялық қорын әдеби-диалектілік синоним, вариант қатарларымен байыта түседі, антонимдік қатарлар түзіледі. Диалектілік фразеологизмдер эмоционалды-экспрессивтілігі, поэтикалық бейнелілігі жағынан әдеби тіл қорындағы фразеологизмдерге кем түспейді, ауызекі сөйлеу тіліне тән болғандықтан, рең мәні, бояуы қалың болуы да мүмкін. Мұның барлығы фразеологизмдердің ішкі формасындағы ақпарат мазмұнынан көрінеді.

1 Кайдар А.Т. *Актуальные вопросы казахского языка. Алматы: Ана тілі, 1998. 304 б.*

2 Сулейменова Э.Д. *Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. Алматы: Демей, 1996. с. 168.*

3 Шведова Н.Ю. *Теоретические результаты, полученные в работе над «Русским семантическим словом» // ВЯ. – 1999. №1. – С 3-6.*

4 Нұржанова А. *Дуниенің қарабайыр бейнесі: фразеологиялық фрагменттің соматикалық коды: филол. ғыл. канд. ... дисс. Астана, 2010. 125 б.*

5 Кайдар А.Т. *Тысяча метких и образных выражений «Казахско-русский словарь с этнолингвистическими пояснениями. Астана: ТОО Білге, 2003. 368 с.*

6 Кеңесбаев І. *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы: Ғылым, 1977. 712 б.*

7 Уызбаева Б.К. *Қазақ тіліндегі соматикалық етістік фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дисс. авторефераты. Алматы, 1994. с. 21.*

8 Қалыбаева Қ.С. *Салыстырмалы түркі фразеологиясы. - Алматы: Полиграфия Сервис К. - 2009. - 404 б.*

9 Смағұлова Г.Н. *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. Алматы: Ғылым, 1998. 196 б.*

10 Маслова В.А. *Лингвокультурология. М.: Academia, 2001. 208 с.*

Резюме

Атабаева М.С. доктор филологических наук, профессор КазНПУ имени Абая

Этнокультурная информация в содержаниях диалектных фразеологизмов

Язык – это результат многовековой работы, наследие народа, национальное достояние. Сведения об исторических этапах развития, великих преобразованиях в жизнедеятельности народа передаются из поколения в поколение посредством языка. А большую часть словарного состава, усиливающего образность, богатство языка, составляют фразеологизмы. Возникновению фразеологизмов повлияли быт и культура народа. Когда в языке проявляется явление, основанное на образах, то обнаруживаются особенности национального восприятия, национального мировоззрения, мышления. Образование фразеологизмов основано на влиянии, которое оказывают повседневные бытовые предметы, которые люди наблюдают каждый день, окружающие их явления, ситуации, вытекающие из них, различные положительные и отрицательные действия. Иносказательное значение устойчивых выражений в языке несет в себе описание различных сторон жизнедеятельности народа. Для того, чтобы донести мысль образно, выразительно, ясно, необходимо изучить историю формирования, возникновения фразеологических сочетаний в языке, что является одной из актуальных проблем в лингвистической науке. Глубокое изучение способов образования устойчивых фразеосочетаний, их значений дает возможность определить их этнокультурное содержание, а исследование этнокультурной информации посредством раскрытия, выявления и описания данного содержания относится к ряду важнейших проблем в межкультурной коммуникации. Если перечисленные выше признаки являются общими для всех номинативных единиц языка, то с семантической образности фразеологические обороты каждого языка отличаются национальным колоритом, поскольку каждый этнос воспринимает мир по своему. Фразеологический фонд казахского языка особенно богат, а диалектные фразеологизмы составляют большую часть этого фонда. В статье рассматриваются лексико-семантические группы диалектных фразеологизмов казахского языка, в частности изучается этнокультурная информация, содержащаяся в фраземах, образованных при помощи лексемы «лицо».

Ключевые слова: этнос, народ, лексика, традиционная культура, фразема, семантика, этнокультурная семантика, образ, межкультурная коммуникация, этнокультурная информация, богатство языка, образность.

Summary

Atabaeva M.S. Doctor of Philology, Professor of Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Ethno-cultural information in the content of phraseology of dialect

Language - is the result of centuries of work, the heritage of the people, a national treasure. Information on the historical stage of development, the great transformations in the life of people passed down from generation to generation through the language. A large part of the vocabulary of enhancing imagery, richness of language, form idioms. The emergence of phraseology influenced the life and culture of the people. When a language is manifested phenomenon based on the images, the detected features of the national perception of the national outlook, thinking. Education of phraseology based on the impact that everyday household items that people watch every day, the surrounding events, situations arising out of them, various positive and negative actions. Allegorical value fixed expressions in the language carries the description aspects of life of the people. In order to convey the idea figurative, expressive, clearly, it is necessary to study the history of the formation, occurrence of phraseological combinations in the language, which is one of the most pressing problems in linguistic science. Depth study of methods of formation of stable phraseo combination, their values makes it possible to determine their ethnic and cultural content, and the study of ethno-cultural information through disclosure, identification and description of the content refers to the number of the most important problems in intercultural communication. If the above symptoms are common to all nominative units of language, the semantic imagery turns of phrase in each language different national colors, as each ethnic group perceives the world in their own way. Phraseological fund of the Kazakh language is particularly rich and dialectal idioms make up a large part of the fund. This article discusses the lexical-semantic group of Kazakh language dialect of phraseology, in particular ethno-cultural study the information contained in frazema formed using tokens "face".

Keywords: ethnicity, nation, vocabulary, traditional culture, frazema, semantics, ethno-cultural semantics, image, intercultural communication, ethno-cultural information, richness of language, imagery.

УДК 811.161.1

РЕЧЕВОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Г.А. Атембаева - *Казахский национальный педагогический университет им. Абая, магистрант второго курса*

В статье рассматривается речевое поведение с точки зрения лингводидактики. В качестве своей центральной категории современная лингводидактика определяет концепт вторичной языковой личности. Этот концепт понимается как совокупность способностей готовности человека использовать речевые навыки в условиях аутентичного общения с представителями других культур. Вторичная языковая личность реализуется только в общении, поэтому при ее изучении в центре внимания оказывается ее речевое поведение и языковое сознание. Языковое сознание личности реализуется в речевом поведении носителя языка, характеристики которого зависят от уровней, составляющих структуру языковой личности. Лингвисты направляют свои усилия на изучение языка как общественного явления. Вслед за лингвистикой к закономерностям обучения языку обращается и лингводидактика, которая ставит перед собой задачу описать структуру и содержание модели овладения языком в процессе обучения, которая применительно к изучению неродного языка может быть представлена как модель языковой личности. В настоящее время лингводидактика и методика обучения языку функционируют как самостоятельные науки внутри полинаучной системы языкового образования.

Ключевые слова: Лингводидактика, языковая личность, языковое сознание, речевое поведение.

Современная лингводидактика рассматривает в качестве своей центральной категории концепт вторичной языковой личности. Этот концепт понимается как совокупность способностей готовности человека использовать речевые навыки в условиях аутентичного общения с представителями других культур. Вторичная языковая личность реализуется только в общении, поэтому при ее изучении в центре внимания оказывается ее языковое сознание и речевое.

Как отмечает В.И. Карасик, речевое поведение — это «осознанная и неосознанная система коммуникативных поступков, раскрывающих характер и образ жизни человека» [1, с.8]. Оно определяется коммуникативной ситуацией и социальными характеристиками говорящего (его статусом, полом, возрастом и др.).

В лингвистических источниках разграничиваются понятия «речевое поведение» и «речевой этикет», с одной стороны, и «речевое поведение» и «коммуникативное поведение», с другой стороны. Как подчеркивает З.К. Сабитова, понятие «речевое поведение» шире понятия «речевой этикет», который связан со стандартными речевыми формулами в стандартных коммуникативных

ситуациях. Речевое поведение включает особенности общения в различных ситуациях, вследствие чего речевой этикет входит в понятие речевое поведение как его составляющая [2, с.6].

Что касается терминов «речевое поведение» и «коммуникативное поведение», то они разграничиваются следующим образом. Коммуникативное поведение определяется Ю.Е. Прохоровым и И.А. Стерниным как вербальное и невербальное поведение личности или группы лиц в процессе общения, регулируемое нормами и традициями общения данного социума [3,с.42]. Если термин «речевое поведение» акцентирует внимание на речевом аспекте общения, то термин «коммуникативное поведение» включает более широкий набор коммуникативных факторов, в том числе нормы и правила общения.

Как подчеркивают ученые, речевое поведение определяется языковым сознанием, которое, в свою очередь, является составной частью коммуникативного сознания. Понятие «коммуникативное сознание» в связи с этим шире понятия «языковое сознание». В лингвистических исследованиях коммуникативное сознание определяется как совокупность механизмов сознания человека, набор принятых в обществе норм и правил общения, которые обеспечивают его коммуникативную деятельность. На эти различия указывают, в частности, Ю.Н. Прохоров, И.А.Стернин. Согласно ученым, эти различия между коммуникативным и языковым сознанием формируются следующим образом. Например, в речевой ситуации приветствия языковое сознание содержит информацию о том, как надо приветствовать[3, с.51-52]. Таким образом, языковое сознание составляет ту основу, на которой базируется коммуникативное сознание.

По мнению Н.И. Формановской, речевое поведение — это «лишенное осознанной мотивировки автоматизированное, стереотипное речевое поведение», которое выражается в стереотипных высказываниях, речевых клише, с одной стороны, и в каких-то сугубо индивидуальных речевых проявлениях данной личности — с другой. Также Н.И. Формановская включает в него и неречевые (невербальные) средства коммуникации: жесты, мимику, тональные фонационные особенности.

В речевом поведении проявляется вторичная языковая личность, принадлежащая данному времени, данной стране, данному региону, данной социальной группе, данной семье. Не случайно Н.И. Формановская подчеркивает, что речевое поведение регулируется социальной иерархией, национальной культурой и этикетом, ритуалом, воспитанностью личности и постоянной практикой, контролируемой сознанием [4, с. 159].

Речевое поведение, по мнению исследователя Т.В. Лариной, имеет свои национально-специфические особенности не только из-за различий в средствах коммуникации, но из-за различий в механизме их выбора, предпочтительности и частности их употребления в тех или иных ситуациях общения. Национальные особенности коммуникативного поведения представляют собой «закрепленные традицией коллективные привычки народа, проявляющиеся в выборе и предпочтительности употребления в процессе межличностного взаимодействия тех или иных коммуникативных стратегий и средств коммуникации (как вербальных, так и невербальных), в результате чего вырабатывается национальный стиль коммуникации, или коммуникативный этностиль». Таким образом, речевое поведение составляет сущностную характеристику личности [5, с. 507].

Вторичная языковая личность как особый феномен связывается с понятием языковой личности. С позиции антропоцентрической парадигмы, человек познает мир через осознание себя, своей теоретической и предметной деятельности в нем, определяя иерархию ценностей, которая проявляется в его речи, а центром внимания становится носитель языка – языковая личность [6,с.233].

В книге «Современная дидактика» Г.И. Богин приводит следующее определение языковой личности: «Центральным понятием лингводидактики является языковая личность — человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки. Языковая личность — тот, кто присваивает язык, то есть тот, для кого язык есть речь. Языковая личность характеризуется не только тем, что она знает о языке, сколько тем, что она может с языком делать» [7, с.61].

Ю.Н. Караулов определяет языковую личность: как «совокупность (и результат реализации) способностей к созданию и восприятию речевых произведений (текстов), различающихся а) степенью структурно-языковой сложности, б) глубиной и точностью отражения действительности, в) определенной целевой направленностью». Как видим, по Ю.Н.Караулову, в содержание понятия «языковая личность» входит и характеристика семантико-строевого уровня ее организации, и

языковая модель мира данной личности, и ее жизненные этические мотивы, установки, доминанты [6, с.254].

Языковое сознание личности реализуется в речевом поведении носителя языка, характеристики которого зависят от уровней, составляющих структуру языковой личности. Поведение человека, в том числе языковое, обусловлено социальными условиями его жизни, его внутренним миром, уровнем его интеллектуального развития, его духовным началом, особенностями менталитета, культурными ценностями носителя языка, отражающими специфику восприятия и осознания человеком окружающего мира. Все вышесказанные факторы и определяют неповторимое своеобразие языковой личности отдельного человека.

Лингвисты направляют свои усилия на изучение языка как общественного явления. Вслед за лингвистикой к закономерностям обучения языку обращается и лингводидактика, которая ставит перед собой задачу описать структуру и содержание модели овладения языком в процессе обучения, которая применительно к изучению неродного или иностранного языка может быть представлена как модель вторичной языковой личности. В настоящее время лингводидактика и методика обучения языку функционируют как самостоятельные науки внутри полинаучной системы языкового образования. А.Н. Шукин разграничивает их следующим образом: «Таким образом, если лингводидактика — это теория обучения языку, разрабатывающая ее методологические основы, то методика характеризует сам процесс обучения либо конкретному языку в конкретных условиях его изучения (частная методика) либо раскрывает закономерности и способы обучения (группе языков) вне конкретных условий его изучения (общая методика), либо предполагает рекомендации по обучению какой-либо стороне языка или виду речевой деятельности (специальная методика)» [8, с.689]. Отсюда можно сделать вывод, что проблемы лингводидактики и методики могут быть исследованными как раздельно (самостоятельно), так и в совокупности. Все зависит от цели и задач, поставленных перед нами в условиях конкретной рабочей ситуации по конкретной языковой или методической теме. То есть проблемы лингводидактики и методики в системе языкового образования могут рассматриваться раздельно друг от друга или объединенными в одно целое, потому что они тесно взаимосвязаны, взаимообусловлены.

В процессе дальнейшего развития лингводидактики и методики обучения языку как самостоятельных наук внутри полинаучной системы языкового образования их дифференциация будет все более углубляться и расширяться (при наличии тесного взаимодействия), что является нормой для истории автономизации наук. Для нашего исследования актуальны обе эти науки, поскольку речевое поведение как составляющий уровень вторичной языковой личности эффективно рассматривать с точки зрения конкретных условий обучения языку, теоретическую основу которых составляет лингводидактика.

1 Карасик В.И. *Языковой круг: личность, концепт, дискурс*. – Волгоград: Перемена, 2002. — 477с.

2 Сабитова З.К. *Речевое поведение: вчера и сегодня*. Алматы: Қазақ университеті, 2012. — 174с.

3 Прохоров Ю.Е., Стернин И.А. *Русское коммуникативное поведение*. — 2-е изд., испр. и по.- М.: Флинта: Наука, 2006. — 328с.

4 *Формановская, Н.И. Речевой этикет и культура общения* – М.: Высшая школа, 1989. — 159с.

5 Ларина Т.В. *Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций*. — М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. — 507 с.

6 Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность*. – М.: Изд-во ЛКИ, 2007. — 264 с.

7 Богин Г.И. *Современная лингводидактика*. — Калинин: Калинин.гос.ун-т, 1980. — 61с.

8 Шукин А.Н. *Лингводидактический энциклопедический словарь: более 2000 единиц*. М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. — 746 с.

Түйіндеме

Г.А. Атембаева Абай атындағы ҚазҰПУ магистранты **Тілдік тәртіп лингводидактикалық мәселе ретінде**

Мақалада тілдік тәртіп лингводидактикалық тұрғыда қарастырылады. Қазіргі заманғы лингводидактика өзінің орталық категориясы екінші тілдік тұлғаның тұжырымдамасы ретінде айқындайды. Бұл тұжырымдама тұлғаның тілдік қабілеттер жиынтығымен дағдыларын басқа мәдениет өкілдерімен түпнұсқалық қарым қатынас жағдайында қолдануға дайындығымен түсіндіріледі. Екінші тілдік тұлғасы тек қарым-қатынаста қолданылады, сондықтан оны үйрену кезінде тілдік тәртіппен тілдік түсінік басты назарға алынады. Тілдік түсінік тұлғасы тілдік тәртіптен тілді қолданушысында қолданылады, оның мінездемелері тілдік тұлғаның құрылымды құрастырушымен дәрежесіне байланысты болады. Лингвистер тілді қоғамдық құбылыс ретінде үйренуге өз күштерін салады. Лингвистикадан кейін тілді игеру заңдылығына лингводидактика қарастырылады, тілді игеру

оқу барысында құрылымымен мазмұны өз алдына міндет деп қояды, басқа тіл игеруге сай тілдік тұлғаларға ұсынылуы мүмкін. Қазіргі уақытта лингводидактикамен тілді игеру әдістемесі дербес ғалымдар ішінде тілдер білім жүйесінде қызмет көрсетеді.

Түйін сөздер: Лингводидактика, тілдік тұлға, тілдік сана, сөйлеу мінез-құлқы.

Summary

G.A. Atembayeva Kazakh National Pedagogical University. Abaya, a second-year graduate student

Speech behavior as a linguodidactic problem

Speech activity is studied in the article, from the side of lingual didactics in the capacity of its central category, modern lingual didactics determines the concept of secondary linguistic personality. This concept is understood as totality of ability for preparation person to use speaking skills in conditions of authentic communication with representatives of other cultures. Secondary linguistic personality is realized only in communication, because of it while its studying, in the center of attention appears its speaking activity and linguistic consciousness.

Linguistic consciousness of personality is realized in speaking activity of native speaking, descriptions which depend on levels, that from the structure of linguistic personality. Linguistics direct their efforts as studying of language as public phenomenon. Following linguistics, to patterns of teaching language also lingual didactics pays attention, which stays before it goal to describe the structure and model's content of language mastering in process of education. This model can be applied for studying the second language, as well as the model of linguistic personality.

Nowadays lingual didactics and methodology of teaching function as independent science within poly scientific system of lingual education.

Keywords: Linguodidactics, language personality, language consciousness, verbal behavior

УДК 811:651=111

THE RELATIONSHIP OF SOCIAL AND COGNITIVE ASPECTS OF BUSINESS DISCOURSE STUDY

Babatayeva K. K. - *master's degree graduate student of Kazakh Teachers Training University, Almaty,*
kymbat_babatayeva@yahoo.com

This article is devoted to the study of the relationship of social and cognitive aspects of the business discourse. According to most scientists, the discourse of social groups and individuals interaction should be studied in the context of socio-cognitive structures and culture, including values and attitudes of society. The main goal of the cognitive theory of pragmatics is the desire to explain the conditions of success of the speech act, based on the study of the relationship between the situational context of verbal communication and cognitive systems communicants. For this reason, discourse, as social - cognitive action reflects the state of society and culture, being and thinking, social and individual in written and oral forms of business discourse. Therefore, both cultural and social parameters, ultimately, have an impact on speech activity by a cognitive system of business communicant, model cultural values in different language communities and form a conceptual image of the world inherent in each language community.

Keywords: business discourse, socio-cognitive concept, extralinguistic factors.

Study of business discourse in terms of his cognitive aspects has attracted the attention of researchers relatively recently. Through the analysis of written and oral business discourse modern linguists seek to resolve questions about the relationship and interdependence of internal and external factors of human being and thinking, and social and individual factors as well [1] Considering the conditions of successful speech acts, Western scholars T. van Dijk and W. Kintsch one of the firsts noted the importance of specific national, social, cultural and educational differences between the communicators, the background of the speaker and the listener. They argued that "every culture has their important events and actions so we and the residents of any African village speak and write on various topics <...> Depending on where we are - at breakfast, in the restaurant, in the tram we tend to speak on various topics " [2, p. 42]. In this connection there is need to involve a broad social and situational context in which an impact was done by speech.

According to most scientists, the relationship between discourse and social structures is not a simple correlation or causative interaction. Here is the place to be very complex socio-cognitive process, which includes mental models and other cognitive representations arising in the minds of the participants. [3] Consequently, these cognitive components such as general knowledge, ideology, norms, values, unique mental models of different personalities, are important components of the social theory of discourse. As noted by R. Wodak, "in spite of the fact that a person cannot "differentiate" the consciousness of the other

("black box"), (almost) all of us believe that there are certain mental processes which link the production and comprehension of the text with saying, text and communication, and social phenomena "[4, p. 125]. In this regard, it is the desire to integrate social and cognitive approaches in unified theory determined the emergence of a new concept of T. van Dijk - *socio-cognitive discourse analysis*.

According to modern scholars (T.A. van Dijk, R. Wodak, D. N. Fairclough, PM Dayneko, EV Buda and others.), insufficient attention to the cognitive component of discourse analysis significantly inhibits the development of certain sciences, including critical discourse, sociolinguistics, applied linguistics. Indeed, the use of socio-cognitive approach to the study of business discourse is, in our view, a step forward in the understanding of communicative pragmatic aspects of linguistic sign.

A significant milestone in the research of the founder of socio-cognitive approach T.A. van Dijk was the use of cognitive research in describing the pragmatic and social dimensions of discourse. According to the scientist, the cognitive model of discourse should reflect the fact that a coherent text is done in a social context [5, p. 55], which includes:

- 1) *general cultural knowledge*;
- 2) *social and cultural situation*;
- 3) *communicative situation*,

To understand sociocognitive concept it is necessary to clearly distinguish the concepts of "*context*", "*contextual model*", "*situation*". According to the interpretation of T.A. van Dijk, a *context* should be understood as "objective" social variables but not only as gender, age, etc. characteristics, and specific mental models, referred to as *contextual models*. According to scientists, it is contextual models that are the "missing link" amongst the communicative situation, discourse and social processes from point of view of sociolinguistic and cognitive aspects. Contextual models include specific category of culture and universal data (participants, spatio-temporal model, goals, actions), without which the complex social interaction would be impossible between participants of communication [6]. Thus communicants verbal behavior depends on the situation: "Possible actions, and consequently the text are limited to specific parameters of situation" [2, p. 160]. In other words, a communicant can make a successful speech act only in case the latter meets the requirements of the sociocultural context. Some modern Russian and domestic scientific researchers attempts to review business discourse in terms of the particular context. Thus, the Russian linguist Y. Danyushina defines communication as a comprehensive exchange of information, emotions, impacts and considers the corporate communication as communication in the business sphere which is communication in the corporate context, ie, in terms of conducting business activities [7]. Kazakh scientist G. G. Burkitbayev also notes the importance and potential consideration of the context of the business discourse study and the actual business communication: "Although the genre of business discourse analysis comprehensively and deeply connected with linguistic theory, its main future goal is not so much the development of a specific linguistic model, or build the original linguistic theory as development the best research method of real communication in a specific social context, and the precise definition of the typical forms of communication, as well as a full explanation of the relationship between the typical forms of communication in connection with the context" [8, p. . 210]

Cognitive pragmatics appeared in the context of modern language science development, including cognitive character and reflecting the relationship between man and the world through its language, [9; p.50]. The main goal of the cognitive theory of pragmatics is the desire to explain the conditions of successful speech act, based on the study of the relationship between the situational context of verbal communication and cognitive systems communicants. In this case, the concept of situational model allows us to understand not only the idea of the stereotypical sequences of events (as in scripts and frames), and the "personal knowledge that people have with respect to this situation.

Based on the foregoing, the activation of the speech act schemes allows interpret any text better and illocutionary virtue of its constituent speech acts taking into account both the situational and communicative contexts. In this regard, it is impossible to adequately understand the speech act in isolation, as noted in the works of JL Austin and JR Searle, but only in text and extra-linguistic context, ie, in the discourse.

In recent years, scientists (T.A. van Dijk, Trosborg A., Y. Zhu, DC Iriskhanova, Dayneko PM, Igor Zhukov, AV Rudenko et al.) more and more are showing interest in this fairly new field of linguistics, developing a methodology for studying the basics of sociocognitive discourse. Touching on the issue of sociocognitive features of business discourse, we believe that effective communication is possible in case individual cognitive and social spaces are common for business partners. For the successful implementation of business communication it is necessary to obtain not only mastery of the language system, and also a

conceptual system, including performance, skills, values and norms as a special and everyday socio-cultural areas, including knowledge of the norms and rules of communication. Communication in the business community is a transfer of the necessary information, professional and versatile knowledge during business communication, which involves, above all, consistency, based on the system of human knowledge about the world and the meaningfulness of this knowledge in the course of business communication, which is the basis of the institutional frame of institutional business discourse, the internal psychological structures, which are formed in the process of living and learning in the human mind, and which is represented by prevailing his picture of the world business community and himself. [10]

Thus, the study of business discourse undoubtedly requires appealing to extralinguistic factors as well as to the cognitive, cultural and social interpretations, so this explains why cultural and social parameters, ultimately, have an impact on speech activity by a cognitive system of a business communicant, simulating the cultural values in the different language communities and forming a conceptual image of the world inherent in each language team.

1 Макаров М.Л. Языковой дискурс и психология // *Язык и дискурс: когнитивные и коммуникативные аспекты: сб. науч. тр. / под ред. Сусов А.А. – Тверь: Тверской госуниверситет, 1997. – С. 34-45.*

2 Ван Дейк Т.А., Кинч В. Стратегия понимания связного текста // *Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – № 23. – С. 153-212.*

3 Van Dijk T.A. Introduction: discourse and domination // *Discourse and Power / ed. by van Dijk T.A. – New York: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 1-26.*

4 Р. Водак. Взаимосвязь "дискурс - общество": когнитивный подход к критическому дискурс-анализу // *Современная политическая лингвистика / под ред. Будаева Э.В., Чудинова А.П. – Екатеринбург: УрГПУ, 2006. – С. 123-136.*

5 Ван Дейк Т.А., Кинч В. Макростратегии // *Язык. Познание. Коммуникация: сб. науч. тр. – М.: Прогресс, 1989. – С. 41-67.*

6 Будаев Э.В. Недостоящее звено дискурс-анализа: контекстуальные модели Т. ван Дейка // *Политическая лингвистика. – 2009. – № 28. – С. 153-155.*

7 Данюшина Ю.В. Многоуровневый анализ англоязычного сетевого бизнес-дискурса: дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2011. – 486 с.

8 Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс: онтология и жанры. – Алматы: Ғылым, 2005. - 210 с

9 Ключев Е.В. Речевая коммуникация: учебное пособие для университетов и институтов. – М.: Рипол Классик, 2002. – 315 с.

10 Ширяева Т.А. Когнитивное моделирование институционального делового дискурса: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Краснодар, 2008. – 50 с.

Түйіндеме

Бабатаева К.К. - магистрант ҚазМемҚызПУ, kymbat_babatayeva@yahoo.com

Бизнес дискурс зерттеудің әлеуметтік және танымдық аспектілерінің қарым-қатынасы

Бұл мақалада әлеуметтік топтар мен жеке тұлғалардың іс - қимыл әрекеттері және танымдық құрылымдар, қоғам, мәдениет саласындағы құндылықтар жайлы сөз етіледі. Жалпы іскерлік дискурс әлеуметтік және танымдық аспектылер арасындағы қарым - қатынасты зерттеуге арналған өте күрделі үрдіс. Танымдық прагматикалық теорияның негізгі мақсаты ситуациялық контекстердегі ауызша қарым - қатынасты зерттеу болып табылады. Негізінде сөйлеу және қарым - қатынас жасаудың барлық шарттарын түсіндіруге ұмтылады. Танымдық іс -әрекет әлеуметтік және жеке адамның мәдениет, қоғам алдындағы өзара қарым - қатынасын ауызша, жазбаша баяндайды. Сондықтан да мәдени және әлеуметтік параметрлер сайып келгенде іскерлік коммуниканттың когнитивтік жүйесі арқылы әлеуметтік құндылықтардың сұлбасын жасайды. Әлеуметтік құндылықтар әр түрлі тілдік ұжымда әлемнің концептуалдық бейнесін қалыптастырады.

Түйін сөздер: іскерлік дискурс, әлеуметтік-танымдық тұжырымдамалар, экстралингвистикалық факторлар

Резюме

Бабатаева К.К. - магистрант КазГосЖенПУ, Алматы. kymbat_babatayeva@yahoo.com

Взаимосвязь социальных и когнитивных аспектов изучения делового дискурса

Эта статья посвящена изучению взаимосвязи социальных и когнитивных аспектов делового дискурса По мнению большинства ученых, дискурс как взаимодействующие социальные групп и индивидов должен изучаться в контексте социально-когнитивных структур и культуры, включающей в себя ценности и менталитет общества так, как в деловой коммуникации имеет место быть очень сложный социо - когнитивный процесс. Главной целью когнитивной теории прагматики является стремление объяснить условия успешности речевого акта, основываясь на изучении взаимосвязи между ситуативным контекстом речевого общения и когнитивными системами коммуникантов. Исходя из этого, дискурс, являясь социально - когнитивным действием, отражает

состояние общества и культуры, бытия и мышления, социального и индивидуального в письменных и устных формах делового дискурса. Поэтому как культурные, так и социальные параметры, в конечном счете, оказывают влияние на речевую деятельность посредством когнитивной системы делового коммуниканта, моделируют культурные ценности в разных языковых коллективах и формируют концептуальную картину мира, присущую каждому языковому коллективу.

Ключевые слова: деловой дискурс, социокогнитивная концепция, экстралингвистические факторы.

УДК 378.02:37.016

О НЕКОТОРЫХ МЕТОДАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Д.М Бекмашева, Б.Н. Луговская, Е.И. Махметова - старшие преподаватели кафедры иностранных языков КазНУ им. Аль Фараби

bbekmasheva@mail.ru, makhmetova@mail.ru, jane35_mariya@mail.ru

В данной статье рассматриваются некоторые методы обучения иностранным языкам в вузах. Большое внимание было уделено следующим методам: фундаментальному методу, лингвосоциокультурному, интенсивному методу, аудиовизуальному и коммуникативному подходу. Каждый из методов имеет свои особенности, некоторые из них обладают большей популярностью. Фундаментальный метод это старый классический вид обучения иностранным языкам. В основе классического метода лежит понимание языка как полноценного и реального средства общения, значит все языковые компоненты – говорение, чтение, слушание, письмо а также устную и письменную речь нужно развивать у студентов планомерно и гармонично. Так называемый лингво – социокультурный метод объединяет языковые структуры такие как, грамматику, фонетику, лексику с внеязыковыми факторами. Коммуникативная методика направлена на практику общения. В статье будут рассмотрены основные методы преподавания английского языка, так как он является языком международного общения. В современном мире английский язык пользуется огромной популярностью, Делается вывод о том, что главное положение занимает коммуникативный метод. Всякий метод это сочетание умений, знаний, теорий и практики.

Ключевые слова: коммуникативный, интенсивный метод, межкультурное общение, ситуативный подход.

Как мы знаем, всякий дом начинается с его проекта. Последнее время многих меньше всего пугает огромная крепость, под названием иностранный язык. В первую очередь, этим необходимым планом послужит знание современных методик изучения. Сейчас, когда рынок образовательных программ изобилует предложениями по самым разнообразным приемам изучения иностранного языка, вопрос. «По какой методике вы преподаете?» становится всё более актуальным. Преподаватель, который хочет, разнообразит урок, всё чаще застывает перед книжными полками с лингвистическими пособиями или интернетом и задумчиво просматривает длинный список литературы с разными методиками преподавания. "Современная методика преподавания английского языка", "Быстрый экспресс-метод", "Коммуникативная методика преподавания иностранного языка". Так много нового, интересного и неизвестного! Не рождает ли это сомнения в результатах. Можно ли доверять таким современным технологиям? Или отдать предпочтение старой методике? Раньше преподаватели иностранных языков уделяли внимание грамматике, почти механическому владению словаря, чтению и литературному переводу. Давали однообразные задания: чтение текста, перевод, запоминание новых слов, пересказ, разные упражнения по тексту. Таким образом язык знали лишь немногие: только очень целеустремленные и трудолюбивые люди могли овладеть им на должном уровне. И сейчас для достижения такого результата тоже требуется немало усердия, упорства и каждодневного труда. Но, действительно язык стал в той или иной форме доступен большинству. И методика преподавания стала разнообразной и учебников, пособияи немало. Стали больше ориентироваться на потребителя. Зачем, например менеджеру или инженеру ненужные знания о гласных, согласных звуков. Их не интересует ни теория, ни история языка - иностранные языки, в первую очередь английский, требуются им исключительно функционально, для использования в разных сферах жизни общества в качестве средства реального общения с людьми из других стран. У преподавателя и у студентов сейчас есть выбор. Студент например, может посещать курс максимально отвечающий его потребностям. На занятиях они больше не ограничены в избрании речевых средств и собственном речевом поведении. Преподаватель тоже не стеснен в выборе: методов и приемов обучения - от игр и тренингов до синхронного перевода; в организации занятий; в

выборе учебников и учебных пособий - от широкого спектра отечественных изданий до учебников Оксфорда, Кембриджа. Преподаватель теперь может подбирать, творить, комбинировать, видоизменять. На сегодняшний день существует множество различных методик и способов преподавания иностранного языка, а также огромный выбор пособий, выбор которых зависит лишь от ваших предпочтений, вкусов и фантазии. Существуют ряд методик преподавания иностранного языка как фундаментальный, лингвосоциокультурный, коммуникативный, эмоционально смысловой, интенсивный. Классическую методику по другому называют фундаментальной. В основе классического подхода лежит понимание языка как настоящего и полноценного средства общения, а значит, все языковые компоненты - устную и письменную речь, аудирование, чтение, письмо нужно развивать у студентов планомерно и гармонично. Такой именно комплексный подход направлен, в первую очередь, на то, чтобы развить у студентов способности понимать и создавать речь. Методика предполагает занятия с преподавателями, но такой порядок нельзя считать минусом: преподаватель, не являющийся носителем языка, имеет возможность анализировать и сопоставлять две языковые системы, сравнивать конструкции, лучше доносить информацию, пояснять грамматические правила, предупреждать возможные ошибки и переводить всевозможные тексты на родной язык. Всеобщая увлеченность иностранными специалистами - явление временное, думаем, что западный мир по достоинству оценил приоритет билингвальности. Наибольшую ценность в современном мире представляют преподаватели, способные мыслить в контексте двух культур и доносить до студентов соответствующий комплект знаний. Один из самых серьезных и всеобъемлющих методов изучения иностранного языка является лингвосоциокультурный, который предполагает апелляцию к такому компоненту, как культурная и социальная среда. Сторонники этого метода уверены в том, что язык теряет жизнь, когда преподаватели и студенты ставят целью овладеть лишь лексико-грамматическими формами.

Можно сказать, что первое место в рейтинге популярности методик активно удерживает коммуникативный подход, который, как следует из его названия, направлен на практику общения. Эта методика давно практикуется в Европе. Коммуникативный подход, как следует уже из ее названия, направлен именно на возможность общения. Из 4-х видов речевой деятельности, на которых держится любой языковой тренинг (чтение, письмо, говорение и аудирование) повышенное внимание уделяется именно двум последним. Вы не услышите на уроках особенно сложных синтаксических конструкций или серьезной лексики. Устная речь любого грамотного человека сильно отличается от письменной. В настоящее время все большее количество преподавателей обращаются к коммуникативному методу изучения английского языка. Объектом этого метода является сама речь, то есть такая методика в первую очередь учит общаться.

Говоря о коммуникативный методе мы имеем в виду большую активность студентов. Задачей преподавателей в данном случае станет вовлечь в беседу всех присутствующих в аудитории. Для лучшего запоминания и использования иностранного языка необходимо загрузить все каналы восприятия.[6. с.3]

Суть коммуникативного метода заключается в создании естественных ситуаций общения. Таким образом, для воссоздания диалога студент имеет возможность применить на практике все полученные знания. Очень важным преимуществом коммуникативного метода можно считать то, что он обладает огромным разнообразием упражнений: здесь используются ролевые игры, диалоги, симуляция реальной коммуникации [3, с. 85].

Сначала коммуникативный метод отвергался, однако в данное время он снова занимает лидирующие позиции наряду с традиционным грамматико-переводным методом. Многие преподаватели современных вузов отдают предпочтение именно этим двум методам, причем нередко они используются в комплексе. Другие методы в высших учебных заведениях применяются крайне редко, отчасти это связано с отсутствием настоящих носителей языка среди преподавателей, а отчасти с тем, что уровень подготовки студентов после школы низкий. Некоторые другие методы такие как аудиовизуальный и аудиолингвальный например, в чистом виде используются очень редко, однако очень многие преподаватели университетов и институтов время от времени проводят занятия, опираясь на такие методы. Таким образом, можно разнообразить общеобразовательную программу и заинтересовать студентов.

Кембриджский и оксфордский подходы к языку объединяет то, что в основу работы большинства курсов положена коммуникативная методика, связанная с некоторыми традиционными элементами преподавания. Этот подход предполагает максимальное погружение студента в языковой процесс,

что достигается с помощью сведения апелляции студентов к родному языку до минимума. Основной целью этой методики является научить студента сначала свободно говорить на языке, а потом думать на нем. Можно сказать, что механические воспроизводящие упражнения тоже отсутствуют: их место занимают ролевые ситуации, работа с партнером, упражнения на поиск ошибок, разные задания на сравнения и сопоставления, подключающие и память, и логику, умение мыслить аналитически и образно. Весь комплекс приемов и методов помогает создать англоязычную среду, в которой студенты должны будут: читать, общаться, участвовать в беседах и ролевых играх, излагать свои мысли на этом языке и делать выводы. Оксфордские и кембриджские курсы ориентированы на развитие не только языковых знаний, но также творчеству и общего кругозора студента. Язык очень тесно связан с культурными особенностями страны, следовательно, учебники непременно включают страноведческий аспект. Благодаря разнообразию методических приемов, в числе которых одно из ведущих мест занимают языковые технологии, британские учебники способствуют формированию навыков, необходимых человеку в современной деловой жизни, умение делать доклад, проводить презентации, вести переписку и так далее.

1 Шейлз Д. Коммуникативность в обучении современным языкам. [Совет по Культурному Сотрудничеству. Проект № 12 «Изучение и преподавание современных языков для целей общения».] Совет Европы Пресс, 1995.

2 Громова О.А. Аудио-визуальный метод и практика его применения. М., 1977.

3 Домашнев А.И. и др. Методика преподавания английского языка в педагогическом вузе. М., 1983.

4 Палмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М., 1960.

5 Основные направления в методике преподавания иностранных языков в XX вв. / Под ред. М.В. Рахманова. М., 1972.

6 Л.М. Алиярова, А.Р. Халенова, Л.М. Махажанова. Современные методики преподавания английского языка в высших учебных заведениях. Вестник КазНПУ им.Абая, серия «Филологические науки» №3(53), 2015. 215 стр.

7 <https://e-mail.ru/compose/?mailto=mailto%3aaliyarova.laura@mail.ru>
ainagul-khalenova@mail.ru

Түйіндеме

**Бекмашева Б.Н, Луговская Е.И, Махметова Д.М. – ал Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті
Жоғарғы оқу орындарында шетел тілін оқытудың кейбір әдістемелері**

Бұл мақалада жоғарғы оқу орындарында шет тілдерін оқытудың кейбір әдістемелері талқыланады. Атап айтқанда іргелі әдіс, қарқынды әдіс, аудиовизуалды және коммуникативті әдістердің қолданысы ерекше талқыланған. Іргелі әдіс дегеніміз шетел тілін оқытуда кеңінінен қолданылып келе жатқан ескі классикалық әдістердің бірі. Классикалық әдістің негізін тәлдің толық шын мәнінде қарым қатынас құралы екенін түсініміз керек. Ол дегеніміз тілдің барлық компоненттерін, яғни сөйлеу, оқу, жазу, тыңдап түсіну немесе ауызша, жазбаша сөйлеу қабілеттерін жүйелі түрде бірқалыпты дамыту керек деген сөз. Ал, «лингвосоциокультурный» дегеніміз тілдің грамматика, фонетика, лексика сияқты факторларын біріктіріп оқытатын тәсіл. Коммуникативті әдіс практика жүзінде қарым қатынас жасау арқылы оқытуға бағытталған. Әрбір әдістің өзіндік ерекшеліктері бар, олардың кейбіреулері өте танымал және кең қолданыста. Мақалада студенттердің ағылшын тілін үйренудегі маңызды оқу әдістері мен қазіргі заманға сай әдістердің жоғарғы оқу орындарындағы қолданысы жайында айтылған. Қазіргі кезде ағылшын тілі өте танымал тіл болып табылады және әлем бойынша кең таралған. Оның халықаралық қарым қатынас тілі екендігіне күмән жоқ, тілді үйрену үшін қарым қатынас жасау бірден бір құрал екендігі айтылған. Сондықтан, коммуникативті тәсілге көп көңіл бөлінген.

Түйін сөздер: іргелі, коммуникативті әдіс, мәдениетаралық тәсіл, ситуациялық тәсіл.

Resume

**Bekmasheva B.N, Lugovskaya E.I, Makhmetova D.M Senior teachers of al Farabi Kazakh National University.
Some Methods of Teaching Foreign Languages in Universities**

This article discusses some methods of teaching foreign languages in universities. Particular attention was paid to the following methods: the fundamental, lingua - cultural, audio-visual, intensive and communicative approach. Each method has its own characteristics, some of them are more popular. Fundamental method is classical and the oldest type of methods in teaching foreign languages. Classical method is based on the understanding of language as a full and real means of communication, then all language components - speaking, reading, listening, writing also oral and written language is necessary to develop the students' speech habits systematically and harmoniously. The so-called lingua - cultural method combines language structures such as grammar, phonetics, vocabulary with extra linguistic factors. Communicative method is aimed at the practice of communication. This article

will discuss the main methods of teaching English language, because it is the language of international communication. In today's world English is very popular, it is concluded that the main position is occupied by the communicative method.

Keywords: Communicative, intensive methods, intercultural communication, situational approach.

УДК 811.512.12/16'37

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЛЕКСИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІКТЕРДІҢ ҒЫЛЫМИ-ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Боранбаев С.Р. – *Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университетінің ректоры, ф.ғ.д., доцент., sandybai60@mail.ru*

Нұрлыбаев Н.М. – *Шымкент университетінің Ғылым және халықаралық байланыс проректоры, ф.ғ.к., доцент м.а., nnmank@mail.ru*

Түркологияда бұрынғы және кейінгі ортағасырлық жазба ескерткіштеріне көңіл бөлудің жеткіліксіздігі дәстүрлі қолданылатын тарихи-салыстырмалы талдау әдісімен ғылыми-теориялық формаларды әлдеқайда тереңдетіп зерттеуді қажет етеді.

Бүгінгі тақырыптың өзектілігі бірқатар қыпшақ жазба ескерткіштерін зерттей отырып, көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің тарихи-генетикалық байланысын егжей-тегжейлі қарастыру, қазақ тілінің лексикалық қоры материалында кешенді салыстырмалы жұмыстар жүргізу, фонологиялық, лексикалық, морфологиялық талдау жолдарымен бұл тілдердің сабақтастығын айқындау, бұл тілдердің жүйелі біртектілігін көрсетеді; қазақ тілінің қалыптасуында ежелгі қыпшақ тілін, оның мәдени-тарихи мәнін, олардың тарихи-генетикалық сабақтастығын айқындау. Дін, мәдениет, этностың шаруашылық жүргізуі, сөзсіз қазіргі тілде бейнеленеді. Сондықтан тіл тарихының халықтың тарихымен өзара тығыз байланысты тілдік топтар глоттогенезін зерттеу этногенез мәселелерінен ажыратылмайтындығын көрсетеді.

Түйін сөздер: Тарихи жазба мұралар, жазба дереккөздер, түркі мәдениеті, ескі қыпшақ тілі, этникалық топтар, түркі тілдерінің морфологиялық құрылымы.

Қазақ мәдениетіне қатысты дереккөздер қорының бірі ретінде көнеден келіп жеткен тарихи мұралардың мәні өте зор. Оларды зерттеп білу, оқып-үйрену мәдениетіміздің, азаматтық тарихымыздың әлі күнге дейін белгісіз жатқан, басы ашылмаған мәселелерін айқындай түсуге септік етері сөзсіз. Соңғы уақыттарға дейін осы салаға қатысты жазба дереккөздерді “көне түркі жазба ескерткіштері” деп жалпы бір атау ыңғайында түсініп, солай қабылдап келдік. Мұның өзі түркі халықтарының төл жазуы деп танылған “рун” таңбалы (графикалы) ескерткіштерімізге байланысты. Бірде “рун, руника (құпия жазу, таңба)”, “ойма жазу”, “түрк жазуы”; сондай-ақ, манихей, көне ұйғыр, ескі гот, ескі грек, араб графикасы үлгілеріндегі “қадим” деп аталынып жүрген әліпби үлгілері Еуразия далаларында, оның ішінде бұрынғы Алтын Орда аумағында және өзгедей шет аймақтарда да ұзақ уақыттар бойына кеңінен қолданыста болған. Түркітанушылардың осы салада атқарған зерттеу жұмыстарының барысында көпке дейін “көне түркі” мәдениеті деп танылып келген ұғым жаңа мән-мағынаға ие болды. Бұған себептердің бірі – түркі халықтарының өздерінің әлеуметтік-этнографиялық, азаматтық тарихын білуге ұмтылуында болса, екіншісі – осы салаларға қатысты дереккөздерден алынған материалдардың нәтижелерінен туындап отыр. Солардың негіз-гілерінің қатарына жазба деректерді дәуірлей отырып, жаңа мәліметтерге қол жеткізе алу болып табылады. Осыған орай, бұрынғы қол жеткізілген азды-көпті жетістіктеріміз жалпы “көне түркі мәдениеті” аясында қаралып келсе, қазіргі уақытта “көне түркі, ескі түркі”, яғни алғашқы VI-X және кейінгі X-XV орта ғасырлар аралығы сияқты және т.б. ұғымдар сахнаға шықты. Сонымен қатар нақты археологиялық, нарративтік дереккөздер мәліметтеріне орай жаңа ұғымдармен, танымдармен толықты [1] және мұндай іс-шаралардың ұдайы жалғасын тауып отыруы мүдделі қажеттіліктердің бірі. Жазба ескерткіштерді орындалу мерзімі, орны, мәдени ошағы, олардың түркі халықтарының азаматтық тарихына, діліне, тіліне қатыстылығын үнемі анықтап, жаңғыртып, толықтырып отыру да солардың қатарына жатады.

Қазіргі Қазақстан аумағы және онымен шектес бірқатар өлкелер, аймақтар кейінгі орта ғасырларда “Дешті-Қыпшақ” деген жалпы атауға ие болғаны тарихтан хабары бар жұртшылыққа мәлім. Бұл аумақта XV ғасырдан бастап, жаңа түркі ұлыстары, хандықтары, мемлекеттері, соған орай дәстүрлі көне, ескі түркі мәдениетін, тілін, әдет-ғұрпын, жол-жоралғысын өзінше дамытып, жаңғыртып

отырған түркілік этникалық топтар пайда болды және бұл үрдіс түркі халықтарының ең бір үлкен тобы шоғырланған Еуразия кеңістігінде келешекте де прогрессивті түрде жалғасын таба берері анық.

Түп-төркіні арысы Орал-Алтай, берісі көне түркі тілі болып табылатын қазіргі қазақ тілінің өз алдына бөлініп, қалыптасу тарихындағы белесті, маңызды кезеңдерінің бірі – X-XV, яғни кейінгі орта ғасырлар дәуірі. Түркітанушы, академик Б.Е.Көмековтің пікіріне қарағанда кейінгі орта ғасырларда “Дешті-Қыпшақ” аумағында болып өткен тарихи оқиғалардың нәтижесінде осы аймақтарды мекенжай еткен түркі халықтары өкілдерінің әлемнің түкпір-түкпіріне шашырай орналасуы “Дала мәдениеті” танымына жаңа көзқарас қалыптастырды. Соған орай көне жадыгерліктерде “Туран, Түрік даласы” атауымен қоса “Қыпшақтар, Қыпшақ даласы” [2] ұғымдары кеңінен қолданыла бастады. Түркі тектес халықтардың бірде “түрк”, бірде “қыпшақ” аталынуы VIII ғасырдан бастап, әдетке айналғанға ұқсайды, мыс.: “Мойун Чор (Селенга жазуы, б.з. 795 ж.)” жазба ескерткішінде тоқуз оғыздар қағаны Мойун Чор “менің 26 жасымда түріктер мемлекетінде қыпшақ түріктері елу жыл ел билеп тұрғанда...” [3] деп көрсетсе, көрнекті ориенталист, түркітанушы А.Зайончковский кейінгі орта ғасырлардағы Дешті-Қыпшаққа қатысты дереккөздерде “қыпшақ” этнонимінің синоним сөз ретінде “түрік > түркі” сөздерінің орнына жиі қолданылғандығын атап өтеді [4]. Орта ғасырларда Дешті-Қыпшақта тұрып, түркі өркениетіне өзіндік үлес қоса алған этностар, ру-ұлыстар қатарында бүгінгі қазақ халқының ата-бабалары да бар. Сондықтан бұрын “көне қыпшақ тілі” (древнекыпчакский язык), ал қазіргі уақытта “ескі қыпшақ тілі” деп аталынып жүрген салада да атқарылуға тиісті іс-шаралар ауқымы мол. Солардың бірі әңгіме арқауы болып жүрген “Китаб булғат әл-Муштах...” жазба ескерткіші. Бұл жәдігерліктің екі бөлімнен (есімдер және етістіктер) тұратындығы туралы біздер бұдан бұрынырақ жарық көрген мақалалар мен хабарламаларымызда сөз еткен едік. Қазіргі тілдегі тілдік ерекшеліктер мол болғанымен, тарихтың терең қойнауына сүңгіген сайын, ондай өзгешеліктер азая бастайтынын айтуға болар еді. Мұның өзіндік ішкі заңдылығы да бар. Тегі мен шығар тамыры бір болғандықтан да, түркі тілдерінің жалпы сипаты, негізгі қалыптасу жолы ортақ екенінде дау жоқ [5]. Есімдер бөлімі тарихи-салыстымалы тұрғыдан зерттеліп, монографиялық еңбек жарияланған болатын. Ал етістіктер бөлімі туралы екі-үш ғылыми мақала жарияланғаны болмаса, арнайы зерттеу нысаны болған емес. Аталған бөлімде мыңға тарта етістік сөздер бар екендігі анықталып, солардың біразын бүгінгі мақаламызда басқа да түркі тілдерімен салыстырмалы түрде қарастырып, оларға мүмкіндігінше этимологиялық талдау жүргізу әрекет жасап отырмыз. Мысалы:

Кір етті (кір етті, кірлетті). А.Зайончковский аударуын дұрыс аударыпты да, бірақ осы екі сөзді бір ғана сөз етіп, біріктіріп жазыпты: *кірет* (запачкать, загрязнить). Шынында бұл – екі сөздің өзара тіркесін келуі, біріншісі – есім, екіншісі – көмекші етістік (яғни толымсыз етістік). Түркі тілдерінде көптеген бері қолданылып жүрген белгілі тұлғалар:

Тас – *кір* (грязь, грязный); Кк, Абу Х., ат – Туһфа, қарайым – *кір*; тат., башқ. – *кер*, ноғ., қк. – *кир*; МҚ – *кірікті, кірленді* (становиться грязным); ДТС – *кір* (грязь, сор). Өзі тіркесіп келген бірігіп барып жұмсалатын, ол сөзге көмекшілік қызметін толымсыз *e* етістігінің о бастағы формасы – *ep // ip* (быть, находиться, ДТС, 175). Түркі тілдеріндегі Р фонемасының тұрақсыздығына байланысты біздің тілімізде ол *e* болып қалыптасқан (екен, емес, еді, т.б.). Ескі түркі тілдерінде *em* деген туынды түбірдің бірнеше мағынасы бар (1. совершать, создавать, строить; 2. устраивать, приводить в порядок; 3. Көмекші мағына беретін сөз, т.т. ДТС, 186) Қазіргі қазақ тілінде оның көмекші етістік ретінде атқаратын қызметі күшті де, беретін мағыналары да аз емес.

Кішенледі (кісендеді, кісен салды). Жоғарыда аталған жазба жадыгерліктер мен онда келтірілген тілдердің бәрінде – *кішен*, тек Абу Х. мен МҚ – да – *кішенледі*. Ескі түркі тілдерінде кеңінен танымал, бірақ бұл сөздің негізгі түбірі, біз ойлап жүргендей, *кішен* (путь, оковы) емес, *кіше* (спутывать, связывать), ырықсыз етіс түрі – *кішел* (ДТС, 310). Біздің *кісен* сөзіміз түркі – монғол қауымдастығына ортақ болып келетін белгілі – *n* өнімсіз жұрнағы арқылы *кіше* деген етістік түбірден жасалған да, оған етістіктің әмбебап – *ла // ле* қосымшасы жалғану нәтижесінде барып тағы да туынды етістік түбір туындаған. Әрине, бұл құбылыс ескі қыпшақ тілінің дәуірінде пайда болып, іске асқан. Көптеген түркі тілдерінің өзара *ш* – тіл, *с* – тіл болып бөлініп келетін ерекшелігіне байланысты *ш // с* дыбыстары әрдайым алмасып отырады. Бұл өзі – сонау Орхон-Енесай жазу ескерткіштерінен (V-VIII ғ.) бері қолданылып келе жатқан фонетикалық тұрақты бір заңдылық.

Қабы йабты (кітапты жапты). Арабша аудармасы екі сөз арқылы берілген. Біріншісі – *ғаллақа* (закрывать, запирать), екіншісі – *китабун* (книга, письмо, послание, грамота). А.Зайончковский «Закрывать абложку книги» деп аударады.

Бұл лексема, біздің байқауымызша, осы «Арабша-түрікше сөздіктің» өзіне ғана тән эндемик тұлға болса керек-ті, өйткені басқа түрлі жазба жадыхаттар мен түркі тілдерінен кездестіре қою қиын сияқты. Бірқатар ескі түркі тілдерінде жазылған жазба нұсқаларда **қап** (сосуд, мех, бурдюк, мешок, аболочка плодного пузыря) сөзі ұшырайды, ең бастапқы түбірі – **қа** (сосуд, посуда); **қа** – **қача** (посуда, **қача** – посуда, ДТС, 399 – 400, 420).

Қабы тұлғасының осы түбірмен байланысы бар болуы мүмкін. Кітаптың мұқабасы да, *сол кітаптың қабы* болып есептеледі ғой, бірақ бұл жерде сөз аяғындағы **ы** дыбысын түсіндіріп беру оңай емес, өйткені йабты сөзі – сабақты етістік, ол өзі меңгеретін сөздің табыс септілігінде тұруын (яғни тура объекті есебінен болуын) талап етеді (мысалы, қабын йабты болса, ол - өз алдында, онда сөз тіркесі өзара жарасып тұрар еді). Мұндай жағдайда *қап* сөзін көптеген ескерткіштер мен тірі тілдерден тауып ала беруге болады (мәселен, Тас, 156-б.). Бұл – бірінші жағынан.

Екінші жағынан, қазақ тіліндегі **қапсыр** («бір нәрсені қапсырып жап» дегендегі **қапсыру**) сөзінің түбірі – *қап* (хватать, захватывать, одолевать, нападать, ДТС, 420), ол – *тут* (держатъ, брать) сөзінің синонимі, екеуі қосылып, плеоназм ретінде қос сөз жасайды: *тутқап* (хватать, ДТС, 591). Осы түбірге өнімсіз – **сыр** жұрнағы қосылып, *қапсыр* сөзі құралып тұр. Бұл түбір морфеманың о бастағы тегі - **қа** (складывать, класть вместе, класть по порядку, МК, ДТС, 399). Ол *қабырчақ* (ящик, сундук, гроб), *қабыш* (объединяться, соединяться, соединяться, сходиться), *қабса: тебре – қабиша* (қос сөз: двигаться, колебаться, ДТС, 546), **Қабшур** (өзгелік етіс: соединять, складывать), *қабучақ* (дупло; этникалық қабчақ атауы осы сөзден шыққан). *Қапағ* (ворота, дверь) // *қапағ* // *қапығ* // *қапуғ*, *қапақ* (покрышка, крышка; веко, девственность, целомудрие, невинность), *қапчуқ* (мешочек), *қапағ* (колпачок, надеваемый на саадак), *қапуш* (ортақ етіс: хватать друг у друга, ДТС, 399, 420 – 421) т.б. да сөз тұлғаларының жасалуына негіз болып қызмет атқарған. Міне, осы *қаб* // *қап* түбіріне көне ріп кеткен өлі жұрнақ- **ы** жалғанып, *қабы* деген үстеу сөзі келіп қалыптасқан. Салыстырып көрелік: Қазақ тіліндегі *жоғары* сөзінің түбірі – **йоқ** (высокое место), осыдан **йоқар** тұлғасы пайда болған: **йоқар ағ** (подниматься, возвышаться), **йоқар йоқла** (возвышаться), **йоқар қоп** (подниматься, вставать). Етістік формасы – **йоқла** (подниматься, взбираться), өзгелік етіс – **йоқлат** (заставитъ подняться). Бұл іспеттес сөздердің құрамындағы – **ар** аффиксі барыс септігінің көрсеткіші болған. Ерте заман жазбаларында ол жиі қолданылған (әсіресе, көне түркілік эпитафиялық ескерткіштер нұсқаларының тілінде, V-VIII ғ.). Сөз мағынасы мен оның морфологиялық құрамы (фонетикалық сипаты) өзгере келіп, енді осы тұлғадан үстеу сөзі жасалады: **йоқару** (вверх), **йоқару ағ** (подниматься), **йоқару қоп** (подниматься, вставать), **йоқару тур** (подниматься, вставать). Мұндағы у аффиксі іс-әрекет, қимылдың бағытын көрсетіп, олардың орнын дәлдеп нақтылап, айқындап беруге көмектеседі. *Ағ* (подниматься), **қоп** (подниматься, навверх, возвышаться, вставать, т.б.), **тур** (вставать, подниматься, стоять, останавливаться, т.б.) сияқты етістік сөздерінің мағыналарын береді (ДТС, тиісті беттерінде).

Қазіргі қазақ тілінде еріндік дауысты дыбыстар сөз соңында келіп айтылмайды, олар езулік дауысты дыбыстармен алмасып отырады: *йоқару* // *жоғары йоқ* // *жоғ* (түбір) – *ар* (барыс септік жалғауы) // *ы* – *ді* (үстеу сөзінің жасалу жолын көрсететін аффикс). Осы жұрнақ жоғарыда аталған *қаб* // *қап* түбіріне де жалғанып тұр.

Қап сөзі о баста синкретикалық түбір болғанға ұқсайды. Келтіріп өткен мысалдар осының куәсі. Бұл жерде – *ы* деген қосымша *ай* - жабу іс-әрекетінің қалай орындалғандығын білдіретін морфема.

Қақ, қақар, қақты (қақты). Бұл сөздің арабша аудармасы – *гамаза*, ол төрт түрлі мағына береді: 1. Ощупывать, трогать руками; 2. Сжимать рукой надавливать, нажимать; 3. Моргать, давать знак глазами; 4. Злословить, клеветать. Осыған орай ғалымдар бұл лексемаға әртүрлі мағына беріп аударады: А.Зайончковский – 1. Бросать клевету, натраслину; порочить, бесчестить; 2. Моргать, мигать, давать знак глазами. Бұл автор осы екі мағынаны Ибн Муханна да келтірген деп көрсетеді. Ат – Туһфада осы сөздің үш түрлі мағынасы бар: 1. Бить, ударять, толочь, измельчать; 2. Подмигивать, делать знаки глазами; 3. Сердиться, гневаться. Абу Хайян мұның (қақты сөзінің) бір-ақ мағынасын көрсетеді: бить, ударять, стучать. ДТС М. Қашқари еңбегіне қарап, оның бір-ақ мағынасын келтіреді: стучать, ударять, бить.

Осы айтылған мысалдарға байланысты айқындалатын екі мәселе бар: 1) *қақты* сөзінің түбірі – көп мағыналы сөз (полисемия, яғни полисем); 2) оның арабша аудармасында осы соңғы фактор үстемдік алып кеткен, өйткені осы түбірден тараған басқа тұлғалар да бар (мысалы, *қақы* // *қағы*, *қақымақ*). Біз олар туралы басқа бір жерде сөз етеміз де, олардың мән-мағынасын айқын ашып береміз. Сонда бұл жерде келтіріліп отырған сөз екі түрлі мағына беру үшін жұмсалады: 1. Бить,

ударять, стучать; 2. Подмигивать, делать знаки глазами. ат - Туһфада көз қақ (көз қысу) деген де сөз тіркесі бар. «Түркі – араб сөздігінде» – қаққыл (бить, ударять, стучать в дверь или обо что – то рукой); МҚ., тат., башқ., ноғ., ққ. – қақ; қарайым – қах. Қ.қақы.

Қарышлады (қарыстады, қарыстап өлшеді). Түркі тілдерінде сөз түбірі көп тараған: Тас – қарыш (пядь); МҚ., Абу Х., ат – Туһфа, Аф, Ибн М., Мтв., тат., башқ., ққ. – қарыш; ноғ. – қарыс. ДТС-қарыш (пядь), қарышла (измерять пядью). Қ. қарыш.

Қарышты (қарысты, ол талқан қарысты).

Қазіргі қазақ тілінің кейбір говарларында (Оңтүстік өңірінде) талқанды суға, сүтке, айранға, сорпаға, т.б. араластырып, былғастырып, қосып жасаған тамақты дайындау процесінде байланысты айрылады. Сөз түбірі – қары (ортақ етіс тұлғасы – қарыс). Арабша аудармасы – халата (мешать, смешивать, перемешивать). Аф. – қарыштыр (смешиват); Кк – булғаш тур // қарыштур (мешать, смешивать). Ескі тілдерде – қар (смешивать), қарыл (ырықсыз етіс), қатыл – қарыл (қос сөз: смешиваться, МҚ., ДТС, 422, 427). Қ.булаш.

Қаурды (куырды). Зайончковский: қавур. Тас – қавурғыл (жарить мясо в жире); МҚ. – қаврулды; Абу Х. қавур; ат – Туһфа – қаврул // қаврун // қовур // қоврун; Түрк – тат. – кавур, ковур; Ибн М. – кувурдақ; тат. – қуыру; башқ. – қурыу; ққ. – қууыр; ноғ. – кувыр.

Тас – қавурма (жаренное мясо, разрезанное на мелкие куски); МҚ. – қавурган (жареная пшеница); Аф. – қурумьш; ат – Туһфа – қовурдақ; тат. – қуырма; ққ. – қууырма; қаяақ – қуырма (жареное зерно), қуырдақ (жареное мясо, Тас, 153 - 154). ДТС – қагур (жарить, калить) // қавыр // қоғур // қовур, ДТС, 406). Түркі тілдеріндегі белгілі *г // в // у // ф* (айрылмай түсіп қалу) заңдылығы бойынша алғашқы қағұр варианты осылай өзгерт келіп отырған. Интервокаль позициясындағы *г* дыбысы дифтонгретінде өзімен тіркесіп тұрған дауысты дыбысқа әсер ете алады: қагур > қуур > қуыр.

л//д//т заңдылығының иінімен ерте кезде қуурда туынды етістігі жасалып, оған көне – қ жұрнағы жалғану арқылы қуырдақ формасы пайда болған.

Қ. шішледі, соқұл.

Қыздурды (қыздырды). Жалпы түркі ескі және жаңа қыпшақ тілдерінде өте белгілі сөз. Сөз түбірі – қыз (краснеть, поменеть, багроветь), осыдан – қыза (горн кузнечный), қыздар (краснеть, багроветь), қызарғар (пламенеющий, пламенно, горячо), қызарт (өзгелік етіс), қызгу (розовый, румяный), қызыл (красный), қызылсыз (красноватый), қызқыл (красный, ДТС, 450). Қыздур – осы түбірдің, әрине, ырықсыз етіс формасы. Арабша тәржімасы – “нагревать, накалять, распалять (железо)».

Қотарды (котарды). Арабша да, полякша да аудармасы: опорожнять, выложить, освободить, выгружать, разгружать, разряжать.

Тас – қутырғыл (черпать, вычерпывать, переливать из одной посуды в другую, переложить);

МҚ. – қутурды (опорожня); Абу, ат-Туһфа, ноғ., ққ. – қатар; Кк – қутур, А.Зайончковский – қатур; башқ. – қутар. ДТС – қотур (перекладывать, переливать; выкладывать, вынимать, вычерпывать, выливать из какой – л. Посуды, сосуда и т.п., опорожнять). Бастапқы түбірі қот (оставлять, покидать, забрасывать) болуы да мүмкін сонда – ур форманты өзгелік етістің көрсеткіші болып танылуға тиісті.

Қуч, қучар, қучты (құшты, құшақтады). Көптеген түркі тілдерінде жұмсала беретін лексема (Қ. Тас, 170 – б.; ДТС, 463- б.).

Тек айырма мынада: сөз құрамындағы (түбірдегі) дауысты дыбыс *у//о//ұ* болып келе береді.

Дегенмен, Мәмлүк қыпшақтары тілінде, сол сияқты ол тіл туралы, оның ерекшеліктері жайлы араб тілінде орындалған жазба жадыгерліктердің жүйелі зерттеу объектісі болып ғылыми айналысқа тартылуы көпке дейін кешеуілдеп келді. Мұның өзі – түркітану саласындағы үлкен бір олқылықтарға да алып барары сөзсіз. Жазба жадыгерліктердің басым көпшілігі бірлі-жарымды, ал кейде жеке бір материал тұрғысында жарияланғаны, қысқаша ғылыми-көпшілікке хабарлама ретінде ұсынылғаны болмаса, өз алдына арнайы зерттеу объектісі болмағандары көп. Мұның бір себебі – түркітанудың іргелі бір саласы қыпшақтануға кезінде жеткілікті деңгейде мән берілмеуімен, енді бірі – осы салада тер төгіп, халық мұрасын игілікке жарата алатын мамандардың мемлекет тарапынан аз дайындалуымен түсіндіріледі ғой деп ойлаймыз.

1 Қурышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. “Тюркско-арабском словаре”, -А., 1970.

2 Кумеков Б.Е. Некоторые итоги и проблемы кыпчаковедения.. Евразийское сообщество. - А., 1997.

3 Қурышжанұлы Ә. Мойун Чур ескерткіші. Түркістан, Халықаралық энциклопедия, -А., 2000. -479 б.

4 Zajaczkowski A. *Manuel arabe de langue des Turcs et Kiptchaks (époque de l' des Mamelouk), (Introduction, Vocabulaire turc-polonais-francais, Texte.), Rozprawy Komisji Orient. Tow. Nauk. Warsz., Warszawa, XXI,57, 16 s. 4 Taf.[s. Nr.204] Warszawa 1938, 1958.*

5 Беласарова Ж.Т. Түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстардың сипатталуы туралы. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы №2 (44). -Алматы, 2013. -41 б.

6 Древнетюркский словарь // Издательство «Наука». -Ленинград, 1969. -676 с.

Резюме

Боранбаев С.Р. – ректор Региональный социально-инновационного университета, д.ф.н., доцент., sandybai60@mail.ru

Нурлыбаев Н.М. – проректор Шымкентского университета по науке и международный связи, к.ф.н., и.о. доцент., nnmank@mail.ru

Научно-теоретические основы лексических сходств в тюркских языках

Недостаточность внимания тюркологии к письменным памятникам раннего и позднего средневековья требует более глубоких исследований научно- теоретических форм методом историко-сопоставительного анализа, традиционнго используемого в тюркологии.Сегодняшняя тема актуальна тем, что прослеживает историко-генетическую связь старокипчакского и казахского языков, исследуя ряд письменных старокипчакских памятников, проводит комплексную сопоставительную работу на материале лексического фонда современного казахского языка, выявляет преемственность этих языков путем анализа фонологической, лексической, морфологической ярусов как следствие системной однородности языков; определяет роль старокипчакского языка и его культурно-историческую значимость в формировании казахского языка, их историко-генетическую преемственность.Религия, культура, ведение хозяйства этноса, бесспорно, находят свое отражение в современном языке. Поэтому тесная взаимосвязь истории языка с историей народа предполагает неотделимостьизучения глоттогенеза языковых групп с проблемами этногенеза.

Ключевые слова: Исторические письменное наследие, письменные источники, тюркская культура, старокипчакский язык, этнические группы, морфологический строй тюркских языков.

Summary

S.R. Boranbaev – Rector principal of Regional social-innovation university, philological sciences doctor., associate professor., sandybai60@mail.ru

N.M. Nurlibaev – Vice-Rector of science and international connection of university Shymkent, Candidate of philological sciences., execute of associate professor., nnmank@mail.ru

Scientific theoretical bases of lexical similarities in Turkic languages

Insufficiency of attention of Turkology to written monuments of the early and late Middle Ages demands deep studies of scientific theoretical forms by method of the historical and comparative analysis, traditionally used in a Turkology. The given subject is actual that traces a historical genetic linkage of Old Kipshak and Kazakh languages, investigating a row written the Old Kipshak of monuments, carries out complex comparative work on material of lexical fund of modern Kazakh language, reveals continuity of these languages by the analysis of phonological, lexical, morphological circles as a result of system uniformity of languages; defines the role of Old Kipshak and cultural - historical importance in formation of the Kazakh language, historical and genetic continuity of both languages. The religion, culture, housekeeping of ethnos, undoubtedly, reflects modern language. Therefore the close interrelation of history of a language with history of the people assumes close study of a glotto genesis of a language groups with ethnogenetical problems.

Keywords: Historical written heritage, written sources, Turkic culture, an aincient kipchak language, ethnic groups, the morphological structure of the Turkic languages.

ӘӨЖ 373.016:811.512.122

ЖАҒАНДАНУ ЖӘНЕ БІЛІМ: ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

Ж.Т. Дәулетбекова – *Абай ат. ҚазҰПУ қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, п.ғ.д., профессор, zh.dauletbekova@mail.ru*

Мақалада жаһандану жағдайында жалпы білім беретін мектептерде қазақ тілін оқытудың қазіргі жайы талданып, оны заманауи талаптарға, қоғамдық-әлеуметтік сұранымға сай жетілдірудің жолдары қарастырылады. Мемлекеттік тіл мәртебесін иемденіп отырған қазақ тілін оқытудың жаңа бағыттары «Мәңгілік Ел – Мәңгілік Тіл» идеясын жүзеге асырудың тетігі ретінде дәйектеледі.

Отандық озық дәстүрлер мен әлемдік тәжірибелер сараланып, қазақ тілін оқытудың тенденциялары айқындалады. Автор қазақ тілін дүниетанымдық және практикалық тұрғыдан өзара сабақтастықта меңгеруді ғылым мен білімнің тоғысында қарастырады. Тілді оқытудың басымдылықтарын айқындауда Алаш зиялыларының, әлемдік педагогиканың дамуына үлес қосқан белгілі тұлғалардың тұжырымдарын негізге алады. Нәтижесінде тілді оқыту үдерісінде жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың қағидалары белгіленеді.

Түйін сөздер: «Мәңгілік Ел» идеясы, жаһандану, ұлттық құндылықтар, қазақ тілі, білім беру тенденциялары, қағида, оқыту әдістемесі.

Тіл, Ғабит Мүсіреповше айтсақ, «халықтың мәңгілігінің мәңгілік мәселесі». Бұл, әсіресе, қазіргідей жаһандану өріс алған қоғамда өткірлене түсуде. Сондықтан да 2012 жылғы Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында тіл мәселесіне ерекше көңіл бөлінді [1]. Бұл құжатта ел келешегінің кемелділігіне тұғыр болар аса маңызды идея көтерілді. Ол – «мәңгілік ел болу» идеясы. Дәл осы құжатта бұл идеяны жүзеге асырудың тегеурінді тетігі негізделді. Ол – мемлекетшілдік рух қалыптастыру туралы тұжырым. Осы тетіктің қозғаушы күші де анықталды. Ол – мемлекеттік тіл. Мемлекеттік тілдің мәртебесін көтерудің шарты көрсетілді. Ол – ұлттық интеллигенцияның тілге саналы көзқарасы мен жауапкершілігін күшейту. Ұлт болашағына қызмет етудің бірден-бір көрсеткіші де, Қазақ мемлекетінің іргетасын бекітуге мүдделілігінің берік дәлелі де ұлт зиялыларының мемлекеттік тілге қатынасы екендігі тайға таңба басқандай айқын айтылды. Әлбетте, тіл мәселесі қашан да мемлекеттік стратегиялық мәні зор құжаттарда бұған дейін де назардан тыс қалмайтын. Әйтсе де, дәл осы жолғы құжатта тіл тағдыры мемлекетшілдік рух мәселесімен бірге өріліп, біте қайналатыны дәйектелген. Өйткені рухы әлсіз ел өзге түгіл өзін билей алмайтыны – ақиқат. Ал тіл ғана ұлт рухының тірегі болатынын, алысқа бармай-ақ, кешегі Екінші дүние жүзілік соғыс аяқталар тұста жапон халқының Хиросима мен Нагасаки қасіреті жаншыған ел рухын 170-ке жуық тіл институттарын ашу арқылы қайта қалпына келтіріп, көп ұзамай әлемді мойындатқан елге айналғанын айтсақ та жеткілікті. Сондықтан тілді оқытудың болашағын бағамдап қана қою жеткіліксіз, оны шешудің жолын іздеу – міндет, табу – мұрат.

Біздіңше, біріншіден, тәуелсіз елдің білім жүйесін түбірімен жаңартып, түбегейлі өзгертуге негіз болған сол құжаттарды қайта бір саралап, озығын дамытып, тозығынан арылған абзал. Екіншіден, және ең бастысы, білім беру жүйесін жаңғырту мен оқытуды жаңарту мәселелері кешенді түрде жүруі тиіс. Бүгінгі таңда жаһандану дәуірінің ұлттық құндылықтарға төндіріп тұрған қаупі үнемі қаперде болып, сол құндылықтардың ұйтқысы қазақ тілін оқытуда қандай тенденциялар басымдыққа ие болатынын айқындау міндеті тұр. Өз ізденістеріміздің сабақтары мен өркениетті елдер тәжірибесін тоғыстыра қарағанда мынадай үрдістерді ескерудің қажеттігі айқын байқалды:

1. Қазақ тілін оқытуды мемлекеттің даму стратегиясымен бірлікте қарау. Жолы – қазақ тілін оқыту жүйесін қоғамдық-әлеуметтік сұраныммен сәйкестікте дамыту. **Қағидасы:** «*Мектептің тілі бола алмаған тіл мемлекеттің тілі бола алмайды*» (Х.Досмұхамедұлы) [2, 12].

Ақпараттар тасқыны мол, технологиялық қуаты зор бұл кезең әлем елдері арасында интеллектуалдық бақталастықты күннен-күнге күшейтіп келеді. Бүгінгі жаһандану дәуірі дүние жүзіндегі мемлекеттердің өз беделі мен орнын сақтап қалуы үшін олардан бәсекеге қабілеттілікті айрықша талап етіп отыр. Ал елдің бәсекеге қабілетті болуы оның әрбір мүшесінің интеллектуалдық деңгейіне тікелей тәуелді. Тәуелсіз мемлекетіміз бәсекелестікке бейім елге айналуы мақсат еткендіктен, қазақ тілін оқыту жүйесі де бәсекеге бейім тұлға қалыптастыруға ден қоюы тиіс. Бұл орайда «Мәңгілік Ел» идеясының жүзеге асуы да, әлемде қайталамасы жоқ дара жұртқа айналуымыз

да тіл мүддесін ел мүддесімен тығыз сабақтастықта қарастырғанда мүмкін болмақ. Тілді меңгерту үдерісін ұлттық мүддемен жақындастыру ғана тілдік білімнің мемлекет дамуындағы стратегиялық рөлін күшейтеді, оның көптілі менгерген тұлға дайындаудағы мәнін тереңдетеді, рөлін күшейтеді.

2. Тілді оқытуды белгілі бір пәндік дағдыларға емес, білім алушының тұлғалық қабілеттерін дамытуға бағыттау. Жолы - тілдік білім мен біліктерді ХХІ ғасыр адамының бойында сөйлеу мәдениетін, ойлау мәдениетін және кісілік мәдениетті қатар дамытуға бейімдеп, күзіреттіліктер қалыптастыруға бұру. **Қағидасы: «Нәрсенің затын алмай, атын ғана алып, құр сөз түрінде үйретуден бас тартып, алған білімі өзіне де, мемлекетке де пайдалы болатынын көздеп оқыту» (Ахмет Байтұрсынұлы) [3, 265].**

Мұнда қазақ тілін оқытудағы инновациялық серпілістің өзегінде бүкіл оқытудың әдістемелік жүйесін бірдей өзгерту қажеттігі күн тәртібіне қойылуы тиіс. Әрине, қазіргі білім жүйесінде бұл мәселе мүлде назардан тыс қалған деп айтуға болмас. Бірақ ол біртұтас жүйе түрінде емес, үзік-үзік қалыпта іске асуда.

Білім – интеллект дамытудың қайнар көзі. Сондықтан қазақ тілін оқытуда да тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін арттыруға басымдылық беру қажет. *Елбасы Н.Назарбаев «Интеллектуалды ұлт – 2020» жобасында елді дамыту бағыты үш құрамдас бөліктен тұратыны көрсетілді: 1) білім беру жүйесін инновациялық даму жолына түсіру; 2)қуатты ақпараттық революция, яғни ақпараттық технологиялар паркін қалыптастыру; 3)жастарға рухани тәлім-тәрбие беру. Білім жүйесінде осы үш бағытты бірге қамту оқу пәнінің танымдық та, практикалық та әлеуетін арттырары сөзсіз. Себебі тұлға мәдениеті белгілі бір пәндік дағдыларға емес, мәдени санаға негізделеді.*

3. Тілді оқытуда жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға басымдылық беру. Жолы – қазақ тілін білім алушының сөйлеу қабілетін дамытудың базасы ретінде меңгерту және пәннің әдістемесін өмірлік дағдылар мен тәжірибелік машықтарды қалыптастыру бағытында жетілдіру. **Қағидасы: «Оқыту оқулықтан өмірге қарай емес, өмірден оқулыққа қарай жүруі тиіс» (Ж.Аймауытов) [4,312].**

Мұндай нәтижеге қол жеткізу білім білім үшін емес, білім білік қалыптастыру үшін берілгенде мүмкін болады. Бұл тенденцияның түпкі негізінде қазақ тілін грамматиканың «бұғауынан босатып», оны оқытудың коммуникативтік бағытын күшейту мәселесі жатыр. Пән мазмұнына білім алушыны кез келген өмірлік жағдаятта өз ойын жатық, анық, түсінікті, мазмұнды, көркем, жүйелі жеткізуге төселдіретін білім мен білікті қалыптастыратын тақырыптарды енгізу қажет. Бұл сөйлеу тілін коммуникативтік-функционалдық жүйе тұрғысынан таныта отырып, тілдік амал-тәсілдердің прагматикасын коммуникативтік жағдаятпен орайластыра ашу арқылы жүзеге асады. Сонда ғана тілдік білімнің әлеуеттік күш қалпында қалмай, білім алушының өмірлік дағдыларын дамытуға база болатыны хақ.

4. Қазақ тілін оқыту үдерісінде білім алушыны әрекет субъектісі деп танытын антропоөзектік парадигманы басымылыққа алу. Жолы – тілдік білімді игертуді білім алушының өзіндік әрекеті мен ізденістеріне құру. **Қағидасы: «Мұғалім аз үйретсін, оқушы көп үйренсін» (Я.А. Коменский).**

Бұл білім алушының өз өміріндегі тілдің, сөздің мәнін түсіну, сөйлеуге үйренудің тәсілдерін, амалдары мен жолдарын саналы игеру арқылы жүзеге асады. Бұдан білім мазмұнында ой-пікірді білдіруге қатысатын түрлі күрделі тәсілдер мен тіл бөлшектерін қамтып, олардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыру қажеттігі туындайды.

5. Тілді оқыту жүйесіне енгізілетін инновациялардың ұлттық дәстүрлер мен ұлттық негіздерге қайшы келмеуі. Жолы – үш тілді меңгерген тұлға қалыптастыру үдерісінде мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілінің доминанттық рөлін күшейту. **Қағидасы: «Өз тіліңді біліп барып, өзге тілді меңгеру - сүйініш, ал өз тіліңді білмей тұрып өзге тілді білу – күйініш» (Халел Досмұхамедұлы) [2,18].**

Бұл тіл игертуді дәстүр мен өркениеттің бірлігіне негіздеуді талап етеді. Ол үшін тілді меңгеруде дәстүр мен өркениетті ұштастырудың моделін құру күн тәртібіне қойылуы керек. Бұл орайда жаңа заманғы тілдік білім жүйесін ұлттық мүдде мен жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігіне негіздеу қажеттігі туындайды. Интеллектуалдық тұлға қалыптастырудағы басты фактор – білімді тиімді қолдана отырып, мәдениетаралық коммуникацияны меңгерту. Әсіресе, қазақ тілі, қазақ әдебиеті, Қазақстан тарихы секілді қоғамдық-гуманитарлық пәндердің интеллектуалдық тұлға қалыптастырудағы доминанттық рөлін күшейтіп, жас буынның бәсекелестікке қабілеттілігін

шыңдауға келіп тіреледі. Мәселен, қазақ тілінің жасампаздық күші мен табиғи қуатын танытатын қырларын ашып, жаңа заманға лайық өркениет тіліне айналуына қажет мүмкіндіктерді оқыту үдерісінде кең пайдалану жолдарын батыл ендіру қажет. Қазақ тілінің сөз шеберлігіне баулитын ішкі заңдылықтарын тұлғаның өмірлік мүддесімен бірлікте өріп, ұлттық әдеп нормалары мен жалпыадамзаттық құндылықтардың синтезіне құрылған жаңа технологияларды үйлестіре қолданудың жолдарын кеңейту маңызды.

6. Қазақ тілін оқытуда білім мен ғылымның интеграциясын жүзеге асыру. Жолы – қазақ тілі пәнінің білім мазмұнын қазақ тіл білімінің дамуына сәйкестендіру арқылы тілді ғаламның бір бөлшегі ретінде таныту, тілді оқытуды Тарих – Білім – Мәдениет ұштағанына негіздеу. **Қағидасы: «Мәдениетті тіл ғана мәртебелі» (Р.Сыздық) [5, 214].**

Ғылым – ғаламды танудың кілті. Мектептегі әрбір пән өзіне сәйкес ғылым дамуына сай мазмұндық тұрғыда жетілдіріліп отыруы шарт. Өйткені білім мазмұнын жетілдіруде ескерілетін басты фактор ғылым дамуы болып саналады. Тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін арттырудың маңызды жолы – ғылыммен интеграцияланған білім беру. Әлбетте, бұл жерде ғылымдағы басы ашық, түбегейлі шешімін тапқан тұжырымдар мектеп бағдарламаларына енеді деген ұстаным басшылыққа алынады.

Әдістеме – ғылым мен білімнің арасын жалғайтын алтын көпір. Ол ғылымдағы жүлгелі жаңа ойлардың білім жүйесіне енуін қамтамасыз етеді. Әдістеме заманауи сұраным мен білім беру саласының өзара бірлікте даму жолдарын белгілейді. Сондықтан да жастардың келешегіне лайық білім беріп, қажетті біліктерді қалыптастырудың жолдарын іздейтін әдіскер-ғалымдар, біріншіден, өркениетке бастайтын озық ойларды саралай отырып, жаңаруға тірек болатын қағидаларды қапысыз тани алуы тиіс. Екіншіден, сол жаңашылдықты өзгермелі дүниеде өмір сүріп жатқан жас толқынның талабына сай, танымына орайлы, қабылдауына қолайлы етіп ұсынудың ұтымды жолдарын таба алуы қажет. Олай болса, тілді оқыту үдерісінде де білім мен ғылымның сабақтастығын сақтау Білім аушының тіл туралы дүниетанымын кеңейту нәтижесінде мемлекеттік тілдің, ана тілінің жеке адам өміріндегі мәнін, әлеуметтік қызметін дұрыс бағамдап, өмірде оны дұрыс қолдануға мүмкіндік тудырады. Тілдік тақырыптар аясында өз алдына жеке сала болып қалыптасқан сөз мәдениетін, шешендік өнерді, этно- психо-, прагматикалық, когнитивтік лингвистикадағы, лингвомәдениет- танымдағы тілге қатысты қызықты әрі маңызды деректерді ендіру білім мазмұнын жаңартуда инновациялық серпіліс жасауға негіз болады.

7. Тілді ұлт болашағы жастардың мәдени иммунитетін қалыптастырудың тетігі ретінде оқыту. Жолы – «тілге деген жауапкершілік пен патриотизмді тәрбиелеуге жаңа прагматикалық көзқарас тұрғысынан келу», тілді оқытудың құндылықтық бағдарын күшейту. **Қағидасы: «Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмасқа тиісті» (Мағжан Жұмабаев) [6,115].**

Бұл тілді интеллектуалдық тұлға қалыптастырудың негізі ретінде меңгерудің жолдарын табуды міндеттейді. Тіл тек қана қарым-қатынас құралы емес, ол – ұлттық ділді сақтаудың кепілі, ұлттық сананы қалыптастырудың тетігі екендігіне назар аударылуы шарт. Бұл тіл туралы білімдердің білім алушының тек грамматикалық, пунктуациялық, орфографиялық сауаттылығын қалыптастыру үшін ғана емес, ең алдымен тілдік дүниетанымының іргетасын қалауды, сол арқылы тілдің өзінің, ұлтының, мемлекетінің өміріндегі маңызы, әлеуметтік мәні туралы ұғым беруге бағытталуын қажет етеді. Оған қоса мұндай іргетасы берік білім, тұғыры биік тұжырым білім алушының санасында тілді жаһанданудан сол ұлтты аман алып өтетін ең маңызды ұлттық құндылық екендігі туралы ой тудырып, жауапкершілік сезімін қалыптастырады. Бұл өз кезегінде «жастардың өз ұлтының алдындағы перзенттік парызды біліп, адамгершілікке тәрбиеленетініне, сенімге ие болатынына» кепіл болады.

Қорыта айтқанда, пайдасы мен зияны, жетістігі мен қаупі итжығыс түсіп жататын ғаламдану жағдайында «мәңгілік ел» болып қалу әр ұлттың болашақ иелерінің бүгінгі алар біліміне, қалыптасар білігіне, бойына сіңіретін тәрбиесіне, игерер іскерлігіне, интеллектісі мен ұлтжандылық қасиеттеріне байланысты екенін ескеріп, дер кезінде шешкен абзал.

1 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, 2012 ж. 14 желтоқсан.

2 Досмұхамедұлы Х. Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы. -Алматы: Мектеп, 1993. -41 б.

3 Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. -Алматы: Алаш, 2003. -4-том - 408 б.

4 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. -Алматы: Ғылым, 1998. - 448 б.

5 Сыздық Р. Мәдениетті тіл ғана мәртебелі //Ғылыми таным үзіктері – Алматы: «КИЕ» лингвостануинновациялық орталығы, 2009.-Т.2 – 536 б. – 514-518.

6 Жұмабаев М. Педагогика. –Алматы:Ана тілі, 1992.-160 б.

Резюме

Ж.Т.Даулетбекова – Зав.кафедрой казахского языка и литературы КазНПУ им. Абая, д.п.н., профессор, zh.dauletbekova@mail.ru

Глобализация и образование: новые направления обучения казахскому языку

В статье анализируется современное состояние преподавания (изучения) родному языку в общеобразовательных школах и рассматриваются пути совершенствования в соответствии с общественно-социальными запросами в условиях глобализации. Новые направления обучения казахскому языку, имеющее статус государственного языка, уточняется как механизм осуществления идеи «Мәңгілік ел».

Выявляются новые тенденции развития обучения казахскому языку в системе общего среднего образования Республики Казахстан в контексте интеграции отечественной традиции и мирового опыта.

Автор рассматривает владение казахским языком в взаимном преемственности с мировоззренческой и практической стороны в схождении науки и образования.

В выявлении приоритетов преподавания языка берет в основу концепции интеллигенции Алаш и известных личностей который вносил вклад в развитие мировой педагогики. В результате отмечается принципы формирования функциональной грамотности будущего поколения в процессе обучения языка.

Ключевые слова: идея «Мәңгілік Ел», глобализация, национальные ценности, казахский язык, тенденции образования, принцип, методика обучения.

Summary

Globalization and Education: New Directions of Teaching of Kazakh Language

Zh.T. Dauletbekova – Head of Chair of Kazakh Language and Literature, KazNPU named after Abai, Doctor of Pedagogical Sciences, professor, zh.dauletbekova@mail.ru

Abstract: In this article the analyzed the current situation of teaching of Kazakh language at general education schools and its modern requirements, ways of improving for social demand are considered. The new directions of teaching of Kazakh language which taking the status of state language will be formulated «Eternal country - Eternal Language» as a mechanism for the implementation of the ideas.

The trends of teaching of Kazakh language will be determined by the analysis of the best domestic traditions and world experience.

The author considered the Kazakh language in conjunction with world outlook and practical point of view at the turn of the science and education.

Determining the priorities of language teaching the author based on the findings of Alash famous people who contributed to the development of world pedagogy. As a result, on the process of teaching language the principles of the formation of the functional literacy of the younger generation are defined.

Key words: «Eternal Country» idea, globalization, national values, Kazakh language, trends of education, principles, methods of teaching.

УКД 81,25

М.ӘУЕЗОВТЫҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САЛТ – ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ АСПЕКТІСІ

Джанабаева С.М. - 6M020700 - аударма ісі мамандығының 2 курс магистранты
jan_saniya_87@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: **Кусикова Б.Д.** - п.ғ.к.Абай атындағы ҚазҰПУ Кәсіби шетел тілі коммуникациясы және аударма ісі кафедрасының доценті

Қазіргі тіл білімі саласында тіл мен мәдениеттің ұштасуынан пайда болған лингвомәдениеттану ғылымы жан – жақты зерттелуде. Мақаламызда лингвомәдениеттану ғылымының пайда болуы, өзіне тән ерекшеліктері, мақсаты мен зерттеу нысаны алуан түрлі ой – пікірлерге ие болып отыр. Мақалада ұлттың тарихы, салт – дәстүрі, мінез – құлығы, жүріс – тұрысы мен халқымыздың менталитетінің рухани жиынтығы халық өмірінде лингвомәдени аспектіде зерттеліп, ата – бабамыздың ұлы мәдениеті – тіл мәдениеті арқылы қызмет етеді. Мақаланың өн бойында, адам баласының шыр етіп дүниеге келуімен қатар, оның барлық болмысындағы тоғысулар мен ақтық сапарға дейінгі өмірін шығарып салу үрдісі, сан – алуан қырымен көрініп, ұлттық болмысымен ұлттық рухпен нақышта бейнеленіп, суреттеліп қарастырылған. Мақалада лингвомәдениеттану ғылымының өзіндік ерекшелігі мен зерттелуі жайы және «Абай жолы» эпопеясындағы ұлттық салт- дәстүрлер көрінісі халықтың рухани қазынасы құндылықтарынан кеңінен лингвомәдениеттану аспектісі бойынша мәлімет береді.

Түйін сөздер : лингвистика, лингвомәдениеттану, тіл және мәдениет, ұлттық тіл, рухани құндылықтар, салт – дәстүрлер мен әдет – ғұрыптар.

Тіл ғылымында лингвомәдениеттану, әдетте, лингвистика мен мәдениеттанудың түйіскен тұсынан туындап отырған ғылым саласы. Ол – ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, тұрмыстық салт-дәстүрлер мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізу үлгісін зерттейтін біл білімінің бағыты. Осы тұрғыдан лингвомәдениеттанудың ең басты мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этика-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады.

Осы ғылым саласының зерттеу нысандары мен пәні жайындағы орыс тіл біліміндегі көзқарастар В.Н.Телия, В.А.Маслова, Ю.С.Степанов, Н.Д.Артюнова, В.Н.Шаклейннің еңбектерінде кеңінен сөз болады. Ғалым Ю.С.Степанов: «Жалпы тіл білімі негіздері» еңбегінде ұлттық тіл мен мәдениеттің өзара ықпалын қарастыра келіп, «ұлттық тіл өзінің даму сатысында мәдениет тілін қалыптастырады», - деген тұжырым айтады [1,193 б.].

Лингвомәдениеттану пәнінің зерттеу нысанының ауқымы ұлттық мәдениеттің және рухани құндылықтардың тілдегі көрініс әдебиет, фольклорда, тағы басқаларда берілуі арқылы кеңі түседі. Олай болса, бүгінгі қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану пәніне қатысты Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, М.Әуезов еңбектерінен бастау алады. Халық тілі мен мәдениетінің өзара байланысын ғалым-тілшілер І.Кенесбаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, Т.Жанұзақов, Н.Уәлиев, т.б. этнолингвистикалық тұрғыдан зерттесе, Ж.Манкеева, А.Алдашева, Г.Қажығалиева, Қ.Рысбергенова, Г.Смағұлова, А.Ислам, т.б. ғалымдар өз еңбектері арқылы қазақ тіліндегі лингвомәдениеттанудың қалыптасуына зор ықпал жасады.

Ежелгі сөздердің сырына көз жүгірткен тілші-ғалым Р.Сыздық өзінің «Сөздер сөйлейді» және басқа да еңбектерінде бүгінде бұқара халыққа танымал емес, бірақ ана тіліміздің қазынасында сақталған бірқатар сөздер мен сөз тіркестерінің тарихи-тілдік мән-мағынасын ашып, ... бұл күнде ұмыт бола бастаған немесе мүлдем ұмытылған, я болмаса мағынасы өзгерген сөздер мен сөз тіркестерінің кездесуі табиғи құбылыс», - деп көрсетеді [2,5 б.].

Ал тұрақты сөз оралымдарын мәдени-ұлттық мазмұнын халық тілінің байырғы лексикасының сан алуан сырына байланысты көптеген нақты ойларды осы саланы зерттеп, құнды пікірлер қалдырған маман-ғалым Н.Уәлиевтің еңбектерінен табамыз. Автор: «Халық өзінің өткен дәуірлердегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген», - дей келе [3,12 б.], қасиетті *жеті, он екі, тоғыз* санымен тіркесті атаулардың, уақыт өлшемдерінің халықтық атауларының мәнін қазақ халқының күнделікті мәдени тұрмысымен біте қайнасып, тәжірибесінен туғандығын ғылыми тұрғыдан дәлелдеген.

Г.Смағұлова да ұлттық тіл мен ұлт мәдениетінің тоғысуындағы өзара байланысты анықтап, мәдениет ұғымын мағыналас фразеологизмдер бойынан тіл аспектісінде қарастырған [4,194 б.].

Демек бірқатар ғалымдар еңбектерін сөз ете отырып, лингвомәдениеттанудың лингвистика мен мәдениеттануды ортақтастыратын, мәдениет тарихын, теориясын және философиясын зерттейтін ғылым екендігіне, екіншіден, зерттеу нысаны ұлт мәдениетінің тілдегі көрініс болса, үшіншіден, халықтың өткені мен бүгінін жаңа, тың көзқараспен сараптайтын сала екендігіне көз жеткіздік.

М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы – өткен ғасырдың шоқтығы биік, әлемге әйгілі шығармалардың бірі екендігі мәлім.«Абай жолы» – қазақтың көркем прозасын классикалық деңгейге көтеріп, әлем әдебиетіне көркемдік қуат әкелген үздік туынды. Ұлы жазушы өзінің шығармасында қазақ халқын, оның барлық ұлттық салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, санасын, бүтін болмысын жан-жақты көрсете білді. Әйгілі туынды қазақ халқын, бүкіл түркі әлемін дүние жүзіне танытқан ұлы шығарма ретінде де танылды. Төрт томнан тұратын «Абай жолында» қазақ қоғамының алуан түрлі топтары кең қамтылып, сан қырлы тұтас галерея жасалды. Онда қазақ халқының этнографиялық, діни, жалпы мәдени-танымдық дәстүрлері: *жаз жайлауға көшу, құдалыққа бару мен той жасау, кісі өлімі мен аза тұту, ас беру, жұт, болыс сайлауы, дауға билік айту, аң аулау мен табиғат көріністері*, т.б. бәрі бар. Роман-эпопеяның танымдық мәнімен бірге ұлттық әдебиет пен мәдениетті, ана тілін өркендетудегі рөлі зор болды.

М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы кеңістігінде орын алған қазақ халқының ұлттық салт-дәстүрлері арқылы халық болмысын, ұлттық психологияны, ұлттық менталитеті, ұлттық құндылықтарды құрайтын ерекшеліктерді лингвомәдени бірліктер ретінде қарастырып, оларды «тіл

мен мәдениет», яғни лингвомәдениеттанымдық қырлары тұрғысынан айқындау –бүгінгі еңбегіміздің басты мақсаты болмақ.

М.Әуезов шығармасында ұлттық дүниетанымды көрсететін тілдік құралдар мол қолданылған. Солардың бірі – ұлттық салт-дәстүрлердің жазушы туындысындағы тілдік көрінісі болып табылады.

Қазақ халқының қуанышты жағдайда бір-бірінен сүйінші, байғазы сұрауы – ежелден келе жатқан салт. Осы көрініс те «Абай жолы» романында шеберлікпен қолданыс тапқан.

Енді мені тыңда! Тыңдаңдар, міне, қаладан хабар естіп отырмын. Жаңа біздің ауылдың шетіне соғып, таудағы Жігіткеке қарай бір шапқынышы кетті. Сүйінші сұрап, қуанышы қойнына сыймай барады. Әулекіленіп барады. Әлгі Түсіптің Мадияр дейтін, ана бір қоңқақ мұрын қу немесі «сүйінші» дейді. «Ақ түйенің қарны жарылды. Жігіттектің жылаған жасын құдай иді. Көз жасымды тыятын арысым қайтты. Базаралым айдаудан қашып кетті!» деп иен өлкені шулатып, жосып барады! – деді [5,29 б.].

Қазақ халқының тағы бір салт-санасы – жоқтау айту. Бұл салт –қайтыс болған адамды жоқтауымен байланысты. Әдетте, жоқтауды қаза болған ердің әйелі, ағайын-туғандары айтады. Автор шығармасында жоқтау айту салтын мынадай лингвомәдени бірліктер арқылы берген. *Мысалы, Әбіш келгенде сол Оспанның қаралы жылын аза тұтқан жақын, туыс, тілеулес ауылдар Ералыда бірыңғай болып іріктеліп қалған екен [5,168 б.].*

Екінші үйдегі қаралы әйел – Зейнеп үлкен әниі еді. Әсіресе, жанынан жақсы жоқтау шығаратын, өз зарын өзінің әуенімен де айта білетін әйел [5,168 б.].

Өткен ғасырда халық өзінің салт-дәстүрін дәріптейтіні, қадірлейтіні соншалық, жоқтау айтуға да аса мән берген. Оның сөзіне, ырғағына, нақышына келтіре айтылуына зер салған. Жоқтау дұрыс айтылса, өсіп келе жатқан ұрпаққа оны үйреніп, келесі буынға сол қалпында жеткізуді парыз деп санаған. Соның арқасында салт-сана, әдет-ғұрыптар ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келіп отырған.

Зейнептің дастанына Ырғызбайдың үлкендері тегіс ырза. «Талайдан бері айтылмаған жақсы жоқтау осы Зейнептің жоқтауы», - десіп, көп жастарға жаттап алуға бұйыратын [5,169 б.].

Адам о дүниелік болып кеткен соң, бір жылдан кейін «жылын беру» деген рәсімі бар. Осы дәстүр шығармада ел ағаларымен ақылдаса отырылып шешкен ұйғарым ретінде былай беріледі: *Сөйтіп, жиын байлау жасап, Оспанның жылын енді жиырма күнде беретін болды. «Ас» демей, «жылы» деп жариялауға ұйғарысты. Тегі «ас» деген салт соңғы бірталай жылдан бері бұл елдер әдетінен қалыңқырап бара жатқан. Соның салдарынан Құнанбай өлгенде де ауылдары ас бермеген.*

«Жылы» деп шешекен соң, оған шығарылатын мал саны, шақырылатын ел көлемі аталды [5,214 б.].

Халқымыз екі ағайын, қатар қонған екі ел араздасып, бірін-бірі ұрарманға, төбелесерге, шабарманға келіп қалған жағдайда үнемі сауға сұрап, араша түсіп отырған. Соның салдарынан ел бірлігі бұзылмай, түтіні түзу шығып, ел ағалары, ақсақалдарының арқасында ынтымағы жазылмай өмір сүрген. Осындай салт ұлы жазушы эпопеясында да Абай даналығын, кемеңгерлігін паш ете отырып, көрініс тапқан.

– *Мағаш енді әдейі, жай салмақты, сабырмен сөйледі. Мұнысы жаңағы ақырысқан айқайларды су сепкендей сөндіре берді:*

Ей, жұрт, мені орталарыңа Абай жіберді... «Ұғынысып, келісіп, жанжалсыз шешсін» деді дауларын. Ең алдымен, Әзімбай, саған жұмсады. «Етпесін зорлығын, алса, сатып алсын, ақылап алсын, келісіп алсын. Зорлығын қостамаймыз», - деді. – Ағайын сөзі осы! Ұғыс, келіс мынау елмен! [5,15-16 бб.].

Мұхтар Әуезов шығармасынан адамның дүниеге келуінен бастап, соңғы сапарға аттанғанға дейінгі уақыт аралығында басшылыққа алып отыратын салт-сананың барлық түрін кезестіруге болады. Олардың қай-қайсысы болмасын ұлт өмірінде үлкен мәнге ие болғанын көруге болады. Қыз бен жігіттің қол алысып, бір тоқтамға, байламға келуі де маңызды рөл атқарған. Содан кейін барып, екі жақтың ата-анасы құдалық жайын реттеуге кіріседі. Қыз алысып, қыз ұзатып, құда түсу де – халқымыздың күні бүгінге дейін ұстанып келе жатқан дәстүрлері. *Қыз бен жігіт байламы туындыда былай суреттеледі: Таң ата аттарына мініп жатқанда, бұнда қалғалы тұрған Өтегелдіге және Дәрменге де Әбіш өзінің байлауын білдірді.*

– *Қуаныштымын, екеуіңе де барымша ырзамын! Бұйырса Мағаш менің жарым болады. Сөзіміз шешілді. Оспан ағамның жылын берісімен, біздің ауылдар құда болысады! – деді [5,225 б.].*

Әмеңгерлік салты да – ертеден келе жатқан салт. Бауыры не ағасы өлсе, балалары жат болып кетпесін деген ниеттен туған ғұрып. Қазіргі заманда жиі болмаса да, ара-тұра кездесіп қалатын

жайттар аз емес. Бұл да – ағайын мен көпшіліктің талқысына салынып, әйелдердің келісімімен жүзеге асатын шара. Әйгілі жазушының еңбегінде осы салт кеңінен бейнеленген.

Сонда бұл жақұмның тілегі етіп, Еркежанды Тәкежанға ұйғаруды айтып қалды. «Жол да сонікі! Оның үстіне Ысқақ та осыны қостайды. Қаражан болса, рұқсат берді. Үш жесірді үлесетін үш әмеңгердің екеуі осыған байлаған соң, өзгелер шырық бұзбас. Және дүниелік үшін бір аға, бір інісінің көңілін шайлықтырмас. Оларды өкпелетпес», - деп, бірталай дәлелмен дауды да айтып қалды [5, 234 б.].

Әйелдердің рұқсатын алу мақсатында Шұбар мен Ерболдың айтуымен тағы мынадай лингвобірлік беріледі:

– Әуелі үшеуінен бір-ақ сөзді өтініңдер. Ата жолы, шарият жолы бұйырып отыр. Тірі отырған әмеңгерлері бар. Бәрі де ерге тисін деп кесіп отырмыз. Алдымен осыған ризалықтарын білдірсін! – деді [5, 47 б.].

Қазақ дүниетанымында келін болып түскен қыз барған жерінде күйеу жұртының атын тура атамаған. Бұл қазақ халқының инабаттылық сақтау мәдениетінің жоғары деңгейде екендігін танытады. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын жинап, бастырушы С.Кенжеахметұлы: «Жас мөлшері мен ерекше белгілі қасиетіне, туыстық қатынасы мен мәртебесіне қарай қисыны табылып қойылған әрбір аттан келіннің тапқырлығы мен ақылдылығы танылады», - дейді [6, 31 б.].

Бұл әдет-ғұрып белгісі Әуезов шығармасында да кездеседі. Мәселен,

– Сөзіңді аңдадым, Молдажігіт! – деп, жасқа толған көздерін Шұбарға ашумен бұрды. – Майдаламай-ақ қой. Сорлы болған күйімді май сылаумен жазам деп пе едің? – деді де, дауыстап жылаған бойында қасындағы жастыққа бетін басты [5, 248 б.].

Қорыта келгенде, М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында кездесетін лингвомәдени бірліктер – қазақ халқының ұлттық бейнесін, ұлттық салт-дәстүрін, ұлттық психологиясын, т.б. танытатын лингвомәдениеттанымдық аспектінің өзегін құрайды.

1 Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. –М.: Просвещение, 1975. -193 с.

2 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. –Алматы: Санат, 1994. -5 б.

3 Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. –Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. -12 б.

4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері. –Алматы: Ғылым, 1998. -194 б.

5 Әуезов М. Абай жолы. 2-кітап. –Алматы: Жазушы, 1989. -29 б. (общ.беті 612)

6 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. –Алматы: Ана тілі, 2002. -126 б.

Резюме

Джанабеева С.М.- магистрант 2 курса Специальность 6M020700 -Переводческое дело,

jan_saniya_87@mail.ru

Научный руководитель :Кисикова Б.Д. к.п.н., доцент кафедры профессиональной иноязычной коммуникации и переводческого дела, института полиязычного образования

Национальный аспект лингвокультурологии в эпопее М.Ауезова«Путь Абая»

Лингвокультурология появилась как наука при взаимодействии языка и культуры, которая в настоящее время исследуется в лингвистике. В статье рассматриваются: история развития, цели и задачи, особенности лингвокультурологии с различных точек зрения ученых-лингвистов. В ней раскрываются история и быт народа, менталитет и духовные ценности народа, психология характера, поведения, обычаи, традиции, образ жизни народа, которые исследуются в аспекте лингвокультурологического подхода. Национальный язык является основным средством передачи культуры народа. В статье описывается национальный колорит соблюдения всех обрядов, ритуалов, традиций, обычаев на различных этапах жизни человека от рождения до смерти. В эпопее «Путь Абая» анализируются все духовные ценности культуры, традиции и обычаи казахского народа в лингвокультурологическом аспекте.

Ключевые слова: лингвистика, лингвокультурология, язык и культура, национальный язык, духовные ценности, традиции и обряды

Summary

Janabaeva S.M. –master of the 2nd course Speciality 6M020700 - Translation affair jan_saniya_87@mail.ru

Scientific supervisor:KisikovaB.D. - candidate of pedagogical sciences, associate professor of the chair of Professional foreign language communication and translation affair of the Institute of multilingual education

National aspect of Linguaculturology in the epic “The way of Abai” by M.Auezov

Linguaculturology appeared as the science during interaction of the language and culture which is investigated in linguistics at present time. In the article history of development, the aim, tasks and peculiarities of linguaculturology are considered from different points of views of the scientists - linguists. History and style of life of the people, mentality, spiritual values, psychology of character, behaviour, customs, traditions and mode of life of people are researched in the

aspect of linguaculturological approach. National language is the main means of transmitting of the people's culture. National coloring of keeping all rites, rituals, traditions and customs at different stages of life of a man from birth to death are described in the article. All spiritual values of culture, traditions, customs of kazakh people are analysed in the epic «The way of Abai» in linguaculturological aspect.

Key words: Linguistics, linguaculturology, language and culture, national language, spiritual values, traditions and customs.

ӘОЖ 378: 804. 81-21

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Жиренов С. А. -

*Абай ат. ҚазҰПУ қауымдастырылған профессоры м.а.,
филология ғылымдарының кандидаты*

Лексикалық жүйедегі фразеологиялық бірліктер әлемдік тілдердің баршасына тән. Дүниежүзілік тілдердегі фразеологизмдер әрбір тілдің ұлттық ерекшелігін көрсететін бірден-бір көрсеткіш. Сондықтан да жалпы тілдердегі фразеологизмдер кеңінен зерттелу үстіндегі сала. Ал қазақ тілі лексикалық жүйесіндегі фразеологизмдер мен қазақ тіл біліміндегі фразеология саласы да әлемдік фразеология ғылымымен қатарлас жан-жақты зерттелу үстіндегі құбылыс. Қазақ тіліндегі фразеологизмдер жаһандық тілдер жүйесіндегі фразеологизмдермен теңдес категория.

Қазақ тіл біліміндегі фразеологизмдер тілдік табиғаты мен лингвистикалық мазмұны жағынан біршама зерттелген сала. Қазақ тілі фразеологиясы зерттелуі жағынан кеңестік тіл білімі тарихымен сабақтас, түркологиялық деңгейдегі шоқтығы биік ілім. Бұл күндері қазақ тілі фразеологиясының өзіндік жолы мен даму тарихы, өзіндік мекиебі бар іргелі ғылым саласы. Алайда жалпы тілдегі (қазақ тілі немесе әлемдік өзге тілдер) фразеологизмдердің зерттелуін үздіксіз жүретін құбылыс деп тануға болады. Себебі, лексикалық жүйедегі фразеологизмдер заманалар бойы өздерінің сонылығын сақтап, мағыналық мазмұны мен поэтикалық пәрменін күшейтпесе кемімейтін, халық тілінің поэтикалық образды асыл қазынасы болып табылады.

Тірек сөздер: Лексикалық жүйе, тілдік мағына, ауыс мағына, когниция, фраза, идиома, фразеологиялық бірлік, фразеологиялық мағына, т.б.

Бүгінгі таңда әлемдік тіл білімінде, соның ішінде қазақ тіл білімінде фразеология мәселесі жан-жақты зерттелген ғылым саласы. Дегенмен, фразеологизмдердің филологиялық табиғаты түбегейлі зерттеліп болмағандығы анық. Солардың қатарына фразеологизмдердің когнитивтік сипаты зерттеуді қажет ететін аспект деп санауға болады. Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі академик І.К.Кенесбаева өзінің «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегінде: «Қазақ тіл білімінде, түркологияда, фразеологияның жалпы мәселелері бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ» - деп, басып айтқан болатын [1]. Жалпы фразеология мәселесі тіл білімінде әртүрлі аспектте қарастырылып, көптеген зерттеушілердің назарын өзіне қаратқаны белгілі. Мәселен, орыс тіл білімінде А.Х.Востоков, Ф.И.Буслаев, А.А.Потебня, Ф.Ф.Фортунатов, А.А.Шахматов, А.М.Пешковский, В. В.Виноградов, А.Н.Коклянова, Л.Архангельский, В.П.Жуков, П.В.Орлов, Х.М.Сайкиев сияқты ғалымдар бірсыпыра еңбектер жазған болса, қазақ тіл білімінде І.Кенесбаев, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаев, А.Ысқақов, Т.Сайрамбаев, Н.Уәли, Г.Смағұлова, С.Сатенова, Г.Қосымова, Г.Сағидолда, Р.Авакова, Р.Е.Жайсақова, С.Е.Исабеков, М.Сабитова, С.Жетпісов, Л.С.Войтик, Ж.К.Қонақбаева, Д.Медербеков, С.Н.Мұратов, А.Е.Тажмұратова, М.Т.Тезекбаев, Ф.Р.Ахметжанова, Б.Уызбаева, К.Рыспаева, Г.Боранбаева, Х.Қожахметова, С.Жапақов т.б. көптеген ғалымдар фразеологизмдердің түрлерін, құрамы мен құрылысын, мағыналық жағынан бөліну ерекшеліктерін, грамматикалық сипатын, лексико-семантикалық жағынан ажыратылуын, көркем әдебиеттегі қолданысы мен ауызекі сөйлеудегі қызметін, өзге тілдердегі айырмашылықтары мен ұқсастықтарын, фразеологиялық құбылыс заңдылықтарын анықтауға қатысты әртүрлі аспекттегі зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Г.Н.Смағұлова: «Қазақ тіліндегі фразеологизмдер айналадағы қоршаған орта заттар мен құбылыстарға этнос тұрғысынан баға беру, сипаттау арқылы сол ұлттың ұлттық менталитетін, көзқарасын, дүниетанымын аңғартады» [2, 148 б.], - деген пікірінен әр ұлттың ойлау жүйесінің ұшқырлығы мен танымдық әрекетінің тереңдігін тілдегі тұрақты сөз тіркестерінен байқауға болады. Фразеологизмдердің тілдік және танымдық болмысы бір-бірімен тығыз байланысты. Фразеологизмдердің бойындағы бейнелілікті адамның дүниені тануы мен санасындағы суреткерлік

шеберлігімен байланыстыруға болады. Санадағы тілдік суреткерлік фразеологизмдер арқылы беріледі. Ал ол қолданысқа енгенде поэтикалық мазмұнына жан бітіп, фразеологизмдердің танымдық прагматикасынан эмоционалдық, экспрессивтік, бағалағыштық, стилистикалық, ассоциативті-бейнелілік сипатқа ие болады. Тіл біліміндегі фразеологизмдердің танымдық мазмұны туралы тұжырымдардың барлығы адам санасындағы бейнеленуі мен танымдық әрекетке түрткі болу нәтижелерін талдауға негізделген. Онда адам танымының дүниенің тілдік бейнесін жасау барысындағы тілдік бірліктерді таңдаудағы және мақсатқа жету барысында ақпаратты беру қабілетіне ерекше назар аударылады.

Фразеологизмдер этнос өмірі мен адамның дүниені қабылдаудағы танымдық әлеміне қатысты туындап, өзіне ғана тән рухани, этнотанымдық бояу бедерімен суреттеліп, тіл әлемінде ерекше қолданысқа түсіп, ерекше тілдік бірліктердің бірі болып табылады. Қазіргі лингвистикалық зерттеулер тілді адам ойымен, танымдық әрекетімен, ұшқыр қиялымен, этникалық ерекшелігімен, поэтикалық болмысымен қатар, тілдік деректерді тілдік тұлғамен және когнитивтік санамен (ұжыммен) сабақтастықта қарастыруымен ерекшеленеді. Осының нәтижесінде фразеологизмдерді этнотанымдық тұрғыдан зерттеу арқылы ұлттануға, елтануға, дүниетануға жол салғандығын көруге болады. «Тілдегі этнофразеологизмдер халықтың дүниетанымы, болмысы, салт-санасы, әдет-ғұрпы, рухани мәдениеті сол халықтың тіршілігінен, өмір сүрген ортасынан, менталитетінен, психологиясынан, әлеуметтік-саяси көзқарасынан мағлұмат беретін ұлттық құбылыс болып табылады. Тіл - мәдениеттің феномені, ұлт мәдениетінің көрінісі ретінде ғылымда өз дәрежесінде әлі де зерттелмей келеді. Тіл - рухани күш. Демек, тіл және семиотикалық таңбалар арқылы адам кез келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасымен ойын білдіре алады» [3].

Лингвокогнитология ғылымындағы фразеологизмдердің танымдық мазмұнынан әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық болмыс пен ұлттық ділді, әлем бейнесін таңбалаудағы фразеологизмдердің ерекшелігін көруге болады. Тілдегі фразеологизмдерден этнос дүниетанымының дамуы мен қалыптасуын, дүниенің санадағы бейнеленуін көрсетеді. Яғни фразеологизмдер арқылы ұлт дүниетанымындағы әлемнің поэтикалық бейнесін көруге болады. Бұл турасында профессор Н.Уәли фразеологизмдердің дүниенің тілдік бейнесін суреттеуіне қатысты: «Халық тілінде байырғыдан келе жатқан тұрақты сөз оралымдарының (мақал- мәтел, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер т.б.) сан алуан сыры бар. Олай болатыны халық өзінің өткен дәуірлеріндегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі нәрлі, әрі әрлі етіп ерекше өрнектей білген. Фразеологизмдер халықтың өткені мен бүгінгісін жалғастырушы көпір іспетті. Көркем образды, терең мазмұнды сөз өрнектері әр ұлт тілінің ерекше көрінісі болып табылады. Мұндай сөз айшықтары жалпы халық тіліне айрықша реңк беріп, ұлттық характердің айқын белгісін көрсетеді» - деген пікірінен анық көруге болады [4].

Қазақ халқы дүниетанымының ерекшеліктерінің бір парасын тілдегі фразеологиялық бірліктердің танымдық болмысынан көруге болады. Бұған дәлел ретінде мәдени-қоғамдық орта мен ғылыми орта толық мойындаған қазақтар туралы арнайы зерттеу жүргізген Ф.Янушкевич: «Қазақтардың ойлау қабілеттілігінің кереметіне менің барған сайын көзім жетті. Сөз дегенде ағып тұр. Бұл жағынан оларды Батыс Азияның француздары деуге болады. Өзіне жоғарыдан менсінбей қарайтын халықтар арасынан бұл көшпенділердің де құрметті орын алатын кезі келеді» - деп, бұдан бір жарым ғасыр бұрын жазып қалдырғандығы мәлім. Айтулы ғалымды тамсандырған дүниенің бірі тілдегі тұрақты тіркестердің табиғаты мен қолданысы десек артық айтқандық болмас. Мәселен тілдегі *ауызы дуалы, сөзі уәлі; қазық қағып, ат байлау; үкім күту; жасықтан асықты айырып алу; кемпір жар-жар десе, аяғы зар-зарға ұласады; тілін безеп, жанын жалдау; қой егіз тапса, жусан басы айыр шығады*, т.б. деген тіркестер тұрақтылық сипатқа еніп, образды мәнде қолданыста жүргендігі этнос танымының ерекшелігін көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде фразеологизмдер адам санасындағы ойды суретті сөзбен (фразеологизм ретінде) жарыққа шығаруы дүниені танудағы танымдық әрекетінің нәтижесі ретінде қарастыруға болады. Яғни, тілдегі фразалық тіркестің толық концептісі оның когнитивтік семантикалық және ассоциациялық өрісі арқылы тануға болады. Демек, фразеологизмдердің когнитивтік семантикалық және ассоциациялық өрісінде пайда болған ақпараттық құрамында прагматикалық мағыналардың элементтері суреттеледі. Когнитивистика ғылымында адам когнициясына (танымдық әрекетіне) басты назар аударылады. Адамның танымдық әрекеті барысында оның көзіне түскен (нысанына іліккен) іс-әрекеттер ғана емес, олардың ментальдік мағыналық ішкі көріністері, моделдері, символдық түрлері зерттеледі. Сепир-Уорфтардың тұжырымдауы бойынша, дүниені өзінше жүйеленіп бөлінеді, яғни оны концептуализациялаудың өзіне

тән тәсілдері болады. Ақиқат дүниедегі заттарды, құбылыстарды, уақиғаларды белгілі бір концептілерге топтастырылады [5, 209].

Тілдегі сөздердің (концептілердің) уәжділігі атаудың номинитивтік белгілеріне қатысты болады. Адам баласы дүниедегі заттар мен құбылыстарды фразеологиялық тұрғыдан атау үшін олардың белгілі бір қасиеттері мен сыртқы ерекшеліктері санасында суреттеліп образды түрде жасалады. Бұған қатысты профессор А.Салқынбай: «Таным болмыстың қай түрін маңызды деп бағаласа, сол номинитивтік белгі арқылы атау жасалады» - деген, пікірі ойымызды дәлелдей түседі. Ғалымның аталған теориясына сәйкес фразеологизмдердің өзіндік номинитивтік белгілерімен қатар, танымдық мағынасы болады [6, 90].

Ж.И.Исаева: «Дүниенің паремологиялық бейнесінің өзіндік ерекшелігі сол, онда төрт түлік мал, жан-жануар үй хайуанаттары әлемінен алынған образдар арқылы «Табиғат — Адам — Қоғам» триадасының құрамдас бөліктері аралық екі жақты, үш жақты, көп қырлы байланыстардың, дәлірек айтқанда, «Адам: Жануар» жүйесі мен «Адам: Адам» аралық қатыстылықтың жарыстырмалы сипаттамасы жасалады. Мәселен, қазақ халқы бура, айғыр, бұқа, қошқар және теке малдарын төрт түліктің басы деп қадірлейді. Қазақтың мифологиялық, фольклорлық, эстетикалық, қарабайыр дүние бейнелерінде олар билік жолындағы күрестің, жойқын күштің, ырыс-құттың символы» - деген, пікірін фразеологизмдердің табиғатына қатыстылығын байқауға болады. Жалпы тілдегі фразеологизмдер пен паремологиялық образды сөздер ретінде қарастырсақ олардың лингвистикалық ішкі иірімдері бір-біріне жақын болып келеді [7, 32]

Сонымен тілдегі фразеологизмдердің мағыналық астарында этностың танымдық әрекеттері мен дүниетанымдық болмысы бейнелі сөз орамдары арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отыратын этнотанымдық құндылықтар жиынтығы. Әр ұлттың фразеологиялық бірліктерінде сол ұлттың бүкіл өмірі, тарихы, дүниетанымы, тыныс-тіршілігі, жан дүниесі, мәдениеті көрініс табады. Фразеологизмдерді когнитивтік аспектіде қарау арқылы таным бұлағы танымдық талшық иірімдерін анықтауға болады. Ғылымдағы тіл мен таным өзара сабақтас категориялар, себебі тіл арқылы адам дүниені таниды. Яғни, фразеологизмдер – этностың дүниетанымдық болмысы мен мәдени өмір сүру үлгілерінен хабардар ететін тілдік бірлік.

1 Кеңесбаева І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.

2 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 бет.

3 Хазимова Ә.Ж. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері: Канд. дис. автореф. - Алматы, 2002. - 30 б.

4 Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Ғылым, 1997. – 169 б.

5 Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – М.: Прогресс, 1993. – 654с.

6 Салқынбай А. Қазақ тілінің сөзжасамы. -Алматы: Қазақ университеті, 2003. -267 б.

7 Исева Ж.И. Паремологиялық қордағы жан-жануарлар жүйесінің образдық-фондық жағдаяты // Абай ат. ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №1(47), 2014 ж. - 32- 36 бб.

Резюме

Жиренов С. А. КазНПУ им. Абая и.о. ассоциированный профессор кафедры казахский язык и литература, кандидат филологических наук

Лингвистические свойства фразеологизмов казахского языка

Фразеологические единицы лексической системы свойственны всем языкам мира. Фразеологизмы языков мира являются одним из показателей, определяющих национальные особенности каждого языка. Поэтому в целом фразеологизмы языка до сих пор является широко изучаемым разделом лингвистики. А фразеологизмы в лексической системе казахского языка и раздел фразеологии казахского языкознания – явление, которое всесторонне изучается наряду с мировыми фразеологическими науками. Фразеологизмы казахского языка – это категория, равная фразеологизмам системы мировых языков.

Фразеологизмы казахского языка по языковой природе и лингвистическом содержании значительно исследованная тема. Исследование фразеологии казахского языка связано с историей советского языкового знания и является важной частью на туркологическом уровне. На сегодня казахский язык он и есть (является) часть (частью) (field of) науки имеющая свою школу и свой путь и историю развития. Но фразеологизмы в лексической системе являются поэтически ценным образным богатством языка народов, где сохраняет свою значимость и не уменьшает свое значительное содержание и поэтическое могущество.

Ключевые слова: Лексическая система, языковое значение, переносное значение, когниция, фраза, идиома, фразеологическая единица, фразеологическое значение и т.д.

Summary

Zhirenov S. – KazNPU Abay acting associate professor of the department of the kazakh language and literature, candidate of philological sciences

Linguistic properties of phraseological units of the kazakh language

Phraseological units of lexical system are peculiar to all languages of the world. Phraseological units of languages of the world are one of the indicators defining national features of each language. Therefore in general phraseological units of language still is widely studied section of linguistics. And phraseological units in lexical system of the Kazakh language and the section of phraseology of the Kazakh linguistics – the phenomenon which is comprehensively studied along with world phraseological sciences. Phraseological units of the Kazakh language is the category equal to phraseological units of system of world languages.

Idiom of the Kazakh language by the language and the linguistic nature of the content is much researched topic. Study phraseology of the Kazakh language is associated with the history of the Soviet language knowledge is an important part on turkologicheskome level. Today Kazakh language it is (a) part (s) (field of) science has its own school and its way of development and history. But idioms in the lexical system is a valuable figurative poetic richness of the languages in which retains its significance and does not reduce its considerable content and poetic power.

Keywords: Lexical system, language value, figurative sense, cognition, phrase, idiom, phraseological unit, phraseological value, etc.

ӘОЖ 81'272

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ГЕНДЕРЛІК СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ АРЕАЛДЫҚ СИПАТЫ

Ибраймова Л.Ә. – ф.ғ.к., ҚазмемқызПУ Тіл теориясы және оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, lira.ibraymova@mail.ru

Елемесова А.Б. – ҚазмемқызПУ 6М012100-Қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2-курс магистранты

Бұл мақалада тілдің гендерлік қырын салыстыра-салғастыра зерттеу мәселесі қарастырылады. Жалпыадамзат тілінің танымдық, ареалдық сипаты мен өзіндік ерекшеліктері мақал-мәтелдерде кездесетін гендерлік стереотиптер арқылы көрсетіледі. Мақал-мәтелдер әйел мен еркектің мінез-құлқын байқататын; салт-сана, ұлттық дәстүр мен құндылықтарға байланысты; еңбектің гендерлік дифференциясының ерекшелігін анықтайтын стереотиптер; еркек пен әйелдің арасындағы кәсіби және отбасылық рөлдерінің бөлінуін сипаттайтын стереотиптер; тіл мен санадағы гендерлік стереотиптер; ер мен әйелдің қоғамдағы орнын, өзіндік әлеуметтік ерекшелігін, өмірлік құндылықтарын айқындайтын деп топтастырылды. Осылардың әрқайсысына қазақ, орыс, неміс, француз, башқұрт, бурят, ұйғыр, корей тілдерінен мысалдар келтірілді. Мысалдарды талдай отырып, әлем тілдерінде әйел мен еркек тіліне қатысты ортақ стереотиптердің бар екендігі айқындалды. Сонымен қатар олардың ұқсастығы ареалдық жағдайына да тәуелді екендігі байқалды. Гендерлік ассиметрияның мақал-мәтелдердегі көрінісін талдау, оның ішінде тілдердің таралу аймағын ескере отырып қарастыру тым ауқымды жұмыс. Бірақ соған қарамастан ұлт тілдерінің танымдық сипатына сәйкес мақал-мәтелдердегі ортақ стереотиптерді шығарып, талдау жасалды.

Кілт сөздер: гендер, әйел мен еркек тілі, мақал - мәтелдер, стереотип.

Гендерлік лингвистика батыстық зерттеу жұмыстары бойынша өткен ғасырдың 1970 жылдарында ғана лингвистикалық ғылым ретінде қалыптасты. Бірақ «гендер» ұғымының қалыптасуы ежелден басталады. Б.э.д. бес мыңыншы жылдардағы Оңтүстік Қосөзенде өмір сүрген ежелгі шумер халықтарында екі тіл болғанға ұқсайды. Искери және діни мәтіндер жазылған негізгі еме-ku («қасиетті тіл»), диалектісінен басқа еме-sal («бұрмаланған тіл», немесе «жіңішке дауысты әлдебіреу») диалектісінің де болғаны дәлелденген. Жіңішке дауысты әлдебіреу кім болуы мүмкін? Бұл тілде жебеуші әйел тілі мен әнұраны, абыздар тілі діни мәтіндерде берілген. Сонымен қатар кейбір сөздер мен дыбыстар әйелдерге қолдануға болмайтындығы белгілі болған. Яғни айырмашылық дыбысында ғана емес, сөзінде де болған [1]. Қазіргі қазақ тіл білімінде түркітану мен шумертануға ерекше үлес қосып жүрген ғалым Г.Қосымованың еңбегінде де осы мәселе туралы жазылған. Ол атақты түрік ғалымы Осман Недим Тунаның көп жылдық еңбектеріне шолу жасай отырып, мынаны айтады: «Шумертанушылар бірнеше диалект анықтаған: эмедуб, эмесал, эмегир... Алайда бұл диалекттердің тек қана эмесал «әйел тілі» диалектіне тән ерекшеліктердің кейбіреулері, мысалы м : г, д : г анықталған, қалған диалекттердің ерекшеліктері болса эмеку диалектіне тән

еместігіне қарамасатн, эмеку диалектіне, яғни негізгі шумер тілінің мысалдары ретінде, бір кезеңнің және бір диалекттің сөздері секілді көрсетіліп, «басқа ешқандай тілде кездеспейтін ғажап дыбыстық өзгеру» сынды сөйлемдермен түсіндірілген» [2, 70 б.].

В.А.Ефремов гендерлік лингвистиканың негізгі кезеңдерін үшке бөледі [3]:

- биологиялық детерминизм;
- ауыспалы кезең (XX ғасырдың бірінші жартысы) Э Сепир, О.Эсперсен, Бодуэн де Куртене;
- нағыз гендерлік зерттеулер.

Биологиялық детерминизмде кариб үндістерінің (араван тайпасы) әлеуметтік тарихи айырмашылықтары, чуокот тіліндегі фонологиялық дыбыстық ерекшеліктер, моңғол тіліндегі номинациялар принципі, жапон тіліндегі морфологиялық және стилистикалық ерекшеліктер зерттеледі. Биологиялық детерминизмнің негізгі пайымы: «Еркек тілі – норма, әйел тілі – нормадан ауытқу».

Ауыспалы кезеңге Э.Сепирдің (Sapir Edvard) нутка, коасати және ян тілдерін зерттеуі жатқызылады.

Гендерлік тілдің өзгешелігі орта үнді драмаларында да кездеседі. Онда басты қастағы кейіпкерлер санскритше сөйлейді де, үшінші қастағылар мен әйелдер диалектіде (пракритше) сөйлеуге мәжбүр. Тағы да негізгі айырмашылық – сөздің айтылуында. Ең бастысы осы күнге дейін әр түрлі тілдерде сөздің әйел және ер варианттары бар.

Гендерлік ерекшеліктер бүгінгі күні әлеуметтік топтың ахуалымен, білім деңгейімен сәйкестікте және қоғамдағы өзгергіш жағдаяттардың есептелуі ескеріле отырып қарастырылуы қажет. Мысалы, жапон тілінің еркектер мен әйелдердің сөйлеу айырмашылығы бір заттың түрлі атаулары, түрлі қосымшалардың айтылуы сияқты мәдени тұрақталған дәстүрі бар. Жас жапон қыздар «әйел тілі» деп аталатын тілден бас тартып, «ер адамның» сөйлеу құралдарын қолданулары белгілі болған [4,116.].

Тілдегі жыныстық көріністер көптеген ғалымдардың әйелді төменгі деңгейдегі рөлде көрсетіп, жағымсыз қасиеттерді тану сияқты патриархалдық стереотиптерден байқалады. Қытай тілінде әйелге қатысты жеңіл жүрісті, нақсүйер, төмен, шолжан, құл, көре алмайтын, қызғаншақ, түлкібұлаң, қараниет, екіжүзді, сатқын, қу, айлакер, ойнас деген сөздерді білдіретін арнайы иероглифі бар.

Орыс мәдениетінде де әйелдің төмен дәрежесін көрсететін тіркестер жеткілікті. Мысалы: «Курица не птица, баба не человек», «Не петъ курице петухом, не быть бабе мужиком», «Бог бабу отнимает, так девку даст», «Муж пашет, а жена пляшет», «Муж за рюмочку, а жена за стаканчик». Әрине, мұнда әр халықтың менталитетінің, өзіндік дүниетанымының, өмірлік ұстанымдары мен діни көзқарастары да ерекше орын алады. А.В.Кириллинаның (1998) еңбегінде фольклордағы орыс әйелінің бейнесі бірнеше топқа жіктеледі: әлсіз, ойға қонымсыз ақыл, икемсіздік («Бабы умы разоряют дома»); қыңыр, құбылмалы мінез («Ехал бы прямо, да жена упряма», «С бабой не сговоришь (не убедишь); қауіпті, айлакер («Не верь жене в подворье, а конью в дороге», «Жена ублажает, лихо замышляет»); сөзуарлық («Языком метет, что коклюшками», «Бабыя вранья и на свинье не объедешь»); әйел мінез-құлқының еркекке қарсы қойылуы («Мужичий ум говорит: надо, бабий ум говорит: хочу», «Муж по дрова, а жена со двора») [5].

Жер жүзіндегі барлық ұлттар мен ұлыстардың өзіндік сипаты, құндылықтары, сенімі, тілдік санасы т.т. бірінен-бірі айрықшаландырып тұратыны белгілі. Этнолингвист, этнограф зерттеушілер, әсіресе батыста кейбір халықтардың мәдениеті жетілмей қалып қойған, өнегесіз т.т. деген қорытындылар шығарған. Кезінде олардың қатарына қазақ, башқұрт сияқты түркі халықтарын жатқызған болатын. Мысалы, Л. Бергхольц «Еркектер әйелге затқа, күнге қарағандай қарайды; оларға бөтен біреудің көзінше күйеуімен сөйлесуіне болмайды», – деп жазған [6]. Бірақ бұл да халықтың әдеп нормалары мен ер мен әйелдің қоғамдағы қалыптасқан орнының бар екендігін байқамай айтылған пікір болып саналады. Оны ер мен әйелдің қарым-қатынасын ажыратып беретін мақал-мәтелдерден көруге болады. Мысалы «Ирзе ир иткән дә катын, хур иткән дә катын» - «Жақсы әйел жаман еркектің басын төрге сүйрейді, жаман әйел жақсы еркектің басын көрге сүйрейді» немесе «Ердің бақытын кетіретін де *әйел*, ерге бақыт әперетін де *әйел*».

Р.Р. Баязитованың зерттеу жазба деректері бойынша башқұрттар әйел затын мақтамайды. Өйткені мақтау сөз қарапайым башқұрт әйелдерін ыңғайсыз жағдайға қалдырады. Оның үстіне көз тиеді деп қорқады және башқұрт әйелдері де мақтау сөзді естісе ренжиді екен [7, 40 б.]. «Алйот атын мактар за, катынын мактар» дегені сияқты қазақта да «Жақсы жігіт атын *мақтайды*, жаман жігіт *қатынын мақтайды*» мақал бар. *Түбі бір түркі, туыстығы тым жақын болғандығы ғана емес, орналасу аймағының көршілес болғандығынан ұлттық таным мен көзқарастар бірін-бірі айна*

қатесіз қайталап тұр. Буряттарда да тура осы мақал былай делінеді: «Һайн эрэ мориёо магтаха, дунда эрэ нохойгоо магтаха, адаг эрэ гэргээ магтаха» (қазақша – «жақсы еркек атын мақтайды, орташа еркек өзінің итін мақтайды, ақымақ еркек өзінің қатынын мақтайды» деп аударылады).

Жақсы мен жаманға байланысты карама-қайшылығы және әйел мен еркектің бір-бірімен тығыз байланысты өмірінің мазмұнын А.М.Байғұтованың зерттеу жұмысындағы келтірген мысалдарынан байқаймыз: «Жақсы ат жарты байлық, жақсы әйел бүтін байлық», «Жаман әйел алғанның жауы үйінде», «Жақсы әйелдің көзі жайнап тұрады, жаман әйелдің көзі ойнап тұрады», «Атың жақсы болса, бұл дүниенің пырағы, Қатының жақсы болса, бұл дүниенің шырағы», «Жақсы әйелде қыздың қылығы, жолбарыстың қайраты бар, жаман әйелде түлкінің қулығы мысықтың айбаты бар», «Жақсы әйел – ырыс, жаман әйел – ұрыс», «Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас», «Жақсы қатын жүн қарыз алады, жаман қатын су қарыз алады», «Жақсы қатын алғанның тойы өз үйінде», «Жақсы әйел асын жасырмайды», жақсы әйел мен жаман әйелге қатысты халық көзқарасымен бірге әйелдің қоғамдағы орнына байланысты қазақ қауымына тән стереотиптер де ұшырасады. Мысалы, «Денсаулық ганибет, Сырқаулығы болмаса, Ер жолдасы - қатыны, Ақ жаулығы болмаса», «Қанияда қатын ақыл табады», «Алтын басты әйелден бақа басты еркек артық», «Байтал шауып бәйге алмас» т.б. [8, 14б.].

Қазақ әдебиетінде, ақын-жазушылардың шығармашылығында, халықтың нақыл сөздерінде де қоғамдағы әйел мен еркектің өзіндік орындарын айқындайтын мысалдар жетіп, артылады. Бұны басқа халықтардың тіліндегі құрылымдармен салыстыра отырып, әйелдер мен еркектердің тұрмыстағы орны мен ұлттық сана, салт-дәстүр т.б. негізінде қалыптасқан мақал-мәтелдерді төмендегідей топтастырамыз:

1. **Әйел мен еркектің мінез-құлқын байқататын мақал-мәтелдер.** «Долы қатын еріне бар бәлені төндіреп, бар үмігін сөндіреп, айтқанына көндіреп», «Қатынға жолама, қарасы жұғады», «Қатын ашуланса, қазан қайнатар», «Қатын көп болса, шөмішті ит жалар», «Бір қатынның қырсығы қырық есекке жүк болады», «Еркек дауысты әйелде ұят болмас, әйел дауысты еркекте қуат болмас» деген мақалдарда қазақ әйелдерінің соншалықты жаман қасиетті еместігін, керісінше тыйым ретінде айтылып тұрғанын түсінеміз.

Барлық әйел затына тән жағымсыз стереотип – «сөзуарлық». Мысалы, «Бәдік әйел жаудан қиын, аузында болмас тыйым»; бурят тілінде – «Эхэнэрэй сэдхэл хөөбэри шэнги зөөлэн, эрэ хүнэй сэдхэл шулуу шэнги хатуу» (Әйелдің жүрегі жұмсақ, қақ сияқты, еркектің жүрегі қатты тас сияқты); немістерде – «Bei den Weibern ist des Schwatzens hohe Schule» (Әйелдер көп сөзділіктің жоғары мектебі), «Weiber findet man nie ohne Rede» (Әйелдің ешқашан аузын жаба алмайсың), «Kein Kleid, das einer Frau besser steht als Schweigen» (Әйелге үндемегенінен артқы ешқандай киім жараспайды). «Zorn ist ein Mann, Sanftmut ist eine Frau (Ашу – еркек, жуас – әйел). «Eine Frau und ein Gewitter sind immer zu fürchten» (Ауа райы мен әйелден әрқашан қорқасың). «Ein böser Mann ist ein Teufel, eine böse Frau - eine Hölle» (Ашулы еркек шайтан сияқты, ашулы әйел тозақ сияқты). Неміс тілінің фразеологизмдерін зерттеушілер әйел затының сөзуарлығының мақал-мәтелдерден анық байқалатындығын айтады [9, 74 б.].

2. **Салт-сана, ұлттық дәстүр мен құндылықтарға байланысты қазақ тілінде:** «Жаулық кигеннің бәрі әйел емес, бөрік кигеннің бәрі батыр емес», «Кәрі қыз қартайғанын сезбейді», «Қойшының қызы қой келгенде іс қылар», «Сүйемді қарыс қылатын да әйел, жақынды алыс қылатын да әйел», «Қайыненесі ас ішпес, қабағын түйген келіннен», «Келіні жақсы үйдің керегесі алтын», «Төркіні жақын қатынның төсегі жиылмас», «Әйелі жоқ үй жетім». «Жақсы қыз көшеден шықпайды, жақсы шешеден шығады».

Неміс тілінде: Eine gute Frau macht aus einem Achtziger einer Vierziger. – «Жақсы әйел сексен жастағыны қырық жастағыдай қылады». Eine gute Frau ist des goldes Wert. – «Жақсы әйел алтынның салмағынан да қымбат».

Ұйғыр тілінде: «Мән қизимға дәй, келиним тиңшисун» – Қызым саған айтамын, келінім сен тыңда», «Келин туган йәрдә қизимға ним ба (келін тұрғанда қыздар несіне араласады); Үй ичигә қарап, үй егисини бил – узнай хозяйку по ее дому; хотун хәқ муһәббәтни кирик жил көңлидә сақлайду – Әйел адалдығын қырық жыл жүрегінде сақтайды [10].

3. **Еңбектің гендерлік дифференциясының ерекшелігін анықтайтын стереотиптер:** «Әйел билеген ел болмайды», «Сиыр пұл болды, әйел би болды», «Байтал жүйрік паркы жоқ, әйел шешен нарқы жоқ», «Әйел көп болса іс бітпейді, түйе көп болса, жүк сыймайды», «Ердің асылы күшінен

білінеді, Қатынның асылы ісінен білінеді», «Еріншек әйел опа жағады, ерінбес әйел еңбек табады» т.б.

Буряттарда «Эрэ хүн олзын хойноһоо ябадаг, эхэнэр хүн гээшэ гэртээ эзэн болоод һуудаг». Мұның тура аудармасы – «Еркек байлық табуы тиіс, әйел үй шаруасында болуы керек».

Бурят тілінде: «Эхэнэр хүнэй эльгэ нимгэн уян, инаг дурань эмһээ үлүү домтойхон. Эхэнэр хүнэй гарань зөөлэн, уранхан, шанаһан эдеэнь шанар һайнтай, амтатайхан (Әйелдің жүрегі жұмсақ, махабаттары дәріден де жақсы. Әйелдердің қолдары жұмсақ, шебер, олардың пісіргендері дәмді).

Неміс халқында «Eine Frauenhand findet immer zu tun» (Әйел қолдары немен айналысуды әрқашан да таба алады).

4. Еркек пен әйелдің арасындағы кәсіби және отбасылық рөлдерінің бөлінуін сипаттайтын стереотиптер: «Келінді күте алмаған күң қылады, жібекті түте алмаған, жүн қылады», «Жаман ит үруін қоймайды, жаман әйел жүруін қоймайды», «Қатынға қадірің кетпесін, кем сөйле», «Күнде өзгерген жігітке күдікпенен қарайды, күнде өзгерген әйелді шыбықпенен сабайды», «Жаман аттан жайдағым, жаман қатыннан бойдағым», «Алғаның жаман болса, көңілің жарым», «*Олақ қатын оймақшыл, Салақ қатын сауықшыл*».

Бурят тілінде: «Һаншагта хүн болобол хайша шүбгэ хуряаха, һаадагта хүн болобол һаадаг номоо манаха». Аудармасы – «Әйел қайшы мен біз жинайды, еркектер садақ пен жебені жақсы жасайды.

Неміс тілінде Wo Weiber führen Regiment, da nimmt's selten ein gutes End. – «Егер әйел үйде бас болса, жақсылық күтпе». Оған қарама-қарсы тағы бір мысал: «In Häusern, wo die Bildung herrscht und Sitte da gehen Frauen zuerst, die Männer folgen ihrem Schritte» – «Білім мен жақсы пейіл патшалық құрған үйде – әйел алдында жүреді де, еркек соңынан ілеседі». Mann und Weib sind ein Leib. Аудармасы – ерлі-зайыптылар бір дене. Орыс тілінде: Муж да жена — одна душа. Муж да жена – одна сатана. У мужа и жены мысли одни.

5. Тіл мен санадағы гендерлік стереотиптерге мысал: «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа», орыс тілінде – «У бабы волос долог, а ум короток». Неміс тілінде – «Die Weiber haben langes Haar und kurzen Sinn».

Неміс тілінде: «Mann ohne Weib, Haupt ohne Leib» – «Әйелсіз еркек, бассыз дене сияқты». Орыс тілінде: Мужик без жены, что гусь без воды. Мужик без бабы пуце малых деток сирота. Қазақта «Әйел мойын еркек бас» деген бар. Башқұртша – «Ир – баш, катын – муйын». «Еркек отбасының қорғаны» «Үйінді жайнататын да әйел, сорынды қайнататын да әйел», «Еркектің еріншегі, әйелдің көңілшегі жаман», «Асыл әйел әрі еркек, әрі қатын», «Ақылды әйелдің ішінде алтын бесікті ұл жатар», «Ердің атын я аты шығарады, я қатыны шығарады» т.б. Неміс тілінде: «Eine kluge Frau macht den Mann vernunftig» – «Ақылды әйел еркекті есті етер».

Бурят тілінде: Хүнэй һамган – алтан гургалдай, Өөрын һамган – алаг шаазгай. Аудармасы – Біреудің әйелі бұлбұл сияқты, Өз әйелің қарға сияқты. Хүнэй хубсаһан - хубсаһан бэшэ, хүнэй эхэнэр - эхэнэр бэшэ. Аудармасы – Біреудің киімі киім емес, біреудің әйелі әйелің емес. «Эрэ хүн гэртэ түрэхэ, хээрэ үхэхэ». – «Еркек үйде туылады, далада өледі».

Тіл мен санадағы стереотиптер барлық ұлттарда әйел – әлсіз, еркек – күшті, бірінсіз бірі өмір сүрмейтін, еркекте де, әйелде де жақсылы-жаманды мінез бен болмыстың болатындығын көрсетеді.

6. Ер мен әйелдің қоғамдағы орнын, өзіндік әлеуметтік ерекшелігін, өмірлік құндылықтарын айқындайтын, өмірдің алуан түрлі саласын қамтитын мақал-мәтелдер қазақ тілінде жетіп артылады. Мысалы, «Жол мұраты – жету, қыз мұраты – кету», «Қызға қырық үйден тыйым», «Кетем деген қыз көкем десең де үйде тұрмайды» дегенде қыз баланың «жат жұрттық» екендігін, оның қазақы салт-санамен тәрбиеленіп, барлық туыс-ағайындарының қарауында болатындығын көрсетеді. Немістерде «Jeder Topf findet seinen Deckel» (Әрбір қыз өз күйеу жігітін табады).

«Кәріс және орыс отбасыларында қызды төменсітетіні байқалды. Қыз үйде бөтен, артық «ауыз» болып саналады. Сондықтан ата-ананың негізгі мақсаты қызын мүмкіндігінше тезірек ұзату болып табылады: «Тарын намый часигида» (Қыз – біреудің баласы). «Тари сесимйон муныль йорб нокхо чанда» (Үйінде үш қыз болса, есігін ашып ұйықтайды). Орыс тілінде: Одна с хлеба долой. Дочку в колыбельку – приданное в коробейку [11, 12 б.]. Қазақ халқының танымында қызды «қонақ» деп сыйлап, төрінен орын берген. Алайда кәрі қыз болудың жаман екендігін ескертіп, ана болып, өмірден өз орнын табуын тілеп, «Кәрі бойдақ міншіл, кәрі қыз күншіл» дейді де, «Тесік моншақ жерде жатпас» немесе «Отырған қыз орнын табар» деп тағы «күдерін үзбейді». Бурят тілінде:

«Басаган үриин гар зөөлэн, бадма сэсэгэй намаа зөөлэн» (Қызымыздың қолы нәзік, лотостын жапырағы жұмсақ). Буряттардың қызды гүлге теңеп, аялайтынын осы мақалдан көреміз.

Қазақ ғылымында жынысқа қатысты психологиялық және сөйлеу ерекшеліктері толық зерттелмеген мәселе. Журнал беттеріндегі кейбір мақалалардан қазақ ерлерінің психикасына қарапайым тілмен берілген кейбір сипаттамаларды кездестіруге болады. «Қазақ ерлері тұрмысынан батыл, еркіндікке құштар. Олар досқа адал, қонақжай, жатқа да, сыйластығы мол. Өте әсершіл, жағдайдың ауысуына қарай көңіл-күйлері тез өзгереді. Бірақ олар ер көңілді, қиын сәттің өзінде де әзілге сылтау таба біледі. Шектен тыс балажан, әкелік сезімдері жоғары. Олардың кейбіреулері мақтаншыл, өркөкірек. Олар тойшыл, мейрамшыл, жалқаулыққа біртабан жақын, дегенмен, қажет кезінде қандай істе болмасын өздерін лайықты деңгейде көрсете біледі. Бұл қасиеттер дәстүр мен тәрбиенің ортақ нәтижесі» [8, 5 б.].

Қазақ мақал-мәтелдерінде ер адамдарға байланысты негізінен ер жүректік немесе қорқақтық, жалқаулық немесе өнерге қатыстырылып айтылады. Мысалы, «Ердің ері – егеудің сынығы», «Ер өтірік айтпайды, ел өтірік айтады», «Бәйбішеге малын берер, тоқалға жанын берер», «Еркек сергек ұйықтаса, ырыс бітеді, әйел сергек ұйықтаса, жұмыс бітеді», «Өкпеден тиген жел жаман, елінен безген ер жаман», «Ел шетіне жау келсе, арыстандай айбарлы батырлардың бары игі», «Елдің көркі елімен, жердің көркі шөбімен», «Ел барда ер қор болмас, ер барда ел қор болмас», «Жақсы жігіт жер шолып, ақыр түбі айнарлар», «Бөрік кигеннің бәрі батыр емес», «Келісті кеңес ерде бар, қымбат қазына жерде бар», «Ел ерге қарайды, ер жерге қарайды», «Арғымақтың құйрығы әрі жібек, әрі қыл, ер жігіттің белгісі түзде мырза, үйде құл», «Көптен көсем шықпай ма, қадірлей білер ер болса, жүзден жүйрік шықпай ма, бабын табар ер болса», «Алтын басты әйелден бақыр басты ер артық», «Ер айнап, айтса, қайтпас», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда», «Ер жігіттің басына не келіп, не кетпейді», «Ер жігіттің алдында ашылар есігі болсын, әйелдің алдында тербетілер бесігі болсын», «Ерке болу оңай, еркек болу қиын», «Бүркіт қартайса тышқаншыл болады, ер қартайса өкпешіл болады», «Уәде ердің опасы», «Азынаған айғырды үйірде көр, жарқыраған жігітті үйінде көр», «Ер жігіттің мойнында қыл арқан шірімес», «Ел ебелек емес, ер кебенек емес», «Ерінен айрылған ел қаралы, отынан айрылған жер қаралы», «Ер басын күн туса, етігімен су кешер», «Арғымақтың белгісі аз оттар да көп жортар, ер жігіттің белгісі аз сөйлер де көп тыңдар», Неміс тілінде «Ein Mann, ein Wort» – «Еркек – сөзінде тұратын адам». Неміс тілінде: *Vauein sagen auch Wahr* – «Еркектер де шындықты айтады». Корейлерде де еркектің сөзі жағымды стереотипке ие: *«Намджаяй марын чхон нён кадо пёнхаджи аннында»* (Еркектің сөзі мың жылда да өзгермейді). Керісінше корей әйелдері сөзуар, сыр сақтай алмайтын, жалқау, шаруашылықты жүргізе алмайтын, ұрысқақ, ысырапшыл келеді екен: *«Йбхённе хвальсохамён пёрё тырёдо сиреу муль путкира»* (Егер әйелің ысырапшыл болса, табыстың артынан жүгіру сираға су құйғанмен бірдей). *«Пуиндольгва мосахамён нусольтвенда»* (Егер әйеліңе құпияңмен бөліссең, ол бәріне белгілі болады) [11, 12 б.].

«Ер шекіспей, бекіспес», «Егесіп өткен ер жаман», «Еркек тоқты құрбандық», «Еркек үйдің – құлшы, әйел – үйдің кілті», «Иттің сырттанын бөрі біледі, жігіттің сырттанын сырттағы елі біледі», «Тәлім берер ердің ісінде тәртіп болады, ақылы артық болады», «Ерден кетсе де, елден кетпейді», «Ер баспаймын жеген жерін үш басар». Бұл мақалдардан ер адамға тән көп сөйлемейтіндігі, отбасының тірегі, елі мен жерінің қорғаны т.б. сияқты стереотиптер анық берілген.

Қырғыз тілінде де ер-азаматты сыйлау, оның ерлігін, батырлығын мадақтайтынынын мына мақалдардан көруге болады: «Алп көңүлүн калтырба, ат аркасын жоорутпа»; – «Батырдың көңілін қалдырма, аттың арқасын жауыр қылма». «Жерін сүйбөс эл болбойт, элин сүйбөс эр болбойт» – «Жерін сүймес ел болмайды, елин сүймес, ер болмайды» [12, 98 б.]. Г.А. Абылкасымова қырғыз халқында «ер-азаматтық, батырлық» «мәдени императив жүйесінде ата-бабаларының көп ғасырлар бойы табиғи-климаттық, тарихи жағдайда және соған байланысты өмір сүру салтына қарай қалыптасқан. Таулы аймақта малшылықпен айналысқан адам дененің күшіне ғана емес, қажымас қайратқа, өткір ойға ие болып, қиын сәттерде жауапкершілікті өзіне алып және тиімді шешім қабылдай білген. Ақырындап ер-азаматтық, батырлық сияқты қасиеттер қырғыз менталитетін көрсететін, біздің қоғамның әлеуметтік-саяси және рухани дамуында ұлтжандылықтың басты негізі болды, – дейді [12, 99 б.]. Қазақ пен қырғыздың мақал-мәтелдерінің және ондағы стереотиптердің айна қатесіз қайталанатындығы туыстығынан емес, географиялық факт көбірек рөл ойнаған. Оған дәлел – түркі тілдес басқа ұлттар тілінде көп ұқсастық жоқ. Мысалы, өзбек, түркімен, әзірбайжан, қарақалпақ тілдері қазақтардан да басқа түркі тілдес халықтармен және парсы халықтарымен ассимиляцияға түсті. Қырғызстан төрт мемлекетпен шекаралас (Қытай, Қазақстан, Өзбекстан,

Тәжікстан). Туыстығы жағынан қырғыздарға ең жақын халықтар – Сібірдегі түркі тілдес халықтар (бурят, якут). Соған карамастан, қырғыздардың қазіргі тілдік қолданысы қазақ тіліне өте жақын.

Бурят тілінде «Һайн эрэ ябаһан үзэһэнөө, муу эрэ эдихэн ууһанаа хөөрэдэг». Аудармасы – «Жақсы еркек көргенін айтады, жаман еркек ішіп-жегенін айтады». Қазақта осы мақалдың мазмұнына ұқсас «Батыр мақтанса, жауға шапқанын айтар. Қу мақтанса, алдап қаққанын айтар» немесе «Ақымақ ішкен-жегенін айтады, ақылды көргенін айтады» деген бар.

Көп тілдерде еркек пен әйелдің қулығын шайтанға теңейтін стереотип бар. Қазақта «Пірсіздің пірі шайтан, әйелдің пірі күйеуі» деген мақал бар. Бірақ әйелді де, еркекті де шайтанға теңемейді. Тек ислам дінінің қағидалары бойынша әйел мен еркекті азғырушы – шайтан деп есептеледі. Ал неміс тіліндегі мақалдарда шайтанға теңейтін «қулық» стереотипі басқаша. Мысалы: «Die Frau weiss eine Kunst mehr als der Teufel» – «Әйел өнерді шайтаннан да көбірек түсінеді». Wo der Teufel nicht hinwagt, schickt er ein altes Weib – «Шайтан үлгермеген жерге кәрі әйелді жібереді». Weiberlist geht über alle List – «Әйелдің қулығы барлық қулықтан да жоғары». Die Frauen sind die schlauen – «Әйелдер – нағыз қулар». Der Bauer ist ein Lauger – «Еркек шошқа сияқты ақымақ, шайтан сияқты қу». Орыс тілінде де әйелдің қулығын шайтанға теңейді: «Баба да бес – один у них вес». «Где сатана не сможет, туда бабу пошлет». А.С.Кимнің зерттеуі бойынша кәрістер мен орыста әйелді түлкі мен жыланға теңейді. Тек бір ғана айырмашылығы: кәріс халқының әлемді тану бейнесінде бұл көбіне кәрі әйелдерге айтылады: «*Йёджанын нильгымён токсага твенда*» - «*Әйел қартайғанда улы жыланға айналады*» [11, 12 б.].

Зерттеу жұмысымыздан байқағанымыз: барлық тілдердегі әйел мен еркектің сипатын ашатын мақал-мәтелдердің мән-мазмұны ұқсас болып келді. Бұның мәні әйел мен еркектің жаратылысында екі түрлі екендігі және тілдердің барлығының тарихында ортақ бір байланыстың бар екендігін де көрсетеді. Ол байланыс тілдердің таралу аймағы мен ұзақ жылдарғы ұлттаралық қатынастардың нәтижесі болып табылады. Мақал-мәтелдердің астарында ұлттардың танымдық пайымдары мен көзқарастары, халықтың даналығы жатыр. Сонымен қатар мақал-мәтелдердегі стереотиптер ұлттың психологиясына, менталитетіне, тұрғылықты жеріне қарап қалыптасады және өзгереді. Оған географиялық, діни, психологиялық және тарихи факторлар көп әсер етеді.

Гендерлік ассиметрияның мақал-мәтелдердегі көрінісін талдау, оның ішінде тілдердің таралу аймағын ескере отырып қарастыру тым ауқымды жұмыс болмақ. Бір мақаланың көлеміне сыймайтын мәселені салыстыра, салғастыра зерттеу – бүгінгі күннің еншісінде.

1 http://www.psychologov.net/view_post.php?id=1176.

2 Қосымова Г. Тілдің тарихын дәуірлеудің теориялық негіздері: Шумерология және түркі (қазақ) таным мәселелері. – Алматы, 2012. – 240 б.

3 Ефремов В. А. О гендерной асимметрии в наименовании лиц женского пола // Рус. яз. в шк. – 2009. – № 1. – С. 75-81.

4 Гомон Т. В. Исследование документов с деформированной внутренней структурой. Дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1990. – С. 96.

5 Кирилина А.В. Развитие гендерных исследований в лингвистике // Филологические науки. – 1998. № 2. – С. 51-52.

6 Бергхольц Л. Горные башкиры-катайцы // Этнографическое обозрение. – 1893. №3. – С.80.

7 Баязитова Р.Р. Традиционный семейный этикет башкир: монография/ отв. ред. М.В. Мурзабулатов – Уфа: Изд-во БГПУ, 2010. – 176 с.

8 Байғұтова А. М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты 10.02.02 - қазақ тілі. Филол. ғылымд. канд. дисс. ...авторефераты. Алматы, 2008. – 35 б.

9 Межакова И.В. Сравнительный анализ гендерных стереотипов в русском и немецком языках. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология», №4 (42), 2012 г.

10 Турдиева Д.А. Гендерные отношения во фразеологических системах французского и уйгурского языков. 10.02.20- сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Автореферат дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук. Алматы, 2010. – С. 29.

11 Ким А.С. Гендерные стереотипы в поговорках корейского и русского языков. 10.02.20 - сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук. Алматы, 2010. – С. 30.

12 Абылкасымова Г.А. Духовно-нравственный потенциал пословиц и поговорок кыргызского народа. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология», №1(47), 2014 г.

Резюме

Ибраймова Л.Ә. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры Теории языка и методики преподавания КазГосЖенПУ, lira.ibraymova@mail.ru

Елемесова А.Б. – магистрантка 2 курса по специальности 6M012100, КазГосЖенПУ

Ареальная и когнитивная характеристика гендерного стереотипа в пословицах и поговорках

В статье рассматривается сравнительно-сопоставительная сторона исследования гендерной лингвистики. Когнитивная и ареальная характеристика общечеловеческого языка и их своеобразность выражаются в пословицах и поговорках с помощью гендерных стереотипов. Пословицы и поговорки группируются следующим образом: разделяющий характер мужчин и женщин; связанные с народными традициями и ценностями; стереотипы определяющие различия гендерной дифференции труда, стереотипы описывающие различия профессиональной и семейной роли между мужчиной и женщиной; гендерные стереотипы языка и сознания; место мужчины и женщины в обществе, их социальные отличия и жизненные ценности. К каждому из этих групп приведены примеры казахских, русских, немецких, французских, башкирских, бурятских, уйгурских, корейских языков. Рассматривая приведенные примеры было выявлено, что в мировом языке есть общие стереотипы касательные языка мужчин и женщин. Так же была замечена связь их сходств с ареальной ситуацией. Является масштабной работой гендерная асимметрия в пословицах и поговорках, а так же их рассмотрение ареального распространения языков. Не смотря на это, следуя когнитивной харектеристике языков этноса, были проведены анализы и выявлены общие стереотипы пословиц и поговорок.

Ключевое слова: гендер, язык мужчины и женщины, пословицы и поговорки, стереотип.

Summary

Ibraymova L.A. – c.ph.sc., senior teacher of department language theory and methodological teaching Kazakh state teacher training university, lira.ibraymova@mail.ru

Yelemesova. A.B.- master of 2 course by specialty 6M012100. Kazakh state teacher training university,

Area and cognitive characteristic of gender stereotype in citation

This article according to the comparing and contrasting problems of gender linguistic. Showing with gender stereotype, are characterizing citation in linguistic of whole human language. The citation is connecting with woman's characterizing. Men's. and professional connecting between woman and man, the differences of gender working and family's differentiate, the role of human in society, values of living has characterized it. All of it. For example Kazakh, French, Bashkir, buryat, uigur, Korean, language. Analyzing this examples, worlds languages gender languages has the whole languages. However, they similarities depends on area. Analyze of citation asymmetrical included area of language and noting. However, besides it national languages according to cognitive citation had common analyzed stereotype.

Key words: gender, woman and man language, citation, stereotype.

ӘОЖ 419.992 71:398.9

ГЕНДЕРЛІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕ БЕЙНЕСІНДЕГІ МИКРОФРЕЙМДІК ҚАТЫНАСТАРЫ

Исаева Ж. И. -

Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ-нің доценті, филология ғылымдарының кандидаты

Түркістан, Қазақстан; e-mail: jazirhon79@mail.ru

Аннотация Бұл мақалада гендерлік лингвистиканың паремиологиялық дүние бейнесіндегі микрофреймдік қатынастары қарастырылып, адам санасындағы танымдық және мәдени деректерді жинақтап, реттеп отыратын фреймдер ірі-ірі концептер («Заман», «Салт-дәстүр», «Ел-жер», «Еркек», «Әйел» т.б.) аралық байланыстарды тұйықтап, концептуальдық жүйені (ұғым-түсініктер жиынтығы) тілдік жүйемен (мән-мағыналар жиынтығы) жалғастырады. Фреймдер іштей микрофреймдік құрылымдарға жіктеле келіп, адам санасы мен жадыда сақталған білім қорының концептуальдық элементтерін тіл бірліктерінің семантикалық-ассоциативтік өрісіне жинақтайды. Сондықтан да «еркек-әйел» бинарлық оппозициясына қатысты сан алуан микрофреймдік құрылымдардың өзара сатылай және тізбектеле байланысуының нәтижесінде «паремиологиядағы адам» «мәдениеттегі адаммен» үнемі салғастырылып отырады, яғни тілдік қолданыста паремиялардың түсінікті болуы оның жалпы мағынасына ғана емес, паремия құрамындағы әр компоненттің микрофреймдік құрылымына да тәуелді болады.

Кілт сөздер: паремиялар, фразеологизмдер, нақыл сөздер, образдық-фондық негіз, мақал-мәтелдер, тілдік және тілдік емес кодтар, этнолингвистика, паремиология, когнитивті лингвистика, архетиптер мен символдар т.б.

XXғ. 10 жылдығынан бастап тіл білімінде мәдениеттанымдық және гендерлік бағыттағы зерттеулердің айрықша молаюын ғасыр тоғысындағы өзгерістермен, атап айтқанда гуманитарлық ғылымдар парадигмасының ауысуымен түсіндіруге болады. Тілдегі адам факторының рөлін айқындауды ғылыми зерттеулер парадигмасының басты нысанасына айналдырған жаңа ғасыр лингвистикасы тіл және жеке тұлға, тілдің қоғамдық қызметі мен этностық тұтастық, адам мен қоғам арасындағы қатыстылықтың тілдегі көрінісі, мәдениет және тіл, мәдениеттегі тілдік тұлға т.б. келелі мәселелерді күн тәртібіне қойып, зерттеудің ғылыми принциптерін қайта қарауды талап етуде.

Лингвистикалық зерттеулерде әлеуметтік-мәдени конструктивизм теориясы -ның дамуы адамның жас мөлшері, жынысы, әлеуметтік статусы т.б. субъектіге, тілдік тұлғаға, жеке адам өміріне қатысты категорияларды зерттеудің ғылыми және әдістемелік ұстанымдарын жаңаша қарастыру, зерттеудің жаңа терминологиялық аппаратын түзу, басқа ғылым салаларында қолданылып келе жатқан терминдерге жаңаша мән үстемелеу қажеттігін тудырды. Бұрындары адамдардың жыныстық ерекшеліктерінің қоғам құрушылық, шарттылық, институттық, салт-дәстүрлік сипатын көрсету үшін қолданып келген гендер терминінің лингвистикалық ғылыми айналымға ену себебін осы жағдаймен түсіндіруге болады.

Гендер (ағылшын тіліндегі «gender» сөзі «жыныс» деп аударылады, дәлірек айтсақ – тұқым, түр) — жыныстық ерекшеліктердің тілде және коммуникацияда көрініс беруінің лингвистикалық тетігін зерттеуге байланысты тұрақтана бастаған лингвистикалық жаңа терминдердің бірі. “Гендер” термині гендерлік зерттеулер пәнаралық бағыттағы статусты алғаннан кейін ғана тіл біліміне жаңа мағынада ғылыми термин ретінде енді. Жаңа терминнің пайда болуына дейінгі жыныс түсінігі семасиологиялық зерттеулерде назардан тыс қалған жоқ. Себебі жыныс семантикасы көптеген лексикалық единицалар мағыналарының құрамына (ер, әйел, ана, әке т.б.) кіреді [1, 38-45 бб.].

Жыныс – биологиялық түсінік болатын болса, гендер – жыныстар арасындағы әлеуметтік - мәдени өмір сүру белгісі, яғни «гендер» термині жыныстар арасындағы ерекшеліктердің табиғи емес, әлеуметтік-мәдени жағын білдіреді. Жыныс – «әйел»және «ер» түсінігінің табиғи белгілерін, биологиялық мәнін берсе, қоғам мен мәдениет өзгертіп отырған мәдени-әлеуметтік белгілерді – гендерлік ерекшеліктер анықтайды. Гендерология – мәдениеттің әйелдік және ерлік құрылымы жайындағы ғылым болып табылады [2, 146-б.].

Гендерлік лингвистика өкілі А.В.Кирилина гендер терминінің орыс лингвистикасында қолданылуы жайлы кең түсінік бере отырып, «гендер» және «жыныс» терминдерінің белгілерін ажыратуға тырысады. Ол: «Гендер» термині тіл феноменінің адаммен, мәдениетпен, қоғаммен, тілдік тұлғамен қатысын зерттеуде кең ауқымдылық танытатын болса, «жыныс» тіл феноменінің тек единицасы ретінде қарастырылады. Тілдік единицалардың мағыналық құрамына енетін «жыныс» компонентін гендермен, әсіресе, лексикалық мағына компоненті тұрғысынан ауыстыруға болмайды» дейді [1, 38-45 бб.].

Гендер мәдениеттің нәтижесі ретінде халықтың салт-дәстүр, әдет-ғұрпында, фольклорлық туындыларында, тілінде бекіген әйелдік нәзіктік пен еркектік жүректілік туралы түсініктерін бейнелейді. Ал гендерлік стереотиптер, яғни әйел затына, ер адамға тән қасиеттер мен өзіндік ерекшеліктер туралы жеңілдетілген, оңайлатылған немесе ұлғайтылған түсініктер этногенетикалық қауымдастықтың ұжымдық санасында қайтсе де болады.

Гендер мәселесі тіл білімінде мынадай екі проблемаға қатысты зерттеледі [3, 19-б.]:

1. Тіл және онда адамның жыныстық бөлінісінің бейнеленуі. Мұнда адамдардың жынысына қарай бөлінісінің тілде манифестациялануын түсіндіру және сипаттау, сондай-ақ ерлер мен әйелдерге тән қасиеттер мен олардың әрқайсысының іс-әрекетіне берілген баға және оның семантикалық көрінісін айқындау мақсаты көзделеді;

2. Ерлер мен әйелдерге тән стратегия және тактика, гендерлік сипаттағы лексикон, коммуникацияда белгілі бір жетістікке жетудің амал-тәсілдерін, лексика, синтаксистік конструкциялар т.б. тілдік единицаларды таңдаудағы жыныстық айырмашылық айрықша көрініс беретін ерлер мен әйелдердің сөйлесім әрекеті, тілдік қатынасы.

Дүние суретінде кескінделетін «Тіл: Адам: Қоғам» үштігі аралық қатыстылықтың тілдік және әлеуметтік-мәдени негізін айқындауда «жыныс» категориясына көңіл аударудың маңызы зор. Өйткені адамдардың жыныстық ерекшелігі олардың қоғамдағы атқаратын рөлімен тығыз байланысып келіп, әлеуметтік-мәдени іс-әрекетінің нәтижесіне қайтседе ықпал етеді. Демек дүние

суретінің терең қатпары саналатын дүниенің тілдік бейнесінде «жыныс» категориясы тілдегі «Әйел-Еркек» семантикалық оппозициясының лингвогендерлік және лингвомәдениеттанымдық негізі тұрғысынан сипатталады

Қазақ паремиологиясында «Әйел» және «Еркек» концептерінің тілдік сипаттамасы «ұл-қыз», «әке»-«шеше», «ана»-«ата», «қыз»-«жігіт», «қалыңдық» - «күйеу жігіт», «келін»-«күйеу», «келіншек» - «ер азамат», «қатын» - «бай» т.б. әлеуметтік-статустық рөлдердің өзара байланысын бейнелейтін әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-салт-дәстүрлік, әлеуметтік-психологиялық мазмұндағы көпдеңгейлі микрофреймдік тармақтар тұтастығына негізделеді. Еркек бейнесін этникалық санада қалыптасқан «еркектік белгілермен», ал әйел бейнесін «әйелдік белгілермен» кескіндейтін микрофреймдік тармақтар аралық байланыстың нәтижесінде ұлт мәдениеті «елегінен» өткізілген тілдегі «Адам» бейнесі сомдалады.

Тіл арқылы жүзеге асатын қалыпты жағдайлар мен оқиғалар туралы білімдер тізбегі ретінде фреймдер адамдардың қарым-қатынас нормаларын, қажет білімдер мен тәжірибелер қорын сұрыптауға көмектеседі. Фрейм - концептуальдық жүйенің құрылымдық элементтерін танытатын қарапайым форма. Оның басты ерекшелігі - концептінің ең жақын семаларынан құралып, ең жақын ассоциативтік, стереотиптік таңбалар арқылы көрініс табуында [4, 272-б.]. Мәселен, қыз, келін, келіншек, қатын, кемпір т.б. атаулар төңірегіне жинақталатын ассоциативтік, стереотиптік ұғым-түсініктер «Әйел» концептісінің ұғымдық-семантикалық өрісін белгілейтін болса, ұл, бозбала, жігіт, күйеу, азамат, шал т.б. атауларының лексикалық мағыналарының этнос санасындағы ер адам туралы концептуальдық жүйені құрайтын ұғым-түсініктермен ұштасуының арқасында «Еркек» концептісінің ассоциативтік-стереотиптік өрісі кеңейеді. Соның нәтижесінде ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшеліктері «Еркек» және «Әйел» концептілері аралық микрофреймдік қарым-қатынастардың фондық негізінде бекиді.

Дүниенің паремиологиялық бейнесінде «Ұл-қыз» микрофреймдік қатынас қыз тәрбиесіне ұл бала тәрбиесіне қарағанда өзгеше мән беретін ұлттық тәрбие жүйесіне, ұлттық таным мен мәдениетте қалыптасқан стереотиптік пайымдарға негізделеді. Қазақтың ұлттық мәдени өресі «ұл баланы – тілдік-әлеуметтік ұжым ортасында ата-баба дәстүрін жалғастырушы, әке орнын басушы шаңырақ иесі, болашақта ауыл-аймақ, ел-жұртты басқаратын басшы (отағасы, қолбасшы, ел басы т.б.) деп таниды. Ал қазақ қауымында қалыптасқан ұғым-түсінік бойынша: қыз бала – ер-азамат отын жағып, отауын тігу үшін, оның ұрпағын өсіріп, сол ұрпақтың бойына халықтың салт-дәстүрін дарыту үшін, яғни тәрбиеші болу үшін жаралған жан. Сондықтан да «ұл» микрофреймінде «еркек» әлеміне, ал «қыз» микрофреймінде «әйел» әлеміне тән тілдік-мәдени белгілер (символдық мән арқалаған атаулар) орын алады. Мәселен; «Ұл – адамның тұрағы, Қыз – адамның шырағы, Ит – адамның құлағы паремиясы құрамында кездесетін тұрақ - «адамның тіршіліне қолайлы орын, мекен, жер» дегенді білдіреді. Ол- «еркектік» әлемнің дүниесі, себебі оны ер адам таңдайды. Шырақ - «іс-әрекеттің аяқталуы мен нәтижелі болуы үшін қараңғыда жағылатын шам», оны жағатын әйел. Тұрақ иесі асыраған иттің негізгі қызметі - тұрақты сырттан келетін ит-құстан қоры. Қазақ қауымының ұл, қыз және иттің негізгі қызметтерін бағалаудың нәтижесінде тұрақ, шырақ, ит сөздері символдық мәнге ие болып, «ұл бала ата-ананың арқа сүйер, тірлігін жалғастырап тұрағы екенін, қыз бала ата-ананың қуанышы, өрісі, түгін түтеткен шырағы екенін, есік алдындағы ит сырттан келген бөтен адамды, қораны торыған ит-құсты хабарлап тұратын құлағы екенін» білдіретін «Ұл – адамның тұрағы, Қыз – адамның шырағы, Ит – адамның құлағы паремиясы құрамында «ұл» – «қыз» – «ит» фреймаралық қатынасты орнықтырады.

«Адам – Қоғам – Табиғат» ұштағандық тұтастықты құрайтын ірі-ірі концептер («Заман», «Салт-дәстүр», «Ел-жер», «Еркек», «Әйел» т.б.) аралық байланыстарды түзуде танымдық, әлеуметтік, мәдени т.б. сипаттағы сан алуан микрофреймдік құрылымдар бір – бірін анықтаушы, дәйектеуші қызмет атқарады. Мәселен, ұл мен қыздың ер жетіп, есею мерзімі паремиологиялық дүние бейнесінде «Он үшінде ұл – ұлан, Он алтыда қыз – ұлан деп белгіленеді. Он үшке толған ұлды, он алтыға толған қызды атқа қондырып, қалың қолдың қарасын көбейтуге мәжбүр еткен, жас ұл-қыздарының жауға олжа болып кетуінен сақтанған «жаугершілік заман талабы» («Заман» концептісінің микрофреймдік элементі) «Адам» концептісінің «ұл-қыз» микрофреймдік қатынастар жүйесінде ұл мен қыздың ержеткен, балиғатқа толған жасын он үш-он бес деп белгілеп қана қоймай, оны көнеден келе жатқан «далалық салт-дәстүр» концептісінің қыз айттыру, құдалық түсу, баланы әменгерлік жолымен үйлендіру т.б. микрофреймдік құрылымын құрайтын элементтермен бекітеді («Ұл - он үште отау иесі). «Аға өлсе – жеңге мұра, іні өлсе – келін мұра паремиясы құрамына енетін «аға-

жеңге» микрофреймдік құрылымы арқылы «Заман» – «Салт-дәстүр» – «Еркек» – «Әйел» концептілері аралық байланыстың паремиологиялық дүние бейнесіндегі қиысу нүктелерінің бірі «әменгерлік» микрофреймдік тармақ екенін байқауға болады.

«Еркек - Әйел» концептілері аралық байланысты сипаттайтын «ұл-қыз», «ата-ана», «жиен-немере», «әпке-жезде», «аға-жеңге», «қыз-күйеу», «күйеу – қайын» т.б. микрофреймдік тармақтардың қазақтың мифтік танымындағы «жат-жақын» бинарлық жұбымен ассоциативтік қарым-қатынасқа түсуінің нәтижесінде паремиологиялық дүние бейнесінде қазақ дәстүріндегі қандық, тектік, туысқандық жіктеменің суретті сипаттамасы жасалып, әр микрофреймдік тармақша ұлттық-мәдени сипаттағы кең ауқымды мазмұндық тұрпатқа ие болады. Мысалы: «Қыздың баласы – қырғыздың (өзгенің баласы) өз қып тұрған анасы, Ұлдың баласы – өзінің баласы, жат қып тұрған – анасы паремиясында «туыстық жақындықты жеті атадан қайыруға байланысты қалыптасқан қыздың баласын «жиен»деп өзгеге санау, ұлдың баласын - «ұрпақ жалғасы» деп өзіне санау дәстүрі көрініс табатын болса, бұл ой «Ұл өсіргенің – ұрпақ өсіргенің, Қыз өсіргенің – ұлт өсіргенің паремиясындағы « ұл болашақта өз орнында басушы, ұрпақ жалғастырушы, қыз бала дүниеге ұрпақ әкеліп, ұлт өрісін кенейтуші» деген мағынамен ұласады. «Ұлдың ұяты – әкеге, Қыздың ұяты – шешеге паремиясында «ұл тәрбиесіне әке жауапты, қыз тәрбиесіне шеше жауапты» екенін ескертіп, осыған байланысты «ұлдың жақсы-жаман атағы әкесіне, қыздың жақсы-жаман атағы шешеге келерін» меңзеген ұлттық тәлімнің негізі көрініс беретін болса, ол ой одан әрі өрбіп, «жас жеткіншек тәрбиесінде оның өсетін ортасының да ықпал-әсері болатынын» кеңес ететін «Ұлың өссе, ұлы жақсылармен ауылдас бол, Қызың өссе, қызы жақсылармен ауылдас бол паремиясын қалыптастыруға негіз болады.

Қызы бен келіні арасындағы айырмашылықты терең бажайлаған ананың қызына айтқан болып, жаңа түскен келініне ащы шындықты жеткізуінің тәсілі «Қызым саған айтам, Келінім сен тыңда паремиясында бейнеленетін болса, қазақ шешенің балаға деген қамқорлығы, нақты жәрдемі, бере тәлім-тәрбиесі әкеге қарағанда мол болатынын «Орақ ұстап, әкең қалғанша, Оймақ ұстап, шешен қалсын деп білдіреді. Ал қайын жұрт пен күйеу арасындағы байланыстың тым жақын орнығуына шектеу қойған қазақ дәстүрі «Қайындағы күйеуден – қарғылаған тазы артық деп қыздың әкешесінің босағасына ер баланың кетуін қорлық санайды және ол ойын «Жаман күйеу – қайын сақ деп бекітеді; «Қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз күйеу болмайды паремиясы қазақтың үйлену салт-дәстүрімен сабақтасып келіп, қыз алушы жігіттің қандай жағдайда үйленбесін қыз ұзату салтына байланысты жөн-жосынды, әдет-кәдені орындауға міндетті екенін ескертеді [5, 161-549 бб.].

Қорыта айтқанда, адам санасындағы танымдық және мәдени деректерді жинақтап, реттеп отыратын фреймдер ірі-ірі концептер («Заман», «Салт-дәстүр», «Ел-жер», «Еркек», «Әйел» т.б.) аралық байланыстарды тұйықтап, концептуальдық жүйені (ұғым-түсініктер жиынтығы) тілдік жүйемен (мән-мағыналар жиынтығы) жалғастырады. Фреймдер іштей микрофреймдік құрылымдарға жіктеле келіп, адам санасы мен жадыда сақталған білім қорының концептуальдық элементтерін тіл бірліктерінің семантикалық-ассоциативтік өрісіне жинақтайды. Сондықтан да «еркек-әйел» бинарлық оппозициясына қатысты сан алуан микрофреймдік құрылымдардың өзара сатылай және тізбектеле байланысуының нәтижесінде «паремиологиядағы адам» «мәдениеттегі адаммен» үнемі салғастырылып отырады, яғни тілдік қолданыста паремиялардың түсінікті болуы оның жалпы мағынасына ғана емес, паремия құрамындағы әр компоненттің микрофреймдік құрылымына да тәуелді болады.

1 Кирилина А.В. О применении понятия гендер в русскоязычном лингвистическом описании // Филологические науки. – М., 2000. -№3. -С. 38-45.

2 Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеу): филол. ғыл. канд. ... дисс. : 10.02.02. – Алматы: әл-Фараби атындағы ҚазМҰУ, 2003. -150 б.

3 Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. -М., 1999. - С. 19.

4 Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. - Алматы: Ан Арыс, 2007. -312 б.

5 Қайдар Ә.Т. Халық даналығы. – Алматы: Толағай, 2004. -560 б.

Резюме

Исаева Ж.И. к.ф.н., доцент Международного казахско-турецкого университета им.Х.А. Ясауи, г. Туркестан

Микрофреймные отношения в паремиологической картине мира гендерной лингвистики

В данной статье рассматривается вопрос о микрофреймовых отношениях в общей картине мира с позиции гендерной лингвистики, а также вопросы, касающиеся функций фреймов и фреймовых единиц в процессе

обобщения в сознании человека познавательных и культурных фактов, которые выступают в качестве связующих звеньев между такими крупными концептами как «Время», «Традиции и обычаи», «Народ-земля», «Мужчина», «Женщина» и др., что позволяет проследить переход концептуальной системы познания (система понятий) в языковую систему (система смыслов). Фреймы, благодаря разделению внутри себя на микрофреймовые структурные компоненты, способны собирать и обобщать концептуальные элементы в семантико-ассоциативное поле языковых единиц. В связи с этим, в результате анализа огромного количества микрофреймовых компонентов бинарной оппозиции «мужчина-женщина» появляется возможность сравнительного анализа понятий «человек в паремиологии» и «человек в культуре», что делает зависимым семантики и значения паремиологических единиц не только от содержания, но и от микрофреймовых компонентов в составе пословиц и поговорок.

Ключевые слова: паремии, фразеологизмы, крылатые слова, образно-фондовая основа, языковые и неязыковые коды, пословицы и поговорки, этнолингвистика, когнитивная лингвистика, архетипы и символы и др.

Summary

Issayeva Zh.I. Associate Professor of the International Kazakh-Turkish University after H.A. Yasawi, Turkestan, Kazakhstan

The microframe relations in a paremiological picture of the world of gender linguistics

Abstract: This article deals with the question of the microframe relations in an overall picture of the world from a position of gender linguistics, and also questions concerning functions of frames and frame units in the course of generalization in consciousness of the person of the informative and cultural facts which act as links between such large concepts as "Time", "Traditions and customs", "People earth", "Man", "Woman", etc. that allows to track transition of conceptual system of knowledge (system of concepts) to language system (system of meanings). Frames, thanks to division in themselves into microframe structural components, are capable to collect and generalize conceptual elements in a semantical-associative field of language units. In this regard, as a result of the analysis of a huge number of microframe components of binary opposition "female male" appears possibility of the comparative analysis of the concepts "the person in a paremiology" and "person in culture" that the paremiological units not only from the contents, but also from microframe components as a part of proverbs and sayings does dependent semantics and value.

Key words: paremias, phraseological units, catchwords, figurative and background basis, language and not language codes, proverbs and sayings, ethnolinguistics, cognitive linguistics, archetypes and symbols, etc.

УДК 811.111

ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК АМАЛ-ТӘСІЛДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕМДЕРДЕ ҚОЛДАНУЫ

С.Б. Кабдрғалинова - ф.ғ.к., *Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті*
ksaniyabah@mail.ru

Мақалада адамдар арасындағы қарым-қатынас тірі ағза ретінде, пәлсапа, әлеуметтану, психология, философия және лингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Лингвистикалық зерттеулер саласында қатысымдық-функционалды аспектілердің көкейтестілігінің ықпалы прагмалингвистика деген жаңа лингвистикалық ғылымның пайда болуына әсер етті. Прагмалингвистиканың зерттеу нысаны – адамзат әрекеті, адамдардың тікелей қарым-қатынасы болып табылады. грамматикалық, лексикалық көркемдік құралдардың дұрыс әрі мұқият үйлесуі нәтижесінде, мақсатына жетті деуге болады.

Түйін сөздер: адамдар арасындағы қарым-қатынас, прагмалингвистика, лексикалық бірлік, грамматикалық бірлік.

Біршама уақыт бұрын ғалымдар зерттеудің нақты әдіс-тәсілдерін қолданып, басты назарларын синтаксис саласына, синтаксистік тіркелім мәселелерінің зерттелуіне және жүйелі сөз элементтерінің мағынасы мен қарым-қатынас барысындағы қолданысына аударса, қазіргі таңда адамдар арасындағы қарым-қатынасты тірі ағза ретінде, пәлсапа, әлеуметтану, психология, философия және лингвистикалық тұрғыдан қарастырады.

Аталған үдеріс зерттеулердің адамзат факторларын тереңірек қарастыратындығымен тікелей байланысты. Лингвистикалық зерттеулер саласында қатысымдық-функционалды аспектілердің көкейтестілігінің ықпалы прагмалингвистика деген жаңа лингвистикалық ғылымның пайда болуына әсер етті. Прагмалингвистиканың зерттеу нысаны – адамзат әрекеті, адамдардың тікелей қарым-қатынасы болып табылады. Сондықтан ХХ ғ. екінші жартысындағы лингвистика ғылымының даму нәтижесінде, сөйлемнің қатысымдық-функционалды ерекшеліктеріне қызығушылық арта түсті.

Алдыңғы зерттеулерде сұраулы сөйлемдер сөйлем мүшелері үнемі бір рөл ғана атқаратын құрылымды-статикалық құбылыс ретінде қарастырылса, қазіргі таңда сөйлемді ең кіші қатысымдық бірлік, яғни сөйлеу жағдайларына байланысты өзгеріп отыратын динамикалық құбылыс ретінде қабылдайды. В.А. Белашапкина: «құрылымдық (статикалық) және қатысымдық (динамикалық) деген сөйлемге қатысты екі аспектіні ажырату қажеттігін көрсетеді. Сөйлем құрылымын қарастыру үшін сөйлемнің өзі де жеткілікті, сөйлем ауқымынан асып кетудің қажеті жоқ, бұл сөйлем құрылымының ерекшелігі. Бірақ сөйлем құрылымының шеңберінде ғана толық ақпарат алу мүмкін болмайтын да жайттардың болуы ықтимал. Бұл жағдайда мәнмәтінге жүгінуге тура келеді. Бұл сөйлемнің қатысымдық құрылымының ерекшелігі», - дейді [1, 8-9].

Сөйлемнің қатысымдық маңыздылығы басқа да ғалымдармен аталып өткен: «Сөйлеудің негізгі бірлігі ретінде сөйлем сөздердің, сөйлеушінің мазмұнға және тақырыптың шындыққа жанасуын көрсететін семантика-комбинаторлық біртұтастықты құрайды» [2, 30]. Ал сұраулы сөйлемдер болса, олар қатысымдық бірлік ретінде синтаксистің көпәспектті бірлігі болып қарастырылады.

Зерттеу барысында фактологиялық мәлімет ретінде көркем шығарманың түпнұсқасы мен аудармасын қарастыратын болсақ, салыстырылып отырған екі тілде сұраулы сөйлемдердің семантикасы сақталады. Соңғы кезде лингвистикалық зерттеулердің адам факторыне бет бұрғандығы – жеке қарым-қатынас ерекшеліктерінің зерттеле бастағандығының айғағы. Қарым-қатынас қатысымдық үдерісі барысында, қоршаған органы тану, түсіну үшін, сезім білдіру, араласу, өзара рухани бау әрі ақпарат алмасу үшін адамның сөйлеуі және сөйлеу әрекеті ерекше қасиетке ие.

Қазіргі лингвистикада зерттеудің негізгі бірлігі – мәтін. В.Г. Гактың пайымдауынша, қазіргі заман лингвистикасының бағдарына сай басты назар мәтін, сөйлеу актілеріне және оның жүзеге асырылуына аударылған [3, 17].

Тойн А. ван Дейк мәтін грамматикасы мәселелесін қарастыра отырып: «егер мәтіндер семантикалық тұрғыда баламалы болып саналса, олардың арасындағы айырмашылықты прагматика деңгейінде іздеу керек», - дейді [4, 260].

Белгілі бір қатысымдық мәнмәтінде кездесетін сөйлеу шағармаларын интерпретациялаудың теориясын құрастыру прагматиканың басты міндеттерінің бірі. Интерпретацияның нысаны айтылған сөздің прагматикалық мәні болып табылады [5, 356].

Тіл, қарым-қатынас құралы ретінде және көркем әдебиеттің функционалды ерекшелігінің бірі: ол сыртқы орта факторлардың әсеріне бейім келеді. Олар тек қоғам арасында пайда болып, өнеді әрі құндылығы да қоғам арасында белгіленеді. Тілдің анықтамасы оның негізі қызметі – қатысымдық қызметіне сүйенеді [6]. XX ғасыр прозасының ерекшелігінің бірі – көптеген стилистикалық құралдардың пайдалануының нәтижесінде әдеби мәтіннің қатысым түрі ретінде қалыптаса бастауы [5, 367]. Аталған мәселеге байланысты Э.Д. Сүлейменованың келесі пікірі бар: «Екі тілді қатысымдық (мәтіндік) баламалылық арқылы зерттеу салғастырмалы лингвистика ғылымының нысаны болып табылады және салғастырмалы стилистикамен де жанасады» [7, 35].

Сұраулы сөйлемдер қарым-қатынас барысында, қатысым негізінде қолданылады. Сұраулы сөйлемдердің негізгі қолданылу аясы – диалог. Ол көркем шығармада қолданылған ауызекі тіл, не ғылыми стиль, не екі не одан да көп коммуниканттардың қарым-қатынасы ретінде кеңінен қолданылады. Сонымен қатар, сұраулы сөйлемдер монолог сөз құрамында да кездеседі.

Егер диалог барысында кейіпкерлер коммуниканттар ретінде саналса, монологтағы мәтін прагматикасы толығымен оқырманға бағытталған, демек ол сыртқы бақылаушыдан қатысым қатысушысына айналады. Автор енді қажет лексикалық, синтаксистік тіл құралдары арқылы адресат-оқырманға барынша прагматикалық әсер беруге тырысады. Қатысым тақырыбы автордың ниеті мен мақсатына байланысты болып, прагматикалық бағытталған. Адресатқа дейін адресант-автордың әдейі ойластырған көркемдік түпкі ойы жетуі ерекше маңызға ие. «Мәтін – тыңдаушы мен оқырмандардың санасына әсер ету үшін әдейі құрастырылған машина», - деген сөздің жаны бар [8, 77].

Көркем мәтінде алуан түрлі прагматикалық бағытталған синтаксистік амал-тәсілдер қолданылады: қайталаулар, салыстырулар/ контрастивтер, риторикалық сұрақтар, параллелизмдер, эллипсис/ құрылымдық толымсыздық және т.б. Одан басқа кейіпкерлердің жан күйзелісін сипаттайтын стилистикалық бейнелілік құралдар да қолданылады: экспрессивті және эмоционалды лексика, инверсия, атрибутивті, предикативті, субъективті айтылымдар, метафора, метонимия, эмфаза, антитеза және т.б. Бұл бағытқа жүргізіліп жатқан зерттеулер тілдің стилистикалық бірліктерін прагматика және стилистика шеңберлерінде қарастырады.

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемдерді зерттей отырып, оларды ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдерді салыстыру кезіндегі қолданылып отырған фактологиялық мәліметіміз – М.О. Әуезовтың «Абай жолы» роман эпопеясының түпнұсқасы [10] мен ағылшын тіліндегі аударма мәтіні [9]. Романның түпнұсқасы мен аударма мәтіндеріндегі сұраулы сөйлемдерге толық семантикалық және қатысымдық-прагматикалық талдау жүргіземіз.

М.Бирвиштің көтеріп отырған «түсініктік және денотативті мағына мәселесінің» [11, 177-199] түпнұсқа мен аудармасыны талдау барысында шешілгеніне күмән жоқ.

Бізді толғандырып отырған мәселердің бірі көркем мәтін түпнұсқасындағы автордың қолданған стилистикалық түрлендірмелер немесе коннотативті мағынаның аудармадағы баламаларымен қаншалықты сәйкес екендігі. Аудармашының көркем тілдегі экстралингвистикалық ерекшеліктерін аудармада қалай сақтаған? Аудармашы ұлы шығарманың барша эмоционалдылығын, экспрессивтілігін, көркемдігі мен поэтикасын, қазақ тілінің байлығын аударма мәтінде сақтау үшін қандай лингвистикалық амал-тәсілдер қолданғаны қызықтырады.

Зерттеуіміздің басты мақсаты аудармаға жаңа баға беруде емес, дегенмен де аударма адресат-оқырмандарға түпнұсқада көрсетілген өзге халықтың тілбайлығын барынша көрсетуі тиіс. «Халық тілі – сол тілдік ортада мүшелерінің тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол халықтың рухани және мәдени байлығын, өнегесін, ағартушылығының, тарихы мен салт-дәстүрлерінің көрінісі» [12, 16].

М.Б. Балакаевтың: «Абай жолы» қазақ халқының тіл байлығының нағыз символы» атты сөздерін аттап айтпауға болмайды [13, 48]. «Аударманың өзі де еңсесі биік жеке көркем шығарма ретінде түпнұсқамен қатар тұруы қажет», - дейді әйгілі ғалым Б.Пастернак [14, 166-170].

Сөйлеу қарым-қатынастың прагматикасы қатысым үдерісінен негіз алады. Көркем шығармада бұл үдеріс диалогтың біртұтастығында, кейіпкерлердің өзара әрекеттесуінде пайда болады. Сондықтан да туындыны танымал, классикалық әрі жауһар ететін адресант-автордың қолданған адресат-оқырманға соншалықты әсер ететін ерекше амал-тәсілдерінің сыры неде екен?

Жоғарыда айтылып кеткендей, шығармада сұраулы сөйлемнің кездесуі қатысымдық амалдың бір белгісі, әрі коммуникант/оқырманға әсер ететін прагматикалық құралдың бір түрі.

Адресатқа эмоционалды және экспрессивті әсер етудің кең таралған прагматикалық элементтердің бірі кішігірім мәнмәтінде сұраулы сөйлемдердің қайталануы. Бұл тәсілмен қатар бөлек лексикалық бірліктер деңгейіндегі лексикалық қайталаулар да қолданылады, мысалы одағай сөздер, кідіріс, контрастивтер, инверсиялардың және т.б. қолданылуы.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі келесі үзінділерді прагматикалық жағынан қарастырайық. Келесі диалогтық бірліктегі бірінші коммуниканттың сұрағына жауап үш сұраулы сөйлемнен құралған:

- *Бұл кісі кім, аға? (9, 85)*
- *Е, білмеушімең Шөжікеңді?.. О не дегенің?.. Бұл – Шөже ақын емес пе? (10, 85)*
- *Who is that old man? (9, 151)*
- *Have you never seen Shozheken? Don't you know him? (10, 151)*

Сөйлем:

- *Бұл кісі кім, аға? (9, 85)*

Қарастырылып отырған диалогтық біртұтастықта функционалды топтастыруға сай *бастапқы* әрі *нағыз*, мағыналық маңызына сай *ашық* сөйлем [15, 665-666]. Бұл сөйлемдегі экспрессивтілік маркері – сөйлемнің соңында орналасқан, *аға* деген қаратпа сөз.

- *Е, білмеушімең Шөжікеңді?.. О не дегенің?.. Бұл – Шөже ақын емес пе? (9, 85)*

- Жауап беру үшін қолданылған үш сұраулы сөйлемде прагматиканың синтаксистік құралдары:
- ерсілі-қарсылы сұрақтардағы сұраулы сөйлемдердің *қайталануы*,

– қарқындылықты күшейте түсетін сөйлем соңындағы *көп нүкте*, кідірістерді білдіретін *сызықшаларды* қолдану,

- риторикалықтың болымсыз *емес пе* түрін қолдану,
- *білмеушімең* баяндауышының инверсиясы.

Экспрессивтіліктің лексикалық элементтері:

- *Шөжікеңді*, *Шөже* сөздерінің қайталануы,
- *е одағайының* қолданылуы,
- *ол* есімдігінің *о* деген қысқаша формасының қолданылуы,

– *білмейсің бе* етістігінің орнына *білмеушімең* деген эмоционалдылық өңі жоғарырақ сұраулы формасының қолданылуы,

– *Шәжікеңді* деген бейнелі сөзінің *инверсиясы*.

Ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдердің баламаларының түпнұсқаға қарағанда прагматикалық касиеті неғұрлым кемірек, әлсіздірек берілген.

– *Who is that old man? (10, 151)*

– сөйлемдегі экспрессивтілік бірлігі *that* есімдік-интенсификатормен берілген.

– *Have you never seen Shozheken? Don't you know him? (10, 151)* атты коммуниканттың жауабында:

– сұраулы сөйлемдердің *синтаксистік қайлануы* сақталғанмен, түпнұсқа мәтінімен салыстырғанда қысқарғаны байқалады (түпнұсқада үш сөйлем, аудармада екі сөйлем берілген).

– Экспрессивтіліктің *лексикалық* маркерлары үстеудің болымсыз *never* формасымен және *don't* көмекші етістігі арқылы көрсетілген.

– *Shozheken* деген өзге тілдің сөзін қолдану мәтінге ерекше бейнелілік беріп тұр.

Мәнмәтінде сұраулы сөйлемдердің бір диалогтық біртұтастықты құрайтын келесі тобын қарастырайық:

– *Бұл не қылған жылқы? Кімнің жылқысы өзі?*

– *Е, олжа, әкеннің олжасы емес пе?*

– *Олжа не? Кімнен алынған?*

– *Ой, тәйір, баламысың?.. Әкеннің қол астынан қараған халық аз ба?.. Сондағы еңбек үшін ақы алмай ма? Текке істей ме? (9, 101).*

"What horses are these? Who is their master?"

{"These are gifts. Gift horses for your father."}

"What sorts of gifts? From whom?"

"Are you a child? Has your father no people under him? Doesn't he deserve something for his efforts on their behalf? Should he work for them without reward?" (10, 174).

Бір кейіпкердің алғашқы екі репликасы болып табылатын диалогтық біртұтастықтың сұраулы сөйлемдерінде жазушы-адресант оқырман-адресантқа әсер ету үшін келесі прагматикалық құралдарды қолданған:

Бұл не қылған жылқы? Кімнің жылқысы өзі?

– сұраулы мағынаның *синтаксистік қайталануы*,

– *жылқы, жылқы(сы)* сөздерінің *лексикалық қайталануы*,

– *экспрессивті күшейткіш өзі* есімдігінің қолданылуы,

– бірегей, семантикалы бейнелі *не қылған* тіркесінің қолданылуы.

Екінші кейіпкердің жауабында риторикалық сұрақ кездеседі:

– *Е, олжа, әкеннің олжасы емес пе? –*

эмоциональді-экспрессивті көркемдік келесі құралдардың көмегімен жүзеге асырылған:

– *олжа – әкеннің олжасы* сөздерінің *лексикалық қайталануы*,

– *е* одағайы,

– *емес пе* риторикалық айналымның қолданылуы.

Бірінші кейіпкердің сөзі болатын келесі сөйлемдерде:

– *Олжа не? Кімнен алынған?*

– сұраулылықты *синтаксистік тәсіл* ретінде қата қайталау,

– сөйлемдердің *толымсыздығы*,

– *олжа* сөзінің *лексикалық қайталануы*.

Бірінші кейіпкердің үшінші топқа жататын сөйлемдері:

– *Ой, тәйір, баламысың?.. Әкеннің қол астынан қараған халық аз ба?.. Сондағы еңбек үшін ақы алмай ма? Текке істей ме? (9, 101).* –

– айқын экспрессивтіліктің белгісі, бұл сөйлемдердің келесі прагматикалық интенсификаторлары бар:

– *ой, тәйір* одағайларының *параллель* қолданылуы,

– *текке* бірегей семантикалы сөздің қолдануы,

– төрт сұраулы сөйлемдердің бірінен соң бірінің *қайталануы*,

– *қол астынан қараған халық*, бірегей сөз айналымының қолданылуы,

– бейтарап *баласың ба* орнына экспрессивті *баламысың* қолданылуы,

– *графикалық маркер* – бірінші сөйлемнен кейінгі көпнүкте, әрі оның екінші сөйлемнен кейін де қайталануы сөз мәнерлігінің белгісі.

"What horses are these? Who is their master?" ағылшын тіліндегі балама сөйлемдерді (бірінші кейіпкердің репликасы) талдайтын болсақ:

-- сұраулы сөйлемдердің қайталануы адресата-оқырманға әсер ету үшін қолданылған.

Келесі кейіпкердің жауабы хабарлы сөйлемдер арқылы берілген {"*These are gifts. Gift horses for your father.*"}.

Келесі баламадағы сұраулы сөйлемдерде интенсификацияның эмоционалды-экспрессивті амал-тәсілдері ретінде сұраулы сөйлемдердің қайталануымен қатар, толымсыз сөйлемдер де қолданылған:

"What sorts of gifts? From whom?"

Аудармада келесі амал-тәсілдер пайдаланылған:

"Are you a child? Has your father no people under him? Doesn't he deserve something for his efforts on their behalf? Should he work for them without reward?" (10, 174):

- жауап берілген сөйлемдердің қайталануы,
- риторика,
- бірінші сұраулы сөйлемде – салыстыру,
- екінші сөйлемде *no* болымсыз демеулігі,
- үшінші сөйлемде – бірегей семантикалы етістік *deserve* және *doesn't* болымсыз формасы,
- соңғы сөйлемде – бірегей семантикалы етістік *reward* және модальды етістік *should*.

Қатысым үдерісі барысындағы тек бір кейіпкердің сөзі алты сұраулы сөйлемнен тұратын фразалық біртұтастық кездесетін түпнұсқаның келесі үзіндісін қарастырып, ондағы прагматикалық құралдардың аударма мәтінінде сақталғанын салыстырып, талдайық:

– Жә, ағайын, бұ қайткенің, атишабарымды неге сабайсың?

Теріс болса арыз айтар жер таппадың ба?

Тым құрыса мырзаның алдынан бір өтсең нетті?

Оған да сенбей, оған да жөніңді көрсетейін дедің бе?

Жуандығыңды көрсетейін дегенің бе?

Кеше ғана қатарда қолтықта жүрген, туысқан емес пе ең? (9, 153).

Жоғарыдағы үзіндінің ағылшын тіліндегі аудармасы:

"What's this I hear, kinsmen? You thrashed my messenger?"

Екінші сұраулы сөйлем аударылмаған.

If he did wrong, why didn't you complain to the Mirza?

Төртінші сұраулы сөйлем аударылмаған.

Or were you anxious to show how strong you are?

Wasn't it only yesterday that you stood with us? (10, 249).

Бірінші сұраулы сөйлемде:

– Жә, ағайын, бұ қайткенің, атишабарымды неге сабайсың? –

автор ауызекі сөйлеу тіліне жақын сөздердің қысқартылған формаларын қолданған:

- жарайды орнына жә,
- бұл орнына бұ,
- қалай істегенің орнына қайткенің,
- сабайсың бірегей семантикалы етістік,
- ағайын қаратпа сөзін қолдану арқылы қатысымның әсерін ұлғайту.

Келесі сұраулы сөйлемдердің баламаларында (екі сөйлем орнына біреуі ғана аударылған) –

– What's this I hear, kinsmen? You thrashed my messenger? – кейіпкер сөзінің әсерін ұлғайту үшін келесі амал-тәсілдер қолданылған:

- сұраулы сөйлемдерді қайталау
- what's this I hear деген бірегей сөйлеу айналымының қолданылуы,
- kinsmen қаратпа сөзі және оның инверсиясы,
- ерекше құрылымды сұраулы сөйлем,
- thrashed бірегей семантикалы етістік.

Теріс болса арыз айтар жер таппадың ба? –

- бірегей семантикалы *теріс* сын есімі қолданылған,
- экспрессивтілік пен эмоционалдылықты күшейтетін сұраулы мағынаны қайталау,
- *теріс болса* деген бағыныңқы сөйлемнің толымсыздығы,
- басыңқы сөйлемде бастауыштың болмауы,
- таппадың етістігінің болымсыз түрде қолданылуы,

– риторика.

Келесі сөйлемнің аудармасы жасалмаған:

Тым құрыса мырзаның алдынан бір өтсең нетті?

- параллель сөйлем құрылысы пайдаланылған, *теріс болса – тым құрыса*,
- бірегей семантикалы *теріс* сын есімін қайталау (*теріс – тым*),
- алдынан *өтсең* метафоралық айналымны қолданылған,
- *нетті* бірегей семантикалы етістігі қолданылған.

Сөйлемнің аударма мәтінідегі баламасының мағынасын қарастырып көрейік –

If he did wrong, why didn't you complain to the Mirza?

- сұраулы мағына қайталанған,
- *did (didn't)* етістігінің антитезасы қайталанған,
- өзге тілден енген *Mirza* сөзі қолданылған.

Оған да сенбей, оған да жөніңді көрсетейін дедің бе?

- *оған да* сөзі бірнеше рет қайталанған,
- *жөніңді көрсетейін*, *экспрессивті* айналым,
- *сенбей* етістігінің негативті формасы,
- *жөніңді көрсетейін дедің бе* антитезасы қолданылған.

Бұл сөйлемнің аудармасы жасалмаған.

Жуандығыңды көрсетейін дегенің бе?

- Бірегей семантикалы зат есім – *жуандығыңды* пайдаланылған,
- *көрсетейін дедің бе – көрсетейін дегенің бе*,
- сұраулы мағына беретін сөздерді күшейтпелі әсер беру үшін қайталау.

Ағылшын тіліндегі аудармасы мынадай:

Or were you anxious to show how strong you are?

- сұраулы мағына беретін сөздерді күшейтпелі әсер беру үшін қайталау,
- *anxious*, бірегей семантикалы сын есім қолданылған,
- толымсыз сөйлем құрылымы пайдаланылған.

Кеше ғана қатарда қолтықта жүрген, туысқан емес пе ең?

- *емес пе* құрылысы арқылы *риторикалық* мән берілген,
- *едің – ең* етістіктің толымсыз формасы қолданылған,
- сұраулы мағынасы бар сөздердің әдейі қайталануы,
- *қолтықта жүрген* сөз тіркесінің метафорикалық мағынада қолданылуы.

Wasn't it only yesterday, that you stood with us?

- қайталану,
- *was – wasn't* етістігінің болымсыз түрінің қолдануы,
- *only* үстеуінің күшейтпелі мән беру үшін қолданылуы,
- *stood with* сөз тіркесінің қолданылуы.

Қорыта келсек, түпнұсқа мәтінінде алуан түрлі көркемдік тәсілдер қолданылған сұраулы сөйлемдер кездеседі: *лексикалық* қайталаулар, *синтаксистік құрылымдық қайталаулар*, ауызекі сөйлеу тіліне жақын *қысқартулар*, экспрессивті одағайлар, толымсыз сөйлемдер, *риторикалық* сұрақтар, *антитеза*, *метафора*, *эмоционалды әрі экспрессивті боялған сөздер*, және неғұрлым жиі қолданылатын құрал – бастауышы жоқ толымсыз сөйлемдер және т.б.

Аударма мәтінінде де сұраулы сөйлемдер қолданылған, дегенмен аудармада екі сөйлемнің аударылмауы әдеби шығарманың стилистикалық, көркемдік тұтастығына зиян келтіреді. Біздің ойымызша, аудармада тек семантикалық қана емес, сонымен қатар синтаксистік те сайма-сайлылық сақталғаны абзал. Мәтінде қатысымдық-прагматикалық амал-тәсілдер қолданылған, оның ішінде толымсыз сөйлемдер, етістіктердің болымсыз түрлерінің қолданылуы, антитезамен қайталау, инверсия, қаратпа сөздер және басқа тілдің элементтері.

Жоғарыда көрсетілген түпнұсқа үзінділерде сұраулы сөйлемдердегі грамматикалық, лексикалық амал-тәсілдердің оқырман-адресатқа аса жоғары прагматикалық әсері айқындалады, әрі ағылшын тіліндегі аудармада түпнұсқамен салыстырғанда азырақ эмоционалдылық, экспрессивтілік, қысқартушылық байқалады. Алайда аударманы толық көркемсіз әрі мүлдем эмоционалды емес деп айта алмаймыз.

Жасалған талдауды қорытындылай келсек, мәтінде грамматикалық, лексикалық көркемдік құралдардың дұрыс әрі мұқият үйлесуі нәтижесінде, сұраулы сөйлемдерде, не жалпы тілде адресат-

оқырман санасына барынша әсер етіп, туындының көркемділігі, бейнелілігі және қайталанбастығы тамсандыратын болса ғана мәтін әрі аударма толық прагматикалық-қатысымдық мақсатына жетті деуге болады.

- 1 Белошапкина В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – М., 1977. – С. 78-79.
- 2 Ахунзянов Э.М. Контрастивная грамматика. Морфология русского и тюркских языков. – Алма-Ата, 1987. – С. 30.
- 3 Гак В.Г. О контрастивной лингвистике // Новое в зарубежной лингвистике. – 1989. – Вып. XXV. – С. 5-17.
- 4 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.
- 5 Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 356.
- 6 Оспанова Ж.М. Структура художественного диалогического текста в русском языке: функциональный и грамматический аспекты: дис. канд. филолог. наук: 10.02.01. – Алматы, 2002. – 118 с.
- 7 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы, 1996. – 208 с.
- 8 Маслова В.А. Об одном текстовом приеме создания экспрессивности // Текст как структура: сб. науч. трудов АН СССР. – М., 1992. – С. 77.
- 9 Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. Бірінші кітап. Абай. – Алматы, 1989. – 608 б.
- 10 Auezov Mukhtar. Abai. A Novel, Book One. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1966. – 451 p.
- 11 Бирвиш М. Семантика // Новое в зарубежной лингвистике. – 1981. – Вып. X. – С. 177-199.
- 12 Кайдаров А.Т. Слово о профессоре Жубанове // Худайберген Жубанов и казахское советское языкознание. – Алматы, 1990. – С. 16.
- 13 Балакаев М.Б. Казахский литературный язык. – Алматы, 1987. – С. 48.
- 14 Пастернак Б. Заметки переводчика // Знамя. – 1944. – № 1. – С. 166-170.
- 15 Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

Резюме

Кабдрғалинова С.Б. - к.ф.н., *Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан, e-mail: ksaniyabah@mail.ru*

Использование коммуникативно-прагматических подходов в казахских и английских вопросительных предложениях

В статье рассматривается лингвистический подход к процессу живого человеческого общения. Именно, поворот исследований в данном направлении в таких научных сферах как философия, социология, психология и лингвистика в том числе, а также фокусирование и высвечивание коммуникативно-функциональных аспектов способствовали закономерному развитию прагмалингвистики, объектом изучения которой служит человеческая деятельность. Характерной чертой для данного рода исследований является ярко выраженный интерес к коммуникативно-функциональной природе различных лексических и грамматических единиц.

Ключевые слова: человеческое общение, прагмалингвистика, лексическая единица, грамматическая единица.

Summary

Kabdrgalinova S.B. - c.ph.sc., *International information technologies university, Almaty, Kazakhstan, e-mail: ksaniyabah@mail.ru*

Communicative and pragmatic approaches used in Kazakh and English interrogative sentences

The paper deals with the linguistic approach to real life human communication. The turning of research in this area in such scientific fields as philosophy, sociology, psychology and linguistics as well as focus and display of communicative and functional aspects facilitates the natural development of pragmalinguistics, which serves as the object of study of human activity. The characteristic feature of this kind of research is a pronounced interest in the communicative and functional nature of the various lexical and grammatical units.

Keywords: human communication, pragmalinguistics, lexical unit, grammatical unit.

УДК: 37.016:811.512.122

ҚАЗАҚ ТІЛІ ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ АРТИКУЛЯЦИЯЛЫҚ ТАЛДАНЫМ ҮЛГІСІ

Қаршығаева А.А. – «Тұран» университеті, ф.ғ.к., аға оқытушы kar_ainur@mail.ru

Мақалада қазақ тілі оқулықтарындағы артикуляциялық талданым үлгісі қарастырылған. Қазіргі қазақ тілінің мектеп пен жоғары оқу орнына арналған оқулықтары мен оқу құралдары дәстүрлі фонетика нәтижелеріне сүйеніп жазылып келе жатқандығы белгілі. Сондықтан да оларда қабылданған фонетикалық (артикуляциялық) талданымның бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Ең соңғы шыққан озық үлгідегі және Білім министрлігі арнайы ұсынып отырған, теория/практикалық тәжірибесі жоғары ұжымдық авторлар тобының оқу құрал ретінде дайындаған «Қазіргі қазақ тілінің» фонетика бөлімінде қазіргі кездегі кең тараған жіктелім белгілер қамтылған. «Қазіргі қазақ тілі» оқу құралының фонетика бөлімінің талданымы білім беру саласындағы қазақ тілі оқулықтарының дәстүрлі үлгісін көрсету үшін ғана жасалды. Өйткені оқулықтар аздаған өзгешеліктері болмаса, бір үлгімен дайындалған. Қазақ тіліндегі дыбыстардың артикуляциялық түрлері дәстүрлі фонетикада арнайы зерттеу нысаны болмағанымен, талданған сәттерін кездестіруге болады. Бірақ ол талдаулардың негізгі мақсаты үйлесім белгілердің құрамы мен жүйесін анықтау емес, сол үйлесім дыбыстар «фонема ма, фонема емес пе?» деген сұрақтың жауабын іздеу болып қалады.

Түйін сөздер: көмей дауыс, ерін дауыссыз, тіл ортасы дауыссыз, тілшік дауыссыз, тіл ортасы дауысты, тілшік жуысым, көмей қуысы.

Қазіргі қазақ тілінің мектеп пен жоғары оқу орнына арналған оқулықтары мен оқу құралдары дәстүрлі фонетика нәтижелеріне сүйеніп жазылып келе жатқандығы белгілі. Сондықтан да оларда қабылданған фонетикалық (артикуляциялық) талданымның бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Сондықтан да олардың бәріне тоқталып жатудың қажеті жоқ. Ең соңғы шыққан озық үлгідегі және Білім министрлігі арнайы ұсынып отырған, теория/практикалық тәжірибесі жоғары ұжымдық авторлар тобының оқу құрал ретінде дайындаған «Қазіргі қазақ тілінің» фонетика бөлімінде қазіргі кездегі кең тараған жіктелім белгілер қамтылған.

Қазақ тілі дыбыстарының *дауысты/дауыссыз* болып бөлінетін артикуляциялық белгілері көрсетілген: «Дауысты дыбыстар дауыс желбезегінің толық тербелуінен жасалады. Ал дауыссыз дыбыстарды айтқанда дауыс желбезегі аз тербеледі немесе дауыссыздарды жасауға мүлде қатыспайды..., Дауыстыларды айтқанда ауа кедергісіз, қарқынсыз шығады да, дыбыстау мүшелерінің барлығы дерлік қатысады... Ал дауыссыздарды айтқанда, ауа кедергіге ұшырап, белгілі бір дыбыстау мүшелерінің қатысуымен жасалады» [1, 132-133 б.]. Дыбыстардың басты жіктелім белгісі ретінде дауыс желбезегінің орны бөлек екендігі көрсетілген.

Әрі қарай *дауысты/дауыссыз* дыбыстар ішкі жіктелім белгілеріне қарай топтастырылады.

Мысалы, дауысты дыбыстар алдымен жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып таралады. Құранды дауыстыларға *о, ө, е* дауыстыларыме қатар *и, у* «дауыстылары» қосылған. Соңғы екі дыбысқа қатысты «дауысты» дегенді тырнақшаға алып отырмыз, өйткені олар орыс тілінен енген *и, у* дауыстылары ма (олар он екі дауыстының қатарына қосылған), жоқ, әлде, қазақ дауыстыларының қатарына қосылып жүрген *и, у* таңбалары ма, ол жағы белгісіз болып қалған.

Дауыстылардың негізгі жіктелімі артикуляциялық тұрғыдан берілген: (2-сурет)

– тіл қатысына қарай жуан (гуттураль) және жіңішке (палаталь), басқаша айтқанда «Жуан дауыстыларды айтқанда, жіңішкелермен салыстырғанда, тіл сәл артқа қарай тартылады, ортасы көтеріліңкірейді, жіңішкелерді айтқанда тіл сәл ілгері жылжиды». Алайда артикуляциялық анықтамадан туындайтын атау перцепциялық (естілім), яғни жуан/жіңішке болып қабылданған. Артикуляциялық анықтаманың атауы да артикуляциялық, яғни тіл арты/тіл алды болу керек еді.

– ерін қатысына қарай еріндік (лабиаль) және езулік, басқаша айтқанда «Еріндік дауыстыларды айтқан кезде ерін дөңгеленіп, сүйірленеді де, езуліктерді айтқанда ерін екі жаққа қарай тартылып, езу жиырылады». Артикуляциялық анықтамадан оның артикуляциялық атауы туындап тұр.

– жақ қатысына қарай ашық және қысаң, басқаша айтқанда «Ашық дауыстыларды айтқанда үстіңгі жақ қозғалмай, астыңғы жақ барынша төмен түседі де, қысандарды айтқанда бір-біріне жуықтай түседі» [1, 135 б.]. Бұл жерде де артикуляциялық анықтамадан оның артикуляциялық атауы туындап тұр.

Дауыстылардың артикуляциялық жіктелімі жұп белгілерге құрылған, өйткені жіктелім белгілер өзара жұптасып тұр.

Дауыссыз дыбыстардың жіктелімі естілім (перцепция) мен жасалым (артикуляция) белгілерін аралас қамтыған:

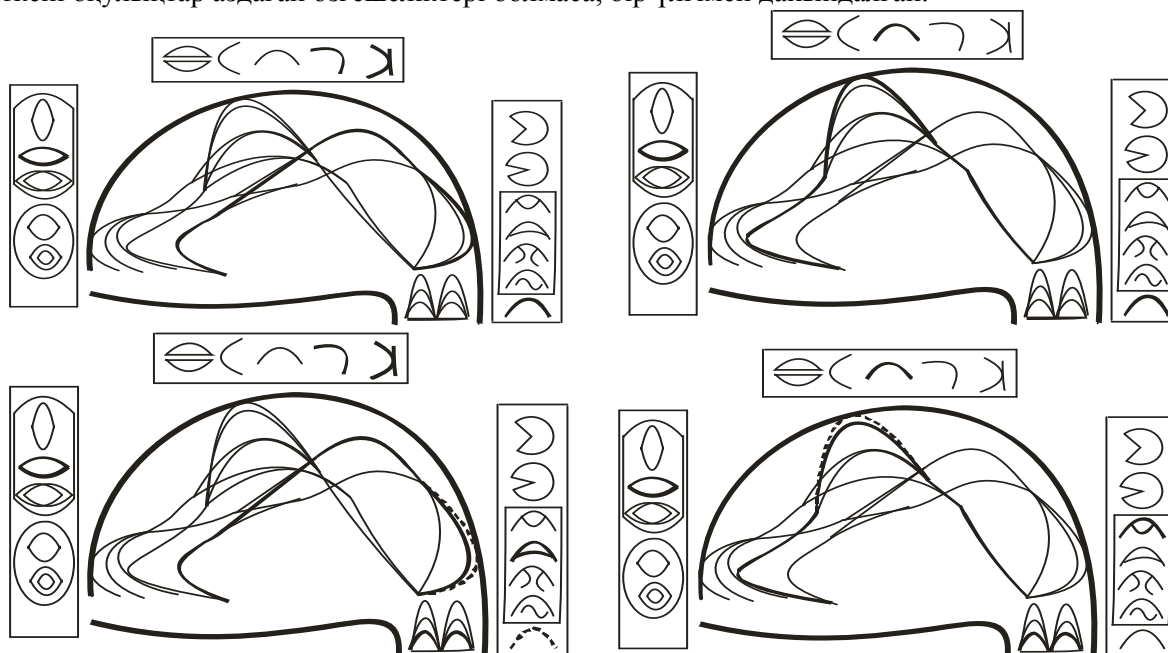
– дауыстың (салдырдың деуге де болады) қатысына қарай үнділер, ұяндар, қатандар болып жіктелген, ұяндар мен қатандарды үнсіздер деуге болатыны ескертілген. Анықтама түгелдей перцепциялық (естілім) тұрғысынан берілген: «Үнділерде дауыс (тон) басым да, салдыр аз; ұяндарда керісінше, салдыр басым да, дауыс аз болады. Ал қатаң дауыссыз тек салдырдан жасалады (яғни оларға дауыс қатыспайды)». Егер анықтама артикуляциялық тұрғыдан берілген болса, онда дауыс желбезегінің қатысына сүйенген болар едік.

– дауыссыздарды айтылу (ауаның шығу) жолына қарай шұғыл (эксплозив), ызың (фрикатив), діріл болып жіктелген. Анықтама артикуляциялық тұрғыдан берілген: «Шұғыл фонемаларды айтқанда дыбыстау мүшелері біріне-бірі жабысып, ауа кілт үзіледі де, содан соң шұғыл қайта жалғасады. Ал ызыңдарды айтқанда дыбыстау мүшелері бір-біріне жуысып, ауаның жолын барынша тарылтады, бірақ ауа бір жола үзілмейді, сыздықтап, сүзіліп шығады. Діріл дауыссыз тіл ұшының дірілдеуінен пайда болады». Дәстүрлі артикуляциялық анықтамалар мен дәстүрлі атаулар кеңінен пайдаланылған.

– жасалу немесе айтылу (артикуляциялық) орнына қарай ерін (лабиаль), тіл (лингваль), көмей (фарингаль) болып жіктелген. Мұнда да анықтама ерін қатысына байланысты ғана артикуляциялық тұрғыдан берілген: «Еріндіктерді айтқанда екі ерін біріне-бірі жабысып немесе дөңгелене жуысып тұрса, ерін мен тіс дыбыстарында астыңғы ерін үстіңгі (күрек) тіске жуысады» [1, 144 б.]. Әрі қарай тіл дыбыстары тіл алды, тіл ортасы, тіл арты болып іштей таратылады.

Кірме «тіс-ерін» дауыссыздары туралы жоғарыда жан-жақты айтылған. Ал қ/к, з/з дауыссыздарының артикуляциялық ерекшеліктеріне қарамай, тіл арты тобына енгізілгені ойландырады. Олардың артикуляциялық моделі (1-сурет) жасалу орындарының әртүрлі екенін көрнекі дәлелдейді (артикуляциялық анықтамасы соңғы бөлімде жан-жақты талданады). Бұл жерде олардың жасалу орнына (тілішік/тіл орасы) қатысты бір жіктелім топқа ене алмайтындығын көрнекі бейнелеп қана өттік.

Сөз басында айтылғандай, «Қазіргі қазақ тілі» оқу құралының фонетика бөлімінің талданымы білім беру саласындағы қазақ тілі оқулықтарының дәстүрлі үлгісін көрсету үшін ғана жасалды. Өйткені оқулықтар аздаған өзгешеліктері болмаса, бір үлгімен дайындалған.

1-сурет – Қатаң қ/к (жоғарғы қатар) және ұяң з/з дауыссыздарының артикуляциялық өзара салыстырма моделі

Ал қазақ тілінің дыбыстарының артикуляциялық моделін талдау амалы ретінде пайдаланып, оның зерттеу нәтижесін А.Жүнісбек [5] еңбектерінен көреміз.

Қазақ тіліндегі дыбыстардың артикуляциялық түрлері дәстүрлі фонетикада арнайы зерттеу нысаны болмағанымен, талданған сәттерін кездестіруге болады. Бірақ ол талдаулардың негізгі мақсаты үйлесім белгілердің құрамы мен жүйесін анықтау емес, сол үйлесім дыбыстар «фонема ма, фонема емес пе?» деген сұрақтың жауабын іздеу болып қалады. Мысалы, қ-к, з-з дауыссыз дыбыстарының сыңарларының фонологиялық мәртебесі «фонема деңгейінде ме», әлде, керісінше, «вариант деңгейінде ме» деген сұрақтың жауабында бір пікір жоқ. Бір топ ғалымдар [2; 73 б.]

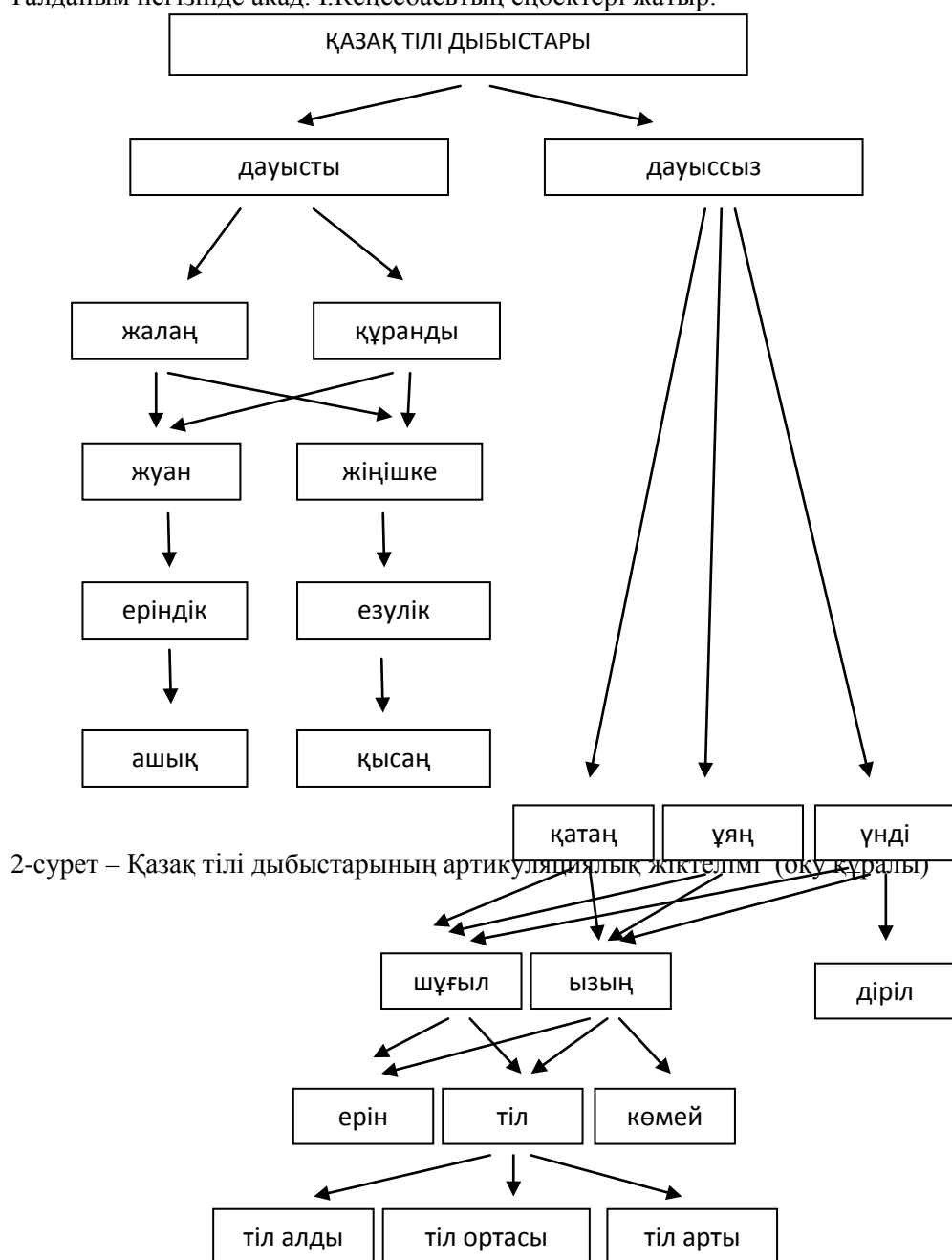
артикуляциялық ерекшеліктерін ескеріп, фонема деп қарайды: «...қ, к, з, г дауыссыздарын әзірше қалыптасқан түсінік-түйсік тұрғысынан танып баяндау керек болады» [7], енді бір топ ғалымдар [8] тілдегі фонологиялық қызметін ескеріп, варианттар деп қарайды. Соңғы пікірге орыс және қырғыз фонетистері де қосылады [9; 10; 11].

Дыбыс артикуляциясының анықтамасы толық берілмейді, және артикуляциялық анықтама жіктелім кезінде емес, көбінесе «дыбыстардың түрлері» деген атпен соңында жарым-жартылай ескеріліп жатады. Артикуляциялық талдаудың ішінде перцепциялық (естілім), кейде акустикалық, атаулар үздіксіз қолданылады. Соның нәтижесінде дыбыстың артикуляциялық атаулары аталмай қалады.

Артикуляциялық (жасалым), акустикалық (айтылым) және перцепциялық (естілім) талданымның әрқайсысы өз орнымен жеке-жеке жүргізіліп, өз анықтамалары мен өз атаулары орнымен пайдаланылғаны жөн.

Соның нәтижесінде алдымен дыбыстың артикуляциялық, акустикалық және перцепциялық анықтамалары жеке-жеке беріліп алған соң, олардың нәтижелері қосылып дыбыстың кешенді сипатамасы шығады.

Қазақ тілі оқулықтары мен оқу-құралдары қазіргі қырық екі таңбаны қамтыған әліпби талданымын пайдаланады. Талданым негізінде акад. І.Кеңесбаевтың еңбектері жатыр.

2-сурет – Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық жіктелімі (оқу құралы)

- 1 Оразбаева Ф., Сағидолда Г., Қасым Б., Исабекова Ұ. т.б. Қазіргі қазақ тілі. Оқу құралы//Алматы, 2005.
- 2 Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері//Алматы, 2008.
- 3 Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі//Алматы, 1975.
- 4 Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы//Алматы, 2008.
- 5 Жүнісбек А. Қазақ тілі дыбыстарының артикуляциялық моделі//Алматы, 2005.
- 6 Джунисбеков А. Гласные казахского языка//Алма-Ата, 1972.
- 7 Мырзабеков С. Қазақ тілі фонетикасы//Алматы, 2004.
- 8 Рабинович А.И. К вопросу о фонологическом статусе казахских согласных (қ, к, г, з, х). //Советская тюркология. №3, 1972.
- 9 Реформатский А.А. Из истории отечественной фонологии//М.1970.
- 10 Батманов И.А. Фонетика киргизского языка//Фрунзе, 1946.
- 11 Баскаков Н.А. Введение. Языки народов СССР//М 1966.

Түйін

Құрама әліпби талданым 42 әріп/дыбыстың жіктеліміне арналды. Сондықтан да қазақ тілінің төл дыбыстарының жіктелім белгілері мен кірме дыбыстардың жіктелім белгілері араласып жүрді. Дыбыс белгілерінің атауы орысша/қазақша болып қатар пайдаланылды: *эксплозив/тоғысыңқы, фрикатив/ызың, спирант/сүзілмелі, билабиал/еріндік* т.б. Дыбыс анықтамалары орыс тілінің ұқсас дыбыстарының анықтамаларын қайталап отырды. Мысалы, орыс тілінің тіл арты *к* дауыссызына қарап қазақ тілінің *к* дауыссызы да тіл арты болып саналды. Көп жағдайда зерттеушілер талданым желісінің артикуляциялық кезек реті сақталмай отырды. Жасалым және естілім атаулар аралас қолданылып келді.

Резюме

Каршигаева А.А. – к.ф.н., старший преподаватель университет «Туран» kar_ainur@mail.ru

В статье рассматривается образец артикуляционного разбора в учебниках казахского языка. Известно что учебники и учебные пособия современного казахского языка предназначенные для средних школ и для высших учебных заведений написаны основываясь на традиционные фонетические результаты. Таким образом нет различия общепринятого у них фонетического разбора друг от друга. В разделе фонетики «Современного казахского языка» самым передовым и специально предложенным Министерством образования, разработанный как учебное пособие коллективными авторами высоким теоретико-практическим опытом охвачены широко распространенные в настоящее время критерии классификации.

Ключевые слова: гортанный голос, губной согласный, среднеязычный согласный, язычный (увулярный) согласный, среднеязычный гласный, увулярная щелинность, глоточный резонатор.

Summary

Karshygaeva AA – k.f.n, Senior Lecturer, University "Turan" kar_ainur@mail.ru

The article examines a sample of articulation analysis in textbooks of the Kazakh language. It is known that textbooks and manuals of modern Kazakh language designed for secondary schools and higher education institutions are written based on the traditional phonetic results. In this way there is no difference in their conventional phonetic analysis from each other. In the phonetics "Modern Kazakh language" the most advanced and special offers by the Ministry of Education, designed as a textbook authors collective high theory and practical experience covers widespread at the present time, the classification criteria.

Keywords: guttural voice, labial consonant coronal consonant, lingual (velar) consonant, vowel velar, uvular Schelin, pharyngeal cavity.

ӘОЖ 419.992.71.

ИЛЛЮСТРАТИВТІ ИШАРАТТАР

С.Мағжан – ф.ғ.к., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доцент м.а.,
magjan_saule70@mail.ru

П.Адиева – ф.ғ.к., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
аға оқытушысы, adipaki@mail.ru

Мақалада денелік таңба-белгілер болып есептелетін иллюстративті ишараттар қарастырылады. Иллюстративті ишараттардың вербалды контекстің білдіретін мағынасын анықтай түсу және сөйлеушінің айтайын деген ойының анығырақ әрі түсінікті болуына әсер ету мен ойдың тыңдаушыға қаз-қалпында тез жеткізілуін, жетуін қамтамасыз ету қызметі анықталады. Негізгі түрлері талданады, мысалдармен дәйектеледі, классификация жасалады.

Иллюстраттардың іштей екіге жіктелетіні қарастырылады: а) сөйленістің денотативті мазмұнын білдіретін және кейбір нысандарды, ұғымдарды, әрекеттерді бейнелейтін нақты иллюстраттар (бұлар: дейктикалық маркерлер, кеңістіктік маркерлер, уақыттық маркерлер, кинетонографтар, кинетографтар, идеографтар, идентификаторлар, экстерналайзерлер т.б.); ә) сөйленістің коммуникативті мазмұнына қарай бейімделген және ишарат пен ымды жасап тұрған адамның коммуникативті ұстанымын белгілейтін, көрсететін я болмаса айқындайтын, коммуникатордың жеткізбек болып тұрған апараты, оның адресат туралы, бөтен біреулер мен басқа бір нысандар жөніндегі бағалауын көрсетіп, бағасын білдіретін аккомпониаторлар аккомпониатор-ишараттар болып табылады. Бұлардың мәтіндік сюжеттің қалыбын (моделін) қалыптастыратындығы түсіндіріледі.

Түйін сөздер: кинема (ишарат), коммуникация, акт, тіл, сөйлеу, иллюстративті ишарат (иллюстратор), түр, ишараттық екпін, негізгі, қосалқы (қосымша), дейктикалық, кеңістіктік, уақыттың, идеографиялық, маркер, идеограф, кинетонограф, кинетограф, идентификатор, экстерналайзер.

Иллюстративті ишараттар немесе денелік таңба-белгілер ғалымдардың айтуынша, белгілі вербалды мәтін болмаса ешқандай мағынаны білдіре алмайды, олардың жеке-дара өмір сүруге қабілеті де жоқ, икемі де аз және вербалды контекстен тыс жұмсалмайды.

Иллюстраторлардың негізгі қызметі – вербалды контекстің білдіретін мағынасын анықтай түсу және сөйлеушінің айтайын деген ойының анығырақ әрі түсінікті болуына әсер ету мен ойдың тыңдаушыға қаз-қалпында тез жеткізілуін, жетуін қамтамасыз ету ғана. Көрініп тұрғанындай, жоғарыда сөз болған ым мен ишараттың регуляторлық және эмблематикалық түрлерінен иллюстраттар қызметі жағынан да, қолданыс аясы тұрғысынан да бөлекше болып келеді. Бұлардың қатарына, негізінен алғанда, ұлттық сипаттағы ым мен ишараттарды жатқызуға болатын секілді. Айталық, орыс тілінде кездесетін иллюстраттарының бірі ретінде орыс тіл білімін зерттеушілер мына бір иллюстратты атайды: “*Легкое опускание век при произнесении утвердительного предложения в конце его*”, “*чуть расширяющиеся глаза в конце обычного вопроса и раскрытая рука (или:руки) в направлении ладонями вверх и слегка наклоненная к адресату*”.

Қазақ тілінде дәл осыған ұқсас: әлдекімді ұнатпайтындығын білдіргенде *мойнын сәл бір жағына бұрыңқырай түсіп, қиыс қарай бере, көзін төмен төңкеруді* жатқызуға болады. Сонымен бірге: “Последняя мануальная форма показывает, что жестикулирующий намеревается сразу же вслед за исполнением данного жеста (или одновременно с ним) ввести в свою речь новую тему сообщения. В коммуникативном акте этот жест всегда выступает вместе со словами *А теперь...* и т.п., причем связь его с этими словами настолько обязательная, что наличие их в составе иллюкутивного независимого речевого акта в тематической позиции однозначно прогнозирует появление данного жеста в нормальном реальном общении” [1, с. 54]. Ал қазақ тілінде суреттелген ишараттан соң тағы да ишарат жасалуы мүмкін. Дәл бұл жерде *бас шайқау* немесе *күрсіну* жүзеге асуы мүмкін, сонан соң келесі әңгіме: *Сондықтан...* деп басталуы, я болмаса қалғанын ішіңіз білсін деген мағынаны білдіретін *иықты төмен түсіру, иығын қиқаңдату, алақандарын екі жаққа аша жайып, иығын қомдау, екі иығын жоғары көтере бере бір сәт осы қалыпта ұстап тұру* сияқты ишараттар жасалады.

Иллюстративті ым мен ишараттар туралы нақты бір нәрсе айту қиын. Өйткені, кейбір адамдардың өздері ұнатып жиі қолданатын бейвербалды иллюстраттары болуы әбден мүмкін, сондай-ақ бір ғана иллюстратты әр адам әртүрлі жылдамдықпен, әртүрлі қарқынмен орындауы мүмкін. Мысалы,

кейбіреулер **қолын жай ғана көтерін, саусағының ұшымен біреуді нұсқаса**, екінші адам оны тезірек, тіпті өте жылдам орындауы мүмкін.

Кейбір адамдар орынды-орынсыз, келсін-келмесін, қисынды-қисынсыз кейбір ишараттарды сөйленіс кезінде өте жиі қолдана береді көбінесе бұл әдеттенуге байланысты болуы мүмкін. Мысалы, **қайта-қайта**, тіпті **бей-берекет қолын сілтей беру**, **басын қайта-қайта тырнау**, **қасын кере беру**, **орынды-орынсыз басын шайқаумен қатар қолын бей-берекетсіз сілтей беру**, **мойнын ішіне тартып, иегін кегжитіп тұрып алу**, т.б. Бірақ мұндай иллюстративті ым мен ишараттардың әртүрлі күйде кездесуі адамның мінезіне, темпераментіне, шашпаңдығына, мінез-құлқының ерекшелігіне, бойындағы күш-қайраты мен ерік-жігеріне де қатысты сияқты. Сондықтан да алдында айтып кеткеніміздей, ым мен ишараттарға таза лингвистикалық талдаулар (ішкі тілдік факторлардың есебінен) жасау мүмкін болмай қалатын кездер кездесіп жатады. Мұндайда сыртқы экстралингвистикалық факторларды ескеру аса маңызды болып табылады.

Қай кезде болмасын, адамның қандай топтың өкілі екендігі ымы мен ишараттарынан, манерасынан байқалып тұрады. Айталық, Қазан төңкерісі кезінде ақтардың арасына аристократ әйел бейнесінде еніп кеткен қызылдардың барлаушысы большевик қыз ақтардың қолына түсіп қалғанда, ақ армияның контрразведкасы оны әшкерелеу үшін мынадай тәсіл қолданады: Қай жағынан болмасын алдыра қоймаған әккі барлаушы қыздың алдына қант салынған тәрелке мен ыстық шай әкеледі. Қыз бір түйір қантты алып, тістеп шай іше бастағанда, оның қызылдардың барлаушысы екенін бірден бетіне басады. Сөйтсе, аристократтар қантты тек шайға салып, ерітіп ішеді екен, яғни олар қантты үнемдемейді, ал жай шаруалар мен жұмысшылар бір түйір қантты үнемдей отырып, бірнеше кесе шай ішеді екен. Сондықтан аристократтар жасайтын ишараттарды жай қарапайым адамның жасай қоюы екіталай деген қорытындыға барлаушылар бірден келген. Адамның манерасы, өзін-өзі ұстауы да бейвербалды амалдарынан анық байқалады дегенде осындай жағдайларды айтуға болады. Сондықтан әр әлеуметтік топтың өкілдері қолданатын параамалдарының өздеріне тән өзгешеліктері бар. Бұл бейвербалды амалдардың әлеуметтік сипатына жатады деп санаймыз. Өз алдына жеке мәселеге жатады.

Паралингвистикалық элементтердің әлеуметтілігі туралы ғалым С. Сатенованың қос тағанды фразеологизмдердің ішіндегі ең көп кездесетіндері адамның іс-әрекетін, қимылын бейнелейтін және ішкі жан-дүниесін, мінезін білдіретін түрлері екенін сипаттап айтатын мына бір пікірін келтіру қажет: “... адам баласы шыр етіп жерге түскеннен, мезгілі, ажалы жетіп о дүниеге аттанғанша, өзіне тән мінез-құлқы, психикалық ерекшеліктері қалыптасып, бірте-бірте уақыт озған сайын жетіле береді. Әрбір адамзат жайлы осыны айтуға болады, тірі жанның әрқайсысына да тән табиғи құбылыс. Жас ерекшелігіне қарай мінез-құлқы, жан-дүниесіне орай іс-әрекет, қимыл-қозғалысы қалыптасады. Мысалы, балғын жас пен ақыл тоқтатқан, кемеліне келген, өмір тәжірибесі мол кісінің жан дүниесі, сана-сезімі, мінез-құлқында едәуір өзгешелік бар, сол себепті қимыл-қозғалысы, іс-әрекеті көпшілік жағдайда жасына, психологиялық ерекшеліктеріне, туа бітті қасиетіне, болмысына сай болады” [41, б.37]. Бұл дәйексөздегі қимыл-қозғалыс, іс-әрекетті ым, ымдау ишараты деп түсінеміз. Шындығында, адам болмысы мен туа бітті қасиеттерінің параамалдарды орындауда сезіліп тұратыны сөзсіз. Ол түгіл қарапайым ғана мысал, бастық пен бағынышты адамның бейвербалды қимылдары арасында айрықша сипаттары болады.

Иллюстраттардың енді бір қатары *мен, сен, ол, біз, олар, сендер* сияқты жіктеу есімдіктері мен *анау, мынау, сонау* сияқты сілтеу есімдіктерінің орнына жұмсалады. Яғни бұл сөздерді айтпай-ақ, оларды қолданбастан, **қолын көтере түсіп, алақанын жая қозғау** арқылы, **сұқ саусағының ұшымен** ғана көрсету арқылы, **иегімен нұсқау** арқылы, **көзінің қиығымен қарау** барысында, осы сөз табының орнына жұмсауға болады. Дәл сол сияқты сөз таптарының ішінде есімдіктер сөйленіс барысында қолданысқа түсіп жатса, қолмен жасалатын ишараттардың олармен жарыса, қатарласа орындалатын кездері көп ұшырасады:

– Көрдің бе?

– Кімді?

Иегімен алдыңғы жақты нұсқады.

Екеуінің көздері ұшырасып қалды. Қыз көзінің қиығымен қабырғадағы суретке қарай нұсқағандай болды.

Нақты бір сөйленіс элементтерінің нақты бір ым мен ишараттардың көмегіне сүйенбей айтылмайтын кездері болады. Мысалы, *Кім сөйлейді?* – деген сауалдан соң **қол көтерген** адамға жиналысты жүргізуші:

– *Иә, сөйлеңіз!* – дегендей **иегін көтеріп, басын изейді**. Немесе:

Сонан соң оған менсінбей **иегін қағып**:

– Төрелігің құтты болсын, шырақ, атқа мініп, ел билігін қолыңа алыпсың, естіп жатырмыз (О. Бөкей).

– Заман сенікі болып тұр-ау, – деді Дархан **иегімен нұсқап** (О. Бөкей).

– Әкелші! – деді Мәмет, солқылдақты ұстап тұрған келініне емес, Бәтжанға **иек қағып**. – Таңсық нәрсе ғой жарықтық, дәмін татайын (Б. Нұржекеев).

Әсіресе, жас балалар: – *Жоқ!* – дегенде үнемі дерлік, **басын шайқайды**. Мұндай мысалдар тілімізде айта берсек, өте көп, олар жиі кездеседі.

Зерттеушілер иллюстраттарды іштей екіге жіктейді:

а) сөйленістің денотативті мазмұнын білдіретін және кейбір нысандарды, ұғымдарды, әрекеттерді бейнелейтін **нақты иллюстраттар** (бұлар: дейктикалық маркерлер, кеңістіктік маркерлер, уақыттық маркерлер, кинетонографтар, кинетографтар, идеографтар, идентификаторлар, экстерналайзерлер т.б.). Жеке-жеке тоқталып өтсек:

- **дейктикалық маркерлер** вербалды хабарлауға қосымша референт жоқ болған жағдайда да адамға, нысанға, мөлшерге, орынға бағыттайды (*Мен қазір ғана сол жақтан келдім (басымен изеп немесе көзімен көрсетіп), Маған осынша ғана жақындаңызшы (қолымен нұсқап)*);

- **кеңістіктік маркерлер** – бұл әртүрлі кеңістіктік қатынасты суреттейтін кинемалар. Коммуникативтік акт кезіндегі бір нысан мен екінші нысанның немесе бір адам мен екінші адам арасындағы қашықтықты көрсетеді;

- уақыттық маркерлер референттік уақыттық қатынасты білдіреді. Мысалы, *Ол мұны өте баяу/тез орындады* дегенде қозғалып тұрған *қолымыздың амплитудасы* сәйкесінше өзгеріп кетеді;

- **кинетонографтар** адам денесінің қозғалысының сөйлеумен біріктірілуі. Мысалы, балалардың *паровоздың дыбысын салып тұрып, қолымен паровоз дөңгелегінің айналуын салуы; адамның тез жүріп келе жатқанын сұқ саусақ пен үлкен саусақты алма кезек қозғалту* арқылы білдіру жатады;

- **кинетонографқа** Г.Крейдлин мынадай анықтама береді: «Кинетографы – это иллюстративные кинемы, изображающие произвольные действия, за исключением собственно движений, и имитирующие траекторию, силу и некоторые другие параметры действий, а также сопровождающие их звучание»[1, б.122]. Мысалы, *бір затты кесуді, майыстыруды* сипаттайтын кинемалар, т.б.;

- **идеографтарға** ойының барысын қимылмен сипаттап жеткізетін кинемаларды жатқызамыз. Мысалы, *сүйіспеншілікті еске алып отырғанда* адамдар кейде байқамай *кітапты сипалауы* немесе *креслоның қолын* немесе *басқа бір затты сипалауы* мүмкін, т.б.;

-**идентификаторлар** адам мінез-құлқының ерекше манерасы мен стиліне «жауапты» кинемалар. Идентификаторлар адамды нақты сипаттайды (оның жасын, жынысын, әлеуметтік немесе материалдық жағдайын, мәдениетін). Мысалы, *сақ, нағыз ерке, қатал адам, сүйкімсіз, кең пейілді, ақжарқын, мінезі жұмсақ* секілді адамның әртүрлі сапа, қасиеттерін жеткізуде идентификаторлар таптырмайтын құрал. Мысалы, *басын керіп ұстау, кеудесін керіп жүру*, т.б. кинемалар;

- **экстерналайзерлер** адамның коммуникацияға, оның мәнмәтініне, сөйлесушіге, шынайы өмірге деген ишарат-реакциясы, адамның шындыққа бейвербалды көзқарасы. Экстерналайзерлер тұлғасы жағынан *қолдың, аяқтың, көздің, дененің қозғалысы (денесімен бұрылу, шашын сипау, галстукті түзеу, «әдемілену»), киімін ретке келтіру, саусақтарды тысырлату*, т.б. қимыл-қозғалыстар);

ә) сөйленістің коммуникативті мазмұнына қарай бейімделген және ишарат пен ымды жасап тұрған адамның коммуникативті ұстанымын белгілейтін, көрсететін я болмаса айқындайтын, коммуникатордың жеткізбек болып тұрған ақпараты, оның адресат туралы, бөтен біреулер мен басқа бір нысандар жөніндегі бағалауын көрсетіп, бағасын білдіретін **аккомпониаторлар аккомпониатор-ишараттар** болып табылады. Бұлар мәтіндік сюжеттің қалыбын (моделін) қалыптастырады.

Аккомпониаторларға мысал келтірсек, үстелдің үстін **алақанның қырымен нық түрде қатты соғу** – *ешқандай да кібіртіктеудің болуы мүмкін еместігін, адамның қабылдаған шешімінің қайтадан өзгермейтіндігін* білдіреді. Мысалы:

Бөлімше бастығы *алақанымен столды салып қалып*:

– Алатай қыстағына сен барасың? – деген (О. Бөкеев).

Аккомпониатор-ишаралардың тіліміздегі мөлшері көп және білдіретін мағыналары да сан алуан түрлі. Сөйлеуші тарапынан нақты бір нәрсеге қатты көңіл бөлінуін керек еткен жағдай туындаған кезде жасалатын түрлі ишараттардың бәрі де аккомпониаторлар деуге әбден болады. Ал енді аккомпониаторлар сөйленіс барысында қолданылғанда қандай сөйленістермен бірге жарыса

орындалатынына көңіл аударып көрелік. Кейде *сұқ саусақты жоғары көтере түсіп, иықтан жоғары деңгейде ұстап тұрып*:

– Міне! Енді қараңыз! – деген сөз және сөз тіркестерін пайдалануға болатынын байқаймыз. Көңіл аударту керек болғанда, әңгіменің осы тұсының өте маңызды екенін тыңдаушыға білдіру мақсатында суреттелген (*сұқ саусақты жоғары көтере түсіп, иықтан жоғары деңгейде ұстап тұрып*) ишарат жасалады.

1 Крейдлин Г.Е. *Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык.* – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.

2 Сатенова С. *Қазақ тіліндегі қос тағанды фразеологизмдердің тілдік және поэтикалық табиғаты: Филол. ғыл. д-ры дис.: 10.02.02.* – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институты, 1997. – 260 б.

Резюме

Мағжан С. – к.ф.н., и.о. доцента Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, magjan_saule70@mail.ru

Адиева П. – к.ф.н., ст. преп. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, adipaki@mail.ru

ИЛЛЮСТРАТИВНЫЕ ЖЕСТЫ

В статье рассматриваются сигналы, посылаемые человеческим телом и являющиеся иллюстративными жестами. Функция иллюстративных жестов выражается в определении смыслового значения вербального контекста, влиянии на более точное и понятное выражение мысли говорящим и обеспечении более быстрого достижения слушателем переданной мысли без каких-либо изменений. В работе проведен анализ иллюстративных жестов, приведены доказательства на конкретных примерах и создана соответствующая классификация.

Ключевые слова: кинема (жест), коммуникация, акт, речь, речевой, иллюстративный жест (иллюстратор), тип, жестовое ударение, основной, вторичный (дополнительный), дейктический, пространственный, временной, идеографический, маркер, идеограф, кинетофонограф, кинетограф, идентификатор, экстерналайзер.

Summary

S.Magzhan - A.YasawiInternationalKazakh-TurkishUniversity Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, magjan_saule70@mail.ru

P.Adieva - A.YasawiInternationalKazakh-TurkishUniversity Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, adipaki@mail.ru

ILLUSTRATIVE GESTURES

The article deals with the signals sent by the human body and are illustrative gestures. The function of the illustrative gestures expressed in defining the semantic meaning of the verbal context, the impact on the more precise and clear expression of thoughts speaker and provide a more rapid achievement of the listener thinking transferred without any changes. The paper analyzes the illustrative gestures, given the evidence in the case studies and established a classification.

Key words: kinema (gesture), communication, act, speech, voice, illustrative gesture (illustrator), style, gesture stress, primary, secondary (optional), deictic, spatial, temporal, ideographic, marker ideography, kinefonograf, kinetograf, ID eksternalayzer .

УДК 81'42; 801.7

ТЕКСТЫ ПО СПЕЦИАЛИЗАЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА

Маткеримова Р. А. – магистрант КазНПУ им. Абая, **Жанузакова Г.А.** – ст. преподаватель кафедры дипломатического перевода КазНУ им. аль – Фараби, Казахстан, Алматы
e-mail: raushan_2003@mail.ru, gulmir_zhan@mail.ru

Статья посвящена учебно-методическим вопросам в обучении иностранным языкам на материалах французского языка. Профессиональное обучение французскому языку, последующее самообучение и самосовершенствование специалистов связаны с интенсивным чтением, поэтому необходимо делать акцент на развитие способности читать на иностранном языке. Чтение (изучающее, ознакомительное, поисковое, просмотровое) – сложная и значимая форма психической деятельности, его процесс оказывает огромное влияние на формирование личности. С помощью чтения обогащается активный и пассивный словарный запас слов у студентов, формируются грамматические навыки, также велико значение чтения в формировании и нравственном воспитании личности, в обогащении студентами знаниями. Наблюдения и анализ ошибок

позволили установить, что самым "узким местом" при обучении чтению спецтекстов является лексический аспект. И это вполне объяснимо, так как из трех аспектов языка - фонетического, грамматического и лексического - наиболее сложным в плане овладения является, по мнению методистов, последний. И как ни парадоксально, этому аспекту при обучении чтению уделяется меньше всего внимания из-за не разработанности и отсутствия методических рекомендаций по формированию лексических навыков.

Ключевые слова: чтение, учебно – речевая деятельность, формирование, спецтексты, обучение чтению, контекст, контекстуальный перевод.

Профессиональное обучение французскому языку, последующее самообучение и самосовершенствование специалистов связаны с интенсивным чтением, поэтому развитие способности читать на иностранном языке для пополнения индивидуального профессионального образования нельзя не признать важным. [1]

Чтение является одной из основных форм речевой деятельности, выполняющей важнейшие социальные функции. Оно может быть как целью, так и средством обучения. С помощью чтения литературы на иностранном языке студент приобщается к научным и культурным достижениям человечества, знакомится с искусством и жизнью других народов.

Как известно, чтение является одним из четырех основных видов учебно – речевой деятельности при обучении иностранным языкам. Но далеко не секрет, что сегодня обучающиеся не любят читать. И тут перед учителем возникает вопрос: как сделать чтение текста (статьи) на уроках иностранного языка занимательным и интересным? [2]

Чтение (изучающее, ознакомительное, поисковое, просмотровое) – сложная и значимая форма психической деятельности, его процесс оказывает огромное влияние на формирование личности. С помощью чтения обогащается активный и пассивный словарный запас слов у студентов, формируются грамматические навыки, также велико значение чтения в формировании и нравственном воспитании личности, в обогащении студентами знаниями. [3]

В моей статье я призываю учителей иностранного языка обращать особое внимание данному виду обучения иностранному языку. Наблюдения и анализ ошибок позволили установить, что самым "узким местом" при обучении чтению спецтекстов является лексический аспект. И это вполне объяснимо, так как из трех аспектов языка - фонетического, грамматического и лексического - наиболее сложным в плане овладения является, по мнению методистов, последний. И как ни парадоксально, этому аспекту при обучении чтению уделяется меньше всего внимания из-за не разработанности и отсутствия методических рекомендаций по формированию лексических навыков. Поэтому вычленение группы лексических навыков и определение методики их формирования может способствовать, на мой взгляд, поиску наиболее рациональных форм обучения лексическому аспекту чтения и, следовательно, этому виду речевой деятельности в целом. [4]

Принцип группировки слов при обучении лексике иноязычной речи оставался долгое время ведущим в методической организации учебного материала; исследовались и совершенствовались лишь виды группировки. Многие методисты предлагают группировать слова по различным признакам, выделяя: 1) слова, имеющие общую основу; 2) слова, образованные одинаковым способом; 3) многозначные слова; 4) слова, употребляемые в прямом и переносном значении; 5) синонимы; 6) антонимы; 7) слова-термины. [4]

Одной из основных задач обучения иностранному языку в неязыковом вузе является понимание аутентичных текстов по специальности любого уровня трудности с помощью словаря. Это предполагает, в частности, полное усвоение грамматики изучаемого языка, однако практика преподавания иностранных языков убеждает в том, что многие студенты после окончания вуза оказываются неподготовленными к чтению оригинальных текстов на французском языке, содержащих сложные грамматические явления.

Основными трудностями при переводе с французского языка на русский чаще всего являются:

1. Многозначность слов. Например: слово *chef* имеет много значений – глава (государства, правительства), вождь, руководитель (партии) и т. д. Выбор значения того или иного слова должен происходить только путем подбора, опираясь на контекст.

2. Перевод образных выражений, которые дословно на русский язык переведены быть не могут. Например, *Cinéma, spectacles de variété et sport constituent le tierscé gagnant*. В это предложении сочетание *tierscé gagnant* не может быть переведено дословно, то есть: лошади, занявшие первые три места на скачках. Возможен контекстуальный вариант: ...занимают ведущее место, держат пальму первенства; наиболее популярны.

3. Управление глаголов. Необходимо обратить внимание, что управление глаголов во французском и русском языках в большинстве случаев не совпадает, что доставляет особые трудности при переводе. Например, познакомиться, ознакомиться переводятся различно, в зависимости от дополнения: *faire la connaissance de* (с кем-л.), *faire connaissance avec* (с кем-л. или чем-л.: с жизнью людей и т.п.), *prendre connaissance de* (с документом, деятельностью), *se mettre au courant* (с событиями), *visiter* (с достопримечательностями), *étudier* (с положением дел). Иногда в контексте может быть передан глаголом *voir, connaître*. Ознакомить может быть контекстуально переведено: *parler, exposer, présenter*. Например,

За время пребывания делегация ознакомилась с деятельностью частных банков. *Durant son séjour la délégation a pris connaissance des activités de plusieurs banques privées*. В ходе беседы мэр ознакомил гостей с перспективами развития города. *Au cours de l'entretien le maire a exposé aux invités des projets urbanistiques pour la ville*.

4. Перевод слов в переносных значениях и неологизмов. Например, *tous azimuts*, исходя из смысла слова азимут, можно перевести: по всем направлениям, а затем, с учетом контекста, как широкий, широкомасштабный. Слово *paysage* можно перевести в зависимости от контекста как обстановка, положение дел, картина, ситуация.

Нередко в текстах появляются неологизмы и окказиональные слова, отсутствующие в словаре. Их значение можно определить, исходя из их состава. Так слово, *téléphobe* состоит из двух частей - телевидение и *phobe* – питающий ненависть к ч-л. Оно, следовательно, значит: не любящий телевидение. Слово *démassification* образно префиксом *dé* – от *massification*, которое определяется во французском словаре так: «*adaptation d'un phénomène à la masse, au grand nombre, par suppression des caractères différenciés qu'il présentait*», то есть обезличивание, нивелировка. В целом слово означает отказ от обезличивания, нивелировки.

5. Перевод интернациональных слов. В русском и французском языках существует значительный пласт интернациональной лексики.

Несмотря на сходство и некоторое совпадение в значениях, было бы неправильным механически, методом кальки употреблять одно и то же интернациональное слово при переводе одного языка на другой. Это может привести к ошибкам и стилистическим погрешностям.

Следует учитывать особенности интернациональных слов: при переходе из одного языка в другой слово, как правило, не сохраняет всех своих значений. Слово *audencia* означает только прием, в то время как французское *audience* означает, кроме того, внимание, выслушивание чего-л.; судебное заседание, публика, круг слушателей, аудитория.

При заимствовании слово может изменять свою стилистическую окраску. Многие слова, общепотребительные во французском языке, в русском языке свойственны научной или несколько высокопарной речи. Так, проблема в русском языке – научно-политический термин, французское *problème* помимо проблемы, вопроса – означает и простую арифметическую задачу.

Некоторые интернациональные слова могут иметь в разных языках одинаковое значение и стилистическую окраску. Тем не менее, при переводе следует заменять его синонимом, например, *réaliser un plan* лучше перевести не реализовать план, а выполнить план. Слово *publication* - не публикация, а издание, выпуск.

Следует отметить, что одной из проблем при переводе текстов по специальности являются многочисленные синтаксические конструкции французского языка. Самые используемые синтаксические конструкции это сложноподчиненные предложения и инфинитивные обороты, среди которых лидируют придаточные дополнительные и придаточные определительные. Исходя из этого, необходимо отметить, что при обучении чтению текстов по специальности, в первую очередь, внимание следует уделить самым часто используемым синтаксическим конструкциям французского языка.

Навыки чтения на изучаемом иностранном языке формируются на основе уже сложившихся механизмов. При этом усвоенные ранее языки могут оказывать как положительное, так и отрицательное влияние, поэтому следует грамотно осуществить, в первую очередь, отбор текстов по специальности с учетом современных требований. Также необходимо дифференцированно подойти к работе над отдельными конструкциями, учитывая их частотность, трудности их опознавания и понимания, а также интерферирующее влияние родного языка. Отбор текстов является актуальной проблемой, поскольку эффективность обучения чтению во многом зависит от материала, на котором он осуществляется. При выборе текста следует учитывать следующие критерии: аутентичность,

актуальность и тематическое разнообразие, информативность и научность, профессиональная и личностная значимость, доступность. [1]

Существуют различные предтекстовые, текстовые и послетекстовые упражнения. Например, на первом этапе, могут быть следующие задания: прочтите заголовок. Какие ассоциации возникают после прочтения заголовка данного текста (статьи)? О чем, по-вашему мнению, этот текст (статья)? Или же можно дать ключевое слово, к которому студенты подбирают спонтанные ассоциации, которые записываются на доске в форме списка. На втором этапе: учитель дает список определенных слов. Студенты слушают текст, в котором есть слова, присутствующие в таблице, и, во время прослушивания отмечают их. По окончании раздается текст, студенты читают его и пересказывают. Или же выполняют постановочные упражнения (текст, где пропущены слова) работа в группах; дают дефиниции пропущенным словам.

1 Самсонова Н. И. Особенности перевода спецтекстов по немецкому языку [Текст] /

http://www.rusnauka.com/12_KPSN_2013/Pedagogica/5_135012.doc.htm

2 Шишкина И. В., Пахоменко Е. П. Методы и приёмы работы над текстом (статей) на уроке иностранного языка [Текст] / http://www.rusnauka.com/3_SND_2010/Philologia/58359.doc.htm

3 Федотова Татьяна Альбертовна Приемы работы с газетой в старших классах на уроках иностранного языка [Текст] / <http://festival.1september.ru/articles/503958/>

4 Рахман С. Е. Система работы по формированию лексических навыков чтения (на материале спецтекстов по химии, немецкий язык) <http://www.dslib.net/teoria-vospitania/sistema-raboty-po-formirovaniyu-leksicheskikh-navykov-chtenija.html>

5. Картабаева А.А. Контекстное обучение как один из способов профессионализации иноязычного образования//Материалы международной научно-практической конференции . Вестник КазНПУ им.Абая, серия Филология, № 3 (49) - Алматы, 2014.-186 с.

Түйіндеме

Мәткерімова Р. А. – магистрант Абай атындағы ҚазҰПУ, Жанұзақова Г.А. - әл-Фараби атындағы ҚазҰУ аға оқытушы e-mail: raushan_2003@mail.ru, gulmir_zhan@mail.ru

Мамандандық бойынша француз тілі сабақтарындағы мәтіндер

Мақалада оқу-әдістемелік мәселелер бойынша шет тілдерін оқыту мақсатында француз тіліндегі материалдар жайлы айтылған. Кәсіптік француз тілін оқыту, мамандықтарына байланысты өз бетінше оқып-үйренуге және өзін-өзі жетілдіруге шет тілінде оқып білім алуы басты назарға алу. Оқу (үйрену, танысу, іздеу, қарау) –психикалық қызметтің үрдісіне ықпалы зор, тұлғаны қалыптастыруда күрделі және маңызды орын алады. Оқу арқылы студенттердің активті және пассивті сөздік қоры қалыптасады, сондай-ақ грамматикалық дағдыларымен қатар, адамгершілік тәрбие беруде жеке тұлғаның қалыптастырумен қоса студенттердің білімінде арттырады. Мамандыққа арналған мәтіндерді бақылау және қателерді талдау барысындағы ең қиыны лексикалық аспектілері болып табылады. Әдіскерлердің пікірінше тілдің фонетикалық, грамматикалық және лексикалық - үш аспектілерін игеру айтарлықтай қиынырақ екені белгілі. Бұл аспект ілерге оқу барысында әдістемелік нұсқаулар бойынша тілдік дағдыларды қалыптастыруда басты назар аударылмай қалынуында.

Түйін сөздер: оқу, оқу – сөйлеу қызметі, қалыптастыру, арнайы мәтіндер, оқып үйрену, мән-мәтіндік аударма.

Summary

Matkerimova R., Januzakova G. - Kazakh national University named after al-Farabi, faculty of international relations e-mail: raushan_2003@mail.ru, gulmir_zhan@mail.ru

Special texts at French lessons

Article is devoted to educational and methodical questions in training in foreign languages at French materials. Vocational training for the French language, the following self-study and self-improvement experts associated with read-intensive, so it is necessary to focus on the development of the ability to read a foreign language. Reading (to study, trial, search, the viewing) - a complex and significant form of mental activity, its process has a great influence on the formation of personality. With read-enriched active and passive vocabulary words the students are formed grammatical skills as reading great importance in the formation and moral education of the individual, to enrich students' knowledge.

Observations and analysis revealed that most "problem place" in the teaching of reading special texts. It is lexical aspect. And this is understandable, because of the three aspects of the language - phonetic, grammatical and lexical - the

most difficult is the last. And paradoxically, this aspect when learning to read most neglected because no elaboration and the lack of guidelines for the formation of lexical skills.

Keywords: reading, speech activity, formation, special texts, training in reading, context, contextual translation.

УДК 81' 243

О РУССКОМ ЯЗЫКЕ РУССКИХ КАЗАХСТАНЦЕВ

*доцент Торохтій Л.С., старший преподаватель Мацко И.В.,
старший преподаватель Сапронова И.И. Казахский национальный университет им. аль-Фараби*

В статье рассматривается вопрос состояния русского языка на территории современного Казахстана. Культурно-исторические процессы, несомненно, оказывают влияние прежде всего на лексический состав русского языка казахстанцев. Русский язык существует, с одной стороны, в пределах ареала русской культуры, а с другой стороны – функционирует и даже развивается в пределах совершенно другой действительности, другой, можно сказать, экзогенной культуры. Для носителей русского языка он родной, но общение происходит на родном языке в пределах другой ментальности, другого культурного пространства, и это, естественно, отражается на состоянии русского языка, поскольку невозможно игнорировать существующую реальность, необходимые для адекватного межкультурного общения ситуации, принятые в данной культуре, в которой человек должен существовать.

Совершенно очевидно, что, функционируя в условиях каких-либо культурных реалий, язык не может не отреагировать заимствованием отдельных языковых единиц или словоформ. Данные заимствования отражают влияние концептуальной картины мира другого языка и вызваны близкими и длительными контактами между народами, в результате чего заимствованная единица гармонично входит в язык и не представляет собой нечто чужеродное. Однако, по утверждению авторов, вряд ли можно сказать, что заимствования, пусть даже весьма многочисленные, привели к каким-либо системным изменениям в русском языке. Русский и казахский языки не являются родственными, и даже в условиях близкого контактирования их взаимовлияние ограничивается заполнением лексических лакун, не влияя на структуру языка в целом.

Ключевые слова: русский язык, заимствования, ментальность, влияние, лексический состав, коммуникация, языковая единица, реалии, георусистика.

Функционирование русского языка в Казахстане идет в соответствии с социокультурными, историческими и этническими процессами, происходящими в стране, что, в свою очередь, связано с современным состоянием развития мирового пространства, глобализацией, стремительным развитием технического прогресса, перераспределением поликультурного пространства.

Эти процессы влияют на формирование специфической национальной картины мира русских казахстанцев. «Расширение концептосферы этнических русских, проживающих вне метрополии, зависит от иноязычного окружения, уровня контактов между языками и происходит за счет средств близкочеловекоязычного языка. Чем больше сфер, в которых используется русский язык, тем больше включений в него реалий и понятий другого (других) языка. Большое значение также имеет закреплённый законодательно статус русского языка в данном государстве» [6; 149].

С начала 20 века «... русский язык перестал совпадать только с русской языковой культурой как в геолингвистическом, так и в культурно-духовном пространстве» [4; 212]. Русский язык существует, с одной стороны, в пределах ареала русской культуры, а с другой стороны – функционирует и даже развивается в пределах совершенно другой действительности, другой, можно сказать, экзогенной культуры. Это касается в первую очередь стран постсоветского пространства или стран, где имеются большие диаспоры носителей русского языка.

Для носителей русского языка он родной, но общение происходит на родном языке в пределах другой ментальности, другого культурного пространства, и это, естественно, отражается на состоянии русского языка, поскольку невозможно игнорировать существующую реальность, необходимые для адекватного межкультурного общения ситуации, принятые в данной культуре, в которой человек должен существовать.

Такое состояние русского языка на постсоветском пространстве вызвало появление нового направления в изучении русского языка, как георусистика. Под георусистикой понимают дисциплину, изучающую разновидности русского языка, существующего вне рамок русского культурного пространства.

Говоря о существовании и функционировании русского языка за пределами России, сторонники этой теории рассматривают русский язык как особый национальный вариант русского языка, внутри которого возникают свойственные данному варианту языковые состояния. «Русский язык, как мировой язык, активно используемый в разных странах, развивающийся в окружении разных инонациональных языков, приобретает качества полинационального, поскольку в каждом конкретном государстве отражает реалии окружающей его действительности и испытывает на себе влияние близко контактирующего языка (языков) [5; 261].

В полной мере это относится и к состоянию русского языка в современном Казахстане. Так, например, Журавлёва А.Е. в своей работе, посвящённой анализу современного состояния русского языка на территории Казахстана, утверждает, что статус и сферы использования русского языка в Казахстане, как ни в какой другой стране, позволяют говорить о национальном варианте русского языка – русском языке Казахстана.

Культурно-исторические процессы, несомненно, оказывают влияние прежде всего на лексический состав русского языка казахстанцев. Функционируя в экзогенном культурном пространстве, язык естественно испытывает лексический дефицит, поскольку окружающая действительность требует от носителя языка адекватных реакций. Язык в этом случае служит средством межэтнической коммуникации. Поэтому в русскую речь вошло использование значительного количества лексических единиц, заимствованных из казахского языка, отражающих культурные, социальные, общественно-политические реалии. Например, названия праздников (*наурыз, курбан-айт, курбан-байрам*), названия продуктов и блюд национальной казахской кухни (*курт, бешбармак, казы, айран, шужук, жонбас, баурсак, кумыс, кеже, сорпа*), обозначения бытовых реалий (*кесе, малахай, пиала, юрта, домбра, акын, тенге, чапан, дастархан, шанырак*) не имеют эквивалентов в русском языке и используются русскоязычным населением так, как это принято в традиционной культуре Казахстана. Общественно-политическая лексика, названия государственных и управленческих организаций и общественно-политических деятелей – *маслихат, елбасы (лидер нации), акимат, мажлис, аким* – несмотря на то что они обозначают повсеместно распространённые понятия, реализуются так, как принято в Казахстане.

Совершенно очевидно, что, функционируя в условиях каких-либо культурных реалий, язык не может не отреагировать заимствованием отдельных языковых единиц или словоформ. Данные заимствования отражают влияние концептуальной картины мира другого языка и вызваны близкими и длительными контактами между народами, в результате чего заимствованная единица гармонично входит в язык и не представляет собой нечто чужеродное.

Так, например, типичным обращением к незнакомой женщине в русском языке является слово «девушка», практически вне возрастных ограничений. Реже можно услышать «женщина», ещё реже «дама» или «гражданка». В Казахстане никого не удивит обращение к женщине средних лет словом «тате» или «татешка» (от казахского *tate* – тётя), аналогичное обращение к мужчине «ага», «агашка» (дядя), уважительное обращение к немолодой женщине «апай» (мамаша), интересно, что ни один из русских эквивалентов не является достаточно употребляемым и вполне корректным. Словом «аксакал» называют мудрого, авторитетного, достойного человека с богатым жизненным опытом. Слово «тамада» практически вытеснило русское слово «ведущий» в том случае, если это касается застолья, и полностью сохранило своё значение, если речь идёт о каком-либо официальном мероприятии. В казахском языке эти понятия изначально дифференцированы. Широкое распространение получило слово *айналайн* – обращение к дорогому, близкому человеку, по смыслу это что-то близкое выражению «ты мой дорогой (дорогая)», используемое в качестве одобрения, восхищения. Естественно, вполне понятны заимствования таких ёмких слов-понятий, не имеющих простого эквивалента для передачи их значения на русском языке. В противном случае пришлось бы приводить целую описательную ситуацию. Так, используя слово «бечара», носители русского языка вкладывают в это слово гораздо более ёмкое понятие, чем просто *бедолага, несчастный, неудачник*.

Трудно себе представить, что в России человек обратится к незнакомому ровеснику другой национальности, используя в качестве обращения слово «брат» или к женщине-ровеснице – «сестра», тогда как в Казахстане это весьма распространённый вариант обращения. Это можно назвать даже не просто обращением, а, скорее, демонстрацией толерантности по отношению к представителю другой культуры.

Активное использование лексических единиц казахского языка в русскоязычных средствах массовой информации также способствует формированию актуальных концептуальных понятий, определяющих специфику национальной картины русских казахстанцев. Особенностью казахстанских СМИ является широкое использование прецедентных текстов с использованием лексики казахского языка – «*Балам, береги маму!*», «*Встать, бастык идет!*», «*Алга, Казахстан!*», «*Аксакалам все по плечу*», «*Корпешка-party собирает друзей*» (из материалов республиканской прессы).

Однако вряд ли можно сказать, что заимствования, пусть даже весьма многочисленные, привели к каким-либо системным изменениям в русском языке. Гетерогенность мультикультурного пространства Казахстана естественно привела к появлению языковых лагун и, как следствие, заимствованию определённых лексических единиц, в том числе и безэквивалентной лексики. Русский и казахский языки не являются родственными, и даже в условиях близкого контактирования их взаимовлияние ограничивается заполнением лексических лагун, не влияя на структуру языка в целом.

Никаких системных изменений, которые не позволили бы носителю русского языка из Казахстана понять носителя русского же языка, допустим, из Белоруссии, не наблюдается. С полной уверенностью можно сказать, что в настоящее время – это просто литературный русский язык с элементами заимствований, которые необходимы для осуществления успешной коммуникации внутри определенного культурного пространства.

Более того, на территории Казахстана русский язык меньше, чем на территории России, подвержен всякого рода стремительным изменениям (появлению одномоментных неологизмов, фонетическим искажениям, разного рода диалектным отклонениям), и представляет собой более консервативную структуру, чем в пределах ареала русской культуры. Не наблюдается даже диалектной вариативности, как на территории России. С полной уверенностью можно сказать, что русский язык в Казахстане – язык полностью сохранивший свои языковые нормы, и здесь он гораздо ближе к эталонной литературной норме, чем во многих регионах России.

Кроме того, в связи со стремительным развитием информационного пространства многие из этих заимствований перестали быть регионализмами, характерными только для Казахстана, и такие слова как: *акын*, *батыр*, *той*, *тамада*, *дастархан* и т. д. в силу своей смысловой экспрессивной окрашенности достаточно широко используются и на территории России. Даже в случае необходимых заимствований лексические единицы функционируют по правилам русского словоизменения: *встретимся около акимата // играть на домбре // нажарить баурсаков // я встретил этого бечарашку!*

Точно так же не приходится говорить об изменениях в казахском языке, которые были бы обусловлены русскоязычными контактами. С переходом от кочевого образа жизни к оседлому ушёл в пассив значительный пласт казахской лексики, обслуживающий человека в той ситуации.

В соответствии с требованиями времени в казахском языке появились лексические единицы, номинирующие новые реалии, но это процесс никак не связанный с влиянием русского языка на казахский. Лексика пополняется скорее техническими, интернациональными терминами, но по законам казахского языка.

В редких случаях можно наблюдать русский тип мотивированного словообразования, где в качестве мотивирующего слова выступает казахский корень, например в словах: *татешка* (тате), *агашка* (ага), *апашка* (апай), *пиалушка* (пиала), *кесешка* (кесе), *корпешка* (корпе). В качестве словообразующего выступает уменьшительно-ласкательный русский суффикс -к-. Зная, как организуется казахская словоформа (путём присоединения служебных морфем к корневой морфеме), легко понять, что это заимствование русского словообразовательного суффикса никак не противоречит системе казахского языка в целом.

Однако следует отметить, что использование русской словообразовательной модели в казахском языке этим и ограничивается. Более того, попытки каким-то образом объединить две разные языковые модели получили у коренного населения, для которого казахский язык является родным и главным, презрительное название «шалаказахский».

Казахстан является поликультурным пространством, и в силу определенных исторических условий русский язык стал родным для представителей самых разных культур, проживающих в Казахстане.

«...У русского языка ныне открываются преимущества, которые гарантируют ему будущее за пределами России. ... Нам будет легче договориться друг с другом. ... Такая перспектива делает русский язык ещё более ценным достоянием, которым нужно дорожить. ...» [4; 249].

Таким образом, можно сказать, что казахский и русский языки сосуществуют на территории Казахстана в сепаратном режиме толерантности, и говорить о каком-то особом русском «языке Казахстана» нет оснований. Казахский и русский языки, взаимодействуя друг с другом, испытывая взаимное влияние, составляют ядро казахстанской ментальности и служат важнейшим ресурсом для их взаимного обогащения и совершенствования.

1 Артемов В.А. Психология обучения иностранным языкам. М., 1969.

2 Барсуқ Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия. М., 1970.

3 Бахтиқиреева У.М. Творческая билингвальная личность. А., 2009.

4 Зинченко В. Г. Межкультурная коммуникация. М., 2007. – 212с

5 Караулов Ю.Н. Русский Язык и языковая личность. М., 2006 – 261с.

6 Журавлева Е.Е. Прецедентные тексты начала XX века (на материале прессы Казахстана): монография / Е.А. Журавлева. Ж.Д. Капарова; под общ. ред. Е.А. Журавлевой. – М.: Флинта: Наука., 2007. – 256 с.

7 Журавлёва Е.А. <http://uapryal.com.ua/training/zhuravleva-e-a-russkiy-yazyik-v-kazahstane-status-sferyi-ispolzovaniya-i-osobnosti-le>.

Summary

L.S. Torokhtiy I.V. Matsko I. I. Sapronova Kazakh National University. Al-Farabi

Associate Professor, senior lecturer, senior lecturer

The article discusses the status of the Russian language on the territory of modern Kazakhstan. Cultural and historical processes, of course, have an impact primarily on the lexical structure of the Russian language in Kazakhstan. Russian language exists, on the one hand, within the range of Russian culture, on the other hand - the operating and even develops within an entirely different exogenous culture.

For carriers of the Russian language it is native, but communication takes place in their own language within different mentality, a different cultural space, and this naturally affects the state of the Russian language as it is impossible to ignore the existing reality, necessary for adequate cross-cultural communication situations taken in a given culture in which a man must exist.

It is obvious that, in the conditions of functioning of any cultural realities, the language can not react to individual borrowing language units or word forms. These borrowings reflect the impact of the conceptual picture of the world in another language and are caused by close and prolonged contact between nations, resulting in a unit borrowed harmoniously included in the language and not something alien. However, according to the authors, one can hardly say that borrowing, even very many, have led to any systemic changes in Russian language. Russian and Kazakh languages are not related, and even in a close contact of interference are limited filling lexical gaps without affecting the structure of language in general.

Keywords: Russian language, borrowing, mentality, influence, lexical composition, communication, linguistic unit, realities, georusistika.

Түйіндеме

Қазақстандық орыстардың орыс тілі туралы

Торохтий Л. С. Мацко И.В. Сопронова И.И. әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті доцент, аға оқытушы, аға оқытушы

Мақалада қазіргі Қазақстан аумағындағы орыс тілінің жағдайы туралы мәселелер қарастырылады. Тарихи-мәдени үдерістер қазақстандықтардың орыс тілі лексикасының құрамына әсер ететіні сөзсіз. Орыс тілі бір шетінен орыс мәдениетінің таралу аймағынан тыс жерде қолданылып келеді, ал екінші жағынан мүлде басқа аумақта, экзогендік мәдениетте қоданылып, сонымен қатар дамып жатыр деп айтуға болады. Орыс тілінде сөйлейтін адамдар үшін ол ана тілі болып есептелінеді. Дегенмен өзге мәдени кеңістікте, өзге ділден тыс жерде тілдесу ана тілінде жүзеге асып жатыр. Осының бәрі, әрине, орыс тілінің жағдайынан көрініс табады. Сондықтан да адам баласының өмір сүруі қажет деп саналатын үйреншікті мәдениетінде, мәдениаралық қарым-қатынас жағдайында міндетті болатын шындықты ескермеу мүмкін емес.

Қандай да бір мәдени шындықтың жағдайында қолданылатын тіл кірме тілдік бірліктер мен сөзтұлғаларды елеп-ескере алмайды. Осы кірме сөздер өзге тілдің концептуалды әлем бейнесіне әсер етеді және халықтар арасында жақынырақ әрі ұзақ байланыс туғызады. Нәтижесінде кірме бірліктер үйлесімділікпен тілге еніп, өз тарапынан әлдебір бөгде нәрсені аңғартпайды. Алайда, мақала авторларының пайымдауынша, кірме сөздер орыс тіліне жүйелі өзгерістер әкелді деп айтуға негіз жоқ дейді. Қазақ және орыс тілдері туыстас тілдер тобына жатпайды және де бір-бірімен жақын байланыста болғанымен тіл құрылымына әсерін тигізбей, тек қана лексикасымен толығымен шектеледі.

Кілт сөздер: орыс тілі, кірме сөз, лексикалық құрам, қарым-қатынас, тілдік бірлік, діл, шындық.

ӘОЖ: 37.025

СТУДЕНТТЕРДІҢ РЕФЛЕКСИВТІ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мухитова Г.М. – Абай атындағы ҚазҰПУ 6М011900 - Шет тілі: екі шет тілі мамандығының 2 курс магистранты, 7_89_7@bk.ru

Ғылыми жетекшісі: Баданбекқызы З.Б. – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті, zaure.badanbekkyzy.51@mail.ru

Берілген мақалада рефлексия, оның сабақтың бір бөлігі ретінде қарастырылуы және рефлексиялық дағдылар туралы айтылған. Оқу үрдісінде білім алушылардың бойында рефлексиялық дағдыны қалыптастыру жолдары талқыланған. Рефлексивті білім беру студенттің хабардарлығын емес, жеке даму бағытына, атап айтқанда өздігінен білім алу қарекетіне сәйкес болмыс құбылысын тануда туындайтын проблемаларды шешу тәжірибесін бірінші орынға қоюға мүмкіндік береді. Өз ісінің кәсіби маманы бола алатын, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыру үшін сабақ барысында студенттердің рефлексивті дағдыларды қалыптастыра отырып, әрбір сабақтағы тақырыптарды оқып-үйрену болашақта не үшін керек екенін біліп, сол арқылы өзін-өзі дамытып, өзін-өзі талдап, өзін-өзі реттеп, іс-әрекетті қайта ой елегінен өткізіп, жетістіктерді талдай алып отырса, бұл іс-әрекет білім алушы бойында әдет, дағды болып қалыптасып, келешек мамандығын жақсы таңдап жақсы кәсіби білікті маман болуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: рефлексия, дағды, рефлексивті дағды, оқу үрдісі, өзін-өзі талдау, өзін-өзі бағалау, кәсіби дайындық, тұлғалық-бағдарланған білім.

Қазіргі заманауи қоғам жоғарғы оқу орындарының бітірушілеріне кәсіби ұтқырлықты, өзгермелі жағдайларға бейімделе алатын дамыған қабілетті, өзіне деген саналы түрдегі қарым-қатынасты және тұлғаның өзінің іс-әрекетін бағалауын талап етеді. Бұл аталғандарды жүзеге асыру үшін тұлға кәсіби білімнің көлемімен және рефлексияның бастапқы дағдыларына ие болуы керек. Рефлексивті дағдылар жалпылама мойындаулар бойынша жоғарғы оқу орындарындағы кәсіби дайындықтың негізі болып табылады. Тәжірибе мен кәсібилік шын мәніндегі іс-әрекетте кейінірек қалыптасады. Оның үстіне, егер дәстүрлі парадигмада тұлғаның даму мәселесі интеллекттің дамуы деңгейінде шешімін тапса, ал тұлғалық-бағдарланған білім білім алушылардың тұлғалық-мағыналық қалыптасуына бағытталған. Яғни, олардың шындыққа және оның құндылығына қарым-қатынасы, себептерін қарастыру, айналада болып жатқанның мағынасын түсінуге тырысу, бұл дегеніміз – рефлексивті дағды [1].

Рефлексия – бұл студентке өзін-өзі дамыту жолын табуға, мінез-құлқын жөндеуге көмектесетін кәсіби іс-әрекеттің бір тәсілі. Сонымен қатар, рефлексия тұлғалық және кәсіби жетістіктер мен сәтсіздіктерді ұғынудың маңызды механизмі ретінде түсіндіріледі. Кәсіби қызметтерді орындау барысында қиындықтар туындаса рефлексия адамға өзінің іс-әрекетін қайта қарауға, оның өзгеру мүмкіндіктерін алдын-ала көруге, жеке тәжірибесін ой елегінен өткізуге көмектеседі.

Студенттерді жаңылыстыратыны рефлексия ұғымының әр салада, әр ғылымда әр түрлі түсіндірілуінде. Рефлексия мен рефлексивтік дағдының ара жігін ашып алуды талап етеді.

Мысалы, «рефлексия» термині философтардың түсіндіруі бойынша өзінің алғышарттарының негіздеріне бағытталған, сананың өзіне қаратылуын талап ететін «философиялық ойлаудың элементі». Ал психологтардың көзқарасы тұрғысынан «рефлексия» ол қарама-қайшылыққа негізделген диалектикалық ойлау, екінші жағынан өзінің психикалық жағдайын талдау, өзара түсіністік.

Заманауи педагогиканың тұрғысынан алғанда рефлексия феноменіне кеңірек анықтама беріледі: күмән элементі бар ойлау, өзіндік күйді бағалау, өзін-өзі тану, әрі қарайғы реттеу немесе тоқтату мақсатындағы іс-әрекеттің саналы бейнесі, іс-әрекетті қайта ой елегінен өткізу, жетістіктерді талдау, «Мен-бейнесін» талдау [2].

Ақыл-ойы дамыған адам дамымаған тұлға болуы мүмкін, егер оның дамуы бөлек анықталса. Одан басқа, А. Маслоу бойынша егер біз ішкі жағымыздан соқыр және керең болсақ, біз сыртқы әлемге де соқыр және керең боламыз деген [3]. Өзімізді түсіну, біздің негізгі мұқтаждығымызды түсінуге көмектеседі, ал егер адамдар бір негізгі мұқтаждарға ие болса, онде өзінді түсіну адамдар нәсілін түсінуіне алып келеді.

Тура мағынасына тоқталар болсақ, рефлексия – латын тілінен аударғанда *reflexio* – «қайта үндеу» деген мағынаны білдіреді. Субъектінің өз-өзіне және өзінің сана-сезіміне, яғни өзінің іс-әрекетінің

өніміне көңіл аударуы, сонымен қатар оларды ой елегінен өткізуі. Өзіндік сана-сезімге тұлғалық құрылымдар, оның ішінде құндылықтар, қызығушылықтар, мотив, сонымен қоса ойлау, шешім қабылдау, түсіну, эмоционалды жауап механизмдері мен мінез-құлықтық шаблон және тағы басқалары жатады.

Рефлексия білімді терең тұлғалық етеді, рефлексия арқылы білім эмоциялық рең алады, осының арқасында жақсыз мәндер мағыналыға өтеді, рационалды мазмұндар тұлғалық, рухани мағынаға ие болады. Бұл адамның терең жүрегінен шығатын жіп-ойлармен жіпті ұршыққа жинаған сияқты. Рефлексия арқылы адам түсінеді, өзін-өзі таниды, ал өзін-өзі тану арқылы басқаларды да түсініп және таниды. Рефлексия арқылы адам өзін өзі қабылдап, өзімен өзі болады. Сонда, адам өзімен өзі болып, тұлғалық өзгерістер жүріп, тұлғалық өсуі басталады [4].

Пьер Тейяр де Шарден бойынша, рефлексия адамдарды жануарлардан ажыратушы, оның арқасында адамдар бір нәрсе туралы біліп қана қоймай, сонымен қатар өзінің білімі туралы да біле алады.

Сонымен, рефлексия адамның өзін-өзіне қарым-қатынасы, өзінің ішкі дүниесіне (негізінен жеке «психологиялық айна»), «адамның дамуын құру жағдайы» рөлін ойнайды. Сонымен қатар, қазіргі таңда педагог қарым-қатынасқа, үздіксіз рефлексияға және қайтымды байланысқа, өзін-өзі оқытуға, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге, оқытудың жеке тұлғалық-бағдарлауды ұйымдастыруға кәсіби білікті және жеке тұлғаны тәрбиелеу қабілеттілігі болуы керек.

Рефлексия адам білімі қолданылатын көптеген салада: философия, психология, акмеология, басқару, педагогика, эргономика, конфликтология т.б. зерттеу пәні және құралы болып табылады. Психологияда алғашқылардың бірі болып рефлексияны қарастырған А. Буземан, ол рефлексияны «сыртқы әлемнен әр түрлі қобалжуларды өзіне тасымалдау» деп түсіндірді.

Өз ісінің кәсіби маманы бола алатын, жан-жақты дамыған тұлға болу үшін рефлексивті дағдыларды қалыптастыру мектеп табалдырығынан бастау алуы керек. Білім алушы әрбір сабақтағы тақырыптарды оқып-үйрену болашақта не үшін керек екенін біліп, өзіне қажетін алып отырса бұл іс-әрекет білім алушы бойында әдет, дағды болып қалыптасып, келешек мамандығын жақсы таңдап жақсы кәсіби білікті маман болуына ықпал етеді.

Дағды деп автоматты түрде жасауға дейін жеткізілген әрекетті айтамыз. Ол көп рет қайталау жолымен қалыптасады. Дағды әр түрлі дәрежедегі жалпылаумен, әр түрлі жағдаяттарды қамтумен, икемділікпен, тез жүзеге асырылуға даярлықпен сипатталады. Дағды деңгейіндегі әрекеттер оның кейбір реттеу компоненттерінің көрінбеуімен (болмауымен) ерекшеленеді. Осылайша, мысалы, жазу дағдысында оны қалай орындау жөнінде ойлаудың қажеттілігі болмайды. Сондықтан көптеген үйреншікті әрекеттер адаммен автоматизацияланады да, адамның саналы іс-әрекетіне күш түсірмейді. Ал оны басқа едәуір күрделі міндеттерді орындауға бағыттайды [5].

Енді осы жерден рефлексивті дағды дегенді түсіндіріп көрсек. Білім алушы әрбір сабақта рефлексияны қолданып отырса, дағды қалыптасып алдағы уақытта да кез-келген өзінің әрекетінен ойша жауап алып, себептерін біліп отырады. Яғни рефлексивті дағды тұлғаның өз-өзіне жауап бере алу қабілеті деп тұжырымдасақ болады.

Рефлексивті дағдылар – бұл адамның сырттан бақылаушы позициясына ие болу, қиындықтарды талдау, қатысушыларды түсіну және бағалау, өзінің іс-әрекетін креативті түрде реттеу және жаңасын үлгілей алу қасиеті. Бұл қасиеттер адамға қиындықтардың себебін іздестіруге көмектеседі. Антоновтың ойынша, рефлексивті дағдылар – бұл өзін өзі бақылау және өз іс-әрекетін бағалау қасиеті.

Зерттеуші М.Н. Демидко рефлексивті дағдылардың қатарына креативті іс-әрекеттің рефлексивті-аксиологиялық компонентін қамтамасыз ететін дағдылардың тобын жатқызады. Ол рефлексивті дағдыларды келесідей элементтер түріндегі құрылымдық іс-әрекетпен байланыстыра сипаттайды: мақсат => тәсіл => нәтиже. Іс-әрекеттің әрбір құрылымдық элементі сәйкес рефлексивті дағдылармен қамтамасыз етіледі.

Рефлексивті дағдылар мыналарды қамтиды: тұжырымдалған мақсаттардың дұрыстығы, олардың нақтылығы, қажетті шарттарға басымды тапсырмалардың, міндеттердің жеткіліктілігі, қойылған міндеттерге бағытталған іс-әрекеттердің мазмұнының сәйкестігі, қолданылып отырған әдіс-тәсілдердің және педагогикалық іс-әрекеттер жабдығының тиімділігі, қатысушылардың жас ерекшеліктері, олардың даму деңгейі, білім мазмұны бойынша ұйымдастырылатын форманың сәйкестігі, оқу үрдісіндегі міндеттерді жүзеге асыру барысында орын алған жетістіктер мен

сәтсіздіктердің, қателіктер мен қиындықтардың себептері, өзіндік педагогикалық іс-әрекеттің тұтас тәжірибесі және оның критерийлерге сәйкестігі [6].

Оқу үрдісінде рефлексияны сабақтың басында, ортасында немесе соңында пайдалануға болады. Әр түрлі смайликтерді, белгілерді, карточкаларды қолдана отырып оқушылар өз эмоцияларын білдіре алады.

Сабақтың бір кезеңі ретінде рефлексия бірнеше түрге бөлінеді:

- *Мазмұны бойынша*: символдық, ауызша, жазбаша. Символдық оқушы сабақтың өтілуіне, сыныптастарының жауабына, өзінің түсінгеніне әр түрлі символдар арқылы баға қойса, ал ауызша түрі баланың өз ойын, өзінің эмоциясын еркін байланыстыра отырып жеткізуі болып табылады. Рефлексияның жазбаша формасы ең күрделі және уақытты көбірек қажет ететін түрі. Әдетте оны тарау немесе үлкен тақырыптар соңында өтілгендерді қорытындылау мақсатында орындалады.

- *Іс-әрекет түрі бойынша*: ұжымдық, топтық, фронтальды, жеке болып бөлінеді. Рефлексияның осы түрі бойынша оқушы бойында рефлексивті дағды қалыптастыру ыңғайлырақ. Ең бірінші бүкіл сыныппен, одан соң жеке топта, сосын оқушылардың өздерінен жеке сұрау. Бұл әдіс оқушыларды жеке өз беттерінше және өздерімен жұмыс жасауға дайындайды [6].

Рефлексия не үшін қажет?

Егер білім алушы мыналарды түсінсе:

- не үшін ол осы тақырыпты оқып жатыр, бұл оған келешекте не үшін керек?

- дәл осы сабақта қандай мақсаттар орындалуы тиіс?

- өзінің қандай үлесін қоса алады?

- білім алушы өзінің және өзінің жолдастарының еңбегін тиісті түрде бағалай ала ма?

Онда оқу үрдісі білім алушыға да, оқытушыға да әлдеқайда қызықты әрі жеңіл болады.

- *Материалдың мазмұндық рефлексиясы*.

Рефлексияның бұл типін сабақ соңында қорытындылау мақсатында өткізген ыңғайлы. Ол білім алушыларға, ізденушілерге өтілген материалдың мазмұнын түсінуге, өзіндік жұмысының тиімділігін түсінуге мүмкіндік береді.

Қалай өткізу керек?

Білім алушы әрбір тақырыпты өткен кезде сол тақырып бойынша алған білімін, нені, қалай, қандай деңгейде меңгергенін бағалай алуы керек. Ол үшін ізденуші мынадай «тегтерді» толтыруы қажет. Мысалы:

мен ... білдім;

... қиындау болды;

... түсіндім;

... үйрендім;

... қолымнан келді;

... білу қызықты болды;

... мені таң қалдырды;

... жасағым келді.

Қорытындылай келе, білім алушы бойында рефлексивті дағдыны қалыптастыру бір жақты үрдіс емес. Ол тікелей мұғалімнің көмегімен қалыптасатын дағды. Рефлексивті қабілетке жету үшін көптеген әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Жоғары оқу орындарының студенттері өзіне өзі баға беру, өзінің іс-әрекетінің себебін түсіне алу қасиетіне ие болулары керек. Студенттерге оқу үрдісінде рефлексивті дағды қалыптастыру үшін рефлексия сөзінің мағынасын түсініп қана қою аздық етеді. Студент сөзіне қазіргі таңда ізденуші деген атау беріліп келеді. Ал оқытушы тек бағыт бағдар беруші болып есептеледі. Бүгінгі күні қашықтықтан оқыту үрдісі де даму үстінде. Мұның өзі білім алушылардың рефлексивті дағдыға ие екендігінің бір көрінісі болып табылады.

1 Шорина А.В. Проблема формирования рефлексивных умений студентов в образовательном процессе вуза //Науковедение Том 7, №3. 2015, - с. 3

2 Шорина А. В. Роль рефлексивных умений в принятии организационных решений // Молодой ученый. — 2014. — №8. — с. 903-906.

3 Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Пер. с англ. М.: смысл, 1999. – с. 425

4 Семенов И.Н. Рефлексивно-творческий подход в непрерывном образовании. //Гуманистические тенденции в непрерывном образовании взрослых в России и США / Под ред. М. В. Кларина, И. Н. Семенова. – М., 1994. – с. 61-76.

5 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. - 384 бет.

М. Н. Аверина, А. В. Воронин Структура общепрофессиональных умений педагога: рефлексивный компонент Ярославский педагогический вестник – 2013 – № 2 – Том II (Психолого-педагогические науки)
6 Шутова Г. Рефлексия как этап урока: виды, приемы, примеры.
http://pedsovet.su/metodika/refleksiya/5665_refleksiya_kak_etap_uroka_fgos

Резюме

Мухитова Г.М. – магистрантка 2 курса по специальности 6М011900– Иностранный язык: два иностранных языка 7_89_7@bk.ru Научный руководитель: Баданбеккызы З.Б. – к.ф.н., доцент КазНПУ им. Абая, zaure.badanbekkyzy.51@mail.ru

Формирование рефлексивных умений студентов

В данной статье рассматривается рефлексия как часть урока и рефлексивные умения. А также способы и методы формирования рефлексивного умения у учащихся в учебном процессе. Рефлексивное образование позволяет выдвинуть на первый план не информированность студента, а опыт решения им проблем, возникающих в познании явлений действительности в соответствии с личностным вектором развития именно самообразовательной деятельности. Чтобы стать профессионалами своего дела, надо создать рефлексивное образование со студентами во время урока, каждой из тем на уроках, что в результате у студента возникает опыт овладения новыми операциями, развития умений и актуализаций знаний, реализуемый студентом в ситуациях проектирования личностного саморазвития. С этих позиций рефлексивное образование позволяет развить теорию саморазвития личности в аспекте достижения высокого качества обучения будущих специалистов разных направлений подготовки.

Ключевые слова: рефлексия, умение, рефлексивное умение, учебный процесс, самоанализ, самооценка, профессиональная подготовка, личностно-ориентированного образования.

Summary

G. Mukhitova – 2nd course master of Foreign Language: two foreign languages, 7_89_7@bk.ru
Scientific supervisor: **Badanbekkyzy Z.B.** - candidate of Philological Sciences,
Associate Professor zaure.badanbekkyzy.51@mail.ru

Forming of reflexive abilities of students

This article describes a reflection as part of the lesson and reflexive skills. As well as methods of forming the reflective skills of students in the learning process. Reflexive education allows highlighting not the awareness of student but his experience in solving problems in cognition of real phenomena in accordance with the personal vector of namely the self-education activities. In order to become professionals in their case, it is necessary to create a reflexive education with the students during the lesson, each of the topics in the class, the student gains experience in mastering new operations, development of skills and updating of knowledge to be implemented in situations of personal self-development design. From this standpoint, reflexive education allows developing a theory of self-development of personality in terms of achieving a high quality of training of future specialists in different areas.

Key words: reflection, skills, reflection skills, Education process, self-analysis, self-assessment, professional training, personality-oriented education.

УДК 811.161

УНИВЕРСАЛЬНЫЕ СУГГЕСТИВНЫЕ ТЕКСТЫ –БЛАГОПОЖЕЛАНИЯ, ЗАГОВОРЫ

¹**Машимбаева А.Ж.**– КНК имени Курмангазы, к.ф.н., доцент, mashimbaeva81@mail.ru

²**Абсатгарова Г.Б.** – КНК имени Курмангазы, магистр, старший преподаватель, sarah070@mail.ru

³**Джансеитова С.С.** – КНК имени Курмангазы, д.ф.н., профессор, bntb@mail.ru

В статье рассматривается направление лингвистики – суггестивная лингвистика, жанр благопожелания и заговоры, анализируются некоторые языковые приемы в текстах благопожеланий и заговоров. Особое внимание уделяется соотношению слова и действия в благопожелании и заговоре, которые рассматриваются как особого рода коммуникативный прагматический акт, субъект которого с помощью сакрального текста апеллирует к различным видам магии с целью достижения желаемого эффекта. Факт, что средствами языка можно осуществлять суггестивное воздействие, послужил основой для возникновения перспективно развивающегося направления в лингвистике – суггестивной лингвистики, которая изучает феномен внушения при помощи слова, связывая древние знания и современные методы. Благопожелания сопровождают человека в течение всей жизни: от небольших приговоров «спокойной ночи», «расти большой», «будь здоров» до развернутых пожеланий счастливой жизни в поздравительных открытках, тостах и т. д. В народной традиции состав благопожеланий разнообразен: они входят в календарно- обрядовый и семейный фольклор, колыбельные песни, заговоры, гадания и т. д. Однако вопрос о статусе благопожеланий в системе фольклора остается

открытым: благопожелания и заговоры рассматриваются как «микротексты», как самостоятельный жанр, как часть ритуала.

Ключевые слова: суггестия, суггестивная лингвистика, благопожелания, заговоры, воздействие.

Суггестия – одно из до конца непознанных явлений человечества под которой понимается «возможность навязывать любые действия» [1, с. 416]. Являясь одним из способов речевого воздействия, суггестия – это компонент человеческого общения, который может выступать как специально организованный вид коммуникации, формируемый при помощи вербальных средств: слово, текст, дискурс, невербальных: мимика, жесты, действия, обстановка общения.

Суггестивная лингвистика – это набор языковых приемов, предназначенных для оказания воздействия на подсознание человека. Цели воздействия могут быть разными: психологическая помощь или зомбирование личности. Следовательно, суггестивная лингвистика – это теория, объясняющая воздействие языка на подсознание. Знания о суггестивных возможностях языка необходимы рекламщикам, имиджмейкерам, маркетологам, педагогам, медикам и др. В задачи суггестивной лингвистики входит разработка специальных методов лингвистической терапии для профессиональных коммуникаторов различных профилей, расшифровка суггестивных текстов. К универсальным суггестивным текстам исследователи относят тексты благопожеланий, заговоров, молитв, мантр, заклинаний, а также формулы гипноза и аутотренинга. Специфика заговора и благопожеланий в ряду суггестивных текстов выявляется с учетом компонентов, которые выступают средством создания эффекта суггестии в благопожелании или заговоре. В лингвистических исследованиях последних лет большое внимание уделяется проблеме отражения в языке национально-культурных стереотипов сознания, в обобщенном виде сформулированной еще В. фон Гумбольдтом, выдвинувшем идею внутренней формы языка, превращающей язык в «зеркало мира».

Благопожелания используются во многих жанровых разновидностях форм традиционного бытового и обрядового общения: в этикетной речи, в составе заклинательных и заговорных текстов; в приговорах, сопровождавших события, которым приписывалось особое мифологическое значение (при чихании, зевоте, спотыкании, случайном падении и т.п.); в формулах, произносимых в ситуациях, осмысляемых как факт «первого» события (благопожелания в адрес надевающего обнову, пробующего первые в сезоне созревшие плоды) и в ряде других текстов. Общими для данной группы текстов характеристиками являются: семантика пожелания добра и адресатная направленность текста от говорящего к другому лицу. Функционально- бытовая сторона обряда получила освещение в работах таких этнографов, как А.В.Терещенко, М. Забылин, Д. Н. Костомаров, а также в статьях А.К.Байбурина, Т. А. Листовой, И. А. Панкеева и др.

Дискурсивное пространство жанра благопожелания достаточно многоаспектно, а ситуации использования их дают возможность соотнести их с различными жанрами устно-речевого дискурса – поздравлением, пожеланием, напутствием, благодарностью, тостом, приветствием, прощанием, соболезнованием, заклинанием. В ритуальных обрядовых процедурах произносить благопожелания, открывать и закрывать мероприятия доверяют обычно авторитетным старцам (наиболее ярко они присутствуют в застольном, сельскохозяйственном и других ритуализированных дискурсах). Такие личности способны консолидировать общество вокруг себя, моделировать важнейшие жизненные ценности и следить за соблюдением этических и этикетных правил. Своими ораторскими речами они умеют убеждать людей, заставляют поверить в возможные позитивные изменения. Их слова обладают определенным синергетическим потенциалом, они могут быть трансляторами людских желаний, защищать общество, просить блага у Всевышнего. Благопожелания носят характер четко оформленных текстов и делятся на несколько групп: начало каких-либо действий; сельскохозяйственные, обращенные к богу; животноводческие, обращенные к богу; торжественные, событийные (свадебные); застольные; по разным жизненным ситуациям.

Благопожелания и заговоры, являясь сферой функционирования языковых единиц, представляют собой источник подтекстовой информации. Именно подтекстовый план составляет его важный проблемный аспект. В качестве определения понятия подтекста мы выбрали определение Т.А. Агапкиной: «Подтекст – это скрытый личностный смысл, который актуализируется в сознании воспринимающего текст, благодаря направленному ассоциативному процессу воздействия лингвистического контекста на целостный потенциал личности» [2, с. 74]. Анализ суггестивного аспекта подтекстовой информации позволил выделить различные уровни языковой структуры: фонологический, просодический, лексико-грамматический, синтаксический.

Суггестивность текста (от лат. *suggestio* – подсказывание, внушение, намек) понимается нами как воспринимаемое активное воздействие на воображение, эмоции, чувства слушателя посредством образных, символических, цветовых, ритмических, звуковых и т.п. ассоциаций. Исследуя звуковую организацию суггестивных текстов И.Ю. Черепанова пришла к выводу, что наряду с другими, наиболее частотными являются звукобуквы, входящие в состав ключевых слов тематических благопожеланий и заговоров. Автор считает, что звуковое воздействие считается основой любой религиозно-магической системы заговоров [3, с. 148]. В качестве самых распространенных языковых приемов в текстах заговоров выделяют: сравнение, параллелизм, уподобление, аналогию, метафору. Будучи орудием мышления и познания, метафора отражает фундаментальные культурные ценности. Есть устойчивые общекультурные метафоры: *мир – театр, мир – книга, мир – храм, любовь – огонь, время – вода*. По словам А.Н. Афанасьева, «старинная метафора уподобила губы и зубы замку, а язык – ключу на том основании, что тайная мысль человека до тех пор сокрыта, заперта, пока не будет высказана языком; язык, следовательно, – ключ, отпирающий тайник души человеческой» [4, с.421]. Данная метафора явилась своеобразной точкой в текстах заговоров, точкой, говорящей о крепости, нерушимости заговорного слова: *«Замыкаю свои слова замками, бросаю ключи под камень алатырь; как у замков смычи крепки, так мои слова метки»; Кину ключи в чистое море; выйдет из того моря щука и проглотит тридцать моих ключей, и сойдет в глубину морскую. И никому той щуки не поймать, и тридцать ключей не сыскать, и замков не отпирать, и меня не испортить». Подобные выражения обладали силой заклятий, силой, которую преодолеть или уничтожить так трудно и невозможно, как отпереть замок, ключ от которого закинут в море, или в небеса: «Ключ в небе, замок в море!»*

Данный языковой прием – один из специфических особенностей заговора – можно считать самым действенным магическим ходом, вариативным по своей сущности. Упоминаемые в заговорах недуги, часто изгоняются в те места, которых либо не существует, либо находятся так далеко, откуда вообще невозможно выбраться: *«Куда дым летит, туда этой болячке идти. Аминь»; «Идите же вы, боли, на темные леса, на буйные ветра, на тихие воды, где вас громом убивает, молнией прожигает, водой на берег выбивает»; «...и прогони болезнь на темные леса, на густые травы где месяц не светит, где солнце не греет, где ветер не веет».*

Воздействие значительной части благопожеланий рассчитаны на силу слова, текст, обладая максимальными возможностями эмоционального воздействия, отличаются они обилием эпитетов, олицетворений, синонимических и тавтологических выражений. Во многих случаях тексты благопожеланий имеют ритуализированный характер или сопровождают определенные ритуальные действия: *«Желаю этой семье, чтобы большой дом был дружным. Гостей было много. Никого ни о чем не просили. Весь двор был полон овец. Молока было целое озеро. Скотина была с острыми когтями и теллась только двойнями. Дай бог, чтобы дом ваш был полной чашей».*

При выявлении типов благопожеланий, содержащихся в обряде важно учитывать следующие характеристики: степень самостоятельности текста (является ли благопожелание самостоятельным текстом или входит в состав другого произведения); функции в составе обряда;) особенности поэтики благопожеланий.

Обращение к традиционному обряду позволит установить, насколько четкими являются границы благопожеланий в составе конкретного обряда. Неслучайным является интерес к свадебному, праздничному и т.д. фольклору: это целый комплекс ритуально-магических действий, направленных на достижение вполне определенной цели. Благопожелания, как правило, являлись частью заговора и выполняли заклинательную функцию. Существуют благопожелания-приветствия (или этикетные благопожелания, использующиеся в повседневной жизни), благопожелания-поздравления, благопожелания-просьбы, имея универсальный характер, они могли звучать и во время свадебного обряда, во время календарных праздников, рождения и т.д.

Современные исследователи благопожеланий и заговоров считают их эффективными средствами воздействия на личность и общество, в них с наибольшей силой проявляются закономерности вербальной мифологизации: эмоционально-личностное отношение к событиям, богатство используемых языковых приемов, ориентация на глубинные первичные слои подсознания.

1 Поршнев Б.Ф. *О начале человеческой истории (проблемы палеопсихологии)*. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.

2 Агапкина Т.А. *Благопожелание: ритуал и текст* / Т. А. Агапкина, Л. Н. Виноградова // *Славянский и балканский фольклор*. М., 1994. С. 176.

3 Черепанова И. Ю. Дом колдуньи: Суггестивная лингвистика. СПб.: Лань, 1996.–202 с.

4 Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения на природу. – Т.1. – М.: Индрик, 1994. –800 с.

Түйіндеме

¹ А.Ж.Машимбаева– Құрманғазы атындағы ҚҰК, ф.ғ.к., доцент, mashimbaeva81mail.ru

² Г.Б. Абсаттарова– Құрманғазы атындағы ҚҰК, магистр, аға оқытушы, sarah070@mail.ru

³ С.С. Джансеитова– Құрманғазы атындағы ҚҰК, ф.ғ.д., профессор, bntb@mail.ru

Тілек сөздері мен қарғыстар – әмбебап суггестиялық мәтіндер

Мақалада лингвистика бағыттары суггестивті лингвистика, алғыс, қарғыс жанрлары қарастырылады. Қарым-қатынастағы прагматикалық актінің ерекше бөлігі ретінде қарастыралатын тілек айту мен қарғыстардың мәтіндегі тілдік құралдарына талдау жасалады. Сөз бен алғыс, қарғыс айтту әрекеттеріне ерекше назар аударылады. Бұл белгілі жетістікке жету мақсатында әртүрлі арбау жағдайларының бір көзі ретінде тілдік қолданысқа енген., лингвистика бағыты саналатын суггестиялық лингвистиканы болашақта дамыту үшін тілдік құралдар арқылы суггестиялық әсермен жүзеге асатыны анық. Бұл көне танымдық білім мен қазіргі заманғы әдістерді байланыстыра отырып сөз көмегімен әсер ету феноменін оқып үйретеді. Тілек сөздер мен баталар адамның дүниеге келген уақытынан бастап дүниеден өткен уақытына дейінгі бүкіл өмірін қамтиды: кішкентай ұғымнан басталатын «ұйқың тәтті болсын», «үлкен жігіт бол», «денің сау болсын» деген тілектерден бастап, бақытты өмірді бейнелейтін құттықтау сөздерде, дастархан басында айтылатын үлкен баталарға дейін мағыналы түсініктерді көрсетеді. Ұлттық дәстүрде тілек айту түрлері әр қилы болып келеді. Соған байланысты олар күнделікті салт пен отбасы фолькорына, бесік жырларына, қарғыстарға, түрлі жоруларға және т.б. молынан енген. Бұған қарамастан фольклор жүйесіндегі тілектер мәртебесі мәселесі нақты айқын көрініс тапқан. Тілек сөздер мен қарғыстар «микромәтін», жеке дара жанр, салтты орындаудың бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: суггестия, суггестиялық лингвистика, алғыс айту, қарғыс айту, әсер ету.

Summary

¹ **Mashimbaeva Aynur** - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, candidate of philological sciences, Associate Professor, mashimbaeva81mail.ru ² **Absattarova Gulsara** - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, MA, Senior Lecturer, sarah070@mail.ru ² **Dzhanseitova Svetlana** - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, PhD, Professor, bntb@mail.ru

Universal texts suggestive of good wishes, conspiracy.

Annotation. The article discusses the direction of linguistics - suggestive linguistics, genre, good wishes and conspiracies, some language methods are analyzed in the texts of good wishes and conspiracies. The main attention to the relation of speech and action in the good wishes and conspiracy, which are considered as a special kind of pragmatic communicative act, the subject of which with the help of the sacred text appeals to different types of magic in order to achieve the desired effect. The fact that the language can be carried out by means of suggestive influence, served as the basis for the emergence of promising emerging trends in linguistics - suggestive of linguistics that studies the phenomenon of suggestion using words, linking the ancient knowledge and modern techniques. Good wishes accompany the person throughout life: from small sentences, "good night", "grow big", "bless you" to deployed wish a happy life greeting cards, toast, etc. In folk tradition, content of good wishes are different. They come in family ritual and folklore, lullabies, incantations, divination, etc. However, the question of the status of good wishes in the folklore of the system remains open: good wishes and plots are considered "microtexts" as an independent genre, as part of the ritual.

Keywords: suggestion, suggestive linguistics, good wishes, conspiracy, influence.

УДК 811.161

ПРОБЛЕМЫ ПРЕЛОМЛЕНИЯ СТЕРЕОТИПОВ СОЗНАНИЯ В СУГГЕСТИВНЫХ ТЕКСТАХ НА МАТЕРИАЛЕ БЛАГОПОЖЕЛАНИЙ И ЗАГОВОРОВ

¹Сулеева Г. – КНК имени Курмангазы, к.ф.н., доцент, suleeva71@mail.ru

²Машимбаева А. - КНК имени Курмангазы, к.ф.н., доцент, mashimbaeva81@mail.ru

³Исаева Ж. - КНК имени Курмангазы, к.ф.н., доцент Zhanar_isaeva@inbox.ru

В статье особое внимание уделяется соотношению слова и действия в благопожелании и заговоре, которые рассматриваются как особого рода коммуникативный прагматический акт, субъект которого с помощью сакрального текста апеллирует к различным видам магии с целью достижения желаемого эффекта. Специфика благопожелания и заговора в ряду суггестивных текстов выявляется с учетом компонентов, которые выступают средством создания эффекта суггестии в благопожелании и заговоре. Стереотипы сознания, определяющие национально-культурные эталоны поведенческих реакций, наиболее последовательно и полно фиксируются в устойчивых клишированных текстах, выступающих как интерпретационные языковые структуры. Последние моделируют поведение человека в этно-культурно-маркированных ситуациях. В работе выявляются ведущие этикетные речевые формулы приветственных и прощальных благопожеланий; рассматриваются основные признаки этикетного речевого жанра благопожелания; указываются главные функции благопожелания в речи. Особое внимание уделяется вопросам, связанным с лингвистическим статусом благопожелания, степенью его изученности в современной науке, коммуникативной роли, а также особенностями использования в современной культуре. Максимальной суггестивностью в ряду текстов фольклорных жанров, безусловно, обладают благопожелания и заговоры, которые и являются предметом анализа в данной статье.

Ключевые слова: благопожелания и заклинания как языковая проекция стереотипов этнического сознания, благопожелание, этикетная речевая формула, этикетный речевой жанр.

Термин «стереотип» относится исключительно к «содержательной стороне языка и культуры, т.е. понимается как ментальный стереотип, коррелирующий с так называемой наивной картиной мира. Такой стереотип называют также языковым, имея в виду форму его проявления, сферу его репрезентации – в лексическом значении слова, в его коннотации, в семантической деривации, в синтаксисе, в сочетаемости, в идиоматике, в языковых тропах, в некоторых видах текстов, в частности, фольклорных»[1].

Особый интерес представляют сакральные (от лат. sacer, sacri – священный, относящийся к религиозному культу и ритуалу) тексты, в которых преломляется традиционная духовная культура народа. К таким сакральным текстам относятся благопожелания и заклинания, приметы, заговоры, которые можно рассматривать как языковую проекцию стереотипов этнического сознания. В этих стереотипах отражаются не только суеверия, обычаи, но и регламентированные формы коммуникации (в том числе «контакт» с магическими силами). Последний аспект изучения этнокультурной информации, заключенной в языковых формах, требует углубленного исследования, поскольку магическая функция языка до недавнего времени оставалась «закрытой» для лингвистики. Со сменой системоцентрической парадигмы изучения языка на антропологическую, проблема преломления в языке знания человека о «сверхъестественном» становится неотъемлемой частью изучения наивной картины мира.

Мифологическое сознание, ориентированное на связь субъекта с виртуальной «реальностью», служит основанием для построения поведенческой модели взаимодействия с этой реальностью. В этой модели язык – сакральный текст выступает как основной фактор создания эффекта суггестии. Суггестивность текста (от лат. suggestio – подсказывание, внушение, намек) понимается нами как воспринимаемое активное воздействие на воображение, эмоции, чувства слушателя посредством образных, символических, цветовых, ритмических, звуковых и т.п. ассоциаций.

Исследование народных благопожеланий и заговоров имеет более чем вековую историю. Первые попытки сбора и описания благопожеланий и заговоров отмечаются в середине XIX века и имеют в основном просветительные, а не научные цели, к ним мы относим работы А. Ветухова, В.И. Даля, Ф.Ю. Зелинского, И.П. Сахарова и др.

Научное изучение благопожеланий связано с именами Т.А. Агапкина, Л.Н. Винградова [2], с заговорами: Ф.И. Буслаева, А.Н. Афанасьева, Н.В. Крушевского, А.Н. Веселовского, А.А. Потемни, в первую очередь их волновал вопрос о генезисе этих самобытных жанров народного эпоса, их связь с мифологией, бытовыми суевериями, обрядами. А.Н. Афанасьев считает, что заговоры – это

«обломки древних языческих молитв и заклинаний» [3]; с точки зрения Ф.И. Буслаева, их «поэтическая основа была не собственно языческая и не христианская, но какая-то смутная, фантастическая среда, в которой с именами и предметами христианского мира соединялось нечто другое, более согласное с мифическими воззрениями народного эпоса» [4]. Психологической природе заговоров, их магической силе посвящена монография Н.В. Крушевского [5].

Комплексный анализ этнографического и фольклорного материала позволит понять, на каких этапах обряда произносились благопожелания и как обряд влиял на содержание текстов. Уточним, что благопожелания рассматриваются как словесные формулы, основная задача которых – пожелание блага в свой адрес или в адрес другого субъекта. Кроме основной функции, которая и даёт название этому типу текстов, благопожелания могут выполнять дополнительные функции в составе обряда. Так, Л.Н. Виноградова и Т.А. Агапкина называют благопожелания-приветствия, благопожелания-заклинания, благопожелания-тосты, благодарственные благопожелания и т.п.» [2].

Как отмечал А.А. Потехин, «чем далее в старину, тем обычнее и крепче вера в способность слова одним своим появлением производить то, что им означено. На такой вере основаны все поздравления и проклятья» [6].

Многие благопожелания по исполняемой ими дополнительной роли смыкались с поздравлениями. Такие благопожелания-поздравления носили универсальный характер и напоминали календарно-обрядовые и свадебные тексты: пожелания в адрес участников обряда переплетались с пожеланиями увеличения достатка, улучшения плодovitости скота, благополучия в целом: «*Водись на полоке (кровати) ребятки, под полоком телятки, под печкой поросятки, на полу цыплятки. А мой внук расти высоко-высоко*». На казахском языке: «*Көп жаса*», «*Көсегең көгерсін*», «*Жағың түспей жамандық көрме*», «*Алдыңнан ақ күн тусын*», «*Жорытқанда жолың болсын*», «*Тәңірінің нұры жаусын*», «*Құдайым қайғылы күннен, ұйқысыз түннен сақтасын*», «*Көйлегің көрік, жаның берік болсын*». Размер благопожеланий мог варьироваться от одной строки до десяти и более. Эстетика светлой стороны жизни повлияла на поэтическую систему этих благопожеланий: гиперболизация и идеализация составляют основу текстов.

Еще один тип это благопожелания, которые можно назвать наказами или напутствиями, например: «*вспоить, вскормить и на коня посадить*» (мальчика) или «*вспоить, вскормить, а нам бы до свадьбы дожить*». На казахском языке: *Белдеуің белдігіңе байлаулы болсын, қазаның ошақтағы қайнаулы болсын!* «*Көгенің бұршақты, ұлың он шақты, қызық моншақты болсын!*»

Как и предыдущие типы текстов, благопожелания-наказы были ориентированы на будущее, но содержали постановку конкретной цели, достижение которой и считалось благом.

Благопожелание играет важную коммуникативную роль в культуре разных народов мира. Основная его функция читается в самом слове «благопожелание» – пожелание блага, добра другому. Слова и действия, связанные с выражением положительных и искренних чувств, пожеланием блага значимы в создании, поддержании и сохранении добрых отношений между людьми. «Пожелание блага другому – благоприятное моральное проявление», – отмечает Н.И. Формановская [7]. Дополнительные функции благопожеланий реализуются в зависимости от типа коммуникативной ситуации (встреча, прощание, поздравление, свадьба, рождение ребенка, извинение и др.). Можно с уверенностью сказать, что благопожелания – это часть нашей жизни, то, без чего немислимы отношения между близкими людьми, гармония, хорошее самочувствие. О включенности благопожеланий в наше коммуникативное пространство пишет О.В. Мешкова: «Благопожелания сопровождают человека в течение всей жизни: от небольших приговоров “спокойной ночи”, “расти большой”, “будь здоров” до развернутых пожеланий счастливой жизни в поздравительных открытках, тостах и т.д.» [8, с.69]. Востребованность и значимость благопожеланий в различных сферах нашей жизни говорит о необходимости исследования этих языковых форм с позиций стилистики, риторики, психологии, а также о теоретической и практической значимости результатов таких исследований.

При обращении к вопросам функционирования благопожеланий, на наш взгляд, важно затронуть проблему лингвистического статуса этого явления, который сегодня не определен. Благопожелания рассматриваются в лингвистических работах как высказывания, тексты, словесные формулы, этикетные формулы, пожелания, действия-пожелания. Обратимся к некоторым определениям, существующим в современной лингвистике. Н.И. Формановская говорит о благопожелании как о действии-пожелании, направленном другому, и предлагает считать его концептом в основе речевого этикета [7, с.73]. В.В. Плешакова определяет благопожелания как «высказывания с коммуникативным

заданием пожелания какого-либо блага в чей-либо адрес» [9,с.51]. Н.С. Гребенщикова под благопожеланием понимает «пожелание собеседнику физического, духовного и социального благополучия: здоровья, спасения души, мира, радости и под» [10,с. 26]. О.В. Мешкова рассматривает благопожелания как «словесные формулы, основная задача которых – пожелание блага в свой адрес или в адрес другого субъекта» [8]. Т.А. Агапкина благопожелание называет текстом, содержащим пожелание добра, и ритуал его произнесения [2]. В содержательном отношении существующие определения сходны и отчасти дополняют друг друга, дискуссионным остается вопрос о форме. Что это: этикетная формула, действие-пожелание, этикетный жанр, микротекст? На наш взгляд, благопожелание может выступать в качестве различных единиц речевого общения. Благопожелание может быть и самостоятельным речевым жанром (при наличии всех жанрообразующих признаков), часто включенным в более крупный жанр. Благопожелание может быть и речевой этикетной формулой, использующейся, например, при произнесении тоста. Несомненно, что благопожелание представляет собой действие-пожелание, как отмечала Н.И. Формановская, поскольку предполагает осуществление каких-либо действий, долженствование изменений в жизни того, кому адресовано.

Благопожелание регламентирует взаимоотношения между людьми, и контакты человека со сверхъестественными силами, способными обеспечить его благополучие. Важная особенность ритуала благопожелания – участие в нем чужого, постороннего по отношению к данной семье (роду, социуму) человека. Благопожелание чаще всего исполняется в календарных обрядах, обрядах хозяйственного цикла, некоторых окказиональных ритуалах и свадебном комплексе. Обязательный компонент благопожелания как ритуала, имеющего диалогическую основу, — вознаграждение за пожелание. В ответ на высказанное гостем благопожелание хозяин обязан был угостить его за столом, одарить продуктами, деньгами, вещами или ответным благопожеланием. В текстах благопожеланий присутствует мысль о прямой зависимости судьбы и достатка в хозяйстве от вознаграждения ритуального гостя, ср. такие мотивы благопожеланий, как: *«дайте нам много, чтобы у вас было еще больше»*, *«сколько вы нам подадите, столько мы вам пожелаем»* и т. п. Поверье о том, что хозяину, одарившему ритуального гостя, Бог воздаст сторицей, определяло и поведение гостя, обязанного принять угощение, от которого нельзя было отказываться. Сами тексты благопожеланий очень сходны в разных традициях, главным образом благодаря единству основных их структурных типов. Среди них: побудительные формулы со словом «пусть» – *«Пусть у вас будет полная кошара овец»*, на казахском языке: *«Қойың егіз тапсын!»* *«Мал базарлы болсын!»*, *«Мал-жан аман болсын!»* пожелания, вводимые союзом «чтобы» – *«Чтобы сваты и свахи не выходили из хаты!»*, на казахском языке: *«жолбарыстың жүрегін бер»*, *«жылан жылы жұттан сақта»*, *«қоян жылы қыстан сақта»*, *«ақ бөкендей қойлы бол»*, *«ор қояндай көзді бол»*.

Благопожелательные тексты моделировали коллективное благополучие, в просьбах связанных с всеобщим благосостоянием, усматривалась некая соборность, общность определенных групп или всего этноса. Важнейшую роль в реализации жанров несет личность говорящего, являющаяся транслятором ценностных приоритетов, важных для социума. Анализируя соотношение в благопожелании вербального и акционального компонентов Н.В. Крушевский приходит к выводу о том, что «сущность благопожелания есть само пожелание [5]. А.А. Потенция, признавая первичной в благопожелании и заговоре веру в слово и отводя собственно обрядовому действию роль иллюстрации к «заранее уже готовой ассоциации» [6].

Наиболее полным описанием заговоров как особого вида народного поэтического искусства является монография Н.Ф. Познанского [11]. Особое внимание в работе автор уделяет изучению мотивов, наиболее часто разрабатываемых в данных произведениях народного творчества, их классификации, соотношению с заклинаниями и молитвами, обрядами. В работах В.Н. Топорова, Т.В. Топоровой, М.И. Лекомцевой, Т.В. Цивьян и др. подчеркивается значимость изучения народных заговоров как интереснейшего культурологического феномена не только в историко-этнографическом, но и в этнолингвистическом, и в собственно лингвистическом аспектах.

Нас интересует проблема соотношения слова и действия в благопожелании и в заговоре, поскольку считаем правомерным характеризовать их как прагматический коммуникативный акт, субъект которого с помощью сакрального текста апеллирует к различным видам магии с целью достижения желаемого эффекта. Благопожелания и заговор есть особый суггестивный текст, неразрывно связанный с ситуацией воздействия на объект. Проецирование языкового кода сакрального текста на «пространство» национально-культурных традиций, выявление типологии

ситуаций, попадающих в фокус внимания социума (коллективного интерпретатора), позволяет определить характер этнокультурных стереотипов сознания в заданном жанровом регистре. В текстах благопожеланий и заговоров переплетаются фидеистические, бытовые, ритуальные (в том числе этикетные) ассоциации. В качестве основных характеристик благопожеланий и заговоров следует, на наш взгляд, выделить следующие:

– пространственно-временная детерминированность: их произнесение в конкретно заданное время, в определенном месте и по поводу, регламентированному сакральными канонами жанра;

– рефлексия субъекта по поводу правил (и шире – ситуации) произнесения текста.

Для того чтобы действие благопожелания и заговора имели эффект, необходимо произносить их по определенным правилам;

–ритуализованность: непременно включение текста в ритуал его исполнения. Обязательным условием существования благопожелания и заговора является произнесение текста с использованием определенного интонационного рисунка;

– заговор – это особая форма психологической защиты: невербализованное ощущение тревоги, загадочность и необъяснимость воображаемой опасности парализует волю, в то время как познанными, а еще лучше — вербализованными (по меньшей мере, перечисленными в тексте) объектами страха можно управлять, что приводит к эмоциональной разрядке, к уверенности в положительном исходе ритуала.

Заговор – своеобразный суггестивный текст, маркером суггестии в нем является не только форма знака, но и семантический потенциал ритуала, в который включен произносимый текст. Основным механизмом достижения суггестивного эффекта в жанре заговора является принцип партициптивной магии, суть которого заключается в приписывании возможности воздействия одного предмета на другой на основании внешнего сходства или общности функции. Этот принцип проявляется не только на уровне устанавливаемой «сопричастности» реальных денотатов, но и на уровне соотношения денотата с его языковой репрезентацией.

Таким образом, анализ языка благопожеланий и заговоров позволяет сделать следующие выводы: в синхронном плане благопожелания и заговоры представляются застывшими структурами, наполненными устойчивыми формулами с относительно стабильным лексическим составом. Благопожелания и заговоры представляют собой тексты, передающие различные позитивные интенции и ментальные ценностные представления говорящего и слушающего. Они воплощают заданную ситуативную коммуникативную цель, образуют образ автора и адресата, соединяют образ прошлого и будущего, образуют параметры диктуемого содержания и передаются устоявшимися языковыми средствами.

1. Толстая С.М. Стереотип в этнолингвистике // *Речевые и ментальные стереотипы в синхронии и диахронии*. – М., 1995. – С. 125.

2. Агапкин Т.А., Виноградов Л.Н. Благопожелание: ритуал и текст // *Славянский и балканский фольклор. Верования. Текст. Ритуал*. – М.: Наука, 1994. – С. 168-208.

3. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов. – М., 1865–1869. – Т. 1. – С. 43.

4. Буслаев Ф.И. Исторические очерки русской народной словесности и искусства. СПб., 1880. – Т. 2. – С. 31.

5. Крушевский Н.В. Заговоры как вид русской народной поэзии. – Варшава, 1876. – С. 23–25.

6. Потебня А.А. Малорусская народная песня. – Воронеж, 1877. – С. 23.

7. Формановская Н.И. Благопожелание как концепт в основе речевого этикета // *Речевое общение: специализированный вестник / под ред. А.П. Сквородникова. Вып. 12(20)*. – Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2011. – С. 69–76

8. Мешкова О.В. Типы благопожеланий в традиционном русском родильно-крестильном обряде // *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. – № 34 (215). – С. 69–72.

9. Плешакова В.В. Русские традиционные благопожелания (к вопросу о традиционных высказываниях) // *Филологические науки*. 2006. – № 4. – С. 50–60.

10. Гребенищикова Н.С. Древнейшие приветственные формулы у восточных славян // *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2003. – № 4 (14). – С. 17–18.

11. Познанский Н.Ф. Заговоры. СПб., 1917. – С. 89.

Түйіндеме

¹Г. Сулеева – Құрманғазы атындағы ҚҰК, ф.ғ.к., доцент, suleeva71@mail.ru

²А. Машимбаева – Құрманғазы атындағы ҚҰК, ф.ғ.к., доцент, mashimbaeva81mail.ru

³Исаева Ж. – Құрманғазы атындағы ҚҰК, ф.ғ.к., доцент, Zhanar_isaeva@inbox.ru

Тілек сөздері мен қарғыс материалдары бойынша суггестиялық мәтіндердегі сана стереотиптерін түсіну мәселелері

Мақалада лингвистика бағыттары суггестивті лингвистика, алғыс, қарғыс жанрлары қарастырылады. Қарым-қатынастағы прагматикалық актінің ерекше бөлігі ретінде қарастырылатын тілек айту мен қарғыстардың мәтіндегі тілдік құралдарына талдау жасалады. Сөз бен алғыс, қарғыс айту әрекеттеріне ерекше назар аударылады. Бұл белгілі жетістікке жету мақсатында әртүрлі арбау жағдайларының бір көзі ретінде тілдік қолданысқа енген. Ұлттық мәдениет эталонының мінез-құлқын сипаттайтын таным бөліктері арнайы қалыптасқан мәтіндерде анағұрлым шынайы көрініс тауып, тілдің құрылымның ұғымдық бейнесін көрсетеді. Соңғысы адам этномәдениеттің белгілі жағдайларында айқындалады. Жұмыста сөйлеу әдебіндегі амандасу және қоштасу тілектері жанры көрініс табады, сөйлеудегі тілек сөздерінің негізгі қызметі көрсетіледі. Қазіргі заманғы ғылымды оқып-үйренудегі тілек сөздерінің лингвистикалық мәртебесімен байланысты мәселелерге, сонымен қатар оны заманауи мәдениетте қолдану ерекшелігіне баса назар аударылады. Жоғары суггестиялық мәтінді құрайтын фольклорлық жанр мәтіндері аталған мақаланың талдау ұғымы болатын алғыстар мен қарғыстарда көрініс табатыны сөзсіз.

Кілт сөздер: тілек білдіру, қарғыс айту этникалық танымның тілдік бағыты ретінде, алғыс тілектері, сөйлеу әдебінің түрлері, сөйлеу әдебі жанры.

Summary

¹Suleeva Gulzhan - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, candidate of philological sciences, associate professor, suleeva71@mail.ru

²Mashimbaeva Aynur - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, candidate of philological sciences, associate professor, mashimbaeva81mail.ru

³Isaeva Zhanar - Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, candidate of philological sciences, Associate Professor Zhanar_isaeva@inbox.ru

Problems index stereotypes of consciousness in the suggestive text on good wishes and conspiracy material

In the article the special attention is spared to correlation of word and action in wishes and plot, that is examined as the special family communicative pragmatic act the subject of that by means of sacral text appeals to the different types of magic with the purpose of achievement of the desired effect. The specific of wishes and plot among suggestive texts comes to light taking into account components that come forward the means of creation of effect of suggesting in wishes and plot. Stereotypes are consciousness'squalificatory the national and cultural standards of behavioral reactions, most consistently and full fixed in steady texts salient as interpretation linguistic structures. The last design behavior of man in an ethno- civilized manner-mark situations. The article identifies the leading etiquette speech formulas and wishes of welcome and farewell, describes the main features of etiquette speech genre of good wishes, and indicates the main functions of the Orthodox good wishes in a preacher's speech. The author emphasizes the issues connected with the linguistic status of wishful thinking, how well it has been studied in modern science, its communicative role, as well as the peculiarities of its usage in modern orthodox culture. Maximum suggestive among the folklore genres of texts, of course, have good wishes and plots which are the subject of analysis in this article.

Keywords: wishes and invocations as a language projection of stereotypes of ethnic consciousness, good wishes, etiquette speech formula, etiquette speech genre.

ӘӨЖ 377.1 81'271

КӘСІБИ ШЕБЕРЛІК ЖӘНЕ ТІЛ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Л.Қ. Турабаева – М.Әуезов атындағы ОҚМУ мемлекеттік тілді оқыту кафедрасының меңгерушісі, ф.ғ.к., доцент, turabaeva-l@mail.ru

Мақалада болашақ мамандардың кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жолдары, педагогикалық мәдени қатынасты қалыптастырудың алғышарттары мен ерекшеліктері туралы мәселе қарастырылады. Сондай-ақ жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар, соның ішінде руханилық, тіл мен ойлау сөз болады.

Мақалада сөйлеудің басты міндеті – қарым-қатынас педагогтық қызмет шеберлігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатыны қарастырылады. Жоғары деңгейдегі кәсібилік пен педагогтың ішкі жан дүниесін сараптай білуі, оқыту әдістемесі мен мәдени шығармашылық қабілеттерін игере білуі туралы айтылған. Кәсіби дайындық мазмұнын адамгершілік тұрғыдан қалыптастыру – оқытушының мәдени потенциалын дамытатын негізгі құрал екендігі туралы мәселе қарастырылған.

Түйін сөздер: кәсіби шеберлік, тіл мәдениеті, қарым-қатынас қызметі, тілдік қатынас, шығармашылық қабілет, өзін-өзі дамыту, жеке тұлға.

Өзінің бастауын сан ғасырлық тарих теңінен өткен тілдік әдеп негіздері мен ұлттық құндылықтардан алатын сөйлеу талаптарын жалпы адамзаттық мәдениетпен ұштастыра отырып жас ұрпақтың бойына сіңіру, олардың мәдени әлеуетін арттыру тіл мәдениетіне баулу арқылы жүзеге асары даусыз. Өйткені тіл – адам санасында шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болса, сөйлеу – адамның интеллектуалдық әрекетінің ерекше түрі. Бұл да оқушының тілдік, әлеуметтік, қатысымдық, этикалық дағдыларын дара тұлға мәдениетімен бірлікте дамытудың маңыздылығын көрсетеді.

Тіл мәдениеті жоғары педагогикалық кадрларды дайындауда қажет. Тіл мәдениеті болашақ мамандардың педагогикалық мәдениетін дамытуға ықпал етеді, оқу-тәрбие процесінде маңызды роль атқарады. Еліміздің тарихы бай, рухани және материалдық мәдениеті жоғары болуы үшін Х.Досмұхамедовтың: «Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетеді. Білімді жұрттардың тілі бай болады», - деген пікірі бүгінгі күннің шындығына айналып отыр [1, 12].

Педагогтың тіл мәдениетін қалыптастырудағы аса маңызды парадигма – ана тілін ұлттық құндылық ретінде меңгерту парадигмасы. Тіл мәдениетін меңгертуде басты міндеттердің бірі оқушының бойында ұлттық тілді қалыптастыру болып саналады. Мәдениет, ойлау, тіл секілді ең негізгі құндылықтар халықтың рухани дамуының түп қазығы, тірегі ретінде тіл мәдениетінің ішкі мазмұны мен жалпы болмысында өзара тығыз ұштасып жатыр. Сондықтан тіл мәдениеті:

- біріншіден, оқушының өзге адамдармен қатынас деңгейін көтеруге қызмет етеді;
- екіншіден, тіл мәдениеті табиғи түрде адамның ойлау мәдениетін жетілдіруге жол ашады;
- үшіншіден, тіл мәдениетінің қатысымдық сапасын меңгерту оқушының тілін дамытудан, тілін ұстартудан басталып, нәтижесінде тілді түйсінуге, құрметтеуге, талғампаздықпен қолдануға әкеледі.

Мұғалімнің кәсіби тіл мәдениетінің маңыздылығы педагогтың кәсіби қызметінде сөйлеу негізгі құрал болып табылатындығымен байланыстырылады. А.С.Коменскийдің ойы бойынша педагог-оқытушылар назарын өзіне толық аудару үшін сөз шеберлігіне ие болуы керек. Шәкірттері үшін мұғалімнің тілі мүлтіксіз және оның мәнерлі, анық және тартымды болуы тиіс. Мұғалімнің тіл мәдениетінің жасалуы ол таным процесі, ол қандай болса да таным іс-әрекет бойынша іске асырылады.

Білім берудің жаңаша жүйесіндегі ерекше шешуші орын, қоғамның мәдени потенциалының негізгі көзі – мұғалімге берілген. Т.Б.Браженің «адам-адам» жүйесінде қызмет ететіндердің кәсіби біліктілігі олардың базалық білімі мен икемділігіне байланысты ғана анықталмайды. Оған маманның бағдарлай білу қасиеті, іс-әрекетінің себептері, айнала өмірде болып жатқан өзгерістерді саналы түрде қабылдай білуі, өзі бірге жұмыс жасайтын адамдармен қарым-қатынас жасай білу өнері, өзіндік шығармашылық потенциалын дамыта білу қасиеттері жатады. Аталған қасиеттердің бірін меңгермеген жағдайда бүкіл жүйе бұзылады. Педагогтық қызмет тиімділігі төмендейді [2, 8].

Педагогикалық мәдениет – бұл жоғары деңгейдегі кәсібилік пен педагогтың ішкі жан-дүниесін сараптай білуі, оқыту әдістемесі мен мәдени шығармашылық қабілеттерін игере білуі. Бұл адамның жинақталған тәжірибесі мен шығармашылығын ұштастыра білу іс-шарасы. Жоғары педагогикалық мәдениетті меңгерген ұстаз, жақсы дамыған педагогикалық ойлау мен пайымдауды, шығармашылық потенциал мен әлемдік мәдени-тарихи тәжірибені орайластыра алады. Сондай-ақ, жоғарыда аталған қабілеттерге қоса тіл мәдениетінің жоғары болуы мұғалімнің иелігінде. «Педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті» ұғымы дамудың жалпы қабылданған деңгейі мен адамның ой-өрісін рухани және шығармашылық қызметін қалыптастыру, сондай-ақ адамгершілік қарым-қатынаспен байланысты икемділік пен қабілеттілік, үлкендер мен балалардың қарым-қатынас жасауының тәсілдерін, формаларын, талаптары мен әдістерін игеру, алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибені, дүниетанымы мен оқытушы мен оқушы қарым-қатынасындағы тарихи аспект мәселелері сынды мәнге ие.

Кәсіби дайындық мазмұнын адамгершілік тұрғыдан қалыптастыру – мұғалімнің мәдени потенциалын дамытатын негізгі құрал болып табылады. Дайындықтың адамгершілік мазмұны, ең алдымен, біздің жағдайымызда тілге қатысты сұрақтар шеңберін айқындайтын маманның бойында жоғары деңгейлі адамгершілік мәдениетін қалыптастыру. Ғалымдардың пікіріне қолдау білдіре отырып, біз мұғалімнің адамгершілік мәдениеті мынандай белгілерді біріктіреді деп көрсетеміз:

- жаңашыл білім беру жүйесінде қажеттілігі қатты байқалатын педагогикалық қарым-қатынас мәдениетімен байланысты ауқымды кәсіби аспект;

- көптілділік жағдайында қажеттілігін бағалаудың қиындығымен сипатталатын, халықтар арасындағы қарым-қатынасқа қатысты әлеуметтік-этникалық аспект;

- тиісті кәсіби-тілдік мәдениетті талап ететін кәсіби-лингвистикалық аспект [3, 20].

Маманның мәдениеттілігі мінез-құлықтың, іс-әрекеттің интегралды көрсеткіші ретінде өз алдына және барлық құрамдас бөліктерінің бірлігі ретінде жинақталады. Педагогтың іс-тәжірибесінде кәсібилік, адамгершілік және қарым-қатынас мәдениеттерінің үйлесу тенденциясы байқалады. Мұғалімнің қарым-қатынас мәдениетінің кәсібилігі – бұл оның өзгелермен қарым-қатынас жасаудағы қабылдау қабілеттілігі мен икемділігі, түйсіну, өз ойын, сезімін жеткізе білу білім беру мен тәрбиелеу үрдісіндегі нақтылы міндеттерді педагогикалық тұрғыдан дұрыс шеше білу қабілетінің, икемділігінің әлеуметтік көрсеткіші деп санаймыз.

Педагогтарға, сондай-ақ тәрбиеленушілер үшін де қарым-қатынас диапазоны (өрісі) мен жеке тұлғаның өзіндік даму шеңберін кеңейту үшін мәдениет, сөйлеу мәнерлігі, жест (нұсқау), мимика (ымдау) кейпі мен дене қозғалысы сынды барлық қажетті құралдар және тәсілдермен қарулануы тиіс.

Көптеген зерттеулерге сүйене отырып тіл мәдениетінің бірқатар ерекшеліктерін көрсетуге болады. Атап айтқанда:

а) элиталық сөйлеу мәдениеті – қазіргі қоғамда өте сирек кездеседі. Онда тілдік, стильдік нормалар толық сақталып, кез келген қарым-қатынас жағдаяты мен кез келген салада еркін стильдік және жанрлық алмасулар болады; ә) көптеген журналистерге, саяси қайраткерлер мен педагогтарға тән орташа әдеби сөйлеу мәдениеті; б) қатаң регламентке сәйкес келмейтін қарым-қатынас барысында қолданылатын әдеби-ауызекі сөйлеу мәдениеті; в) ресми емес, еркін сөйлесулерде жақын адамдардың өзара қарым-қатынасына тән сыпайы-ауызекі сөйлеу мәдениеті;

г) жоғары білім алмаған, негізінен қала тұрғындарына тән қарабайыр сөйлеу мәдениеті; ғ) диалекті сөйлермендерінің басын біріктіретін халық тілінің сөйлеу мәдениеті; д) кәсіби және әлеуметтік жаргондар мен арго сөйлемдерінің басын құрайтын кәсіби және әлеуметтік жағынан шектелген сөйлеу мәдениеті. Нағыз тіл мәдениетін жетілдіру элиталық сөйлеу мәдениеті бар адамның сөйлеу нормалары мен ережелерін негізге алу керек. Тіл мәдениеті мәселелері, бір жағы стилистика, екінші жағынан, риторика мәселелерімен тығыз байланысты [4, 20].

Тіл мәдениеті әдеби тілдің орфоэпиялық (айтылуы, екіпін), лексикалық, грамматикалық, стильдік, орфографиялық т.б. нормаларымен тығыз байланысты. Тар, қарапайым, көпшілік, тіпті нормадан тыс қолданыстар да зерттелуде. Ғалым М.Балақаев: «Қазақ тілінің мәдениетін арттыра түсу талаптары алдымен оның коммуникативтік және қоғамдық қызметтерін жақсартып түсу шараларын жүзеге асыруды керек етеді», - дей келіп, тілдік коммуникативті қызметін тіл мәдениетімен байланыстыра қарастырады [5, 17].

Оқу үрдісіндегі педагогтің міндеті – оқушыға шынайы қатысым мәдениетін сезіндіру, тілдік қабілеттерінің дамуына қажетті алғышарт қалыптастыру. Тіл мәдениеті деген ұғым тілдің тек мәдениетке қатысты екенін аңғартпайды, тілдік тәсілдердің кемелдену, ширау, жүйелеу дәрежесінің қандай екенін меңзейді.

Тіл мәдениетінің коммуникативті сапасы деген ұғымды дұрыстық, тазалық дәлелдік, үйлесімділік, бейнелік, мәнерлілік, көпшілік тілдің түсініктілігі мен әрекеттілігі деп түсінеміз. Тіл мәдениеті ұғымы шеңберінде адресаттың нақтылы жағдайда алдына қойған міндеттеріне сай игі әсер ете алуы сынды қасиеттердің бірлігі түсіндіріледі. Оған тіл байлығы, тазалығы, мәнерлігі, анықтылығы мен түсініктілігі, нақтылығы мен дұрыстығы енеді. Мұғалімнің коммуникативті бағыттағы тіл қызметіне мән бермеуі оқушылармен қарым-қатынасының бұзылуына, психологиялық кедергінің қалыптасуына, тіптен шиеленісуіне алып келеді.

Тіл, сөз, сөйлеу – педагогтың негізгі құралы болып табылады. Сондықтан мұғалімнің тіл мәдениетін қалыптастыру вербальді компонент болып табылады. Тіл мәдениетінің өзіндік қалыптасуында: қарым-қатынас технологиясы, тілдік шеберлік, көпшілік алдында сөйлеу т.б. болып табылады. Мұғалімнің тіл шеберлігі көптеген компоненттерден құралады. Ең маңыздысы тілдің мәдени және шешендік әрекеті. Мұғалімнің тілдік шеберлігін құратын фактор тіл мәдениеті, дикция, тіл техникасын білу, вербальды ес, импровизациялы қабілет, рольдік және позициялы сөйлесімнің болуы, қарым-қатынас мәселелерін шешу болып табылады. Ауызша сөйлеу тіл мәдениеті мен шешендік өнермен сипатталады. Әрбір педагог дәрістік жағдайға, оқушының даралық қасиетіне байланысты өзгеріп кетуі мүмкін жағдайларға әсер ету формаларын іздестіруге талпынады. Жүргізілген сараптау мұғалімнің кәсіби тіл мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Біздің ойымызша, мұғалімнің кәсіби тілдік мәдениеті – бұл оқушыларға жақсы әсер ететін, білім беру мен тәрбиелеу үрдісін біршама тиімді ұйымдастыруға және педагогикалық мәселелерді шешуде тілдік қызметті реттеуге мүмкіндік беретін даралық қасиеттердің жиынтығы. Жоғарыда сөз болған

қасиеттерді маман бойына сіңіруде тіл мәдениеті адамгершілік мәдениеті, педагогикалық мәдениет және қарым-қатынас мәдениетімен ұштасып жатады.

Сөйлеу мәдениетін игеру – болашақ мамандардың кәсіби күзiреттiлiгi. Бұл жерде тiлдiк қатынас өзара пiкiр алысу, түсiнiсу, сөйлесу деген ұғымдардан гөpi тереңiрек тiлдiк қатынас үстiндегi әдеп нормаларының ауызша және жазбаша формаларын меңгеру, дұрыс қатынас жасауға қол жеткiзетiн тiлдiк құралдарды тиiмдi пайдалана бiлу мағынасын қамтиды. Осындай күзiреттiлiктi меңгерту – болашақ мұғалiм-мамандардың кәсiби шеберлiгiнiң сипаттамасы. Әрине, шеберлiк, әсiресе сөз өнерiн шешендiк деңгейде игеру бiрден қалыптаспайтын ұзақ жаттығуды қажет ететiн үрдiс.

Қандай адам болмасын, ой-өресiнiң, бiлiмiнiң, мәдениетi мен рухани дүниесiнiң қаншалықты екенi оның жазған жазуынан, сөйлеген сөзiнен де байқалды. «Кiсiге қарап сөз алма, сөзiне қарап кiсiнi ал», - деп ұлы Абай текке айтпаған.

Тiл мәдениетiн қалыптастырудың жолы – тiлдiң халықтық қасиетiн ауыз әдебиетi үлгiлерi, көркем әдебиетi арқылы бала бойына сiңiру. Оқыған шығармасы бойынша ойын көркем етiп жеткiзе бiлу де – тiл мәдениетiн меңгерудiң бiрден бiр шарты.

Қорыта айтқанда, қазiргi қоғам адамнан прогрессивтi ойлай алатын, белсендi әрекеттi, жан-жақты болуды талап етедi. Болашақ мамандардың кәсiби шығармашылығы – оның жан-жақты бiлiмiнен ұстаздық шеберлiгiмен, оқытудың жаңа әдiстерiн меңгеруiмен өлшенедi. Маман қаншалықты бiлiмдi, шығармашыл болса, оның бiлiм беру аясы да соғұрлым кең болмақ.

1 Озганбаев Ө. Тереңнен тартып тамырын. X. Досмұхамедұлының ғылыми мұрасы хақында. // Ақиқат. - 2004. - №1. -64-70 б.

2 Браже Т.Г. Из опыта развития общей культуры учителя // Педагогика. -1993.-№2.-С.71-74.

3 Мурашев А.А. Речевое мастерство учителя (педагогическая риторика).М.: Педагогическое общество России, 1999.- 394 с.

4 Кенжанова А.М. Бастауыш сынып мұғалiмi мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас стилiн қалыптастыру: п.ғ.к. ғыл.дәреже.алу үшiн жаз.дисс. автореф. -Тараз, 1999.- 34 б.

5 Балақаев М.Баспасөздің тiл мәдениетi туралы // Тiл мәдениетi және баспасөз. – Алматы, 1972.-247 б.

Резюме

Л.К.Турабаева – зав. кафедрой обучение государственному языку
УКГУ им. М.Ауезова, к.ф.н., доцент, turabaeva-l@mail.ru

Формирование профессионального мастерства и культуры речи

В данной статье рассматриваются причины, условия и особенности формирования педагогической культуры общения, процессы формирования профессиональной культуры речи будущих специалистов, а также основные ценности общечеловеческой культуры, таких как: духовность, язык, мышление.

В статье отражена основная цель речи – общение, как важная часть профессионализма педагогической деятельности. Показано необходимость наличия высокого профессионализма у педагога, его умения анализировать внутренний мир человека, знать и осваивать методики преподавания, наличие творческих способностей. Рассмотрены основные инструменты развития и содержания профессиональной подготовки, формирования нравственного и культурного потенциала педагога.

Ключевые слова: профессиональные навыки, культура речи, коммуникационная служба, язык общения, творческие способности, саморазвитие, физическое лицо.

Summary

The forming of professional experiences culture speec

L.K.Turabaeva – Head of Chair of State language teaching

UKGU named after M.Auezov , PhD, Associate Professor , turabaeva-l@mail.ru

This article considers main values such as culture, thinking and communication culture, humanism culture, language culture, pedagogical culture. The author tries to poit terms and reasons of formation of pedagogical communication culture. Some peculiarities of language culture were defined as well in the article.

The article reflects the main purpose of the speech – communication as an important part of professional pedagogical activity.

In the article have been specified the need in a high level of professionalism among teachers, their ability to analyze the inner world of people , know and learn methods of teaching, the presence of creative abilities.

The main tools of development and maintenance of vocational training, the formation of moral and cultural potential of the teacher.

Keywords: professional skills, speech culture, communication service, communication language, creative ability, self-development, individual.

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

УДК 82-31 (574)

ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ ШЫНДЫҒЫ ЖӘНЕ КЕҢІСТІК

Ақболатов А.А. - *Абай атындағы ҚазҰПУ 6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс докторанты, aidarbek_akbulat@mail.ru*

Әбдіғазизұлы Б. - *Филология институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (ғылыми кеңесші), b.abdigaziuli@mail.ru*

Мақалада ХХІ ғасырдағы қазақ роман жанрының даму тенденциясы туралы сөз болады. Жас қаламгерлер романдарының әдеби дәстүр мен жаңашылдық тұрғыда жаңаша дамуы арнасы, әлемдік әдебиет тәжірибелері мен жаңашыл ізденістері, заман тақырыбының көркемдік тұрғыда игерілуі, авторлардың өзіндік стилі, көркем мәтіндегі формалық ізденістер, детективтік элементтер А. Әлменбеттің «Мимырт» (2013), Дархан Бейсенбекұлының «Қылтұсау» романдары арқылы жан-жақты талданады. Романдар құрылымындағы жаңа заман кейіпкерлері, психологизм, философиялық иірімдер қазіргі қазақ роман жанрының түрлік даму тенденциясының бағдары ретінде сараланады. Романдардағы бүгінгі қоғамның тыныс-тіршілігі, дәуір шындығы, «адам-қоғам-әлем» ұғымдарының көркемдік тұрғыдан игерілуі, адами құндылықтар, жаһандық дәуірдегі адамзаттық мәселелердің қазақ елінің мүддесімен тығыз байланыстыра суреттелуі көрсетіледі.

Түйін сөздер: әдеби үдеріс, жаңашыл ізденіс, детективтік элементтер, заманауи роман

Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі жазылған ғылыми талдау еңбектерде, әдеби шолу мақалаларда романдардың тақырыптық тұрғыдан тарихи және заманауи деп жіктеліп жүргені жиі байқалады. Ал, осы екінші аталған тақырып, яғни қазіргі заманауи тақырыптар, қоғам мен адам, жаһандық дәуірдегі адамның жеке тұлғасы, уақыт тынысының әдеби кеңістікте қалыс қалуы қазіргі әдеби сында, жалпы оқырмандар тарапынан сөз болып жүр. Бірақ, үзілді-кесілді бұндай шешім айтып, ауызды қу шөппен сүртуге де болмайтыны ақиқат. Өйткені, әдеби процесс үздіксіз қозғалыс үстінде, қаламгерлеріміз өз үлестерін қосып келеді. ХХІ ғасыр қазақ романдарының көркемдік дәрежесі әр түрлі болғанымен, қаламгерлер өз туындыларында бүгінгі қоғамның тыныс-тіршілігін, дәуір шындығын, «адам-қоғам-әлем» сынды антропоцентристік бағыттағы бір-бірімен ажырамас ұғымдарды көркемдік тұрғыдан игеріп, адами құндылықтар, жаһандық дәуірдегі адамзаттық мәселелерді бүгінгі қазақ елінің мүддесімен тығыз байланыстыра жазып келеді.

ХХІ ғасыр шеңберінде әдеби сынға ілініп, қазіргі заманауи тақырыптарды көтерген романдардың көш басында Ә. Нұрпейісовтың «Соңғы парыз» романы тұрса, одан кейінгі жылдарда жарық көрген туындылар қатарынан М. Мағауиннің «Жармақ» (2009), Д. Досжанның «Ақ Орда» (2005), С.Елубайдың «Жалған дүние» (2003), Әлібек Асқардың «Бір күн, бір түн» (2008), Мир Шайырдың «О, данышпан дүние» (2008), Д. Батыр «Жарсыз өткен ғұмыр» (2008), Ә. Ыбрайұлының «Ұяластар» (2005), «Зауқайыр» (2014) роман-триллері, А. Әлменбеттің «Мимырт» (2013), Абдырақын Нұрқалықтың «Иірім» (2010), Дархан Бейсенбекұлының «Қылтұсау» (2015), Нұртас Исабаевтың «Өмірге құштарлық» (2012), Сәуле Досжанның «Үлкен үйдегі үрей» (2013), Зияш Төлеуованың «Банкирдің өлімі» (2013), Рахматулла Есенбектің «Тоғыз шақырым» (2008) туындыларын көш бастайды.

Роман жанрын зерттеуші филология ғылымдарының докторы, профессор Зинойл-Ғабден Бисенғали: «Қоғамдық санаға біртіндеп еніп орныға бастаған ірі жаңалықтар, өтіп жатқан процестер мәдениет пен өнерге, әдебиетке жаңа таным әкеледі. Сол жаңа танымның бірден қабылданар, жинақталар және көрініс табар алаңы осы жастар шығармашылығы. Әрине, олардың барша ізденістерін көркем үлгі, үлкен табыс деп қабылдауға болмайтыны түсінікті. Бірақ ойлана қарауға, талдап, байқауға міндеттіміз.

Жаңалық тәрізді көрініп, көңіл аударар бастаған әрбір әдеби құбылыс, әдеби шығарма көркемдік дамудың қажетті, маңызды бөлшегі ретінде қарастырылады. Ол жазу стиліне байланысты бөлектене ме, идея, мазмұнымен өзге көріне ме, әйтеуір қоғамдық санада қозғалыс туғызса ол тексерілуі тиісті»[1,133], - деп жас қаламгерлердің шығармашылықтарын да үнемі назарда ұстап, көркемдік

танымға сәйкес, әдебиеттегі шығармашылық ізденістерді, құбылыстарды ғылыми тұрғыдан негіздеу қажеттігін айтады. Осы тұрғыдан келсек, жоғарыда аталған қаламгерлер қатарындағы Д. Бейсенбекұлы, А. Әлменбет шығармашылықтары - тәуелсіздікпен бірге келген төл перзенттері. Олардың романдарындағы тақырып мазмұны, жанрлық жаңа ізденістеріндегі типологиялық ұқсастық, заман талаптарына сай өзіндік үндері мен қолтаңбасы айқын сезіледі. Себебі, әдебиет жекелеген қаламгерлерден тұрады. Шын мәніндегі әрбір талантты қаламгер – өзгеге ұқсамайтын қайталанбас өнер иесі ретінде әдеби құбылыс. Барлық әдебиеттерде кездесетін ортақ ұқсастықтар олардың өзгеге ұқсамайтын өнерпаздық қолтаңбасы мен ұлттық ерекшеліктерді жоққа шығармайды. Мұндай жағдай екі түрлі себептерден болуы мүмкін. Оның біріншісі әдебиет өмір сүріп отырған қоғамдық-мәдени ортаның ұқсастығынан болса, екіншісі – әдеби байланыстардың әсері. Әдеби ортақ қасиеттер бір ағымдағы қаламгерлерді, ұлттық әдебиет, одан қалды ұлттық әдебиеттерден тұратын әлемдік әдебиет өкілдерін жұмыр жердегі бүкіл адамзаттың бақытты өмір сүруі үшін күресінде бір-бірімен жақындастырып, ізгілікті істерге жұмылдыра түседі. Міне, осындағы қоғамдық дамудың бірдейлігінен пайда болған әдебиеттегі ұқсастықтарды типологиялық тұрғыдан зерттеу қажеттілігі туындайды[2]. Тәуелсіздік кезеңінің жас толқын қаламгерлері А.Әлменбет пен Д. Бейсенбекұлы романдарын типологиялық тұрғыдан зерттеуіміз жоғарыда аталған ғылыми тұжырымдарға негізделіп отыр.

Тәуелсіздік дәуірінің еркін ойлы жас толқыны Арман Әлменбеттің «Мимырт» романы қазіргі өзіміз өмір сүріп отырған заманның тыныс-тіршілігін дөп басып жеткізген қарапайымдылығымен бірден байқалады. Роман деп аталған туынды не бары 123 беттен, «Бәс», «Уәде», «Шимай» деген үш тараудан тұрады. Романның сюжеттік желісінде қазіргі қоғамдағы үй-күйсіз қаңғыбастыққа салынған Морж, қорғанышы жоқ, күн көріс қамымен жүрген Наяхан, Зияда сынды кейіпкерлер, сондай-ақ заманының ыңғайына икемделіп, ақша, мал табудың жолын әбден игерген, олар үшін қорғансыздардың құны бес тиын, бәрін ақша, таныс-тамыр арқылы шешу, белден басу, адами құндылықтар өлшемін пұлмен таразылайтын қазіргі қоғамның нақ өкілдері Күресбек, Сырым образдары, осыларға қарсы әділетсіз қоғамда әділдік орнатуды көздеген Ерден Әбішев сияқты бірлі-жарым қаһармандар, заңсыздық пен әділдік жолында, кімнің ығына жығылу қажет деп өз ойымен жүрген Мерей сынды құқық қорғау қызметкерлерінің образдары бәрі-бәрі типтендірілген бүгінгі қоғамда арамызда жүрген қоғам мүшелері екені даусыз. Бұл туралы ғалым Б.Т.Тілеубаева: «Әрбір жаңа шығармадан халық өз замандасының бейнесін күтеді. Сондықтан да бүгінгі оқырманға бар адамгершілік болмысымен, жан-жақты характер қырларымен тұщынатын кейіпкер керек. Сан қилы жағдайлар үстінде барынша тұлғалана танылатын соқталы қаһарман тағдырымен қанаттаса бейнеленетін өмір шындығының қоғам қайшылықтарының шығармада қаншалықты дәрежеде көрініс табуы да елеусіз нәрсе емес», - дейді[3,14-бет]. Ал, академик Т. Кәкішев өзінің бір сұхбатында: «Бүгінгі күннің кейіпкері кім өзі? Алаяқ бизнесмен бе? Ұры-қары ма, жоқ... Бұларды ұнамды кейіпкер деп айта аламыз ба? Бір жазушының үлгі алатын бір кейіпкерін айтшы? Жазушыларды бір жағынан кінәлай да алмайсың. Бүгінгі күннің кейіпкерін жасауға талпынған болады, жазып та жатыр. Бірақ уақыт жар бермейді. Кешегі «Абай жолы», «Ботагөздердің» дүниеге келуі қалыптасқан процеске байланысты еді. Әрине, жиырма жылдың ішінде заманның кейіпкері қалыптаса да қоймайды. Бірақ жоқ екен деп қарап отыру да дұрыс емес. Тіпті болмаса бүгінгінің ұры-қарысын көрсет. Жамандықтан да адамды жирендіріп, үлгі алуға болады ғой»[4],- деп түйіндейді. Ғалымның пікірін сабақтай түссек, қаламгер романының қызғылықты оқылуының себебі де, осында жатса керек, яғни өзіміз тірлік кешіп отырған қоғам мүшелерінің (қаңғыбас, бич, ұры-қары, алаяқ, қанішер, нашақор т.б.) әсіре қызыл бояусыз берілген образдары арқылы шынайы қоғам келбетін сомдай білуінде деп ұғынғанмыз жөн.

Морж, Наяхан, Зияда сынды жалдамалы жұмыскерлердің тағдыры, Күресбек байдың мемлекеттік қызметпен қоса, жеке шаруашылық ұстап, ебін тауып баю жолына түскен іс-әрекеттерінен бүгінгі қоғамның анық табы сезіледі. Морж, Наяхан сынды өмірден өз орындарын таба алмай, тағдыр тәлкегіне ұшырап, маскүнемдікке салынып, әркімнің есігінде жүрген қаңғыбастарға қазіргі қоғамда есеп жүргізген жандар бар ма?! Автор көтерген мәселе - адамды қоғамның, ортаның жатсынуы. Міне, жазушы қоғамның осы шындығын алдымызға көлденең тартады. Автор аталған кейіпкерлердің тағдырын тәптіштеп, асыра баяндамайды. Романның орталық кейіпкеріне айналған Морж тағдырын екінші бөлімде досы әрі оның өлімін тергеуші Ерден Әбішевтың баяндауы арқылы естиміз. Сонау желтоқсан зардабынан оқуын тастап кеткен Морж сынды көптеген жастар морт сынып, тағдыр тауқыметін тартқаны, өмір күресіне төзе алмауы, адамдық қалпына түсуіне жол ашқан махаббат

сезімі егжей-тегжейіне жеткізіліп ашылып жазылмаса да, бір ғана эпизод, диалог арқылы көрсетіледі. Жалпы, Арман Әлменбет романында кейіпкерлер портретін көркемдеп жеткізу, табиғат құбылыстарын сурттеуден гөрі, диалогтар арқылы сөйлеу әрекеті үстінде кейіпкерлерінің характерін беру тәсілі жиі қолданылған.

«Уәде» деп аталатын екінші бөлім алдыңғы бөліммен еш байланыс жоқ тәрізді тосын көрінгенімен, оның жұмбағы үшінші тарауда ашыла түседі. Екінші бөлімдегі Әділханның тағдыры тіптен аянышты әрі қазіргі қоғамдағы жалғыздық, өзін-өзі таба алмай жүрген қаншама жастардың жинақталған образы. Бұл жерде жалғыздық мотиві, адамның өзін-өзі жатсынуы бой көрсетеді. Әділхан әлеуметтік-тұрмыстық жағдайы тым-тәуір отбасынан шыққанымен, ата-анасының жас Әділханның еркінен тыс шешім қабылдауы, үй болуына қарсылық көрсетулері, әрі мамандық таңдауына дейінгі ұйғарымдары қазіргі қоғамдағы басты мәселелердің бірі. Ата-анамен балалар арасындағы түсініспеушілік, үлкен трагедиялық күйге ұрындыруын жеткізуге тырысады. Бұл да болса, ащы шындық екені мәлім жайт.

Романда дін де, қазіргі жастар арасындағы имандылыққа бет бұрған шындық та, қоғамның трагедиясына айналған суусид те сөз болады. Көркем туынды автор танымы, қоғамдық ортаға ортақ қабылданған парадигмалар тұрғысынан суреттелетіндіктен, автордың мәтінге ортақ тұлға ретіндегі болмысы көрініс тауып отыруы заңды құбылыс. Бұл мәселе қазіргі әдебиеттану ғылымында автор және шығармашылық процесс, автор және көркем мәтін, яғни көркем мәтіндегі авторлық тұлға мәселесі ретінде терең зерттеліп келеді.

Роман абайсызда атылған қаңғырған бір оқ қаңғып келіп тиген (Моржға) қаңғыбас тірлік иесінің өліміне кінәлі Әділханды тұтқындауымен аяқталады. Романды әлеуметтік тыныс-тіршілікті қамтитын полицейлік-детектив деп атауға болар еді. Себебі Морждың жұмбақ өлімі, оның құпиясын ашудағы әрекеттер бәрі-бәрі шытырман оқиғалы детектив-романды еске түсіреді. Ал, романдағы әлділер мен қорғансыз топ өкілдері арасындағы жағдайды суреттей отырып, мәселе қоюы жас қаламгердің суреткерлік шеберлігінің сәтті қадамы деп ұғамыз. Шытырман оқиғалардың жұмбағын шешуге деген талпыныс оқырманды өзінің иіріміне тарта түседі. Роман туралы ғалым А. Қалиева: «Детектив үлгідегі шым-шытырық оқиғалардың тізбегі қазіргі заманның келбетін барынша ашады. Романдағы бүгінгі ауыл тұрмысы, бас бостандығынан өз еркімен айырылған «бичтердің» тағдыры, жастар өмірі көз алдымыздағы қоғамдық қатынастардың күрмеуі қиын мәселелерінен сыр шертеді. Шығармада төрт құбыласы түгел бақытты жандарды кездестіру қиын. Кейіпкерлердің баршасының басында әлеуметтік өмірдің түрлі ауыртпашылықтары жетіп артылады»[5,352 бет], - дейді. Иа, Бірінші бөлімде маскүнем Морждың күнделікті тірлігі, Күресбек байдың жас тоқалын көріп, бұрынғы адами қалпына келуге тырысуы, ақыр соңы трагедиялық жұмбақ өліміне тап болсақ, екінші бөлімдегі Әділханның өз тағдыры, махаббатағы сәтсіз жолы сюжеттік желіні мүлдем басқа арнаға бұрып әкетеді. Ал, осы екі сюжеттік желі үшінші «Шимай» бөлімінде тоғысып, өлімнің сыры, әлеуметтік-тұрмыстық жайлардың бітіспес күресінің үздіксіз жүретініне көз жеткіземіз. Сәтсіз аяқталған Морж өмірінің Әділханның тағдырына ұласуы өмірдегі үздіксіз өмір өткелдерін, сол өткелде талай жандардың тағдыры не оңға, не солға басып, тағдыр тәлкегіне ұшырап отыратын заңдылықты еске салғандай күйде қалдырады. Романның да аяқталмай қалғандай әсерде қалдыруының бір себебі, міне осында жатса керек деп ұғынамыз. Романның атауы айтып тұрғандай, өнбейтін мимырт тірлік...

Д. Бейсенбекұлының «Қылтұсау» романының тақырыбы қазақ жастарының тағдырына арналады. Бүгінгі қатал қоғамдағы жастардың тағдыр-талайы, өмір сүру дағдылары сөз болып, Қазақстанның қазіргі заман келбетін натуралистік элементтермен сипаттайды. Романдағы қазақ жастарының тағдыры екі желіде өрбиді. Сонау тәуелсіздіктің алғашқы жылдары шет елдік отбасы асырып алған, өз тілі мен салт-дәстүрінен ажырап қалған жат жұрттық болған Бадди-Батыр және өз еліміздегі қазіргі жастардың тағдыры Ғабит, Әмір, Тамшы, Сафура сынды кейіпкерлер арқылы қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік мәселелер, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың дағдарысы суреттеледі.

Жаңа заман авторы ретінде, жаңа ғасыр – жаңа кезеңнің әдебиеті өзіне дейінгі мән берілмеген мүмкіншіліктер мен жаңа мағынадағы тақырыпқа иек артып, қазақ әдебиеті тарихында роман жанрында (поэзияда жиі ұшырасады) алғаш рет шетел асқан қара көз қазақтың ұрпағы туралы, жесірін жылатпаған, жетімін қаңғыртпаған кешегі ата-бабаларымыздың бүгінгі ұрпақтарының тіршіліктерін көтеріп отырғанын айтуымыз керек.

Автор жаһандық деңгейдегі оқиғаларды суреттейді. Америка жастары мен қазақ жастарының өмір сүру салттары паралельді түрде суреттелген роман шым-шытырық оқиға желісіне құрылып, жастардың лабиринтті түйіні көрінбейтін тіршіліктері екі құрлықта Америка және Евразия

құрлығында өтеді. Автор аталған туындысы арқылы өзге мәдениет, жат ұлттық менталитетке бейімделген, шетел асқан қазақ ұландары мен қара көздері жетімдердің тағдыр-тауқыметіне көңіл аударып, елге оралса екен деген авторлық қиялдан туған көркем шарттылыққа баруы өте орынды тәрізді. Себебі не бәрі он миллионнан сәл-ақ асатын қазақ ұлтын шетелдік ассимиляцияға түсіру ұлттың тамырына балта шабу екенін ұғындырады.

Автор Бадди (Батыр) сынды жат жұрттық болған бас кейіпкерді қылмыс жолымен адасып, кейін дұрыс жолға түсуі арқылы туған жерге оралуын тілесе, Ғабит, көгілдір сынды жігіттердің өз елі жерінде жүріп-ақ нашакорлық, этникалық, қоғамдық моральдық нормадан ауытқыған азғын ұрпақтың өлімін көрсетуі де әдеби ойын болғанымен, бүгінгі ащы шындық, қоғам келбеті. Шіріген жұмыртқа кешегі өткен замандардағы көк түркі ұрпақтарының бақа-шаян, құрт-құмырысқадай ұсақталған тірліктеріне, бейбіт күндегі азғындыққа қазір құлақ етіміз үйренгендей. Автор осы елдік деңгейдегі ойланатын мәселені көтеріп отыр.

Нашакорлық, адамдық жаратылысқа қарсылық, ұрпақтардың шетел асуы сынды мәселенің қай-қайсысы болмасын, ат төбеліндей қазақ үшін ұлттық тамырға балта шабу екенін қатал үкімдей жеткізеді. Тәуелсіз еркін ел ретінде бөркімізді аспанға атып қуанып жатсақ, екінші жақтан ұлттық мәдени құндылықтардың жаһандық үдерісте жұтылуы мен антимәдени түсініктердің жағымсыз жақтарына тоқсауылдың болмауы қоғамдық дерт екенін жас қаламгер өзінің қоян-қолтық араласып жүрген ортасынан көре білген. Бірақ романда жалған мораль емес, оны нұсқау түрінде көрсетпейді, сомдалып отырған образдармен бірге адасып, бірге қынжылып, бірге мұңайып, кейде бейтарап күйде қалып отыратын салқын қандылық танытады. Өзі де көп қазақ жастарының бірі ретінде, замандас бейнесін беруде шынайы натуралистік тұрғыда өмірдің өзіндей суреттейді. Бұл теорияға қатысты ғалым А. Исмақова былай дейді: «Натурализмнің бүгінгі постмодернистік туындыларда орын алып отырғаны да белгілі: кейіпкердің сандырақтап кетуі, түсініксіз істерді бақылауы, нәпсіқұмарлыққа ғана бас ұруы... Адамның жыртқыштық, мансапқорлық, атақ, ақша құғыш екендігін көрсету үшін өзін ақтап тұрғанымен шегінен шығып кеткен жағдайда көркемдіктен төмендеп, жәй боссөз болып қалуы да заңдылық. Бірақ кейіпкердің нәпсісінің жетегінде кететінін аңғартатын бейнелеу түрі»[6,58-59]. Иа, натурализмнің адам құлқының құлы болуын ғана суреттейтінін анық болса да, реалистік тұрғыда автор кейіпкерлерінің нақты тіршіліктері жайынан түсіндіру үшін, заман жайындағы шынайылықты көрсету үшін қолданылған амал ретінде көркемдік бейнелеу жолы ретінде қала бермек.

Оқиғалардың детективтік шым-шытырық оқиға желісі, композициялық жағынан шебер қиюласуы, оқуға жеңіл романның тілі, жаңаша бейнелеу түрі заманауи роман келбетін көрсетеді.

Романда шетелдегі қазақ жастарын суреттеу арқылы шетелдіктердің Қазақ елі туралы түсініктерін сипаттай келіп, өз тілі мен елінен жерінген байлардың, жаңа қазақтардың ұрпақтарын, оған қарама-қарсы Айару сынды патриот жастардың бары нанымды суреттеледі. Кейіпкер Айару тәрізді жастардың жат жұртта жүрсе де, еліне, ұлтына деген Махаббат сезімі бәрінен жоғары тұрады. Ал сәби күнінде шетел асқан Бадди (Батыр) өзінің қай ұлттан екенін білмей өссе де, құлағының саңылауында қалған үн, табиғи тек, өз туған ана тіліне деген табиғи тез елігіш қасиетін суреттей отырып, автор көп жайтты аңғартса керек. Өз топырағында жүріп-ақ, ана тілінен жерінген, жаңа қазақ космополиттерді автор ашық айтпаса да, мәңгүрттік мәселесі романның идеялық астарынан сезіледі. Себебі, ұлттық тектен ажырған ұрпақ, нашакор, азғын ұрпақ, соғыссыз-ақ түрлі жат мәдени ақпараттық жаулаушылықтың құрбанына айналған қорғаныштық қасиеті жоқ ұрпақтың өсіп келе жатқаны авторды толғандырса керек. Бірақ автор романда көпке топырақ шашпайды, Айару, Әмір сынды жастарды елінің патриоты ретінде бойындағы ұлттық сана-сезімі ояу екені ақ пен қара, өмір мен өлім категориясындағы тартыста бой көрсетеді. Романдағы кейіпкер Тамшы сынды тағдыр-тауқыметін тартқан жандар өмірден өз орнын таба алмай, тамшыдай ағып өтсе, Ғабит сынды нашакор ұрпақтың өлімі әдеби ойын «автор өлімі» тәсілі азған ұрпақ, өзін-өзі өлімге қиған бүгінгі қоғамдағы жастардың тағдырынан хабар беретін ақиқат шындық ретінде қолданыс тапқан.

Романда қазіргі жастар арасындағы сезім, махаббат машақаттары да бейнелі жеткізілген. Тамшы мен Әмір арасындағы жанбай жатып сөнген іштей сезім, Ғабит пен Сафура арасындағы махаббат, тұрақсыздық, Ғабит пен Тамшы арасындағы жалған сезім жетегі бәрі-бәрі дүние жартылысты үйлесімділікте ұстап тұрар құдіретті тылсым күш тұтқасы Махаббат сынды сезімнің аяқасты болуы қазіргі қоғамға жат емес. Жалпы, автор не мәселені суреттесе де, әр нәрсенің екі жақты келбетін тануға ұмтылуы сезіледі.

Қорыта айтсақ, жаңа дәуірдегі қазақ әдебиетіндегі роман жанрының даму тенденциясы туралы сөз қозғасақ, кешегі кәсіби әдебиет алыптарымен бірге жаңа заманның жас толқын қаламгерлерінің де

жаппай болмаса да, жарық көрген, оқырманға жол тартқан, бірақ әдеби сын айналымында өз бағасын алып үлгермеген бірді-екілі романдарын атап өткен орынды болар еді. Заманауи нақ өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы адам тұлғасын көркем образ деңгейінде суреттеп, заман келбетін бейлеудегі жас толқын қаламгердің талпынысы көңіл қуантады. Романдардағы оқиға желісі қылмыс әлемінің негізінде құрылуы криминалистика кино сценарийлерді еске түсіреді. Сондай-ақ, заманауи роман жанрының құрылымына түрлі анимация, криминал, триллер т.б. кино өнері саласына қатысты элементтердің кірігуі тенденциясы анық байқалады. Қаламгерлер шағын романдарында заманауи тақырыптарды қозғап, қазіргі жастардың адасушылықтары мен еркінен тыс тағдыр салған адасудың себеп-салдарын (шетел асқан жетімдер) іздей отырып, ұлттық тек-тұғырымыздан ажырау, келешек ұрпақтың өсіп-өркендеуі сынды мәселелерге алаңдаушылық көрініс тауып, әдеби кейіпкерлер арқылы қатал қоғамдағы қазақ жастарының мойнындағы қылтұсау болашақ ұлттың мойнына түскен қылтұсау болмасын деген болжамды ұстанымдарын жеткізудегі көркемдік ізденіс, талпыныс қадамдары аңғарылады.

1 Бисенғали З., Манкеева Ж. Қазақ филологиясы: егіз негіз (Ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 352 бет.

2 Ысқақов Д. Әдебиет тарихын зерттеудің өзекті мәселелері. TURKYLIA.KZ ақпараттық-танымдық сайты.

3 Тілеубаева Б.Т. Қазіргі қазақ романдарындағы қаһарманның рухани әлемі (XX ғ. 60-80 жж). 10.01.02. – Қазақ әдебиеті мамандығы бойынша филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2010 ж.

4 <http://baq.kz> ақпараттық порталы

5 Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. Монография. – Алматы: «Evo Press», 2014 – 708 б.

6 Исмақова А. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: «Таңбалы», 2009. – 376 бет.

Резюме

Ақбулатов А.А. - докторант КазНПУ им.Абай **Б. Абдигазизулы** - доктор филологических наук, профессор (научный консультант) **Художественное время и пространство в современных романах казахской литературы**

В статье освещается вопрос о тенденции развития в XXI веке жанра романа казахской литературы. На основе романов «Мимырт» А. Алменбетина (2013), «Қылтұсау» Дархана Бейсенбекова представлен всесторонний анализ детективных элементов, поиска новых форм в художественном тексте, индивидуального стиля автора, освоения современной тематики с художественной точки зрения, мирового художественного опыта и новаторских поисков, литературных традиций и новаторских идей в романах молодых писателей. Образы современных героев, психологизм, философский смысл в структуре романов рассматривается в качестве направления тенденции развития жанрового разнообразия современного романа казахской литературы. В романах описывается жизнь современного общества, действительность эпохи, художественное восприятие понятий «человек-общество-мир», человеческие ценности, проблемы гуманности в тесной связи с интересами казахского народа в условиях глобализации.

Ключевые слова: литературный процесс, новый поиск, детективные элементы, современный роман

Summary

A. Akhmetuly - PhD student of Abay KazNPU **B. Abdigaziuly** - Doctor of Philology, professor (scientific consultant) **Artistic time and space in the modern novels of Kazakh literature**

The article deals with the problems of the trends development of novel genre of the Kazakh literature in the XXI century. The comprehensive analysis of detective elements, the search for new forms in a literary text, the individual style of the author, development of modern themes from an artistic point of view, the world's artistic excellence and innovative search, literary traditions and innovative ideas were presented on the bases of the novels "Mimyrty" written by A. Almenbetin (2013), "Kyltusau" written by Darkhan Beisenbekov, in the novels of young writers. Images of modern heroes, psychologism, philosophical meaning in the structure of the novels is considered as the direction of the trend of the modern novel genre diversity of Kazakh literature. The life of a modern society, the reality of epoch, the artistic perception of the concepts of "man-society-peace", human values, problems of humaneness in close connection with the interests of the Kazakh people in the conditions of globalization are described in the novels.

Keywords: literary process, a new search, the detective elements, the modern novel

УДК 398.2

СХОЖИЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОК И БАСЕН

Севиндж Керим кызы Алиева - *Научный сотрудник и докторант отдела «Фольклора и письменной литературы» Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, sevincaliyeva80@rambler.ru*

В статье были проанализированы и сгруппированы многие схожие и отличительные признаки сказок о животных и басен. А также были показаны специфические структурно-композиционные особенности сказок о животных и басен, и структурное подобие обоих жанров было объяснено их происхождением от мифов о животных. Автор считает основным источником схожести между сказками и баснями мифологическую общность. Потому что в мифах, и мифологических рассказах живут вера и верования о животных. Кроме этой особенности эти два жанра объединяет общая цель. Эти два признака обуславливают обладание общими чертами. Автор показывает, что и сказки о животных, и басни играют важнейшую роль в формировании людей, особенно детей, в утверждении себя в качестве индивидуальности, нравственности и духовности, социального поведения, воспитании, получении сведений об окружающем мире, всестороннем развитии характеров. Как известно, как в сказке, так и в басне концовка завершается в афористичной форме.

Ключевые слова: сказки о животных, басни, жанр, схожие и отличительные черты, детский фольклор

В азербайджанском литературоведении основной формой воспитания и развлечения детского фольклора, детской литературы считаются сказки о животных и басни. Несмотря на то, что один из них относится к фольклору, а другой к письменной литературе, самый общий признак обоих жанров заключается в их обращении к детскому миру. Естественно, что источник схожести между этими двумя жанрами обуславливается, кроме мифологии, рассказов, в которых живут вера и верования о животных, еще и общей целью, объединяющей их. В этом контексте у сказок о животных и басен жанрово много общих черт. В первую очередь, и сказки о животных, и басни играют важнейшую роль в формировании людей, особенно детей, в утверждении себя в качестве индивидуальности, нравственности и духовности, социального поведения, воспитании, получении сведений об окружающем мире, всестороннем развитии характеров. Сказки о животных, являющиеся фольклорным жанром, как и басни, играют главную роль в формировании художественного вкуса слушающих и читающих. В обоих этих жанрах концовка завершается в афористичной форме, и поэтому сказки и басни больше сухого наставления придают значение результату. Каждый слушающий и читающий получает из него определенный урок, делает вывод. Еще одной чертой сказок о животных и басен является простота, лаконичность, несение символизма этими жанрами. Басни, содержание которых завершается назидательной, воспитательной концовкой, одинаковы со сказками о животных, апологами. Порой даже их путают друг с другом. Однако басни от дидактических и носящих религиозное содержание притч, апологов назидательного характера и иных аллегорических форм повествования (например, аллегорических романов) отличаются краткостью и завершенностью сюжетной линии, стремительным раскрытием событий, не включением остающихся вне повествования, мешающих развитию фабулы прочих элементов, одним словом, не внесением в текст ничего лишнего. Исторически басни появились после притч, принимая его дидактическое содержание. Однако знаменитые притчи на Ближнем Востоке в качестве независимого жанра не распространились столь широко, как басни, или не сумели сыграть главную роль в возникновении басен. Лишь Эзоп, продолжив эту традицию, сумел превратить притчи в басни. Во времена и в стране Эзопа притча и содержательно, и стилистически стала главным элементом общественной борьбы, искусства риторики. В отличие от Греции, в других восточных странах притча заключала в себе вопросы воспитания и морали, приняв элементы смеха, сатиры, превратилась в басню. В отличие от устного распространения сказок о животных, басни, будучи адаптированы к законам письменной литературы, начали функционировать в качестве самостоятельного жанра. Естественно, что М.Гаспаров, приняв во внимание эти особенности, посчитал басни маленькой поэтической формой, где животные говорят человеческим языком и думают человеческим разумом.

Отслеживавший историю жанра басни, начиная с античных времен и до наших дней и объяснявший его жанровую самобытность, проводивший сравнения с другими образцами устной и письменной литературы М.Гаспаров называет басни написанными в стихах, завершающимися назидательными выражениями маленькими рассказами. Основные образы, участвующие в баснях,

представляют собой животных, наделенных человеческими качествами. Это свойство басен доказывает его происхождение именно от притч. Притча представляет собой историю и историческое происшествие, высказанное по какому-то поводу, с целью доказать что-то. Она существует лишь на фоне собеседования, конфликта. Согласно М.Гаспарову, основная цель притчи заключается не в том, чтобы обезвредить все доказательства и аргументы противника, вместе с тем, унижить, опозорить, сравнивая противника с приведенными из мира животных примерами [1, с.1-19]. Естественно, у сказок о животных и басен есть своеобразные жанровые особенности и структурная композиция. Согласно известному исследователю жанра басни М.Гаспарову, структура этого жанра состоит из экспозиции, идеи, истории, неожиданного результата [1, с.53]. Эта тройственная структура относится в равной степени и к сказкам о животных. Так, сказки о животных, будучи видом сказочного жанра, состоят из трех частей: вступительной формулы, называемого основной частью содержания событий и наконец, называемого концовкой завершения.

Необходимо подчеркнуть, что одним из жанровых особенностей сказок о животных является отсутствие в большинстве их концовки. Порой могут не быть в качестве начальной инициальные формулы. А это еще раз подтверждает происхождение сказок о животных от мифов от животных. Однако эти исключения далеки от того, чтобы изменить структурную композицию сказок о животных. Весьма короткие, эти сказки более близки по отношению к басням в письменной литературе. Сказки о животных начинаются начальными формулами вроде «Жили были...», «В одиноком лесу был ...», «В один из дней», «У старухи Фатимы была курица» и пр., затем дает основное содержание и, наконец, сказка завершается морально-дидактической концовкой. Эта черта проявляется и в баснях. Так, басня, преимущественно, состоит из краткого вступления, истории, являющейся содержанием, и высказанного в форме тезиса афористично-дидактического материала. Структурная схожесть обоих жанров объясняется их происхождением из единого источника – мифов о животных.

Не случайно, что и в сказках о животных, и в баснях жанровые особенности отличаются разнообразием, тематической новизной. В широком понимании, сказки о животных с точки зрения жанровых особенностей относятся к народной литературе, а басни – к литературе письменной. И поэтому во главе специфичности этих двух жанров стоят жанровые особенности фольклора и письменной литературы. Точнее, как бы ни были близки друг к другу темы, в силу того, что требования и форма выражения жанра различны, волей-неволей, с точки зрения многих признаков, оба жанра проявляют специфичную особенность. Самым главным отличием, возможно, является то, что в сказках о животных образы животных показывают самих животных, а в баснях – людей. Правда, самобытность, в малом количестве сохраненная в качестве фольклорного жанра в сказках о животных, в баснях, как правило, остается в форме неизменных мотивов. Здесь образы животных отображают людей, а сцена, где они действуют – человеческое общество.

Еще одним признаком, отличающим сказки о животных от басен с точки зрения жанровых особенностей, является относительно большее число диалогов из уст образов в сказках. Например, «Лиса, лиса, проказница», «Дед лис и аист», «Лиса и куропатка», «Лиса и курица», «Лиса и волк», «Голодный волк» и другие сказки специфичны в этом контексте. В сказках о животных, в отличие от басен, диалогизм развит намного больше. Диалог направляет действие события, помогает раскрытию ситуации, выступает в роли показателя сказочного персонажа. В сказках о животных, где в изобилии диалоги, в большинстве случаев композиционно-сюжетное построение отличается простотой. Именно поэтому в сказках о животных, где много диалогов, часто встречаются повторы, варианты на уровне повторов. Диалог придает повествованию и сказкам о животных в целом оживленность, образность, лаконичность. Порой эти диалоги доводятся сказителем чуть ли не до уровня театрализованного представления, делаются попытки наряду с языком образов показать и поступки. Сказитель жестами, мимикой, тоном голоса старается воспроизвести животных. Несмотря на это, повествовательный характер сумел себя сохранить.

В баснях, как правило, отсутствуют долгое повествование, диалог, описание. Однако во многих случаях к концовке басни используется прямая речь. Несмотря на это, есть и басни, выстроенные на диалогах. Особенно, поэты-баснописцы XX-XXI веков, освоив диалоговую самобытность сказок о животных, написали басни, состоящие из диалогов. В азербайджанской литературе также немало басен, построенных в форме диалога. Необходимо отметить, что в античной литературе нет басен, построенных на диалоге. Естественно, что диалог в басни перешел от сказителей, рассказывающих сказки о животных. Если сказитель говорит языком животных образов, вводит их в обоюдный

диалог, и автор басни тоже задумывает диалогами оживить животные образы в глазах читателя. В баснях, построенных на диалоге, слова образов состоят из малообъемных, кратких, плавных стихотворений. И эти басни к тому же бывают законченными по форме и содержанию Диалоги ведутся, как правило, между двумя, изредка тремя животными. Внутренний мир образов проявляется через диалоги. Например, басня «Ласточка и сова» прекрасного мастера-баснописца XX века Мир Мехди Сеидзаде важна с точки зрения раскрытия характеров образов диалогом двух животных. Естественно, что из логичного ответа данного ласточкой самодовольной, мнительной, злонамеренной, бесчувственной сове, мы узнаем о том, что она (ласточка) влюблена в весну, в красоту:

Yetiŝdi bahar ađı,
Bəzədi güllər bađı.
Qaranquŝ bir budaqda
Oxuyan zaman bađda,
Bayquŝ dedi: - Qaranquŝ!
Bu gün qurtarıbdır qıŝ.
Xəbər tutub bahardan,
Gəlib çıxmısan hardan?
Mən bađdayam hər səhər
Tutmuram yazdan xəbər.
Qaranquŝ dedi: - Bayquŝ,
Birdir sənə bahar, qıŝ.
Ulamaqdır sənətin,
Yazı duyarsan çətin.
Vurulmuŝam mən yazda,
Hoŝ nəđməyə, ŝən saza [2, c.314].

*Наступила весна,
Украшлся цветами сад.
Когда ласточка на ветке сидя
Пела в саду как-то,
Сова сказала: - Ласточка!
Сегодня закончилась зима.
Откуда, прослышав о весне,
Прибыть успела ты?
Я в саду утром каждым
Но не узнаю о весне.
Ласточка сказал: - Сова,
Едины для тебя и зима, и весна.
Дело твое лишь выть,
Вряд ли ощутишь весну.
Влюблена я в весну,
В добрую песню, веселый саз.*

В баснях дан не только диалог животных, но нашел свое отражение и диалог людей с животными. Обратим внимание на диалог человека с животным на одном примере. Басня «Ребенок и птица» (Абдуррахман Даи) может быть этому самым лучшим примером. В басне равнодушные к школе, науке предупреждаются устами птицы:

Uŝaq:
Qaçma dayan, gözəl quŝ,
Səsin gəlir mənə hoŝ.
Çox sevirəm mən səni,
Gəl et fərəhnaк məni,
Gedək qəfəs içrə mən
Verim sənə çoxlu dən.
Nəđmə oxu hər zaman,
Mən də olum ŝən, ŝadman.

Quş dedi:

Doğru deyirsən, gözüm,
Bax, sənə var bir sözüm.
Sözlərimə as qulaq,
Mən səndən olam uzaq:
“Xoşlamıram mən səni,
Çün məktəbə getmirən,
Elmi-təhsil etmirən,
Elmin yoxdur, avamsan,
Əl çək məndən, balam, sən.
Elmsiz ilə heç kəs
Yoldaş olmaz, səsin kəs!” [3, c.58].

Ребенок:

Не убегай, остановись прекрасная птица,
Голос мне твой мил.
Очень люблю тебя я,
Давай сделай радостным меня,
Пойдем в клетку мою и я
Дам тебе много корма.
Пой песни все время,
И буду я весел и радостен.

Птица сказала:

Правду молвишь, звезда моих очей,
Смотри, что хочу тебе сказать.
Прислушайся к моим словам,
Чтобы был поодаль я от тебя.
“Не нравишься мне ты,
Ведь в школу не идешь,
Не обучаешься науке,
Знаний нет у тебя, ты невежа,
Отстань от меня уж ты.
С невеждой же никто
Товарищем не будет, замолчи!

Диалог человека с животным является основным свойством сказок о животных. Например, примером этому могут быть «Петух и падишах», «Армудан и лиса», «Добром за добро», «Алияр и заяц» и пр. [4, с.75-89]. Вне всяких сомнений, и авторы басен переняли их из устной литературы. С точки зрения проблемы устной и письменной литературы, которой мы, пусть и вскользь, коснулись выше, для углубления признаков, отличающих сказки о животных и басни, необходимо вернуться к ряду вопросов. Самое большое отличие сказок о животных от басен является то, что один из них относится к устной, а другой письменной литературе, хотя источники у них и одни. Какова разница письма и слова, автора с анонимностью, такова и разница сказок с баснями. Другая самая большая стилистическая разница заключается в наличии большого количества диалогов в сказках о животных, а в баснях преобладание аллегорий. Басня носит в себе своеобразие маленькой сцены, хотя в событиях и нет диалога, на передний план выходит самобытность живой сцены. В сказках о животных присутствуют чувство, беспокойство, одним словом эмоция образа – гнев, скорбь, злость и пр. Хотя в баснях и есть эмоции, это не главное условие. Особенно в античной литературе эмоция никогда не считалась характерной для жанра басни.

В целом, структурно-семантически и сюжетно-композиционно басни делятся на две части:

Во-первых, повествование события, которое не может быть объяснено и обобщено в легкой форме,

Во-вторых, логичное завершение повествования или же будучи его ведущей формулой, назидательный тезис.

В самом конце, принимая во внимание все сказанное, можно следующим образом жанрово сгруппировать схожие и отличные признаки сказок о животных и басен:

1. Схожие признаки:

1.1. И сказки о животных, и басни считаются относительно лаконичными жанрами фольклора и письменной литературы. Иногда можно встретить и длинные сказочные варианты.

1.2. Участвующими в обоих жанрах образами являются, как правило, звери, птицы, растения, частично и неживые предметы. Порой наряду со зверями, птицами участвуют и люди.

1.3. В обоих жанрах основным является человеческая речь зверей, птиц и неживых предметов.

1.4. И в сказках о животных, и в баснях образы зверей, птиц представляются соответственно своему характеру, образу жизни и чертами.

1.5. В обоих жанрах моральный результат, нравственная ценность и дидактика представляют собой ведущее свойство.

1.6. Оба жанра структурно состоят из вступления, повествования и моральной концовки.

1.7. В обоих жанрах нет обширной, разнообразной сюжетной линии. Исключая одну, две сказки.

1.8. В сказках о животных и баснях право делать выводы часто оставляется на усмотрение слушателя или читателя. А порой вывод вынужден бывает озвучить сам поэт.

2. Отличительные жанровые особенности:

2.1. В то время, как сказки о животных написаны преимущественно прозой, басни в письменной литературе пишутся в основном стихами. Можно встретить и басни, написанные исключительно прозой. Например, чаще встречаем написанные прозой басни в творчестве Сеида Азима Ширвани, Абдуллы Шаига, Хикмета Зии и других. Кроме того, многие авторы басен XX века писали басни в стиле, близком к прозе.

2.2. Если в сказках о животных раскрытие событий происходит постепенно, в баснях развязка происходит быстро, подчас в неожиданном виде.

2.3. Если в баснях присутствует эзопов язык, намекающие на другие образы, ирония, сарказм, метафора, в сказках о животных язык прост, прям и независим.

2.4. Басни в большей степени построены на тезисе и антитезисе (раскрытие идеи). А в сказках о животных больше заметна текущая манера повествования, сладкая и простая разговорная речь, свойственное детям своеобразие.

2.5. В то время, как сказки о животных носят в себе специфику фольклора - вариантность, анонимность, простоту и пр., басни представляют собой авторский жанр и язык их поэтичен.

2.6. Основную тему басен составляют аллегория и символизм. Свойственные людям качества, происходящие с ними события оживают посредством животных образов, образы символизируются. В сказках о животных, хотя символизм и присутствует, за исключением пару-другой случаев, аллегории преимущественно не бывает.

2.7. Поскольку басни освещают происходящие в повседневной жизни человека события, то и изображаемые события реальны и соответствуют времени, когда написана басня. А в сказках о животных изображаемые согласно требованиям жанра сказки события далеки от реальности, в равной степени относятся ко всем временам.

Особенно, в сказках о животных основная черта заключается в воспитании детей по отношению к окружающей среде, миру животных, природе и природным явлениям в духе чуткости. Как результат этой чуткости, сказки о животных с точки зрения специфичности содержания и структуры были отнесены к детскому фольклору. Специфика детской литературы проявляется и в баснях. В действительности, ни сказки о животных, ни басни не являются сугубо детской литературой. Основным, что хочет быть высказано с помощью образов животных, в них является представление, упрощенное объяснение не известного каждому тайного знания. И дети, будучи подготовливаемыми к инициации, в переходных ритуалах пользуются подобными сказками, мифами, притчами, баснями. Естественно, при этом основными вопросами являются плавное использование словарным фондом, умение свободно и образно выражать свои мысли, близкое узнавание мира животных, получив сведения о жизни, познание многого. Однако все это не уводит на задний план символизм и знаки, являющиеся основными схожими чертами сказок о животных и басен.

Таким образом, несмотря на все схожие жанровые черты сказок о животных и басен, их отличные стороны обуславливается принадлежностью к различным культурам - устным и письменным видам, и эти отличия составляют специфические особенности жанров.

1 Гаспаров М.Л. *Античная литературная басня* - Москва - Наука - 1971

2 Сеидзаде М.М. *Избранные произведения* - Баку - Евразия-Пресс - 2006

3 Антология азербайджанской детской литературы - II том – Баку – Ондар – 2005 - 262 с.

4 Азербайджанские сказки - Баку - Восток-Запад - 2005

Summary

Sevinj Karim Aliyeva - *Scientific worker of Institute of Folklore of Azerbaijan National Academy of Science, sevincaliyeva80@rambler.ru*

The similar and distinctive features of tales and fables

In article many similar and distinctive signs of tales of animals and fables were analysed and grouped. And also specific structural and composite features of tales of animals and fables were shown, and structural similarity of both genres was explained with their origin from myths about animals. The author considers the main a similarity source between fairy tales and fables a mythological community. Because in myths, and mythological stories there live the belief and beliefs about animals. Except this feature these two genres are united by a common goal. These two signs cause possession of common features. The author shows, as tales of animals, and fables play important a role in formation of people, especially children, in the statement of as identity, moral and spirituality, social behavior, education, obtaining data on world around, all-round development of characters. It is known that both in the fairy tale, and in the fable the ending comes to the end in an aphoristic form.

Keywords: tales of animals, fables, genre, similar and distinctive features, children's folklore

Севиндж Керим кызы Алиева - Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институтында ғылыми қызметкер және докторанты, *sevincaliyeva80@rambler.ru*

Ертегілер мен аңыз жанрының ұқсастықтары мен ерекшеліктері

Мақала талданатын мүмкіндіктер ертегілер мен жануарлар туралы жұмбақтар көптеп топтастырылады. Сондай-ақ, ол ертегілердің мысалдарымен нақты құрылымдық және композициялық ерекшеліктері көрсетілді, сондай-ақ екі жанрда құрылымдық ұқсастығы олардың шығу тегі аңыз түрінде түсіндіреді. Автор ертегілер мен мысалдар мифологиялық тұлғаның арасында негізгі ұқсастықтар көзі деп санайды. Аңыздар мен жануарлар туралы сенім мен наным тірі мифологиялық әңгімелердің түрі деп санайды. Бұл мүмкіндіктің сонымен қатар, осы екі жанрдың мақсаты ортақ. Бұл екеуінің ерекшеліктері ортақ екенін анықтайды. Автордың айтуы бойынша жануарлар мен аңыздар ертегіні қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

УДК 82.091.06

ФОЛЬКЛОРНАЯ ТРАДИЦИЯ В «БАЛЛАДНЫХ ПОВЕСТЯХ» АБИША КЕКИЛЬБАЕВА

Абишева У.К. – *д.ф.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби, Abisheva_O@mail.ru*

Какишева Г.Ж. – *старший преподаватель КазНУ им. аль-Фараби, Gulnara1959@mail.ru*

Статья посвящена исследованию фольклорной традиции в прозе Абиша Кекильбаева. В «Балладных повестях» художника органичны фольклорные легенды и предания тюркских народов Центральной Азии, являющиеся одним из составных элементов произведений писателя. Напряженный драматизм, сюжетные коллизии, особенности образной системы, типизация героев придают повестям черты балладного жанра. Соответственно своим художественным задачам писатель активно использует фольклорные изобразительные средства: психологический параллелизм, метафоры, эпитеты, свойственные народным произведениям.

Мотивы мести, смерти, отчаяния, страха, одиночества, свободы, снов, повторяющиеся, связывающие текст невидимыми нитями, становятся ритмическими мелодиями повестей. Система мотивов подчинена не только композиционным, но и идейным задачам произведения, несет смысловые нагрузки. Фольклорные элементы создают художественную перспективу повестей, углубляют их философское содержание, они включены в структуру повестей как способы раскрытия морально-этических проблем.

Ключевые слова: повесть, баллада, народное творчество, фольклорные традиции, сюжет, легенда, мотив.

Абиш Кекильбаев – художник, выросший в атмосфере аульного трудового быта, народных обычаев. Писатель родился в селении Онды Мангистауской области. Он знает народный фольклор не по книгам, а сызмала впитал его как живую традицию. С детства будущий писатель знакомится с традициями казахского фольклора, с многочисленными произведениями героического эпоса, преданиями, легендами, народными сказками, сформировавшими его художественные вкусы. В своем творчестве художник обращается к исторической и культурной почве народа. Это был первоначальный период овладения народной сокровищницей, в частности, пора усвоения духа фольклорных легенд и преданий, которые станут одним из составных элементов произведений А. Кекильбаева.

Из фольклорных традиций выросли его повести, изданные в сборнике «Баллады степей», принесшие заслуженную известность писателю. «Балладные повести», включающие «Балладу забытых лет», «Хатынгольскую балладу», «Колодец», «Состязание», свидетельствуют об осознанном освоении и переработке писателем произведений народного творчества, явившемся важнейшей школой для писателя. Его обращение к фольклору в значительной мере было обусловлено взглядом на него как на первооснову национальной литературы. Сочное, емкое народное слово наделяло повествование глубоким смыслом. Обращение к легендам и преданиям вызвано тем, что фольклор отразил психический склад народа и его художественное мироощущение.

Это глубинное родство писателя с народно-поэтическим мышлением проявилось практически во всех «балладных повестях» писателя. В легендах и преданиях заложено народное понимание жизни, любви, мужества, верности и т.д. Автор воссоздает не только нравственный облик яркого и сурового времени, но и чутко затрагивает проблемы современности. Обращение к фольклорным сюжетам помогло ему создать художественно цельные, проникновенные повести, в которых художнику удалось слить воедино фольклорную символику и развиваемый им психологизм.

Все повести пронизаны фольклорной стихией. По мнению Г. Бельгера, «достоинство и сила художественной палитры А. Кекильбаева в том, что он по-современному, историко-философски переосмысливает «сказанья старины глубокой», извлекает из древних легенд общечеловеческие гуманистические корни-формулы, по-новому, очень актуально высвечивая «осколок древней правды» [1,83].

Поэтика народного искусства в них свободно трансформировалась под давлением индивидуального темперамента автора. Фольклорные сюжеты переплавлены в истории героев, которые лежат в основе повестей, а современность ушла в подпочву повестей, не осев в сюжетах и деталях.

Художественную систему повести «Баллада забытых лет» можно определить как неоромантическую. А. Кекильбаев безошибочно ощущает специфику «балладной» модальности. Единый сюжетный узел произведения, использование фольклорных образов и коллизий, а также характер типизации героев – все эти черты сближают повесть автора с балладой – лиро-эпическим жанром. Т.И. Сильман, изучавшая специфику этого жанра, особенно важными его признаками называет объективное изображение событий в их естественной последовательности и динамичность действия. Следующим важным качеством баллады исследователь считает «перевес «энергии движения внешних событий» над «энергией внутреннего переживания» [5, 135-138]. Другие исследователи считают, что жанру свойствен напряженный драматизм, а также меланхолический, мрачный или даже трагический тон повествования, связанный с мотивом рока [3, 23-24]. Несмотря на то, что произведение Кекильбаева относится к прозаическому жанру, а не к поэтическому, все эти признаки традиционной баллады присущи ему. Поэтика народной баллады определила сюжетную коллизию повести и характер типизации героя. Из традиций данного фольклорного жанра вытекает также напряженный драматизм повестей писателя.

События, изображенные в повести, отмеченные элементами историзма, теряют однозначный и приобретают более широкий, почти символический смысл. Соответственно своим художественным задачам писатель активно использует фольклорные изобразительные средства. В повести Кекильбаеву удалось естественно соединить фольклорную ориентацию с проблематикой грозного времени, стихию народной образности – с современной формой исторической повести.

В центре сюжета повести А. Кекильбаева – противостояние туркменских и казахских племен. Воинственные кочевники часто устраивали засады, совершали опустошительные набеги друг на друга, постоянно враждовали и нередко между разгорались ожесточенные битвы. Автор изобразил судьбу борющихся и страдающих героев, его повествование, выдержанное в поэтически-метафорическом ключе, перерастает в мысль об исконных, субстанциональных истоках национальной жизни. Мотив мести находится в центре повести, он приводит в действие пружину действия и определяет крушение туркменского хана Жонеута, забывшего о никому не подвластной ценности человеческого существования. Мечь обурекает его, как могущественная стихия:

Посвятив свою жизнь кровавой мести, Жонеут и не заметил, как прошли годы. Рано погибли и его старшие сыновья, а он сам уже прожил половину жизни, и старость незаметно подкрадывалась к нему. Но даже он не думает о критической оценке прожитой им жизни, а беспокоится о том, кто сможет в его роду возглавить эту кровавую месть:

«Мести жаждут душа, руки. Ради мести ноги готовы без усталы шагать по пустыням. Мечь привела его сегодня к этому холмику, затерявшемуся в полыни. <...> В благодатные дни, когда природа щедро одаряет всех любовью и лаской, они бросают своих жен, детей, оставляют годами нажитый скот и, сознавая великую миссию, отправляются грабить, насиловать, убивать. Вернувшись победителями, испуганно вздрагивают при каждом шорохе, перестуке копыт. Страх перед неизбежной расплатой разъедает их души» [4, 264].

Исследователь творчества писателя Л. Федоровская так характеризует своеобразие мастерства и стиля писателя: «Манеру писателя отличает красочная, щедрая живописность. Лишенная порочности, она очень естественно вводит читателя в житейскую стихию стародавних времен, которая представлена в повестях во всем богатстве национальных обычаев, в своеобразии подробностей степного быта. Не стилизованная орнаменталистика, а реалистическая картина живой народной жизни предстает со страниц книжки. Ее доступная взгляду и все же манящая тайной глубина зовет к неторопливому раздумью о назначении человека, о смысле его земного бытия» [9, 11].

При помощи возвращающихся *лейтмотивов* характер героя как по спирали восходит к своей вершине – к крушению. *Лейтмотивы* (*мечь, вражда, смерть, отчаяние, страх, одиночество, свобода, рабство*), повторяющиеся, связывающие текст невидимыми нитями, становятся ритмическими мелодиями повести. Они свидетельствуют о том, что А. Кекильбаев находит формы, отличающиеся большой смысловой концентрацией, предельной эмоциональной нагрузкой, свободной условностью.

В центре сюжета – одержимый властью, деспотичный и жестокий хан Жонеут. Его могущество и величие основано на силе вышколенных в боях сарбазов. Он считает, что заботится о нетленной памяти предков, в то время как земля сочится кровью и его соплеменников, и враждебных туркменских племен. Гордый от осознания своего величия, он жестоко наказан судьбой: оба его сына погибают в сражениях

Художественный мир писателя глубоко самобытен, он изображает народную жизнь во всех деталях ее национального своеобразия, поднимая философские проблемы добра и зла, войны и мира, счастья и страдания. В третью главу повести, в которой Жонеут посещает после смерти брата могилу святого, автор включает легенду о Темир-бабе. Это библейский интертекст, являющийся вставным структурным эпизодом в повести. Поза святого в момент, когда странствующий Шолпан-ата повстречал его, напоминает медитирование. Услышав шаги, он не шелохнулся, сидел, не отводя глаз от моря, не обращая внимание на приближающихся. Сюжет легенды является аллюзией библейского повествования о Моисее, выведшем иудейский народ из Египта. Как повествует Библия, когда Моисей вошел в море, оно расступилось перед ним. Обращение к сакральной книге свидетельствует о творческом замысле автора. Как в легенде о Моисее перед Темир-бабой расступилась вода, и он проложил дорогу по морскому дну. Перед смертью святой велел похоронить себя на каменистой прибрежной гряде, определив это место как границу между туркменскими и казахскими племенами. Но завет святого был забыт, и между народами началась бесконечная война. Роль библейской образности, смысловое содержание повести о Моисее проливает дополнительный свет на судьбу Жонеута, введшего свой народ в распри с соседними туркменскими племенами, на бессмысленность его жизни и ее трагический конец.

Особенности фольклорной поэтики проявляются в высоком эмоциональном накале повествования, широком использовании эмоционально-экспрессивной лексики. Соответственно своим художественным задачам писатель активно использует фольклорные изобразительные средства: психологический параллелизм, метафоры, эпитеты, свойственные народным произведениям.

Поэтический рассказ о казахском кюйши, попавшем в туркменский плен, перерастает в произведении в гимн о творческом начале мира, силе музыки, силе таланта, в гимн о переустройстве всей жизни на новых нравственных основах. Кекильбаев – мастер психологического описания. Через картины природы, портретные и бытовые описания он раскрывает душу исполнителя и его музыки: «Меж тем домбра запела на новый лад, глухо, печально. Ее вздохи перемежались тихим всхлипыванием <...>. Темные пальцы летали над черным грифом. Скорбные звуки, наполняя юрту, обесцвечивали все вокруг. Поблекли лица туркмен, потускнел мех на папах. Стал вовсе незаметен и сам тщедушный домбрист. <...> Невольник жил своей жизнью, неподвластной тем, кто его пленил. Домбра вернула ему себя. Не поднимая головы, он знал, что все безотрывно смотрят на него. Это была подлинная власть. Но нужна она была лишь для одного – передать людям все пережитое,

передуманное за годы странствий и за дни, проведенные в вонючей хижине. <...> Новый кюй лился вольготно, широко, его движение напоминало бег разгоряченной лошади, сбросившей узду. Домбра щедро делилась неистощимым запасом доброты. Нежность звуков захватила самого музыканта. Отступило все пережитое» [4, 268-270].

А. Кекильбаев органично ввел в повесть тюркскую легенду о манкурте. Автор использовал не весь сюжет, а лишь мотивы этой древней легенды о пытке, когда предназначенному в рабство пленнику обрывали голову и надевали на нее шири – кусок шкуры с выиной части только что убитого верблюда. Этот древний сюжет о лишении человека памяти не только выполняет связующую композиционную роль, но имеет символическое значение. Позднее легенда, интерпретированная Ч. Айтматовым, войдет в его роман «Буранный полустанок» и станет стержнем философской концепции автора.

Отправным пунктом в повести «Хатынгольская баллада» для писателя является легенда о смерти Чингисхана, победившем и истребившем тангутов, но уничтоженном ханшей Гульбержин. Согласно преданиям, существовало несколько версий смерти сотрясателя Вселенной, как называли Чингисхана ираноязычные народы: «Чингисхан умер в 1127 году во время похода на Тангутское государство. Перед смертью он пожелал, чтобы царя тангутов казнили сразу после взятия города, а сам город разрушили бы до основания. В разных источниках приводятся различные версии его смерти: от раны стрелой в бою, от продолжительной болезни, после падения с лошади; от удара молнии» [2]. Кекильбаев использовал в повести одну из самых оригинальных версий о смерти повелителя – от ран, нанесенных тангутской ханшей, красавицей Гульбержин-хатун.

Сюжетную линию этой легенды повторяет повествовательная канва «Хатынгольской баллады». Но писатель не просто калькирует фольклорный сюжет, а воспринимает его творчески, подчиняя его решению определенных идейно-художественных задач. Фольклорно-мифологическое начало сочетается у него с реалистическим освоением действительности. Типизация в ней производится посредством условной трансформации, гиперболы, вымысла – всего, что характеризует фольклорную эстетику. Сложное художественное целое, каким является «Хатынгольская баллада», служит примером творческой переработки фольклора. В повести Кекильбаева происходит движение не внутри фольклорной традиции, в ней свершается трансформация фольклорного образа в литературный.

«Хатынгольская баллада» – повесть с «экстенсивным», эпическим сюжетом. Основная тема произведения – разрушительность неограниченного могущества и непомерной власти человека над людьми, которая губит тех, кто облечен властью, сжигает все внутри, и властитель остается пуст, бесчувствен и одинок. И вновь реальность повести, сложившейся на основе фольклорных мотивов, приобретает более широкие возможности. Повесть перерастает фольклорный жанр и становится параболической конструкцией. Художник, шлифовавший и оттачивавший в течение нескольких десятилетий стилистику народных преданий, вновь нашел в фольклоре начало, которое раздвинуло горизонт художественного мышления.

По словам Г.Бельгера, «автор наполнил легенду большим философским смыслом: о неистребимости гордого человеческого духа, о бессилии тех, кто возомнил себя всемогущим, позволяет себе бездумно и жестоко распоряжаться судьбами народов, о неотвратимости справедливого возмездия, о неминуемой суровой каре, которая непременно постигает всех, кто творил зло, о том, что кровавых властителей покарает не бог, а руки людей» [1, 86].

Обострение коллизии повести «Хатынгольская баллада» заметно уже в экспозиционных главах. Они посвящены битве с тангутами. Центральная идея повести – мысль о нестигаемости человеческого достоинства перед лицом жестокости. Действие развивается, конфликт из внешнего, связанного с перипетиями борьбы Чингисхана с врагами-тангутами, переносится во внутренний, в сферу душевных переживаний героя. Комментируя события, автор связывает звенья прошлого, настоящего и будущего, выстраивая в единую цепь. В повести настоящее неотделимо от будущего. Оба времени включены в движение истории, и будущее льет свет на страницы повести, проясняя значение текущих событий.

А. Кекильбаев открывает в народных легендах и преданиях архетипы национального мироощущения. Фольклорные элементы образовали художественную перспективу повестей, выразив вечные нравственные ценности.

Семантика образа Чингисхана однозначна, повелитель становится символом абсолютной власти и беспощадности. Масштабность характера центрального героя повести углубляется внесением

нового колорита, путем насыщения красок, гиперболизации одной черты – жестокости властителя – до формулы судьбы.

Кекильбаев описывает драгоценные перстни Чингисхана, каждый из которых связан с военными походами, когда полчища его несметных войск обрушивались на города, разрушали крепостные стены, сжигали жилища людей. Для художника подобные сцены служат средством воспроизводства изошренного проявления деспотической природы Чингисхана. Тираническая жестокость властителя проявляется в полной мере как непрерывная цепь злодейств. Писатель дает военно-бытовые сцены, но кекильбаевская «достоверность» военных сражений является романтически условной.

Важным композиционным элементом повести «Хатынгольская баллада» являются включенные в нее описания снов Чингисхана. Онейрический мотив подчинен не только композиционным, но и идейным задачам произведения, он несет смысловые нагрузки, отображает нравственный перелом в душе героя. В первом сне заснувший повелитель видит, как юная девушка жарко ласкает его. Сон лишь, на первый взгляд, кажется выражением бессознательно эротического. Пробудившись, Чингисхан не может понять его значения. Обнаженная белотелая девушка воплощает жену бурхана тангутов Гурбельджин, из-за которой погибнет, согласно легенде, повелитель. Чингисхан вспоминает вещий сон своей неприкаянной молодости, когда, терпя нужду и лишения, он мотался по свету. Ему приснилось, что в безлюдной степи на его обглоданном черепе сидел стервятник: «Тогда он проснулся в жутком страхе. Но не прошло с того дня и месяца, как его подняли на белой кошме, объявили ханом» [4,300].

Второй сон еще более драматичен и загадочен: герою снится, как после пира он спит в шатре и вдруг начинает задыхаться, тело будто налилось свинцом, он не может шевельнуться. В этом сне к нему приходит незнакомец, приставивший ему кинжал к груди: «Страх и ужас ворвались в душу, и закричал бы он диким, не своим голосом, завопил бы, но голоса не было, а кинжал вонзился острием в горло и вдруг упал ему между ключиц» [4,307]. Мучительный и тяжелый сон отражает внутренний конфликт героя, он пронизан замаскированными намеками на будущую судьбу героя. Выступая в виде сюжетных элементов, сны в повести являются одним из способов углубления психологизма, выражением универсальных истин, общей формулой бытия.

Этот сон раскрывает внутреннюю драму стареющего Чингисхана, которого одолевают тоска, сомнения, мысли о бремени славы и власти, думы об одиночестве. Он вспоминает поверженные и разграбленные города, бесконечные походы, утомившие его. Сон выражает внутреннее поражение Чингисхана, предчувствие скорой смерти, чувство одиночества властителя. Символика снов помогает понять историко-художественную и эстетическую концепцию А. Кекильбаева. Из преданий и легенд художник заимствует эпическую мощь, но направляет ее по другому руслу. Утверждающая сила героического идеала у Кекильбаева вызывает равнодействующую силу отрицания.

В «Балладных повестях» А. Кекильбаев постоянно обращается к сокровищам духовной культуры народа, воспринимая их сквозь призму своего художественного видения. Влияние народного творчества ощущается во введении фольклорных сюжетов (легенд, преданий, притч) в структуру произведений, в их образной системе, в приеме антитезы в виде противопоставления прошлого настоящему. Фольклорные сюжеты в повести обретают направленное философское осмысление, они органически включены в структуру повестей как способы раскрытия морально-этических проблем. Фольклорные элементы при переходе в литературный текст начинают жить новой жизнью, приобретают дополнительные смыслы, намеченные в фольклорных источниках. Цикл А. Кекильбаева – эстетически самостоятельное художественное явление, порожденное авторской индивидуальностью.

1 Бельгер Г.К. Мотивы трех струн: Литературно-критические статьи, портреты, эссе. – Алма-Ата: Жазушы, 1986. – 303 с.

2 Волков С. Тайна смерти Чингисхана. [Электронный ресурс]. Код доступа: <http://baikal.irkutsk.ru/?rubr=158&doc=71> Дата обращения 30.04.2015.

3 Ермоленко С.И. Мифологические баллады М.Ю. Лермонтова // Проблемы стиля и жанра в русской литературе XIX – начала XX вв. – Свердловск, 1986. – С. 23-24.

4 Кекильбаев Абиш. Баллады забытых лет. – М.: Известия, 1979. – 448 с.

5 Сильман Т.И. Заметки о лирике. – Л.: Советский писатель, 1977.

6 Федоровская Л. Преданье старины глубокой // Литературное обозрение. – М., 1975. – № 3. С. 9-14.

Түйіндеме

Ү. Қ. Әбішева – әл-Фараби ат. ҚазҰУ профессоры, ф.ғ.д., **Г.Ж. Какишева** - әл-Фараби ат. ҚазҰУ аға оқытушысы

Ә. Кекілбаевтың «Баллада повестеріндегі» фольклорлық дәстүр

Мақала А. Кекілбаевтың фольклорлық дәстүрлі прозалық шығармаларын зерттеуге арналған. «Баллада повестерінде» суреткердің Орталық Азия түркі халықтарының фольклорлық аңыздарына негізделген, мұндай шығармалар жазушы шығармаларының бір элементінің құрамы болып табылады. Повестегі шиеленіскен драматизм, сюжетті коллизиялар, образды жүйенің ерекшеліктері, кейіпкерлердің типтенуі, баллада жанрының негізгі белгілерін құрайды. Жазушы өз шығармаларының басты міндеті ретінде халықтық шығармаларға тән фольклорлық бейнелегіш амал-тәсілдер: психологиялық параллелизм, метафоралар, эпитеттер еркін қолданады.

Кек алу, өлім, қорқыныш, үрей, жалғыздық, түс көру уәждері повестердің ырғақтық, әуендік негіздері мәтінде нәзік иірімдер арқылы бір-бірімен астасып, байланысып жатады. Уәждеме құрылымы тек қана композициямен ғана емес, шығарманың идеялық міндеттерімен бірге мағыналық күш-қуат алып жатады.

Шығармадағы фольклорлық элементтер повестің көркемдік алғышарттарын құрай отырып, терең мағыналы философиялық мазмұн тудырады, моральдық-этникалық мәселелердің бірі ретінде жаңа сипаттарға ие болады.

Кілт сөздер: повесть, баллада, халықтық шығарма, фольклорлық дәстүр, сюжет, аңыз, хикая, уәждеме.

Summary

Ulbolsyn Abisheva - The Doctor of Philology, the professor
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan, **Gulnara Kakisheva** - Senior lecturer
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty Kazakhstan
Folk traditions in "The Tale of the ballad" Abish Kekilbaev

This article examines folk traditions in Abish Kekilbaev's prose. The "ballad stories" include folk legends of the Central Asia peoples. They are being the constituent elements of the writer's works. The dramatic stories, the image system, the type characters convey to novels the features of ballad genre. Accordingly his artistic goals writer use psychological parallelism, metaphors, epithets, characteristic of popular works inherent to the folklore style.

The frequent motives of revenge, death, despair, fear, loneliness, freedom, dreams bind text in whole. They are become rhythmic melodies of the writer's stories. The motive system affects not only the composition but it serves also the ideological objectives in the works. Folklore elements give an artistic perspective stories, they are deepening philosophical content of the prose and containing the moral and ethical issues.

Key words: story, ballad, folk art, folk traditions, story, legend, motive.

УДК 821. 512. 122 – 3:39

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАР ПРОЗАСЫНДАҒЫ ИДЕЯЛЫҚ-ТАҚЫРЫПТЫҚ ІЗДЕНІСТЕР (ӘҢГІМЕЛЕР МЕН ПОВЕСТЕР БОЙЫНША)

А. Базарбаева - *Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистранты*

Мақалада тәуелсіздік жылдар прозасындағы идеялық-тақырыптық ізденістер сөз етіледі. Өнердің қай саласы болмасын уақыт өте келе сапалық құбылыстарға ұшырап, даму өрбу нәтижесінде түрлене, бұтақ жая түсетіндігі тәрізді көркем әдебиет мазмұндық-идеялық сапаларының дамуымен қатар формалық жағынан да жетілу процесін бастан өткереді. Тәуелсіздікті алғаннан кейінгі жылдардағы қазақ прозасындағы әңгіме, повесть жанрлары өзінің тақырыптық-идеялық тереңдігі, эстетикалық көркемді жағынан өзіне дейінгі әдеби жемістерін жан-жақты игергендігін байқатты. Кешегі тоталитарлық кезеңді басынан өткеріп, бүгінгі демократиялық қоғамда өмір сүріп жатқан ел өміріне шағын жанрдың түрі повесть пен әңгіме сыншылдық тұрғыдан келе бастады. Өтпелі кезеңнің бел қайыстыратын ауыртпалығы мен қоғамға жан-жақты қаумалап енген өзгерістері жаңалыққа тез бой алдыратын, ұшқыр жанрлар әңгіме мен повесть назарын бірден өзіне аударғаны мақалада қарастырылған.

Түйін сөздер. Тәуелсіздік жылдары, рухани мұра, проза, идеялық-тақырыптық ерекшеліктер, әңгіме, повесть.

Тәуелсіздік жылдары – туған әдебиетіміздің ілгері қарай қадам жасаған сәтті кезеңі. Сол себепті қазіргі қазақ әдебиеті аясында әңгіме мен повесть жанрларында өзіндік дара қолтаңбасымен ерекшеленген шығармашылық жолындағы көркемдік ізденістерін танып, таразылап, оларға терең бойлап, ғылыми-зерттеу еңбектері тұрғысында баға беру бүгінгі заман талабы екені даусыз. Қазіргі қазақ прозасының дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік өзгерістері мен құбылыстарын бейнелеуде, соған лайық алуан қырлы адам характерін жасауда үлкен табыстарға жетуі. Қазіргі қазақ прозасының

адамның жан әлеміне үңілумен, адамның ішкі дүниесінің нәзік иірімдерін сөз етумен, адам болмысына назар аударуымен ерекшеленуі. Қазақ қаламгерлерінің адам бойындағы мінез-құлық адамгершілік қасиеттері терең ашуды мақсат ете отырып, шығармашылық тың ізденіске баруы. Қазақ прозасының дамып, өсуіне, көркемдік, идеялық-эстетикалық тұрғыдан өрістеуіне қазақ қара сөз өнерінің бастау бұлағы болған М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Б.Майлин, С.Мұқанов және т.б. шығармашылығы, сондай-ақ дүниежүзілік әдебиетте болып жатқан жаңалықтардың, көркемдік ізденістердің тигізген әсер ықпалы. Ғылымның дамуы мен техниканың өрістеуінің адам өміріне тигізген әсері жазушылар шығармаларына негіз болып, әдебиет айдынына жаңа кейіпкерлердің келуі. Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әңгімелері мен повестерінің көркемдік деңгейін көтеруге М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Б.Нұржекеұлы, Қ.Түменбай, сынды қаламгерлер үлес қосты.

М.Мағауиннің тәуелсіздік жылдарда жазылған әңгімесінің бірі – «Салах-ад-Дин». Жазылуы тосын, ерекше әңгіме. Әңгіме атақты тарихшы Шейх Әбубәкір ибн Мұджаһид әл Бағдадидің «Ғақылия» кітабында баяндалатын Салах-ад-Дин сұлтанның Бұқарадан Бағдадқа оқу-білім іздеп бара жатқан жазықсыз мұсылман баласын азаптап өлтірген Зеңгі деген әскер басын өлім жазасына кескені туралы ғибраттан басталады да, белсенді революционер, академик, коммунистік партияның ардагері, ісімен де, сөзімен де жаңа тарихты жасаушы Бектеміс Ақпанбетовтің «Қазақстандағы Кіші октябрь» атты екі томдық мемуарында баяндалатын оқиғаларға ұласады.

Қазіргі жаңа заман, жаңа сана сезім, жаңа философия мен психологизмдер пайда болып, бүгінгі өмірге жаңаша көзқарастар туындады. Сол себепті қазақ әдебиетінде де жаңаша шығармалар шығарылууда. Осындай тың әңгімелері мен, повесть, романдарымен көзге түсіп жүрген аға буын қаламгері Қ.Жұмаділовтың шығармалары жайлы болмақ. Қаламгердің әрбір шығармалары оқырман назарынан тыс қалған емес. Қаламгердің тәуелсіздік жылдарында жазылған бірнеше әңгімелері жарық көрді. Мәселен «Жемдеген қырғауылдар», «Құдайдың үйі», «Бір ғана ғұмыр», «Дөңгеленген дүние-ай», «Тіленші», «Бұқарбайдың бұқасы» секілді әңгімелерінің негізгі өзегі де бүгінгі күннің оқиғалары, кейіпкерлері де жаңа заманның адамдары. «Бір ғана ғұмыр» әңгімесіндегі жазушы Әділ Тазабеков, «Жемдеген қырғауылдар» әңгімесіндегі аудан әкімі Нұрсаған Бектұрғановтың, «Құдайдың үйі» әңгімесіндегі молданың, «Бұқарбайдың бұқасындағы» кәсіпкер Бұқарбайдың іс-әрекетін суреттеу арқылы жаңарған қоғамның сипатын, тыныс-тіршілігін, кескін-келбетін ашып көрсетеді. Қоғамды жаңартып қоймай, сол қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдардың мінез-құлқын, тірлігін, жан дүниелеріндегі өзгерістерді де дәл, шынайылықпен суреттей білген. Қаламгер шығармаларындағы жаңалықтарды осы қырынан кездестіреміз. Енді Жұмаділовтың «Бір ғана ғұмыр» әңгімесін талдауға келер болсақ, сюжеті былай беріледі: бас кейіпкер жазушы Әділ Тазабеков қала өмірінің тіршілігінен шаршап, бір жағынан денсаулығының сыр беруіне байланысты, Алматы маңындағы бір санаториге келіп жайғасады. Дәрігерлердің де жүйке жүйесінің жұқарғандығын айтады, сөйтіп Әділ таза ауамен тыныстап, демалуды жөн көреді. Осылайша бірнеше күндік демалыста кейіпкер біраз оқиғаларды бастан кешіреді. Әңгімеде санаторий өмірімен, ондағы алуан қырлы, мың сырлы оқиғалармен байланыстыра айтылады. Әңгіменің ең басты кейіпкері Әділ Тазабеков бейнесімен сомдаған. Әңгімені оқи отырып, Әділдің ақ көңіл жан, ашық мінезді жан екенін көруімізге болады. «Бір ғана ғұмыр» әңгімесінде оқиғалардың бірінен-бірі өрбіп, белгілі бір шегіне жеткен соң, шешімін тауып, заңды аяқталып отыратыны ерекше көңіл аудартады. Бірде ол таңғы ас ішкелі отырғанда, жетпіс бестегі қарт, отыз бестегі келіншек, он жасар ұл келіп үстелдес болады.

Тәуелсіздік кезінде жаңғырған көркем ойдың кезекті көрінісін көрсете алатын повестердің бірі – Қ.Түменбайдың «Түрмедегі торғай» повесі [6, 80-97 б]. Мамандығы нейрохирург жас дәрігер Есенбай ауруханада жатқан науқас Әйтшуовтың миына операция жасамақ болады. Мемлекет қамқорлығындағы денсаулық сақтау мекемелерінің жағдайлары төмендеп, бюджеттен тарығып тұрған уақыт. Бірақ адамның денсаулығы оған қарамайды. Науқастарға ем қону үшін азды-көпті ақшаның әрқашан да қажет екендігін басынан өткізгендер білуі тиіс. Науқас Әйтшуовтың денсаулығын қалпына келтіру үшін ауруханадан бөлінген дәрі-дәрмектен тыс тағы да дәрі керек. Оған қаржыны науқастың өзі төлемесе, жағдай көтермейді. Дәрігер осыны айтқан кезде операцияға дайындалып жатқан сырқат келісіп, қалған дәріні өзі алмақ болады. Бірақ артынан ойланып, ол дәріні өзі таба алмайтынын, ақшасын берсе, дәрігердің өзі табуға көмектескені жөн болатынын айтады.

Тәуелсіздік тұсында жазылғанымен, Қуандық Түменбайдың тағы бір шығармасы «Ұры» повесінің оқиғасы оқырман назарын сонау кенес заманындағы ауыл өміріне алып келеді. Ұлтарак есімді ұры қалт-етіп күнін әрең көріп жатқан Алтынай кемпірдің жалғыз сиырын ұрлап, сойып алады. Және жай емес, үйленіп жатқан інісінің тойына арнап сояды. Інісі Медет ағасының бұл арам әдетін сезсе де,

қарсылық көрсетуге, наразылық білдіруге дәрменсіз. Ұрланған сиырдың басының колхоз бастығы Мэлс Байболовтың алдына тартылуы да оны таң қалдырмайды. Ақ көңіл, адал пейілді Медеттің ішкі есебі өзінде. Оның мақсаты - өзі еңбек етіп жүрген колхозға келген жаңа машинаның біріне ие болу.

Кеңес өкіметі кезінде жазуға тиым салынған шығармалар, тәуелсіздігімізді алып, көк туымыздың желбіреген тұсында жазыла бастады. Соның бірі желтоқсан оқиғасына қатысты туындылар. Осы желтоқсан оқиғасына байланысты қалам тартқан аға буын өкілінің бірі Қ.Түменбай. Қ.Түменбайдың «Қобыз мұңы» атты әңгімесі желтоқсан оқиғасының жүріп жатқан уақытын бейнелеген. Он тоғыз жасар жігітті жалған жаламен өлім жазасына кескен қанды қолдардың өз перзенттеріне берген жеңілдіктері бір оқиға үстіндегі бір-біріне қарама-қарсы тағдырлардан хабар береді.

Қазақ прозасының тақырыптық деңгейі кеңіп, кеңестік жүйе кезіндегі жазылмақ түгілі айтуға болмайтын жабық тақырыптарға қалам тарту мүмкіндігі туды. Алдымен, халқымыздың ұлттық танымын, рухын көтеретін, өткеніне көз салған тарихи романдармен қоса қазақы ұлттық мінезімізді, салт-дәстүрімізді әспеттеген әңгіме, повестер пайда болды.

Қоғам дамуындағы өзгерістер адам санасының өмір сүру салтына, түсінік-нанымына қаншалықты әсер етсе де, ешуақытта өзгермейтін заң бар. Ол халықтың рухани байлығы, адамның рухани құндылықтарының өзіндік бітім-болмысы. Әрине, ол басынан өткен әрбір кезең оның әдебиеті мен мәдениетіне әртүрлі сапалық өзгерістер әкелуі мүмкін. Бірақ оның ішкі мазмұны мен ұлттық ереушелігін өзгерте алмайды. Ал адам бойындағы рухани құндылықтардың өзгеру-өзгермеуі әр адамның өзінің ерік-жігеріне байланысты. Қоғаммен бірге келген әрбір тың жаңалық өзгерістерді әрбір адам өзінің қабылдайтыны белгілі.

Түркі халықтары арасында көп айтылып келген осы аңызды Бексұлтан Нұржекеұлы әңгімесіне арқау еткен. Тарихи аңыздағы атты сұрату, ханымын сұрату, жер сұрату және де атты, ханымды беріп, жер сұрағанда соғысқа аттануы шығармада өзгеріссіз берілген.

Басқа қаламгерлер секілді Б.Нұржекеұлы да түс көру эпизодын жоғарыда аталған әңгіме сюжетіне арқау етеді. Жазушы әңгімеде коданыс тапқан түс көру тәсіліне ерекше көңіл бөледі, шығарманың көркемдік әлемінің ең бір құнды қасиетіне айналдыра біледі. Және де оған үлкен философиялық, әлеуметтік, психологиялық мағына береді.

Жалпы, жазушының тек өзіне тән дара стилінде ер мен әйелдің арасындағы асыл сезімді айнытпай, суытпай бейнелеу басты мақсат болып табылады. Оның кез-келген шығармасында махаббат мәселесі алтын арқау болып тартылып, қоғамдағы қилы әлеуметтік тартыс барысында ашылып, күллі көркем дүниенің жұлын-тұтасын ұстап тұрады.

Жаңа дәуірдің жаңа мазмұн әкелетіні – әдебиеттің бұлжымас заңдылығы болса, көркем әдебиеттің оның табиғатына сәйкес жаңа формада бейнеленуі де заңдылық. Алдымен кешегі кеңестік замандағы идеология келмеске кетіп, шығармашылық еркіндік, ой тәуелсіздігі орнады. Қазақ прозасы айтар ойының ауқымдылығымен, психологиялық тереңдігімен, көркем образдардың кеңдігімен, сан алуандығымен ерекшеленді. Прозада түрлі тенденциялар, алуан әдеби дәстүрлер мен ағымдар табиғи үйлесті.

Тәуелсіздік жылдары қазақ прозасы шағын жанр түрлік, формалық жағынан да жаңарып, жасара түскендей. Шығармалардың көпшілігінде оқиға қуалап, қызыл сөзділікке салынып кетпей, адамның ішкі жан дүниесіне бойлап, ой-санасындағы өзгерістер мен құбылуларды аша түсуге деген құлшыныс байқалды. Әрине, жаңашылдық, түр, көркемдік әдіс-тәсілдерді жетілдіре түсуге талпынушылық, жаңа өрістер іздеу, түрлі эксперименттер жасау, шығармашылық ізденістерге бару, дәстүрсіздікке ұрыну емес, қайта сол дәстүрді байыту болмақ.

Тәуелсіздік – қоғамда тараған жалпы ортақ түсінік бойынша эстетикалық емес, саяси санат. Ғалымдар тоталитарлық жүйе ретінде анықтап жүрген кеңес дәуірінде эстетикалық құндылықтардың барлығы да, соның ішінде көркем әдебиетіміз де саяси ұстанымға бағынып, соның бір қуатты да оңтайлы құралына айналып қалғаны белгілі. Қоғам өмірінде еркін тыныс, соны леп енгелі жазушыларымыз өздерінің идеялық бағыттарын осы тәуелсіздік рухы тұғысынан қайта құрып, адам қоғамына не толғантады, деген мәселенің легіне ілесуге ұмтылыс жасап жатты. Бұл үрдіс осы кезең ішіндегі қазақ повестерінің де мазмұнына тиісінше көрініс таба бастағаны байқалады.

Тәуелсіздік әдебиетке көз жібере отырып, сөз өнерінің келешегіне де бір уық көз тастамасқа болмайды. Қазіргі қаламгер ағаларымыз не жазып жатыр, әдебиеттің бет алысы қандай? Міне, осы мәселеге де тиісті көңіл бөлінуі керектігі түсінікті. Өзінің шеберлігімен, дарындылығымен көзге түсіп жүрген жас қаламгер Дидар Амантайдың «Мен сізді сағынып жүрмін» атты повесіндегі көркемдік шеберлігі жөнінде, сөз қозғалмақ.

Дидар Амантай шығармашылығы жайында З.Серікқалиұлы, Ө.Бөпежанова, Т.Әсемқұлов, Б.Майтанов, т.б. көрнекті сыншы, әдебиеттанушылар арасында бірнеше пікірлер айтылып жүр. Солардың бірі Зейнолла Серікқалиұлы: «Дидар Амантайұлы, сөз жоқ, диалогқа әбден ысылып қалған. Езіп отырып алатын мылжың әңгімелер емес, астармен, емеурінмен көп нәрсені ұқтыра салатын сауатты қайырымдар жеткілікті-ақ» [27, 148 б] деп жазушы шығармаларына әділ бағасын берді.

Дидар Амантайдың тәуелсіздік жылдар жазылған тағы бір әңгімесі «Ештеңе жазылатын емес». Бұл әңгімеде рухани жадаулық, жалғыздық, мағынасыздық мәселе көтерілген. Бұл бүгінгі қоғамның ащы дерті екені аян. Сондықтан да жазушы осы мәселелер төңірегінде ой өрбіткен. Әңгіменің басты кейіпкері жас жазушы Дияр.

А.Кемелбаева осы аталған «Ағаш үй» шығармасының баяндау жүйесі әрекет пен қиял, мақсат пен күйінішті, ауыр мұңның азапты арпалысын қазақ прозасы үшін жаңа құрылымдық ажармен бейнелейді. «Ағаш үй» әңгімесінде жазушы тілі бейнелеу құралдарына, эпитеттерге, метафораларға бай. Эпитеттер де экспрессивті мәнге ие: ғажап, қара көздері, оюлы сандықшалар, сұр аспан, момақан өңінен т.б. эпитеттердің стилистикалық жүгі бар. Эпитеттерді қолданушылық А.Кемелбаева стиліне тән. Жаңа жер ашқан теңізшідей, жаңа туған нәрестедей, отша лапылдап жанған, қара мәрмәрдан қашалғандай, жұдырықтай жүрегі т.б. теңеулер ерекше функцияға ие.

Жазушы қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Сондықтан көркем әдебиетте қоғамнан тыс тумайды. Тәуелсіздік, нарық қоғамы жазушыларға сан-алуан тақырыптар ұсынып жатыр. Тек, оны әр қаламгер өз көкірек көзімен тани алса керек. Ендігі айтпағымыз, Асқар Алтайдың шығармашылығы жөнінде болмақ. Бұл есімнің бүгінгі қазақ әдебиетінде өзіне лайық орнын ойып алғаны рас. Алтай Асқар қазақтың шұрайлы тіліне жөргегінен жарыған жазушы. Асқар Алтайдың соңғы жазылып жүрген шығармашылығы қаламгерлер арасында үлкен пікір-талас тударып жүр. «Түсік» әңгімесі сөз жоқ, формалық жағынан үлкен дайындықпен жазылған әңгіме. Басталуының өзі өте күрделі шығарма екендігін аңғартады.

Нағыз жазушы уақыттың құлы болмақ емес. Әдебиет ілкідегі ізгі көркемдік мұратынан жаңылған жоқ. Көркем әдебиет – өміршеңдікке талпыныс. Жазушылықтың серті де сол – өлмес пішінге, реалды мәңгілікке ұштасу. Абай да, Мұхтар да кең бауырын кеңістікке төсей алғандардан. Оралхан мен Асқар да кеңістікте еркін шаба білгендерден. Ал Роза Мұқанова сол кеңістіктің саумалын қарпып жұтқандардан. Жұпарға бөккендерден.

Қазақстанның тәуелсіз, егеменді ел болуы – біздің жаңа тарихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке келуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз. Жалпы ұлтпен, ұлт мәдениетімен бірге қайшылықты жолдан өткен біздің әдебиетіміздің тарихы да осындай талғаммен қайта қарауды керек етеді.

Резюме

Базарбаева А. магистрант КазНПУ имени Абая

Идейно-тематические особенности прозы в годы независимости (рассказы и повести)

В этой статье рассказывается о прозе годах независимости и идеально-тематическом исследований. Любое направление в искусстве пройдя время подвергается качественным изменениям, изменяется в результате развития, художественная литература наряду с развитием качества и идеи проходит процесс развития формы. Казахская проза в жанре рассказа и повести после независимости показала, что она владеет литературными плодами тематическо-идейном плане своей глубины и эстетики. Жизнь общества прожившей вчера тоталитаризм, а сегодня проживающая в демократическом обществе начала вникать повесть и рассказ в критической форме. В статье рассмотрены стороны повести и рассказа которые обратили на себя внимание, потому что в них рассказывается о переходном периоде когда общество переживало трудные времена, когда на него обрушились со всех сторон изменения и новшества.

Summary

Bazarbaeva A. Abai Kazakh National Pedagogical University undergraduate

The idea of prose independence and thematic search (short stories and novels)

This article describes the prose's independence and the ideal-case studies. Any direction in the art of passing time undergoes qualitative changes, changes as a result of development, fiction along with the development and quality of ideas is in the process of development of the form. Kazakh prose in the genre of the story and the novel showed after independence, that it has literary products of thematic-ideological terms of its depth and aesthetics. Society has lived

totalitarianism yesterday, and today lives in a democratic society understand beginning of the story and the story in a critical manner. The article deals with the part of the story and the story that drew attention to themselves, because they told about the transition period when society was experiencing difficult times, when attacked from all sides changes and innovations to it.

УДК 82:801.6;82-1/-9

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ХАРАКТЕРА ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ

Б.К. Базылова - к.филол.н., доцент КазгосженПУ

Исследование концепции характера человека, сложившегося в литературе способствует пониманию причины дефицита морали и духовности, которые приобретают сегодня актуальное значение.

Человек в историческом романе выступает как субъект истории, как основной способ саморазвития жизни.

Художественную концепцию характера исторической личности мы рассмотрим на примере романа современного казахского писателя Мухтара Магауина «Смутное время». Писатель, создавая характер исторической личности, опирается не только на факты давно минувших времен, но и изучает конкретный социальный тип личности, выражающей характерные особенности исторической действительности. При этом важную роль играет видение художника с точки зрения сегодняшнего дня. И эта позиция вносит коррективы в дальнейшее развитие и развертывание внутренних закономерностей художественного образа.

Ключевые слова: авторская концепция, характер исторической личности, художественный образ, принцип изображения

История литературы - это история изображения человеческого характера. Каждому историческому периоду присуща определенная концепция человека, чем и объясняется многообразие содержательных сторон художественного характера. И в зависимости от своей идейно-художественной концепции писатель выявляет и акцентирует определенные грани существования человека. Поэтому изображение человека - это основной объект художественного произведения, а проблема характера исторической личности - одна из важнейших проблем для романа о прошлом.

Создавая художественную концепцию человека в историческом романе, Мухтар Магауин одновременно создает и концепцию истории. Писатель с исторической достоверностью и художественной правдивостью воссоздает целостную структуру личности с ее философско-социальным и нравственно-духовным миром в сложных диалектических связях с эпохой. Ораз-Мухамед всей своей деятельностью на Руси, глубоко веря в идею дружбы и братства, призывал народ к единству мнений с другими народами. Союз с более цивилизованным государством должен был помочь казахскому ханству отстоять свою независимость и прийти к прогрессу.

Художественный характер несет в себе интегрированное понятие личности с реальными и вымышленными оттенками человеческой природы и жизнедеятельности, он всегда богаче и содержательнее, чем любой яркий прототип или индивид. Именно в этом заключается невероятно трудная и многогранная работа писателя в создании художественных характеров. “Возникающий художественный характер, - пишет С.Г.Бочаров, - это не просто обобщенный, “типизированный” реальный жизненный характер, - это новый характер, подобный реально существующим. Обобщение и познание здесь идет другим путем, чем это бывает, когда человеческими характерами занимаются соответствующие науки - психология и социология” [1, с.316]

Многогранную личность главного героя романа автор раскрывает как исторически обусловленную совокупность ярких человеческих свойств - нравственных, психологических и социальных черт. Характер Ораз-Мухамеда развивается, движется и обогащается в самых разных жизненных ситуациях, обнаруживая новые грани. Писатель изображает факты из жизни героя романа, жизненные конфликты, выделяя наиболее существенное, концентрируя внимание на главном, наиболее важном, чтобы дать яркое представление о характере казахского султана в полном соответствии с принципом историзма. Правдивое отражение главных фактов и событий играет важную роль в определении художественного значения романа. Подлинный историзм находит свое выражение в художественно осмысленной взаимообусловленной связи между историей и человеком. Академик С.С. Кирабаев основную концепцию романа, его идейную силу измеряет глубиной и действенностью раскрытого в произведении характера [2, с.18].

Несмотря на индивидуальную исключительность, Ораз-Мухамед - характер типический, и образ его в романе многогранен. Герой показан в различных ситуациях - в сражениях, на царских приемах, среди друзей и противников, в общении с любимыми женщинами. Образ казахского султана создан в полном соответствии с исторической правдой. Он показан как одаренный, гуманный, пытливый человек с характером мужественным, импульсивным, волевым, благородным. Ораз-Мухамед - человек своей эпохи.

Художественная концепция личности представляет эволюцию мировоззрения человека. Писатель в процессе творческого воссоздания личности изображает человека не догматически, а в развитии, на фоне изменений среды его обитания. Художественная концепция личности приводит в движение всю систему образов в произведении, определяет его жанр, сюжет и композицию, а художественная интерпретация фактов органически связана с принципом историчности. Писатель эстетически оценивает образ главного героя, стремится определить его место в истории. Герой романа - сын своего народа, внесший весомый вклад в историю казахской нации, сыгравший исторически-прогрессивную роль в сближении родного народа с русским. Воссоздавая историю общества в развитии со всеми ее прогрессивно-политическими сдвигами, романист одновременно воспроизвел и ту реальную историческую основу, с которой было связано становление и развитие личности казахского султана. Автор, обращаясь к исторической теме, выбирая период смуты социально-исторического развития народа, события эпохи отображает через судьбы людей. Эти люди, с их конкретными социальными и индивидуальными особенностями становятся своеобразным эстетическим материалом для выражения духа времени.

Воссоздавая историю казахского и русского народов в развитии, писатель воспроизвел и ту реальную историческую обстановку, с которой было связано становление личности Ораз-Мухамеда. Писатель поставил своей задачей всесторонне показать через образ казахского султана его эпоху, характер общества. Образ исторической личности стоит в центре сюжета романа и в целом обусловлен самим ходом истории, который может быть показан ярко и убедительно лишь через судьбу отдельных людей - героя романа и других представителей его поколения.

Образ Ораз-Мухамеда - один из драматических в системе образа. Драматизм создается сложностью характера героя и сложностью тех обстоятельств, при которых он развивается.

Стремление писателя к исторически достоверному воспроизведению эпохи обусловлено задачей отбора фактического материала, который М.Магауин использовал при работе над романом. В отборе материала, касающегося жизни Ораз-Мухамеда, всего его облика, четко прослеживается стремление художника выделить лишь те явления или черты исторической личности, которые были характерны для него как выразителя прогрессивных тенденций того времени. "История заставляет людей совершать самые разнообразные и далеко не всегда характерные поступки, а литература - только характерные. Поэтому писатель вводит в произведение не всякую историю, не всякую жизнь, подтверждающие его правоту факты, из истории и жизни", - пишет А. Белинков [3, с.161].

В романе факты служат важным источником для определения эволюции характера, раскрытия внутреннего мира исторического персонажа. Мухтар Магауин в роман вводит не всякие факты. Они писателем отбираются в зависимости от поступков, психологии героя, его места в общественной жизни, функции, выполняемой героем в произведении. И в процессе интерпретации исторических фактов автор исторического романа проявляет свое отношение к герою. Изображая исторические события, отбирая факты, характеризующие эти события, писатель по-своему объясняет их.

При раскрытии психологии исторической личности факты играют огромную роль в изображении черт характера этой личности. Однако и сами исторические факты, переходя в ткань произведения, подвергаются художественному изменению. В историческом произведении художественное воссоздание фактов и образов - главная задача, стоящая перед писателем. Обработка исторических фактов с присущей каждому художнику индивидуальностью - это проявление художественной интерпретации. Писатель как бы воскрешает историю, связывает идеалы прошлого с закономерностями жизни того общества, в котором он живет.

Если о жизни Ораз-Мухамеда в России сохранились какие-то документальные свидетельства, то сведениями о его судьбе на родине, за исключением его родословной, М.Магауин почти не располагал. К историческим документам, отражающим жизнь и деятельность Ораз-Мухамеда, романист подходит критически, выявляя отдельные достоверные штрихи и творчески их преобразуя. При сличении противоречивых документов историческому романисту необходимо, как писал А.Толстой выработать "особое историческое "чутье", которое развивается практикой" [1, с.496].

На эту специфическую трудность художественного осмысления фактов в работе над историческим романом обращал особое внимание и С.Злобин: “стоит громадных усилий от варианта к варианту работать над отбором фактов, заменить буквальную точность факта обобщенным художественным образом, хронологическую последовательность событий заменить трансформированным сюжетным построением, придавая всей книге облик и сущность исторического романа” [5, с.53].

Историческая личность и проблема ее образа занимают особое место в произведении М.Магауина. В начале романа Ораз-Мухамед предстает семнадцатилетним юношей. Автор фактически прослеживает весь его жизненный путь, начиная с триумфального периода - избрания Ораз-Мухамеда преемником казахского хана Теуеккеля. Хотя все эпизоды, отображающие жизнь Ораз-Мухамеда до события в Тобольске, безусловно, являются авторским вымыслом, тем не менее они служат раскрытию характера султана, изображению становления его личности. Совет в Созаке становится исходным моментом в судьбе Ораз-Мухамеда, на которого была возложена великая миссия - преемника казахского хана. Магауин воссоздает процесс формирования и совершенствования характера под воздействием обстоятельств, дополняя его эволюцией мировоззрения в соотношении со временем, отчего художественная передача диалектики характера приобретает полноту и завершенность. Если изменение обстоятельств воздействовало на характер Ораз-Мухамеда, то с изменением времени изменялось его мировоззрение, отношение к жизни, понимание происходящего. Писатель ярко описывает то сильное впечатление, какое производит на Ораз-Мухамеда белокаменная Москва, нравы его жителей. Он осознал свое новое положение: “... стараясь понять этот новый для него окружающий мир, постигнуть его душой. Пленником себя он больше не ощущал, он ясно чувствовал, что вся будущая его судьба зависит лишь от двух человек во всей этой громадной стране: белого царя Федора Иоанновича и главного визиря Бориса Годунова” [6, с.329].

В романе писатель показал становление личности Ораз-Мухамеда. Здесь существенную роль играет психологически углубленное изображение его внутреннего мира. В образе героя романа социальное и личное неразрывны, социальное проступает в личном, преломляется через личное восприятие героем жизни, и в то же время народные проблемы определяют его настроение и чувства. Отношение Ораз-Мухамеда к социальным событиям, житейским, бытовым фактам и фактам его личной жизни по-разному эмоционально окрашено и создает представление о богатстве внутреннего мира героя. Юный годами Ораз-Мухамед постепенно, вникая в суть житейских проблем, стал осознавать свою роль как правителя. И когда он понял, что он не просто один из многих султанов, а глава народа, на душе у него сделалось как-то стыло. Ему по молодости лет присущи человеческие слабости: он мог быть язвительным, яростным. Ораз-Мухамеда охватывает ярость, когда он выслушивает беков, столь прямолинейно и требовательно говоривших с ним. Молодой султан ведет смелую борьбу против изворотливых и надменных биев, активно отстаивая свою позицию. На помощь ему всегда приходит его бабушка - мудрая Азь-ханум: ты сначала сумей владеть тем, что имеешь, говорила она. По ее совету, объезжая свой народ, он понял, что не одинок, нашел близких по духу людей. Мы видим постепенное возмужание героя.

Раскрывая роль социальной среды, психологических и правовых аспектов личности, М.Магауин в изображении формирования характера не меньшее значение придает духовному величию героя - его способности (мечтал вернуться на родину отцов, страдал от потери близких родных) сделать правильный выбор, отвечающий интересам личности и общества. И в его речи выражается позиция глубокомыслящего человека.

Характер главного героя раскрывается в романе прежде всего через его восприятие окружающего мира, через взаимоотношения с другими людьми. Художественно ярко и жизненно конкретно показаны писателем встречи Ораз-Мухамеда с беками и простым народом. У султана крепнет убеждение, что самый верный способ понравиться бекам - держать поводья в руках покрепче да натянуть посильнее, что сила всякого властителя - в разобщенности беков. Но, пройдя ряд жизненных испытаний, возмужав и окрепнув духовно, он понял, что сила и значение народа - в доблести его воинов.

Ставя своего героя в положение реального лица, Мухтар Магауин заботится о том, чтобы поведение персонажа соответствовало его характеру, служило его раскрытию. Эпизод встречи Ораз-Мухамеда с Лжедмитрием имеет большое значение в воссоздании характера касимовского хана. Острый ум, нравственная чистота позволили Ораз-Мухамеду понять низменность природы очередного

царя, при виде которого он почувствовал, как по спине пошел озноб. Художественно ярко и жизненно конкретно показаны писателем встреча казахского султана с предводителем восставших Иваном Болотниковым. У Ораз-Мухамеда крепнет убеждение, что в этой войне, когда на чашу весов брошены вопросы жизни и смерти, чести и бесчестия, не осталось места не только жалости, но и сомнению.

Исследование художественного характера в литературе связано с проблемой осмысления национального характера. Черты национального характера определяются в историческом процессе и в различных формах общественного сознания. Авторская концепция героя в романе представлена в изображении реальных исторических событий, она также обусловлена своей конкретной национальной принадлежностью. Характер Ораз-Мухамеда - продукт социальной среды и жизненных обстоятельств, а также явление национально определенное. Пристально, скрупулезно рассматривая постепенное накопление новых качеств в характере и психологии главного героя романа, М.Магауин обобщает в этом образе явление времени. Узнавая в казахском султани знакомые черты национального характера, как благородство, мужество, доброта, мы замечаем здесь и новые грани. Пафос характера Ораз-Мухамеда определяет поиск смысла жизни, идеи прогресса и цивилизации. Вокруг Ораз-Мухамеда живут и действуют люди, олицетворяющие лучшие духовные качества народа. Это умный и образованный Кадыргали Жалаир, своенравный и смелый Абалак султан, красивая и гордая Айшешек-бегим, мужественная и великодушная Дильшат-ханум, мудрая бабушка Азь-ханум, настойчивый в делах Кул-Мухаммед.

Раскрывая формирование характера Ораз-Мухамеда, его мировоззрение, писатель показывает своего героя в действии, в установлении и развитии русско-казахских взаимоотношений. Такой подход к воспроизведению облика выдающейся личности являлся единственно верным, поскольку он дает возможность наиболее точно представить ее жизнь как отражение исторической эпохи. Внимание писателя обращено не только к внешним фактам и событиям из жизни Ораз-Мухамеда, но и к его внутреннему миру, его переживаниям и чувствам, связанным с образом родины.

Характер главного героя раскрывается не только в действии, но и в напряженных раздумьях о смысле жизни, о взаимосвязанности своей судьбы с судьбой далекой Родины, с жизнью нового для него народа.

- 1 Бочаров, С. *Характеры и обстоятельства // Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Образ, метод, характер.* – М.: Наука, 1962. – с.312-451.
- 2 Кирабаев, С.С. *Высокое назначение: Статьи, критические очерки.* – Алматы: Жазушы, 1985. – 352.
- 3 Белинков, А. *Юрий Тынянов.* – М.: Советский писатель, 1960. – 434 с.
- 4 Толстой, А. *полн.собр.соч. в 15 т. Т.13.* – 510 с.
- 5 Злобин, С. *Задачи романа // Вопросы литературы.* – 1965. - №9. –с.53-58.
- 6 Магауин, М. *Смутное время. Роман. Книга 2.* – Алматы, 1985. – 592 с.
- 7 Манжула, О.В. *Исторические романы Мэри Рено в контексте динамики жанра: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук.* – Екатеринбург, 2013 г. – 26 с.

Түйіндеме

Б.К. Базылова – ҚазмемқызПУ доценті, филол.ғ.к.

Тарихи қайраткердің көркем тұжырымдамасы

Адам табиғаты тұжырымдамасын зерттеу, әдебиет қолданыстағы адамгершілік және руханилық тапшылығы себептерін түсінуге ықпал етеді. Бүгінгі күні бұл өзекті болып табылады. талант, терендігі, әлемнің дәрежесі,

Тарихи романында адам өмірдің өзін-өзі дамуының негізгі әдісі ретінде, тарих субъектісі ретінде қызмет етеді.

Тарихи қайраткердің көркем тұжырымдамасын қазақ жазушысы Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран» романы негізінде зерттедік.

Тарихи қайраткердің тұжырымдамасын суреттей отырып, жазушы тек қана өткен дәуірден фактілері ғана зерттемей, сондай-ақ тарихи шындық тән ерекшеліктері білдіру тұлғасын нақты әлеуметтік түрін қарастырады. Жазушының көзқарасы өте манызды боп келеді. Бұл ұстаным көркем бейненің ішкі заңдарын одан әрі дамытуына өзгерістер енгізеді.

Тірек сөздер: автордың тұжырымдамасы, тарихи тұлға кейіпкері, көркем сурет, суреттеудің принципі

Summary

B.K. Bazylova

Character concept art historical figures

A study of the concept of human nature, existing in the literature contributes to the understanding of the causes of deficiency of morality and spirituality are becoming relevant today. The degree of talent, depth, world, selecting character and events, values on the writer depend and his creative success.

The man in the historical novel serves as a subject of history, as the main way of life and self-development in their attitude to themselves, to the people, the people, to mankind evidence of the identity of the history which it embodies and works for others.

The artistic concept of character historical figure we consider the example of the modern novel Kazakh writer Mukhtar Magauin "Time of Troubles." Writer, creating the character of a historical person, based not only on the facts of bygone times, but also examines the specific social type of personality expressing the characteristic features of the historical reality. An important role is played by the artist's vision in terms of the day. This position makes adjustments to the further development and deployment of the internal laws of the artistic image.

Keywords: author's conception of the nature of historical personality, artistic image, the principle of image.

УДК: 821.512.122.09

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КӨНЕ ТҮРКІЛІК БАСТАУЛАРЫ

Ж.Әлиева. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің PhD докторанты,
филология ғылымының магистрі, janat_25.01@mail.ru.

Ғылыми жетекші: **Ержанова С.Б.** – ф.ғ.д. ҚазмемқызПУ профессоры, esb72@mail.ru.

Мақалада қазақ әдебиетінің туып, қалыптасу тарихының ежелгі кезеңдегі негіздері қарастырылады. Адамзат өркениеті мен ақыл-ойының дамуына ерекше ықпал еткен көне түркілік мәдениеттің қазақ руханиятына, көркем ойлау жүйесіне тигізген әсерінің тарихи, гносеологиялық маңызы зор болғаны белгілі. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы замандарда Еуразия құрлығын тұтас жайлаған көне түркілік сақ, ғұн сияқты тайпалық одақтары мен V-VIII ғасырларда алып мемлекеттер құрған көк түріктердің ауызша тараған, тасқа қашалып жазылған көптеген әдеби жәдігерліктері қазақ әдебиетінің қалыптасуына тікелей ықпал етті. Көркем ойлау дәстүрі ортақ, әдеби тәсілдер мен пішіндік ұқсастықтар болғанмен, бұл үдеріс қазақ халқының өзіне ғана тән ұлттық әдебиетінің өсіп, өркендеуіне әкелгені тарихи шындық. Негізінен қаһармандық жыр үлгісіне құрылған бұл туындылар мыңдаған жылдар бойы қайта түлеп, жаңарып, әр дәуірдің тарихи шындығын суреттейтін көркем-деректік дүниелерге айналды. Мақалада қазақ әдебиетінің көне замандардағы негіздеріне байланысты түрлі ғылыми тұжырымдар беріле отырып, ұлттық әдебиеттің көне түркілік бастаулары сараланады.

Түйін сөздер: архетип, көне түркі, көркем ойлау, көркемдік дәстүр, дәстүр жалғастығы.

Қазақтың көркем ой тарихының негіздері мен тамыры тым тереңде жатқаны XX ғасырдың екінші жартысында ғана ғылыми дәлелденді. Оның генезисі мен архетиптік негіздері адамзат тарихы мен өркениетіне орасан зор өзгерістер әкелген орта ғасырларда (қайта өрлеу, ренессанс) ғана емес, көне түркілік дәуірде, тіпті біздің жыл санауымыздан да бұрынғы кезеңдерде жатқаны айқындалды. Белгілі әдебиеттанушы Н.Келімбетов «...Біз қазақ әдебиеті қайнар-бастаулары Түрік қағанаты (VIII ғасыр) тұсында өмірге келген «Күлтегін» және «Тоныкөк» жырларында жатыр деп келдік. Бұл пікір кезінде ғылыми тұрғыдан негізделген тұжырым еді. Алайда мұндай ғажайып жырларды жазуға үлгі-модель болған шығармалар бұрын бар ма еді деген сауал ұдайы ойда тұратын» [1, 3 б.] – деп, соңғы уақыттардағы түркология ғылымындағы соны жаңалықтар мен ғылыми ашылулардың осы сауалға жауап тапқанын айта келіп, «...Ежелгі түркілердің арғы ата-тегі саналатын сақтар мен ғұндар дәуірінің көркем сөз үлгілері: «Алып Ер Тоңға», «Шу» батыр, «Аттила», «Көк бөрі» және «Ергенекон» дастандарының жеке-жеке үзінділерін, фрагменттерін, сюжеттік оқиғаларын ұзақ жылдар бойы іздестіріп, тырнақтап жинап, белгілі бір логикалық жүйеге келтірдік» [1, 3 б.] дейді. Көне түркілік ғажайып көркем сөз жәдігерліктерінің өзіне үлгі бола алған осындай ежелгі қаһармандық дастандардағы түр, мазмұн, стиль мен көркемдік дәстүрлердің халқымыздың көркем ойлау қалыбының өн бойынан табылуы оны қазақ әдебиетінің бастау бұлағы, алғашқы негізі болды деген қорытынды жасауымызға әкеледі.

Қазақтың ұлттық әдебиеті біздің заманымыздан бұрынғы ежелгі түркілік және біздің жыл санауымыздағы VI-XIII ғасырларда жасаған көне түркілік әдеби дәстүрлер негізінде қалыптасып, дамыды дейтін болсақ, төл әдебиетіміздің тарихындағы түркілік көркемдік дәстүрлердің де, әр түрлі

бағыттар мен ағымдардың да шыққан тегін, түпкі тамырын сол дәуірлердегі түркі әдебиетінің тарихынан іздеген абзал.

Сондықтан сан ғасырлар бойы қалыптасып дамыған қазақ поэзиясының көркемдік негізі түркі өркениетінен бастау алады. Түркі халықтарының көне дәуірдегі жазба ескерткіштеріндегі атамекенді, тілді, салт-дәстүрлерді ардақтау сияқты тарихи сананың көрінісі өз алдына мемлекет құрып, ұлт болып ұйысқан қазақтың да қоғамдық, әлеуметтік тұрмысында із қалдыра отырып, мәдени, рухани жадының өзіне ғана тән ерекшеліктерімен дамуына ықпал етті.

Тарихта белгілі болғанындай ежелгі сақ пен ғұн сынды тайпалар VI-VII ғасырларда Түрік қағанатын құрып, бүгінгі түркі халықтарына ортақ діл, тіл, дін сияқты рухани құндылықтармен қоса этнографиялық, фольклорлық мұралар қазынасын қалыптастырды. Бұл үрдіс уақыт өте келе бірегей түркілік дүниетанымның қалыптасуына негіз болды. Түркітанушы ғалым Л.Н.Гумилевтің «Түрік мемлекеттігінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін орта теңіз мәдениеті мен қиыр шығыс мәдениеті бір бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Түріктердің қоғамдық тірлігі мен әлеуметтік институты тарихының күрделі түрлері қайран қалдырады: ...әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарсы қоятын, мұқият әзірленген дүниетанымның болғандығы таң қалдырады» [2, 41 б.], деген нақты деректерге негізделген пікірі осы тарихи-мәдени даму құбылысын толық дәйектей түседі.

Орхон-Енисей ескерткіштері аталатын көне жазбаларда Түрік қағанаты құрамында тіршілік еткен елдің өнер-білімі мен дүниетанымы, әр түрлі түркі халықтарының тарихы мен тағдыры, олардың өзара қарым-қатынастары, тынымсыз жалғасқан жорық жолдарындағы жеңістері мен жеңілістері, сүйініші мен күйініші, өкініштері, адамзат баласына үлгі тұтарлықтай ерлік, бірлік, отаншылдық пен намыс туралы түсініктері, салт-дәстүрі мен наным-сенімі, тәуелсіздік аңсары мен еркіндікке құштарлығы, сондай-ақ осы мақсат, мүддеден шығу жолындағы ұлы істері мен атқарған қызметтері баяндалған. Бұл жырлардың негізіне түрлі ру-тайпалардың басын біріктіру, материалдық және рухани жағынан нығайту, сыртқы жаулардан қорғану идеясы алынды.

Қазіргі кезде «түркі» терминінің ең көп тараған тілдік түсінігінің өзіндік белгілі негізі бар: көне түріктер сонау ғұндар дәуірінде кәметке жетіп толысып, III-V ғасырлардағы қысылтаяң қиын заманда анабиоз жағдайында болған дала мәдениеті, ізгі бастауларын жарқын дамытып, өмір тіршіліктің мәніне айналдырды. Яғни, бұдан біз қазақ әдебиетіндегі түркілік дүниетанымның туып, қалыптасуы ежелгі сақ, ғұндар дәуірінен бастау алатынын көреміз.

Қазақтың ұлт болып қалыптасуы мен «қазақ» этнонимінің пайда болу тарихы бұрынғы-соңғы ғалымдар тарапынан тарихи-деректік, этнографиялық, фольклорлық тұрғыдан аз қарастырылған жоқ. Әр кезеңде жасалған әр түрлі гипотезалардағы кейбір алшақтықтар мен көмескі тұжырымдарға қарамастан қазақ халқының ұлт болып қалыптасуы, дербес мемлекет болу тарихы біздің жыл санауымыздың XV ғасырына алып келеді. Осы тұста ел тарихының ұлттық әдебиет тарихымен ажырағысыз тығыз байланысты екендігін баса айту орынды болмақ. Бұл құбылыс ауыз әдебиеті ерекше дамыған қазақ сияқты көшпелі өмір салтын ұстанған халыққа тіпті жақын. Тарих тізбегінің белгілі бір кезеңінде өзіне ғана тән жазу дәстүрінен қол үзіп қалған халқымыздың шын әрі объективті тарихы осы ауыз әдебиеті үлгілерінде еді. Түркітанушы Л.Н.Гумилевтің өз кезінде ғылыми ортаны таң қалдырған әйгілі ғылыми-зерттеу әдісі шынайы тарихты жасауға тек хатқа түскен нақты тарихи дерек қана емес, әдеби, этнографиялық және археологиялық мұралардың да үлгі, дерек бола алатынын дәлелдеді. Ғалымның бұл әдісін әйгілі орыс әдебиеттанушысы, академик Д.С.Лихачев «Ғалымның қиял көзімен өткенді елестету арқылы, яғни реконструкция тәсілімен көп жәйттердің құпиясын ашуға болады. Ғылымда тек сирек кездесетін деректермен ғана шектеліп қалуға болмайды. Өйткені, тарихи өмірдің өзі деректерден гөрі әлдеқайда бай, әрі сан қырлы болып келеді» [3, 7 б.] – деп мойындайды. Бүгінгі ұлан-ғайыр Еуразия құрылығын мекендейтін көптеген түркі халықтарының түп атасы – көне түріктердің мемлекеттік тарихы, қоғамдық-әлеуметтік келбеті т.б. ерекшеліктері нақ осы көне жазбалар мәтіндеріне сүйене отырып жасалды.

Ежелгі сақтар мен ғұндар қоғамындағы мәдени, рухани жәдігерлер туралы да ақпараттарды нақты жазба тарихи деректерден табу қиын. Белгілі түркітанушы С.Г.Кляшторный ежелгі сақ тайпаларының Еуразия құрлығындағы өркениетке тигізген әсері мен сол дәуірлердегі геосаясаттағы ықпалын сараптай келе: «В суждениях о социальном устройстве сакского общества скудность письменных источников заставляет более полагаться на археологический материал» [4, 46-47 б.] дей келе, «Духовная культура и религия саков реконструируются скорее по памятникам искусства, чем по

письменным памятникам. ...скифская эпоха в казахстанских степях была ознаменована такими шедеврами артистического мастерства, связанными с мифологией и пантеоном саков, представления о которых могут дать только специальные работы» [4, 47 б.] – деп, сақтар қоғамындағы рухани құндылықтарды танып, талдаудың жолын көрсетеді.

Түркология ілімінің негізін қалаған В.Томсен, В.В.Радлов, Х.Н.Орхун, Ю.Немет, С.Е.Малов сияқты ғұламалар жалпы түркі әлемінің рухани құндылықтарын бөліп-жармай біртұтас алып, ғылыми-салыстырмалы әдістерді өте оңтайлы қолданды. Алайда, кеңестік идеологияның бір ұлттың ғана қолайына тиімді қасаң, әрі қияли теориясының салдарынан бұл тұтастық тек лингвистикалық зерттеулерде ғана сақталып, әдебиет, тарих, археология, этнография ғылымдарындағы зерттеулер мен ізденістерде түркілік біртектіліктен алшақтап кетті. Бұл кемшіліктің орнын өз зерттеулерінде Л.Гумилев толтыра алды.

Соңғы жылдардағы әдебиеттану ғылымындағы әдеби дәстүр жалғастығы, көркемдік ойлау тұтастығы тұрғысынан типологиялық, поэтикалық зерттеулер арнасын түркілік мұраларға бұрып, контексті-реконструктивтік әдістер мен семиотикалық тәсілдерге жүгіне отырып тұтастай талдаулар жасау үрдісі өз жемісін беруде. Әр түрлі тарихи зобаландар мен аласапыран дәуірлерді басынан өткеріп, салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы, дүниетанымы тамырлас түбі бір түркі халықтары бір бірінен айтарлықтай алыстап кеткенімен, олардың этностық қалыптасуының бір екендігіне айғақ, дәлел болатын ерекшеліктер бар. Оның біріншісі – ортақ тіл. Бұл әлі де жан-жақты зерттеуді талап ететін мәселе болғанымен, ғылыми дәлелденген тұжырым. Екіншісі, бүгінгі түркі халықтарының этникалық негізінің бірлігіне айғақ бола алатын әдеби, фольклорлық мұралар.

Бұл жәдігерліктердің ілкі бастауларына түркілердің ата-бабасы саналатын сақтар мен ғұндардың батырлық дастандары жатады. Біздің дәуірімізден бұрынғы бірінші мыңжылдықта өмір сүрген бұл ежелгі халықтардың өзі кемерлер, массагеттер, дахтар, асылар деген сияқты тайпалардан құралғандығы тарихтан белгілі. Табиғат күштеріне, Аспан мен Күнге (Тәңір), Жер-Суға сыйынатын, көшпелі өмір салтын ұстанып, мал шаруашылығымен айналысатын, өнер атаулыдан сөз өнері мен соғыс өнерін бәрінен артық қойып, әрі жетік меңгерген бұлар қазіргі Қазақстан мен Орта Азия, Шығыс Түркістан жерлерін мекендеген екен. Жаңа дүниедегі тарихтың атасы саналатын Геродоттың жазбаларында «массагеттер» деп аталатын сақ тайпаларының әлеуметтік құрылымы, әскери әлеуеті, шаруашылық құралдары мен мыс пен алтынды әшекей мен қару-жарақ жасауда пайдалану өнері туралы жазады [5, 113-114 б.].

Тарихта белгілі болғандай осы тайпалық бірлестіктердің негізінде Түрік қағанаты құрылады. Бұл алып мемлекеттің тарихы, халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, наным-сенімі, билеушілері мен жалпы рухани әлемі туралы туралы бірден бір ақпарат көзі әрине, тасқа жазылған дастандар болып табылады. Көлемі шағын, екі-үш жолдан аспайтын көптеген ескерткіштерді айтпағанда «Күлтегін», «Тоны көк», «Білге қаған» сияқты үлкен жырларда сол дәуірдің барша шындығы суреттелген.

«Биікте көк аспан жаралғанда... Бұл Ұлы даладағы жаңа дәуірдің, түркі тайпаларының үстемдігі мен олардың мемлекеті мен тілі дәуірінің басталғандығын паш ететін сол замандағы түркілердің ең үлкен жазба ескерткіші – қағандар әулетінің негізін салушы ұлы батыр Күлтегін жырының басы.

Қазақ халқының шығу тарихы мен оның рухани құндылықтарының генезисін зерттеген ғалымдар міндетті түрде сақтар мен гүндер, көне түркілер сияқты ежелгі тайпалар тарихына сүйенеді. Олардың негізгі дені «...это не история Казахстана, но история предков казахского народа, той их части, внутри которой сформировались облик и язык казахских племен средневековья и современных казахов, их этнические и психологические стереотипы, многие элементы быта и народных обычаев» [4, 53 б.] – деп, бұл көне тайпалық одақтар мен мемлекеттерді құраған халықтардың тілі мен мәдениеті қазақ халқына тікелей қатысы барын айтады.

ҮІ ғ. жазбаша хатқа түскен және түркілік этногездің ерте кезеңінен хабар беретін түркілердің алғашқы фольклорлық ескерткіші ашина тайпасының пайда болуы мен оның сол кезде құрылған тайпалық одаққа үстемдігін баяндайтын генеологиялық аңыз болып табылады. Мәселен, қазақтың Алаша хан туралы аңызы мен Найман ата туралы аңыздарының сюжеттік желісіндегі баяндаулар айырмашылығы болмаса, негізгі идея, түпкі ой көне түркілік аңызбен төркіндес. Сондай-ақ, ежелгі «Ергенекон» дастанындағы көпшілікке қарата айтылатын «арнау» үлгісі кейінірек «Күлтегін», одан кейінірек «Қорқыт ата жырларында» жалғасын тауып, қазақтың батырлық жырларында (Ер Қосай, Ер Тарғын т.б.), біздің дәуірдегі жазба әдебиетте дәстүр болып, өзіндік көркемдік түр тапты.

Қазақ әдебиетінің шығу тарихын қарастырғанда ежелден қалыптасқан көркемдік ойдағы дәстүр жалғастығын негізге алған абзал. Көненің асыл мұрасын талдап, тану белгілі бір халықтың ғана емес,

«Ежелгі дәуір әдебиеті мұраларына арналған зерттеулер ұлттық сөз өнері туындыларын және әлем өркениеті мұраларын өзара сабақтастық, үндестік арасында қарастыра отырып, жалпы адамзатқа ортақ көркемдік ойлау әлемін жүйелейді [6, 132 б.]

- 1 Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 336 б.
- 2 Гумилев Л. Көне түріктер. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 310 б.
- 3 Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М., Айрис – Пресс: 2014. – 560 ст.
- 4 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 1992. – 380 ст.
- 5 Қазақ қолжазбалары: Ежелгі грек, көне қытай жазбаларындағы түркілік әдеби үлгілер. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚК, 2011. – 448 б.
- 6 Есіркепова Г.Е. Әдебиет тарихындағы көркемдік дәстүр жалғастығы. Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, №1 (51), 2015. – 257 б.

Резюме

Алиева Ж. - Магистр филологических наук, PhD докторант КазГосЖенПУ, janat_25.01@mail.ru.
Научный руководитель: **Ержанова С.Б.** – д.ф.н., профессор КазГосЖенПУ, esb72@mail.ru.

ДРЕВНЕТЮРКСКИЕ НАЧАЛА КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье рассматривается историческая и поэтическая роль древнетюркских литературных памятников в становлении и развитии казахской литературы. Древнетюркская культура одна из важнейших явлений способствующая в развитии многих цивилизаций. Литературные памятники древних тюркских племен существовавшие до начала нашей эры существенно повлияли духовному развитию казахского народа и в исторической и в гносеологической аспектах. Некоторые формы и поэтические оттенки устной литературы и рунических письменных памятников древних тюрков заселявшие на всей территории нынешнего Евразийского континента по сей день встречаются во всех жанровых произведениях казахской литературы. В статье опираясь на научные концепты дается анализ первоисточникам современной казахской литературы.

Ключевые слова: архетип, древние тюрки, художественное мышление, литературная традиция, преемственность.

Summary

Alieva Zh. - MA, PhD student of Kazakh state woman pedagogical university, janat_25.01@mail.ru.
Scientific supervisor: **Erzhamova S.B.** – d.f.s. professor of Kazakh state woman pedagogical university, esb72@mail.ru.

ANCIENT TURKIC BEGINNINGS OF KAZAKH LITERATURE

Annotation: In this article considered historical and poetical role of ancient Turkic literary monuments in becoming and developing of Kazakh literature. Ancient Turkic culture one of the most important promoting events in development of many civilizations. Literary monuments of ancient Turkic existing tribes before beginning of our era significantly influenced to the spiritual development of Kazakh folk in historical and geological aspects. Some of forms and poetical shades of oral literature and Runes of ancient Turks who lived on the entire territory of present Eurasian continent today met in all of writings of Kazakh literate. In this article drawing to scientific concepts give analyze primary source of modern Kazakh literature.

Key words: ancient meanings, ancient Turkic, art thinking, literary tradition, tradition.

ӘОЖ 821.512.122(091)

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІ ШЫҒЫСТЫҢ ДАНАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫМЕН ДЕҢГЕЙЛЕС

Еңсегенұлы Т. - Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
профессоры, ф.ғ.д., Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: etokbolat@mail.ru

Бұл мақалада Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты ой толғаулары көне түркілердің «Бірқ бітіг»– «Алдынды болжап бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағымен, шығыстың даналық мұрасы атанған, дала пайғамбары атанған Зороатуштра жасаған қасиетті «Авеста» шығармасымен, Қытай халқының Дао философиясының негізін қалаған, әйгілі философ Лао-Цзының «Дао дэ Цзин» деген еңбегімен салыстырыла зерттелінеді. Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлының жасы «жер ортасына» жеткенде туындатқан «Қара сөздер» атты шығармасы жоғарыда аталған шығыстың даналық мұраларымен деңгейлес екені ғылыми негізде тұжырымдалады. Абайдың философиялық пайымдауларының өзіндік ерекшелігі, өміршендігі ашып көрсетіледі.

Түйін сөздер: Ой толғамы, қазақ болмысы, ақыл, даналық, түркілік дәстүр.

Көне түркілердің даналық шығармаларының бірі «Бірқ бітіг» – «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағын оқысаңыз, есіңізге әлемдегі әйгілі мұра, шығыстың даналық кітабы атанған, дала пайғамбары Зоратуштра жасаған қасиетті «Авеста» шығармасы түседі. Оған шүқшия үнілсеңіз қытайдың Дао философиясының негізін қалаған, есімі дүниеге тараған, «Дао дэ Цзин» атты даналық шығарманы жасаған кемеңгер Лао-Цзы еске түседі.

Оның ой мен ақыл, әділдіктен құралған ғажайып еңбегін оқысаңыз көз алдыңызға сол елдің данышпаны, «Лунь юй» атты философиялық толғаудан құралған шығарманың иесі Конфуцзы дана елестейді. Мұның аса құнды еңбегіне зор ынтамен ден қойсаңыз өзімізден шыққан ұлы Абайдың мәңгілік жырлары мен терең ой толғауларға суарылған қара сөздері сәт сайын көмейге тығылып, жоғарыда аталған, есімі дүниеге танылған дара тұлғалармен ой теңестірген Абай Құнанбайұлының бейнесі елес береді. Ал кейде ол ақиық ақындығымен олардан сәл ерекшеленіп, өзі жасаған аумалы-төкпелі өмірді ақылға салып саралап, еріксіз сүйсіндіретін пайымдаулар жасайды, оқырман санасына алапат жарық төгіп, қалғыған көңілді тебіреніске түсіреді. Расында: Адамның күші секілді

Ұлып жұртқа қайтқан ой, – деп тек қазақ халқының перзенті Абай Құнанбайұлы жойқын қуат бере айтты емес пе? [126-б.]

Ежелгі бабалар жасаған «Бірқ бітіг» – «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты философиялық өлеңдер жинағын шығыстан шыққан кемеңгерлердің бірнешеуінің шығармаларымен салыстырып талдау жасау барысында ақын Абай Құнанбайұлының қаламынан туған үш-төрт жыр шумақтары мен бір-ер ғақлиясын, яғни адамзат жүрегіне жаңаша нұр құятын ерен құдіреттілігіне таңдана тамсанып, қызыға, қуана сөз арасында пайдаланған едік. Бұл жартекеш әрекет екен. Өз жетістігімізді көрмей бүгежектеп қалу үйреншікті әдет қой. Соған орай, көне түркілердің «Бірқ бітіг»– «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты даналық шығармасын, қазақ ғалымдары онша көп ауызға алмаған, бәлкім, Кеңес дәуіріндегі заман ағымы әсер еткен болар, Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты ғақлиясымен салыстыра зерттеуді жөн көрдік.

Барша адам баласының кәдесіне жарап, ғасырлар бойы олардың рухани байлығына айналған авторы жоқ мұраларды да, авторы белгілі құнды шығармаларды да ел ішінен шыққан ақылды, ойлы, парасатты адамдар жасайды. Өйткені, олар қара басының қамы–атақ, мадақ, мансап үшін емес, қай нәрсені де халқының мүддесі үшін, солардың игілігіне айналдыру мақсатында ой азабына түсіп, ұзақ толғаныстан кейін тозбайтындай дүние туындатқанына көзі жеткен соң жұртшылыққа ұсынады. Қысқасы, көне түркілердің «Бірқ бітіг»– «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағы да, ұлы Абайдың «Қара сөздер» атты шығармасы да адамзаттың асыл қазынасына әлдеқашан айналған аса қымбат дүниелер. Сондықтан осы екі рухани мұраларды салыстыра зерттегенде Абайдың қара сөздерін ретіне қарай ықшамдап пайдаланып, дәлел үшін біршама үзіктер назарға ұсынылады. Әрі соңғы кездері сөз арасында ғана аталып, тасада қалып қойған Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты құнды мұрасының сыр сипатын ашуға талпыныс жасалынады.

Бәрінен бұрын, бүгінгі кітап оқи қоймайтын жеткіншектерге өзіміздің ұлы Абай мұрасын, әсіресе, «Қара сөз» атты қымбат дүниені әр түрлі жолмен жеткізу, оның маңызын санаға жеткенше түсіндіре отырып, жастар назарына шағын көлемді ғақлия мәтіндерін қоса ұсыну және әлемге әйгілі ойшылдардың шығармаларымен салыстыра сөз етіп, Абай Құнанбайұлының ірі ойшыл екенін таныту мақсат етілді. Осылай жасамаса болмайды. Неге? Оған өзіміз кінәлі. Абай Құнанбайұлының «Қара сөз» атты мұрасын әйгілі ғұлама М. Әуезов, профессорлар Қ.Жұмалиев, Х.Сүйіншәлиев және Ы.Дүйсенбаев, М.С. Сильченко, Ғ.Есім, Р.Сыздық және басқалар зерттеді. Бұлардың көбісі Абайдың қырық бес қара сөзіне түгел талдау жасаған емес, жалпылай немесе мазмұнына қарай топтап, яғни, ғақлияларды тізбектеп атап өтіп, шолу жасаумен тынды.

Ал кейбір зерттеушілер оның «Қара сөздер» атты шығармаларының маңызын төмендетіп көрсетуге дейін барды. Мысалға, белгілі ғалым М.С. Сильченко Абай Құнанбайұлының бұл мұрасын «ғылыми-публицистикалық сипаттағы шығармалар. «Қара сөздер» – ақынның қойын дәптері (записные книжки)»,– деген пікір айтумен шектелді [2, 171-198-б.]. Сондай-ақ, белгілі ғалым Р.Сыздық «Қара сөздің тілі қалай өрілген» деген мақаласында М.С. Сильченконың жоғарыда келтірілген тұжырымын осы еңбегіне өзек етеді [3, 527-б.]. Сосын, ол осы зерттеу жұмысында Абайдың қара сөздерін тексергенде М.Әуезовтің айтқан байламын сол қалпында қайталап айтады (3, 533-б.). Атақты тұлғалар Абай Құнанбайұлының «Қара сөздер» атты ғақлиясының құнын төмендететін баға беріп жатқан соң, өзгелер бұл құнды мұраны оқуға онша ынта білдіре қоймайды ғой. Сондықтан, Абайдың бұл даналық шығармаларын қалың жұртшылық санасына жеткізуге күш салуымыз қажет.

Абай Құнанбайұлы «Бірінші сөз» атты ғақлиясын: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік: қажыдық, жалықтық; қылып көрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын. Ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін, ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ»,–деген оймен түйіндейді [1, 174-б.].

Ақын Абай Құнанбайұлының қара сөзбен өмірді жырлаған қырық бес бөліктен тұратын шығармасының «Бірінші сөз» атты туындысы – күнделікті қарнының тойғанын ғана көздейтін қарапайым пенденің, немесе қара басының қамын ойлап, қайтсем дүние қуып алға шығам, сол жолда кімді алдап, арқасына мініп, ақысын жеймін, кімді таптап өтіп, табысқа жетем, мансап, билікке жетуде қандай алаяқтықты, екіжүзділікті, қатыгездікті үйренсем екен деген тоғышар жандардың сөзі емес. Бұл табиғат ақылды, ойлы, алғыр, адамгершілігі жоғары етіп жаратқан, сонымен бірге әдепті отбасынан тәлім алған, өмірге өз көзқарасы қалыптасқан, дүниетанымы биік дара тұлғаның ішкі жан дүниесінің ашық сыры, адал пейілі.

Ол өмірдің арпалыстан тұратынын ерте түсініп, дүние жаратылысының қайшылыққа толы екенін ұғып, жақсылық пен жамандықтың үнемі бітiспес шайқаста болатынын толық таныған «қылып жүрген ісінің баянсызын, байлаусызын көрген, бәрі қоршылық екенін білген» нағыз кемел адам. Ізгі ниетті осы Кісі кемеңгерлікке тән қасиетімен мына дүниенің қыр-сырын толық меңгеріп, 45 жасқа жеткенде «қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз» деп ой теңізіне шомылған. Мына сөз жалғыз ғана Абайдың жан дүниесінің, көңіл толқынысының көрінісі емес, әрбір есі бүтін адам солай толғануы керек. Дана Абай «Бірінші сөз» шығармасын жұртшылыққа сол мақсатпен ұсынған, сол ниетте жазған. Көздегені халық санасын ояту.

Табиғат заңдылығына сүйенсек, жердің де, күннің де, айдың да, жұлдыздардың да, әрбір Адамның да өз жолы бар. Сондықтан барша жұрт бір-біріне «Жолың болсын» дейді. Кейде көздеген мақсатына жете алмай қиналғандар «жолым болмай жүр» деп мұңаяды. Олар қайткенмен алға қойған нысанасына жетуге жан сала ұмтылады. Біз де солай жасауымыз керек. Осы «Бірінші сөз» ғақлиясында дана Абай өзінің алдына өмір сүруде тандап алатын бірнеше жолды ұсынады. Мұнда біз ол Кісіні «Дана Абай» деп әншейін мадақ үшін айтып отырғанымыз жоқ. Көктегі құдірет оны әу баста аса қабілетті етіп жаратты. Бұған қосарымыз, ол текті жерден шыққан. Абай бүкіл қазаққа есімі мәлім, жалпы Тобықтыны аузына қаратып, досын да, дұшпанын да ақыл-парасатымен тәнті еткен атақты болыс Құнанбай шаңырағында тәрбиеленген, оны дүниеге әкелген анасы да, шарана сәтінен бауырына басқан әжесі де қазақтың бәйбішесі дәрежесіне көтерілген айрықша тұлғалар.

Сондай-ақ, Құнанбай шаңырағына елдің ең игі жақсылары бас сұғып, қонақ болады. Олар дала дәстүрін, дала мәдениетін, дала кәсібін, ел билеу шараларын түбегейлі меңгерген сахара алыптары. Зерек Абай сәби шағынан сол дуалы ауыздардың сөзін тындап өсті. Сонымен бірге, заман талабына орай Ресей империясының үстемдігі шалқар сахараның қуыс-қолтығына дейін тарап, құмға төккен судай шапшаң сіңіп, ентелей ене берді. Өйткені, әр жаулап алушы мемлекет боданына айналған жұртқа өзінің заңын, дәстүрін, жазуын, тілін, билігін күштеп енгізіп, мәдениетін де ала келеді. Дарынды Абай өмірі сондай кезеңнің ортасында өтті.

Қаһарынан қар жауатын сол империяның саясатына көнбегендердің көбісі қазақ даласына жер аударылды. Олар өз ақылының азабына ұшыраған ойлы, адамгершілігі асқан адамдар еді. Сол қуғынға түскендердің бәрі дерлік күн өткізу үшін, аштан өлмес ниетпен Құнанбайдай мықтылардың ауылын паналады, Абайдай ақылды, сөз ұғар жастарды бауырына тартып, орыс тілін, мәдениетін, әдебиетін үйретті. Есейе келе Абай бар уақытын игі іске қарай жұмсады, адамгершіліктің, адал, әділдіктің озық қасиеттерін бойына сіңіруге ұмтылды. Жастайынан білуге, білімге, басқаның бойындағы сүйсінерлік жетістіктерді игеруге талпыныс жасады. Қазақ халқының даналығынан шөлі қанғанша сімірді. Өзге елдерден келген адамдарға, әсіресе, биліктегілердің бақылауында жүрген кісілерге жатырқай емес, өзіне жақын тартып, танысу, сырласу ниетімен қарады.

Олармен емен-жарқын әңгімелесу арқылы басқа халықтардың мәдениетін, дәстүрін, әдебиетін, үлгі етер жетістігін барынша бойына сіңіріп, есте сақтады. Ежелден іргелі ел орыстың тілін, жазуын игеруге ерен құштарлық танытты. Сөйтіп сол халықтың озық ісімен, өркениетімен, классикалық шығармаларымен, даналық мұраларымен танысты. А.С. Пушкин, М. Лермонтов, И. Крылов шығармаларына аударма жасау арқылы әсте тозбайтын мұра жасаудың тәсілін үйренді. Солардың

жазған өлеңдерін оқып, Еуропа әдебиеті, мәдениетімен танысты. Орыс қаламгерлерінің аудармасы арқылы әлемге танылған ойшылдар Ф. Шиллер, И.В. Гете, Дж. Байрон өлеңдерімен танысып, сарқылмас нәр алды. Осылай, дарынды Абайдың дүниетанымы әлемдік деңгейге көтерілді. Бұдан былайғы кезде ол қиян-кескі өмірге даналық көзбен қарап, өз пайымдауын жасады.

Абай Құнанбайұлының «Бірінші сөз» атты туындысы психологиялық шығарма. Жалпылай айтқанда, психология деген – мен, психология деген адам. Ол осы қара сөздерінде өзінің жан дүниесінің сырын қатпар, қыртысына дейін ашып, оқырман алдына жайып салған. Барлық айтпақ ойды түйіп білдірсек, Абай Құнанбайұлының «Бірінші сөз» атты шығармасы түркілердің «Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» атты өлеңдер жинағындағы 101-ретпен жазылған туындыдағы:

Енді, менің сүйікті ұлым, ұғып ал дұрыстап:

«Ырқ бітіг» – «Алдыңды болжап бал ашатын кітап» –

Өте тамаша жазба.

Тағдыр–алуан түрлі құдірет.

Бірақ, ол адамға тәуелді,–

деген өлең шумағымен етене сабақтас [4, 145-б.]. Бұл шығармада да адамның ішкі жан дүниесінің сыры ашып көрсетілген. Әділінде, әр кісінің өз жолы, өз мақсаты бар. Соны орындау, көздеген нысанаға жету әркімнің өз қолында. Тағдыр алуан түрлі алапат күш екені рас, бірақ ол адамға тәуелді екені анық. Өйткені, дүниенің иесі адам, оған бағынбайтын кедергі болуы мүмкін емес.

Абай Құнанбайұлының «Екінші сөз» атты ғақылиясының тәрбиелік мәні өте жоғары. Көз жеткізу үшін шығармадан шағын үзінді келтірейік онда: «Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе күлуші еді: «ененді ұрайын кең қолтық, шүлдіреген тәжік. Арқадан үй төбесіне салам деп, қамыс артқан, бұтадан қорыққан, көз көргенде «әке-үкә» десіп, шығып кетсе, қызын боқтасқан, «сарт-сұрт деген осы» деп. Ноғайды көрсе, оны да боқтап күлуші еді: «Түйеден қорыққан ноғай, атқа мінсе–шаршап, жаяу жүрсе–демін алады, ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді, солдат ноғай, қашқын ноғай, башалшық ноғай» деп. Орысқа да күлуші едік: «ауылды көрсе шапқан, жаман сасыр бас орыс» деп. Енді қарап тұрсам, сарттың екпегені жоқ, шығармаған жемісі жоқ, саудагерінің жүрмеген жері жоқ, қылмаған шеберлігі жоқ. Өзімен өзі әуре болып, бірімен бірі ешбір шаһары жауласпайды!», – деп баяндалған [1, 175-б.]. Бұл кемел Абайдың өз халқының аузынан естіп, көңілге түйген сыры.

Абай сол көңіліне тас түйін болып қатқан жәйтті сыртқа шығарып, халқына өз байламын айтып ұсыну үшін «Екінші сөзді» жазған сияқты. Шындығында, ой таразысына салып сараласа, өзіміз біреуге сыртынан мін тағып күлуге, орынсыз кекетуге келгенде алдына жан салмайды екенбіз. Өзгенің қандай мақсатпен тірлік жасап жатқан әрекетінің мәніне үңілмейді екенбіз. Сөйтіп өзімізді басқалардан ақылды санап, кеуде керіп мақтанады екенбіз. Мұндай әдет әлі де бойымызда бар.

Дана Абай ішіндегі мұның әрі қарай жалғап сол сарт жөнінде: «Әке балаға қимайтұғын малыңды кірелеп сол айдап кетіп тұрды ғой, орысқа қараған соң да, орыстың өнерлерін бізден олар көп бұрын үйреніп кетті. Ноғайларға қарасам, солдатқа да шыдайды, кедейлікке де шыдайды, қазаға да шыдайды. Еңбек қылып, мал табудың да жөнін солар біледі, салтанат, әсем де соларда. Оның малдарына, құзғын тамағымыз үшін, біріміз жалшы, біріміз қош алушымыз», – деп баяндайды [1, 175-б.].

Әлгі «ноғай дегенше, ноқай десеңші, түкке ыңғайы келмейді» деп өзіміз мазак қылған ноғай кейін «үсті-басыңнан жаман иіс шығады, шық, сасық қазақ» деп біздің ең бай адамымызды үйінен айдап шығыпты, ұят-ай десеіші. Дана Абай біздің іс-әрекетімізді, ұнамсыз қылығымызды кезіндегі көрші елдердің өмір сүрудегі ізденгіш, тапқыр, жақсы істі шапшаң меңгеріп, алға озған жағымды әрекеттерімен салыстырып, нақты дәлел келтіріп, солардай болып ілгері ұмтылуға ымдайды. Бірақ, оны тыңдар құлақ болса кәнекей. Бүгінгі күні де әрбір қандастарымыз ақыл, ой, күш-жігерді ел игілігіне сарқа жұмсап, тың жаңалықты өндіріске енгізуге ұмтылса, айлығымыз көбейіп, байлығымызды өзіміз игерер едік.

Шығыс кемеңгерлерін еске алсақ, дана Абайдың «Екінші сөз» атты шығармасының негізгі арқауы Қытай халқының ойшылы Конфуцзының «Лунь юй» кітабының ХҮІ тарауындағы бесінші бабында:

Мақтаншақ, даңғойлық,

Еріншек, маубастық,

Тойшыл, бозбастық–

Зиянды жұбаныш,–

деп жазылған ойтолғаумен сабақтас [5, 152-б.]. Ал көне түркілердің «Ырқ бітіг»– «Алдыңды болжап бал аатын кітап» атты өлеңдер жинағындағы 56 және 58-ретпен жазылған жыр шумағымен сарындас [4, 141-б.]. Осылай талдау жасау арқылы Абай Құнанбайұлының кемеңгерлік келбетін айқындай түсуге болады.

Абай Құнанбайұлының «Үшінші сөз» атты туындысын оқып шыққаннан кейін, ұлы Абай қайтадан бүгінгі ұрпағына қарап, елдікке жараспайтын, адамгершіліктен аулақтататын, жалпы ұлтқа үйлеспейтін, өзге жұртқа күлкі, келемеж қылатын ертеден бойға үйір қылып алған бір-біріне қызғаншақтықпен қарап, іштей теріс тілеу жасап, алға озып бара жатса аяқтан шалу әрекетінен және жалқаулық, ілгері ұмтылмайтын енжарлықтан қашан арыласыздар деп қапалана сөйлеп тұрғандай сезілді. Бұл шығарма алғашқы жолынан: «Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болғанының, бірінің тілеуін бірі тілеспейтұғынының, қызметке таласқыш болатұғынының, өздерінің жалқау болатұғынының себебі не? Һамма ғаламға белгілі данышпандар әлдеқашан байқаған: әрбір жалқау кісі қорқақ, қайратсыз тартады; әрбір қайратсыз қорқақ, мақтаншақ келеді; әрбір мақтаншақ қорқақ, ақылсыз, надан келеді; әрбір ақылсыз надан арсыз келеді; әрбір арсыз, жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады. Осылар біріне бірі достық ойлай ала ма?»–деп жазып өзіне-өзі сұрақ қояды [1, 176-б.].

Ақиқатына жүгінсек, бір-біріне қамқорлық жасау, ақ ниет танытудың жолы бұралаңдау екен. Оған да дана Абайдың: «Малдан айрылғандар көбейсе, қыстауы босар еді деп, мен ананы кедей болса екен деп, ол мені кедей болса екен деп, әуелде ішімізбен қас сағындық. Әрі-беріден соң сыртымызға шықты, жауластық, дауластық партияластық. Елдегі жақсы адамдардың бәрінің үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әр түрлі уголовный іс көрсетіп, арыз береді. Өтірік көрмегенін көрдім деуші куәлар да әлдеқашан дайындап қойылған, бағанағы жақсы адам сайлауға жарамасы үшін. Ол болыс болғандар өзі кулық, арамдықпен болыстыққа жеткен соң, момынды қадірлемейді, өзіндей арам, куларды қадірлейді», – деген тұжырымды сөзі дәлел болады [1, 177-б.].

Сондай-ақ, «Үшінші сөз» атты шығармада ел ішінде мансапқорлық, паракорлық, атаққұмарлық, билікке таласуға байланысты алаяқтықтың жаңаша айла-шарғасы қалыптасқаны да шынайылықпен баяндалады. Бұл мәселе жайлы Абай: «Осы күнде қазақ ішінде «іс білмес, кісі білер» деген мақал шықты. Оның мәнісі: «ісіңнің түзулігінен жетпессің, кісіңнің амалшы, айлалығынан жетерсің» деген сөз. Қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып, жылдан-жылға төмендеп бара жатқанын көрген соң, менің ойыма келеді: Халықтың болыстыққа сайланайын деген кісісі пәлен қадерлі орысша образование алған кісі болсын»,–деп мәлімдеген [1, 177-б.]. Мұнда дана Абай: «қазақ халқының осындай бұзықшылыққа тартып» рухани жағынан әлсіреп бара жатқанын көріп, қапаланып, сол сұрқия әрекет – өршіп кетпестің жолын қарастырып, өзінің пікірін ұсынады. Бодан халықты патшалы Россияның әкімдері қатал тәртіппен билеп тұрған соң, үстем империяға халықтың тұрмыс жағдайын жеткізе алатын оқыған, орысша білетін кісі болыс болғанын қолдайды. Екіншіден, жергілікті халықты билікке таластырып, қырғи-қабақ қылғанша сол болыстыққа патша әкімдерінің өздері тағайындау жасағанын қалайды.

Осы шығармасында Абай: «Бұрынғы қазақ жайын жақсы білген адамдар айтыпты: «Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі– тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз»,–деп баяндаған. Осы келтірілген дәйектемеде Абай қазақ тұрмысына ертеректе енген заң, жарғы, ережелер Ресей билік жасап тұрған заманда олардың талап, міндеттеріне онша сәйкес келмейтінін ескертіп, халықты жалған саяси әрекетпен әбігерге салудың қажет емес екенін атап өтеді. Абай Құнанбайұлы патшалы Россияның айлалы саясаты мен жергілікті жердегі болыстыққа таласу әрекеті тұрғын халықты «бұзықшылыққа тартып» елдің бірлігі, татулығына сына қағыла бастағанын дөп басып көрсетеді. Абайдың бұл шығармасының түйіні–адамгершілікті сақтап, адалдықты қорғап, әрбір адамның «Игілікті кісі» болып қалыптасуын уағыздау болып табылады. Бұл жағынан алып қарағанда дана Абайдың осы шығармасы Конфуцзының «Лунь юй» атты еңбегіндегі XII тараудың бірінші бабындағы:

Кісіліктің мәнісі – нәпсіні тыю,

Рәсімді сүю,– деген ой толғағымен сарындас екені танылады [5,112-б.]. Сондай-ақ, Абайдың мына туындысы көне түркілердің «Ырқ бітіг» атты өлеңдер жинағындағы 10-ретпен орналасқан жырдағы: Қабан мен аю қарсы түйісті,

Жол бермей екеуі итерісті.

Ақырында бірі жамбасынан шойырылды,

Екіншісі сойдақ тісінен айрылды,–

деген жыр жолдарымен өзектес [4, 136-б.]. Қысқасы, мансапқорлық, өркөкіректік, билікке таласып, ардан аттап өту сияқты әрекеттер асқынып кетсе түбі апатқа ұшырататыны сөзсіз. Біздің халқымыздың «Түсі жылыдан – түңілме» деген аталы сөзі бар, әрине бекерден-бекер айтылмаса керек. Негізінде, адамның қандай деңгейдегі кісі екенін оның сөйлеген сөзінен, атқарған ісіне қарап білуге болатын сияқты. Ал дана, кемеңгер адамдардың кемел, тау тұлғасын оның артында қалдырған рухани мұраларына, өмірге енгізген керемет жаңалығына қарап бағалауға болады. Былайынша, бір кезеңдерде жұрт аузында жамырай айтылатын данышпан ретінде даңғазалай мадақтау бұл өтпелі марапаттың көрінісі. Абай Құнанбайұлының «Төртінші сөз» атты ғақылиясын оқығаннан кейін сол туындыға өз әлімізше пайымдау білдіруге дәрменім жетпегендей ұзақ уақыт үнсіз отырып қалдым. Сол сәтте Қытай халқының кемеңгері Конфуцзы Лао-цзымен алғашқы кездесуінен кейін аңыз бойынша үш күн бойы сөйлемей қойғаны еске түсті. [4, 100-б.]. Лао-цзы Конфуцзыдан жасы үлкен, нақты деректе солай көрсетілген. Байқасақ, Конфуцзы Лао-цзы жасаған Дао философиясының тұңғығына сүңгіп, өзінше талдау жасап, ұзақ уақыт іштей толғанып, терең ойға батқан екен ғой.

Абай Құнанбайұлының «Төртінші сөз» атты шығармасы да өмірдің сан-алуан көріністері жайлы терең толғаныстан туындаған. Мұның көлемі де шағын, зейін қоя оқып, көңіл дәптеріне түсіріп, сақтап қоюға ыңғайлы. Соған орай оқырманға түсінікті болуы үшін осы дүниені сәл ықшамдап назарға ұсынайық. Онда: «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген сөзінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят көрерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек. Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғымен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек, һәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт! Шығар есігін таба алмай, уайым-қайғының ішіне кіріп алып, қамалып қалмақ, ол өзі де – бір антұрғандық. Және әрбір жаман кісінің қылығына күлсең, оған рахаттанып күлме, ыза болғаныңнан күл, ызалы күлкі – өзі де қайғы. Адам баласы жылап туады, кейіп өледі. Екі ортада, бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, бірін-бірі аңдып, бірине-бірі мақтанып, есіл өмірді ескерусіз, босқа, жарамсыз қылықпен, қор етіп өткізеді де, таусылған күнде бір күндік өмірді бар малына сатып алуға таба алмайды. Құлық-сұмдық, көз сүзіп, тіленіп, адам саумақ-өнерсіз иттің ісі. Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратыңа сүйеніп, еңбегіңді сау, еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды», – деп баяндалған [1, 178-б.]. Осы туындыдағы Зафил – бейқам, олақ, алаңғайыр; Кәніш – іс-әрекет, жұмыс әрекет; харекет – әрекет іс; Ғибрат – өнеге, үлгі дегенді білдіреді.

Ақиқатты білдірсек, осы шағын ғана шығарманың әрбір жолы терең ойға, философиялық толғам, пайымдауға, саналы жүрекке шөліктей сіңіп кетерлік тозбайтын ғибратқа құрылған. Соған сәйкес, бұл туындының алғашқы бастауынан бері қарай әр сөзіне терең үңіліп, әліміз жеткенше талдау жасауға тырысайық. Осы шығарманың алғашқы жолында автор: «күлкі өзі бір мастық екенін» оқырман алдына тартады. Шығармадағы ұсынбақ ойдың төркініне үңілсек, мұнда күлкіні – мас адамның сандырақ, мылжың сөзіне теңейді. Дана Абайдың осы шығармасы оның «Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат» деген өлеңімен сарындас. Оған мына жырдағы: Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат,

Екі түрлі нәрсе ғой сыр мен сымбат.

Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік

Ер табылса жарайды, қылса сұхбат,–

деген өлең шумағы дәлел [1, 99-б.]. Осы туындыда «Арзан, жалған күлмейтін, шын күлерлік» деп, қара сөзбен жазылған туындыдағы ұсынған астарлы ойға түйіндей жауап қайтарылған. Сол «Күлкі» деген сөздің ар жағында ой, ақыл, парасат, ар-ұятты онша ескермейтін алаңғасар пенденің бейнесі тұр. Сондай, әншейін бейқам тірі жүрген адамның екі дүниеде де қор болып өтетінін автор ымдайды. Бұл шығармада дін қағидасы бойынша әлгіндей адам о дүниеде де азапқа түсетінін еске салады, оның жарық дүниедегі сикы анау ғой. Мұнан әрі шығармада «Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек» деген сөз бар. Ойлы адам алдына мақсат пен міндет қояды, соған жету оңай емес. Сондықтан ол іштей толғанып, жолы болмаса, ісі бітпесе уайымға батады. Ақын Абай айтқандай, ондай жан өмірге сергек, ойлы көзбен қарап, екі

дүние талабы бойынша атқарар ісін жинақы, ширақ орындайды. Осы шығармада автор құр қайғыға батып қарап отырмай, «уайым-қайғысыздығына уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды hareket табу керек һам қылу керек» дейді. Ас ішіп, аяқ босату, еріншектік, жалқаулық, салдыр-салақтық, ұйқы құмарлық есті, ойлы адамға жараспайды. Демек, уайым-қайғысыздықтан құтылу–алдына мақсат қойып еңбек ету, жарасымды өмір сүруге ұмтылу болып табылады. Кейде өзіңше уайым-қайғыға батып, бірақ ешқандай әрекетке ұмтылмау, дана Абай айтқандай, «Ол өзі де–бір антұрғандық». Осы шығармада жазылғандай, күлкінің неше түрі бар: жаман кісінің жат қылығын көргенде туатын ызалы күлкі, жақсының жетістігіне сүйсінген қуанышты күлкі, әрине бәрін тізіп шығу мақсат емес, есті адам өзі түсінеді. Дана Абай күлкінің ішіндегі ең азғынын, жиіркеніштісін: «Жүректен күлмейді, қолдан жасап, әдемілік үшін күлетін бояма күлкі» деп нақты атап көрсетеді, яғни, жасанды, парықсыз күлкі.

Осы шығармасында ұлы Абай «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі» деп бұл өмірдің болмысын бір ауыз сөзге сыйғызып берген. Расында адам күнделікті тірішілікте жаттанды әрекетпен, бірін-бірі жөнсіз мақтап, бірін-бірі сыртынан да кейде көзінше даттап «босқа жарамсыз қылықпен қор етіп» өмір сүреді. Ал дүниеден өтерде қапаланып опынады. Шығарма авторының «кейіп өледі» деген сөзінің төркіні сол. Мына туындысында Абай Құнанбайұлы жаратушыға, дінге сенуді, табынуды қолдайтынын аңғартады. Қысқасы, осы шығарманы автордың «Әуелі құдайға сыйынып, екінші өз қайратына сүйеніп, еңбегіңді сау» деген сөзімен және ой, ақыл, парасатты қатар ұстап өмір сүру керек деп түйіндеуге болады.

Осындайда еске түседі, кемеңгер Конфуцзының бір шумақ көлеміндегі шап-шағын ойтолғауы, шындығын айтқанда бір романға арқау болғандай, сол сияқты, ұлы Абайдың қара сөздері де сондай деңгейде деуге келеді. Ақынның осы туындысы Конфуцзының «Лунь юй» кітабының XVII тарауының сегізінші бабындағы:

Ақыл, парасатты мұрат ете тұра оқығысы келмесе,
Бұл кінәрат кекірт топастыққа апарады;
Шыншылдықты мұрат ете тұра оқығысы келмесе,
Бұл кінәрат зарарға айналады,—

деген ойтолғауымен өзектес [5, 158-б.]. Сол сияқты көне түркілердің «Ырқ бітіг» атты өлеңдер жинағы да терең мағына сыйғызған шағын жыр шумақтарынан тұрады. Осы поэзиялық мұрада дана Абайдың «Төртінші сөз» туындысымен сарындас туындылар баршылық. Мәселен, «Ырқ бітіг» кітабындағы 69-реттегі шағын өлең:

Елік қайғырды:

Мен не ішіп, не жеймін –

деген жыр жолдарынан басталса (4, 142-б.), сол жинақтағы 4-ретпен орналасқан жырдың алғашқы жолы:

Биіктің әміршісімін зулап ұшуға жаратылған,
Ондайда қауырсынымның қамын жеуді білмеймін,
Жан бағуды, жалтақтауды сүймеймін, –

деп басталады [5, 135-б.]. Бұл туындылар да философиялық терең ойға құрылған шығарма. Кейде осы өмір сүрген ортаға қарап отырып, табиғат ғажайыптарына тандана көз салып, жаңаша ой түюге мәжбүр боласың. Меніңше, өзін қоршаған жаратылысты сырттай ғана аңдап, арғы құпиясына үңілмей-ақ оның пішін, құбылысына және өзгешелігіне түсініп, таныған адамды данышпан деуге болатын сияқты. Мысалға, кезінде суда тіршілік ететін китке қарап отырып, сүңгуір қайық жасалынды. Ал тікұшақ кәдімгі инеліктің түп-тура көшірмесі емес пе? Осылай талдау жасау арқылы Абай Құнанбайұлының дара ойшылдық келбетін айқындай түсуге болады. Ал оның философияға құрылған қара сөздерін оқығанда Абай Құнанбайұлының кемеңгерлік тұлғасы ұлғая, ерекшелене түседі.

1 Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. Алматы: Мектеп. 2003.

2 Сильченко М.С. Творческая биография Абая. Алматы: 1957.

3 Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. Алматы: Арыс. 2004.

4 Еңсегенұлы Т. «Ырқ бітіг». Алматы: Тоғанай Т. 2012.

5 Конфуцзы. Кеңес пен талғам. Алматы: Қайнар. 2001.

Резюме

Енсегенулы Т.

“Слова назидания” Абая сопоставимы с восточными трудами мудрости

В данной статье философские мышления Абая Кунанбаева «Слова назидания» исследуются в сравнительном аспекте с тюркским сборником стихов «Ырк бітіг» - «Книга гадания будущего»; с сакральным произведением «Авеста», который был создан «степным пророком» Зороатуштрой и был именован интеллектуальным наследием Востока; а также с трудом «Дао дэ Цзин» известного философа, создателя основ философии Дао китайского народа Лао-Цзы. Произведение «Слова назидания» великого казахского поэта Абая Кунанбаева, который был произведен в его преклонном возрасте на научном уровне сопоставляется в равной степени с вышеупомянутыми восточными философскими наследиями. Также были показаны специфика, вечность философских мышлений Абая.

Ключевые слова: мышления, казахский быт, разум, мудрость, тюркская традиция.

Summary

Ensegenuly T.

“Words of edification” of Abay compared with East wise works

In this article the philosophical thinking of Abay Kunanbaev “Words of edification” are investigated in comparative aspect with the Turkic collections of verses “Yrk-bitig –Book of guessing of the future”, with the priest work “Avesta” which was created by steppe prophet Zaratushtra and was called East wise heritage, and also with “Dao de Jing”, work of famous philosopher Lao Zi which is the founder of fundamentals of Dao philosophy of Chinese people. “Words of edification”, the work of great Kazakh writer Abay Kunanbaeyev, which was made in his old age, is compared equally at the scientific level with above-mentioned East philosophical heritages. Also here are shown the specifics, eternity of philosophical thinking of Abay.

Key words: Thinking, Kazakh life, reason, wisdom, Turkic tradition.

УДК 821. 512. 122 (091)

Е. РАУШАНОВТЫҢ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ НЕГІЗГІ ИДЕЯСЫ

Жанаева А. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті - «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 2-курс магистранты, asia_9191@bk.ru Тел.: 87016735192

Әбдіқалық К. С. – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, қазақ әдебиеті кафедрасы, ф.ғ.к., профессор м.а.
Тел.: 380-64-83, 8778 312 92 33

Бұл мақалада Е.Раушановтың «Сарыөзен», «Ғайша бибі» поэмаларының негізгі идеясы кеңінен сөз етіледі. Тарихи тақырыпқа жазылған «Сарыөзен» поэмасында өткен ғасырлардағы беймәлім дүниеден сыр шерткен ақынның толғанысы жан-жақты ашылады. XIX ғасырдағы қазақ өмірін Бабажановтың монологы арқылы да оқырманына түсінік қалыптастырған Е.Раушановтың тіл шеберлігі, өлең құрылысы мен ұйқастарындағы ерекшелігіне де назар аударылды. Мақалада түркілердің түп тарихынан бастау алған «Ғайша бибі» поэмасының өзіндік салмағы толығымен зерделенеді. Алдымен «Жыландар жыры» тарауында Талас жерін мекендеген ордалы жылан тағдырын адамдар әлемімен қатарластыра алған ақынның үлкен адамзаттық мәселені көтергені кеңінен сараланады. Ғайша қыздың Қағанмен айтысы, қағанның монологы, басты кейіпкердің тағдырын суреттеудегі ақынның қолданған тәсілдері де жіті ашып көрсетілген.

Кілт сөздер: диалог, стиль, характер, монолог, бақсы, оқиғаның шешімі, тотем, фольклорлық дәстүр, түркілер тарихы, поэтикалық тіркес.

Қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік өрнегін қалыптастырып жүрген әрі алдыңғы аға буын ақындар сапынан табылатын дара шығармашылық иесінің бірі Есенғали Раушанов болатын. Ақын ең алғашқы жинағын 1980 жылы «Бастау» деген атпен шығарып, тырнақалды өлеңдерін көпшілікке танытты. Кейіннен 1984 жылы «Келінтөбе» деген атпен екінші жинағы өмірге келді. Бұл жинақтағы өлеңдерінен Е.Раушановтың сол уақытта-ақ өзіне тән дара ақындық қолтаңбасының қалыптастырып үлгергенін көреміз. Бұл жинақта өлеңдерімен қоса, «Біз Гагарин қаласынанбыз», «Бақдәулет пен жоламан» және «Сарыөзен» атты үш поэмасы жарық көрді.

Е.Раушановтың «Сарыөзен» поэмасына[1, 290 б] келсек, тарихи тақырыпта жазылған бұл туындының жазылу стилі де өзгеше. «Сарыөзен» атауының өзі бізге оқиға барысын аңғартып тұрғандай.

Поэмада тарих қойнауынан бізге белгілі Томирис дәуіріндегі сармат тайпасының көсемімен ларкион офицері Батразд арасындағы оқиға сөз болып, сонымен қатар XIX ғасырда Ш.Уәлихановтармен қатар өмір сүрген С.Бабажановтың өмір жолы да қатар алынып отырады. Ақынның Ш.Уәлихановты алып отырғанының да өзіндік мәнісі бар. Оның жас болса да орыс географиялық қоғамының мүшесі, қазақ халқы арасынан шыққан алғашқы ғалым екені белгілі. Ал Бабажановты бірі таныр, бірі танымас. Бабажанов та өрімдей жас шағынан ғалым атанып, орыс географиялық қоғамының мүшесі болған, қазақ халқы үшін жаппай сауаттандыру үрдісін, қазақ жерінде мектептер ашу жолын іске асыруға ат салысқан жанашыр тұлға еді. Осы екі дәуірдегі оқиғаларды бірдей поэма бойына сіңіріп қатар алу ұғымын қолдану арқылы ақын поэмадағы оқиғаның басталуын, шиеленісін, шарықтау шегі мен қарытындысын ұтымды байланыстыра білген. Сонымен қоса поэма бойынан біз қара сөзбен жазылған автордың өзіндік ойларын, «Махамбет пен Исатай» көтерілісінің маңызын, шамандық әрекеттерді, басты кейіпкер Салық пен қара оба мүсіннің арасында жүретін диалог әңгімелерін кездестіреміз. «Ақын жасаған характерлердің ар жағында көбіне мінез тану емес, адам тану ниеті жатады» [2,36 б]. Бұдан байқайтынымыз, поэманың жазылу стилі өзгеше.

Ең алғаш оқиға басы ақынның пролог ретінде келтірген қара сөзімен бастау алады. «Әлқисса, қара оба түс көріп жатыр. Түсінде...». Тарих қойнауындағы кезеңдерде қалған сармат ауылдарына Батразд салған қанды қырғыннан пайда болған қара оба, осы сұмдық пен шындықтың куәгері тас мүсін, шындықты білмей сарсаңға түскен кейінгі ұрпақтың түсінде көріп жатып оянып кетеді. Поэма басы осы оқиғамен беріліп келесі Бабажанов дәуіріндегі оқиғамен жалғасын табады.

«1862 жыл Орынбор Генерал-Губернаторы Крыжановскийдің қабылдауына» келген Бабажановты ақын былай сипаттайды:

Сәнді аула.
Терезеден құйылып нұр,
Күзетші босағада бұйығып тұр.
Қарайды мандайшадан дала жаққа
Суреті самұрықтың түйіліп бір.

Есіктен жас сотниктің басын көріп,
Генерал тұрды орнынан қасын керіп.
Желкеде самұрық тұр сіл қозғалсаң,
Жарқ етіп түсетіндей жасын болып...

Әрі қарай орыс губернаторының Бабажанов туралы өз ішкі ойларымен жалғасын табады. Поэма басындағы Батразд пен сармат көсемі арасындағы диалог генерал-губернатор Крыжановский мен сотник Салықтың сұқпаты қайталанған ескі оқиғаларды еске түсіргендей.

Одан әрі орыс губернаторының қабылдауынан шыққан Бабажановтың монологы беріледі. Негізгі деталь ретінде фәзтон (арба) алынып, арбаның жүріс әрекеті мен Бабажановтың өз монологомен жақсы үйлесім табады. Мысалы:

Фәзтон жұмсақ тебеп, шайқалады,
Сансыз ой...
Қайтсе жаны жай табады.
Күлімдеп көз алдында губернатор,
Санада қайта бәрі жаңғырады...

Әділдік, айналайын бар екенсің,
Сен енді нұрмен жуып дала төсін.
Шынға алып шыныменен шығасың ба
Қазақтың көп адасқан қара көшін... –

деген жолдармен беріледі. «Біздің дала ашылып келгенге – алақан, жұмылып келгенге – жұдырық... Арам ниеттілер менің жерімнен өтпейді» деген кешегі сармат көсемінің сөзі бүгінгі Салықтың да ой-түйінінде бар. Оқиғаның шиеленісуі барысында орынды әрі тың детальдар саналатын – бақсы ойыны мен тас мүсін хикаясына байланысты оқиғалар поэманы мазмұндық тұрғыдан байытып қана қоймайды, бас қаһарман бейнесін тұлғаландыра түсуге, кейіпкерлер мінез-құлқын жан-жақты ашуға көп септігін тигізеді.

Әр ақынның жазылу стилі өзгеше болатын сияқты Есенғали ақынның да өлеңге ұйқас беру әдісі өзгеше екен. Біз поэма бойынан төрт қатар шумақтың соңғы қатары мен келесі шумақтың бастапқы жолы бірдей қайталануын байқаймыз. Ақын бұлай беруінің себебі, біздің ойымызша, оқырманның қызығушылығын арттыру мақсатында келтірген сияқты. Мұндай қайталауларды поэмадағы Салық пен күйші Дәулеткерей екеуінің арасындағы диалог тартыстан көреміз:

Ашылып сықырлауық сол екпіннің
Өрнегі ши есіктің дір-дір қақты,

Өрнегі ши есіктің дір-дір етті,
Араннан боз арғымақ ырғып өтті.

Оқиғаның шарықтау шегінде Салық пен Сарыөзеннің ішкі толғаныстары мен қара оба бойында орналасқан Фатима тас мүсінінің Салыққа айта алмай тұрған шындығы беріледі. Салықтың Фатима тас мүсініне айтқан ішкі уәжі мына жолдардан аңғарылады:

Кімдер өлді, зорлық етті кім-кімге
Тіл бітсе егер, кетер еді-ау сарнап бір,
Томириске қашып өткен бір түнде
Бәлкім, сатқын сарматтарды қарғап тұр...

Сармат тайпасының ашылмай қалған сырын тас мүсінен іздеген Салық өз ойын осылай білдіреді. Оқиғаның шешімінде қара құрымдағы сармат ауылын қырып салып, қара қорымды – қара обаға айналдырған Батраздың қылмысы ашылмасына кепілдік болған салт дәстүрі – «сармат тайпасында да моланы ашпау дәстүрі болған» поэманың соңғы шешімінде де көрінеді. «Қазақтың тағы бір ұл, Қағынып туған екен жатырынан» деп тісін қайрап жүрген орынбор генерал-губернаторы поэма соңында Салыққа білдірмей у беріп өлтірген Крыжовскийдің адъютанты да: «Өлікті тексерту де, қайта ашу да. Бұл елдің салтында жоқ» деп миығынан күліп тұрған іс-әрекеті оқиғаның шешіміне айналғандай.

Сарыөзен арнасынан асып, буырқана тасығанда қара оба опырылып құлап, жалаңаштанған сармат сүйектері Батразд қырғынының тарихын, құпиясын ашса, Салық өлімінің құпиясын «Сарыөзен» поэмасында ашылғандай. Жалпы, осы поэмасы арқылы қазақ даласындағы тарихи тұлғалардың өміршеңдігін көркемдіктің түрлі тәсілдерімен жеткізе алған ақынның өзінің де азаматтық борышы аңғарылып жатқандай еді.

Ақынның «Бастау», «Келінтөбе» жыр жинақтарынан кейін «Ғайша-бибі» атты жыр жинағы оқырман назарына ұсынылды. Бұл жинаққа шағын лирикаларымен қоса Е.Раушановтың нағыз ақындық тұлғасын танытқан шығармасы «Ғайша-бибі» поэмасы енгізілді. Қазіргі қазақ поэмасының даму деңгейі төңірегінде ой өрбітсек те алдымен ойға оралатыны Е.Раушановтың «Ғайша бибі» поэмасы еді.

Поэманың мазмұндық-құрылымдық сипаты өте күрделі болғандықтан, таңдаулы жекеленген бөлімдерге ретпен жүргізгенді жөн көрдік. «Ділім – қанағат, дінім – табиғат» деген түркі мақалын эпиграф еткен поэманың «Тізгін қағарында» алда айтылар оқиғадан хабардар етіліп, түркілер тарихынан сыр шертіледі. Түркілер мен түркі еместердің тұрмысы мен салты, тілі, атағы мен даңқы қырланады. Түркілердің түп тарихын жыр тілімен өрнектей келіп, Көк Тәңіріне сыйынған сенімен, көшіп-қонып тірлік кешкенін тілге тиек етеді.

Ауыз әдебиетіндегі жыршылық мәнерді жазба әдебиетпен ұштастыра жырлаған ақынның «Тізгін қағарындағы» кіріспесінің өзі оқырманды бей-жай қалдырмайды.

Ғалайқум-ассалаума бас қонаққа,
Сонан соң үлкен-кіші жас талапқа,
Ниетімді жырға бұрдым, жүзімді – елге,
Хиссасын Ғайша бибі бастамаққа.

Фольклорлық үлгілерде көбіне тыңдарманға әсер ету басты назарға алынатынын ескерсек, ақынның бұлайша сөз бастауының өзі шығарма мазмұнына оқырманын назар аударту еді. Оқиға желісіне өзек болған халық жадындағы аңыз ақын қолданысында мүлде жаңа қырымен танылған.

Бұл өзі жаңам емес, ескім еді,
Алыстан жаңғырығым естіледі.
Мақал бар:
«Түлігім – жылқы, түбім – түркі»,
Ал, тарттық сол түркіден көштен бері...

Түркілердің түп тарихын қаза отырып, Көк Тәңіріне сыйынған сенімен, көшіп-қонып тірлік кешкенін тілге тиек еткісі келеді:

Бір елдің өткенін хақ көшіп-танып,
Көк селдір, көркем дала бесік болып.
Әлі ешкім алдымызға жайған емес
Сол көштің бума-теңін шешіп беріп,—

дей келе сол көне тарихтың ашылмай жатқан сырлары барын ескертіп өтеді. Ақынның поэмаға арқау етіп отырғаны да сол айтылмай келген түркі тарихының бір қыры еді.

Түркілердің төрт тарапқа кеткен даңқы:
Бас ұрып түргеш-басмыл бұл табынды,
Саудаға Самарқаннан жұрт ағылды.
Ыңыранып, керуен тартып Ұрым, Тибет,
Елпілдеп елші салды Тұрпан, Үнді.

Түркілер тарихынан шерте отырып, Таластың арғы бетін мекен еткен «кіл батырға билік берген» елді ақын шартты түрде «түрткі еместер» деп алады. Бірақ бұл ел де осал емес көрінеді:

Ері көп, көп майталман алғыры да,
Аз емес арғымағы, заңды бұ да.
Көк тіреп сол қағанат тұрса керек,
Ортақ боп талай жұрттың тағдырына.

Ақынның негізгі ұстанымы да, яғни, адамдар арасындағы татулық пен адал ниет, ізгілік мәселесі екені осы тарауда айқын аңғартылған.

«Жыландар жыры» тарауында Талас жерін мекендеген ордалы жылан тағдыры сөз болады. Адамдардың қара ниетінен отқа өртенген жыландар мен адамдар әлемі қатарластыра алынып, үлкен адамзаттық мәселе философиялық тұрғыдан көркем туындыға сай зерделенеді. «Жыландар жыры» – адамдардың табиғатқа, сол арқылы өздеріне әкелген зауалын жыланның монолог-зары арқылы жеткізе айтып берген көркемдік тәсіл. Фольклорлық дәстүрдегі жыр үлгісін, сондай-ақ соңғы қайталау (эпифора) тәсілін пайдалана отырып, ақын жыланның зары арқылы күллі жаратылыстағы қайшылық пен қиянатты баяндайды. Ел жадындағы аңызда Айша қызды жылан шағып өлтіреді. Поэмада осы оқиға болғанымен, мұндағы сюжет мүлде басқа арнада өрбіген. «Жыландар өмірімен адамдар тағдырын қатар берудің өзінде көне танымды нысанға алудың айқын көрінісі жатыр» деп жазды мифтанушы С.Қондыбай.

Әруақты қастерлейтін халықтың ұғымында сол әруақтардың жылан кейпінде келеді деген сенім бар. «Ғайша бибі» поэмасына да жыландар әлемін енгізудің белгілі бір себептері бар. Зерттеу еңбектерге, мифтанушы ғалымдардың пікірлеріне сүйенсек, дербес өмір сүретін рух жылан кейпіне ие болады, яғни адам дүниеден өткенде оның жаны жылан кейпіне ауып сонда болады. Сондай-ақ, өзіміздің қазақы түсінікте жер астына мекендеген ордалы жыланды қағанат халқы «жылан бауырына алтын басып ұйықтайды» деп, ордаларын қозғап, орданың күл талқанын шығарады. Тотемдік ұстанымда киеге қарсы шыққан адамды қарғыс ұрып бір жамандық болады делінеді. Бұл сенім тарихта, танымды қастерлеу мақсатында да өзіндік кейіпкер дәрежесінде көрінген ана жыланның ішкі монологы – адамзаттың, адамшылықтан алыстап, табиғаттан алшақтауының түбі үлкен қасірет боларын аңғартқандай. Адамдардың табиғатқа әкелген зобалаңын зармен жылаған ана тасаға лақтырады. Жыландар қасіретін толғаған ақын оқиғаны ширықтыру арқылы, келесі орында «қағанатта жылан даусын еститін жалғыз адам» Ғайшаны таныстырады. Бұл тұстағы халықтық дастан, жырларда өлеңмен қара сөзді қиыстыра толғайтын тәсілді қолдана отырып, ақын Ғайша қыздың қандай жан екенін баяндайды.

Ғайша бұрынғы қазақ поэмаларында кездеспеген тың бейне еді. Өйткені оның танымы, ойы мүлде басқа. Ешқандай дінді мойындамаса да, ол Құдайды мойындайтын. Поэмада оқиғаны баяндап беруші ретінде көрінетін автор ыңғайлы тұста негізгі кейіпкер Ғайша туралы түсініктер беріп өтеді. «Ғайша кім?» деген сұрауға автордың хабарлаулары толық жауап береді де, ақын осы тұстан қайтадан ана жыланның зарынан үзілген оқиғаға тыңдарман назарын аударады. Ана жыланның зарын жүрегімен естіген Ғайша қыздың толғанысы терең мәнді көркемдік сипаттарымен айқын көрінеді:

Қайда бастап барады қабарған күн,
Кімді сөгіп, енді жамандармын.
Түмен жылан өлген жоқ, өртенген жоқ,
Түсіп кетті ішіне адамдардың...

Болмады ғой болмаспен белдескеннің,
Жылан көшті жұртынан сен көшпедің.
Сыртың – адам болғанда, ішің – жылан,
Не болды ертеңің жерлестерім?

Қауымдастарының жан түршігерлік пиғылы мен қылығына қарап Ғайша «бұл да адамның өзін Құдай деп есептемегендігінен туындап отырған жай» деп ойлайды. Сол уақытта қаған айтыс өткізген сәтте Ғайша бар ойын осы кезде айтуды ойлайды. Саудагер кейпінде қаған сол айтысқа шығады. Қыз бен жігіт болып сөз қағыстырған қаған мен Ғайшаның сөз саптаулары ерекше ұлттық поэтикалық тіркестердің зор көркемдік үлгілерін таныта алды. Ақын айтысқа тән толық стильді сақтай отырып, екі айтысушының тіліне қоғам, өмір жайлы ең негізгі мәселелерді салады. Ақын қолданысындағы қызмет ауыстырулар сол замандағы халықтың ұғымына жақын, айтылар ойдың мәнін, астарын ұқтырарлықтай бейнелеулер болып келеді. Жалпы Ғайша өзі өмір сүріп отырған қоғамға көңілі толмайды. О. Бөкеев шығармашылығын зерттеушілердің бірі С. Асылбекұлы өз мақаласында «... әдебиетке тән бір ерекшелік – ондағы басты кейіпкерлердің өзі өмір сүріп отырған қоғамға көңілі толмайтындығы, сондықтан да олар бұл әлеуметтік ортаны жатсынып, оған іштей қарсы болады...» [3, 69 б]. Яғни ақын Ғайшаның мінезін осылай көрсетуін әдебиетке тән құбылыс екенін байқаймыз.

Поэмада Ғайшаны өз заманының өресі биік ақыны, өзгеше ақылға ие жан ретінде көрсете. Ақын Ғайшаның әрбір сөзі мінез-қимылынан өзгеше талант пен болмысты таныған қағанның ішкі халі де шынайы сипатталады.

Бір гәпті қырағы қыз аңдап қалды,
Сол гәпте зіл батпандай салмақ барды.
Тоқын жұрт сазан қызды алып кетті,
Қаба алмай әттең деп қармақ қалды.

Осы шумақта біраз жайтты байқатқан ақын Қаған сезімін аңғартатын «Қаба алмай «қап, әттең» деп қармақ қалды» деген жолды еспе қайталау түрінде қолданады. Қағанның ойын білдіретін ішкі монологқа құрылған шумақтар арқылы де ақын кейіпкердің жан дүниесіндегі қайшылықтар мен толқуларды бейнелеген. Ақын психологиялық мезеттермен кейіпкерлерінің бейнесін таныта түседі.

Түйіп айтқанда, поэманың философиялық мәні терең мифтік сарында жазылған деп айта аламыз. Жырдың қара сөзбен аралас келуі, автордың жыршы міндетін атқарып отырғандай көрінуі, қосымша беріліп отыратын түсініктемелер, бір-біріне мән үстеп, мағына қосып отыратын өлең жолдары поэманың маңыздылығын арттыра түседі. Ақын поэмаларының мәнін танытатын адам мен табиғат тағдырының өзгеше қырларымен суреттеген бұл туындылар қазіргі ұлттық поэзиямыздағы нағыз мифологиялық сарында жырланған шоқтығы биік шығармалар дегіміз келеді.

1 Раушанов Е. *Бозаңға біткен боз жусан: өлеңдер мен поэмалар.* – Алматы: Ратирет, 2006. – 384 б.

2 Медетбеков Т. *Алар асуы алда//Комуникативті жол.* – 1985. – 25 июль.

3 Асылбекұлы С. О. *Бөкеев іңгімелерінің поэтикасы. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология» ғылымдары, №4(46), 2013г.*

Резюме

Жанаева А. – Магистрант по специальности «Казахский язык и литература». Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.

Научный руководитель: Абдикалик К. С. – к.ф.н., и.о.профессора, кафедра казахской литературы, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы

Основные идеи стихов Е. Раушанова

В этой статье обсуждено основные идеи стихов Е.Раушанова «Сарыозен», «Гайша биби». Поэма «Сарыозен» который написан на историческую тему рассказывает о неизвестной миру мировоззрение поэта. В этой поэме, ситуаций которые развиваются XIX веке через монолог Бабажанова передается жизнь народа. Раушанов передает свои мысли с мастерством, языковыми навыками и рифмами произведения. Поэма «Гайша биби» берет начало от истории тюрков и всестороннее развивает быт народа имеет свой вес. В начале поэмы «Песнь змея» поэт рассказывает о жизни семейство змей, который существовали местности Талас, сапоставляя жизнью людей ... , этим он показывает монолог девушки Гайша с ханом, монолог хана раскрывает и оценивает судьбу человека того времени и умело всесторонно раскрывает судьбу главного героя.

Ключевые слова: диалог, стиль, монолог, характер, магия, развязка, тотем, традиционный фольклор, история тюрков и поэтический фразеологизм.

Summary

Zhanaeva A. – Undergraduate specialty «Kazakh language and literature I». Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city.

Abdikalyk K.S. – Professor of Philology. Chair of Kazakh Literature. Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city.

The main idea of E. Raushan's poem

This article condemned by the main ideas of verses E. Raushanova "Saryozen", "Gaisha bibi." The poem "Saryozen" which is written on a historical theme and shows the unknown world of the poet. In this poem, the situations that develop the nineteenth century through the monologue Babazhanova transferred to people's lives. The poem "Gaisha bibi" originates from the history of the Turks and comprehensive her life of the people has its own weight. At the beginning of the poem "The Song of the serpent," the poet blogged about life family of snakes that exist Talas area's life ... with that he raises and monologue Gaisha girl with Khan, Khan disclose the monologue and open up the destiny of the person.

Keywords: dialogue, character, monologue, the ending, of the story, the history, of flics, folklore custom.

ӘОЖ: 821.512.122.32.09

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ

Ибраева А.Д. – филология ғылымдарының кандидаты,

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Қадыров Ж.Т. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті zhkadyrov_777@mail.ru

Смағұлова Н.Қ. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент,

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Бұл мақалада Дулат Исабеков шығармаларындағы ұлттық таным мәселесі қарастырылады.

Дулат Исабеков әңгімелері мен повестеріндегі ұлттық таным мәселесіне қатысты ұлттық мінез, ұлттық менталитет, ұлттық психология, ұлттық сезім, ұлттық сана, ұлттық тіл қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері арқылы танылып айқындалады. Сондай-ақ, ұлттық ерекшеліктердің белгісі ретінде көрінетін образдардың өзіндік сипаты қарастырылған.

Жазушы әңгімелеріндегі өзгеріске ұшыраған ұлттық болмыстың көрінісін, рухани дағдарысқа ұшыраған қазақы ортаның, ұлттық танымның бүлінуін қоғамның кемшілігі, қасіреті етіп көрсетіледі.

Автордың ішкі психологиялық сезімді, кейіпкер тұлғасын танытуда күлкі, жылау тәсілдерінің шебер қолданысы айқындалады.

Д.Исабеков шығармаларына тән трагедиялық оқиғалардың орын алуы – адамдар арасындағы тасбауырлық, қызғаншақтық, қаталдылық көріністерді беруде оқырманға ой салу арқылы оң шешімін табудағы ізденісін байқатады.

Түйін сөздер: әңгіме, повест, ұлттық мінез, ұлттық менталитет, ұлттық психология, ұлттық сезім, ұлттық сана, ұлттық мүдде, ұлттық тіл, психологиялық диалог, психологиялық пейзаж, психологиялық параллелизм, психологиялық сезім, психологиялық тәсіл, қайта оралу, күлкі, жылау, трагедия.

Д.Исабековтің шығармалары – өмірдің өзінен алынып, айналадағы күнде көріп жүрген құбылыстар өзіндік құнарлы да қарапайым тілімен әлеуметтік деңгейге дейін көтерілген шыншыл туындылар. Суреткердің арнасынан асқақтамай, қысқа да жинақы жазылған әңгіме, повестерінде адам өмірі, табиғи тазалық, адамгершілік, қазақы мінез, қоғамдық өзгерістер шынайы суреттелген.

Жазушы шығармаларында («Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі», «Талахан-186», «Қара шаңырақ», «Кемпірлер», «Ай-Петри ақиқаты», «Шойынқұлақ» және т.б.) көбіне қоғамды тікелей әлеуметтік айыптау, сынау-мінеу жоқ, жазушы, керісінше, салқын қанды әңгімеші ретінде көрініп, кейіпкерлерін әлеуметтік - психологиялық типтер деңгейіне көтере, сюжеттерді күлкілі ситуация төңірегінде өрбіте отырып, үлкен философиялық жинақтауға қол жеткізеді.

Дулат Исабековтің «Талахан-186» әңгімесі туралы біршама тұжырымдар, пікірлер айтылды. Бір оқып шыққан адамға еріншек қазақтардың болар-болмасты сөз қылған пайдасыз тірлігінен хабар берер әңгіме сияқты көрінгенімен, зер салған оқырман Кеңес үкіметі тұсындағы әлеуметтік қоғамдық тоқыраудың адам психологиясына, ұлттық менталитетке еткен әсерін, яғни, рухани тозған кейіпкерлер іс-әрекетінің бағамдары сөзсіз. Автор бұл әңгімесінде бүгінгі күн, өмір шындығынан ауытқымайды. Осы туындыдан біздің қоғамның барлық кемшілігі, қасіреті айқын көрінеді. Қаламгер

шығармасында «мына әдеттен без, мынаны үйрен» дейтін жалаң дидактика жоқ, тіпті ешқандай тұжырым да айтылмайды. Өйткені айтарлықтай оқиға да жоқтың қасы, әңгімеде тек шындық, өзгеріске ұшыраған ұлттық болмыс көрінеді. Жалпы жазушы өзінің уытты тілі арқылы аңқау да бейғам қазақ ауылын суреттегені анық болғанымен, оның әңгімесінің негізгі арқауы – сол замандағы рухани дағдарысқа ұшыраған қазақы орта, ұлттық танымның бүлінуі.

Жазушының «Қара шаңырақ» әңгімесі – ұлттық мінездің негізі ауылмен байланысты екенін тағы бір аңғартатын туынды. Жаппай қалаға көшу, ауылда қалған ата-баба қонысы, үлкен үй саналатын қара шаңырақты күзетіп шал мен кемпірдің қалуы қазақ даласына енген рухани және материалдық өзгерістердің ұлттық менталитетке тиген әсерін айқындай түскендей. Қазақы қара шаңырақтың қасиетті белгісі – бесіктің жастар қолданысынан шығып бара жатқанына деген қынжылысты сезінесіз. Немесе ұлттық мінездің заман өзгеруімен түрленгенін Есіркептің әкесіне: «Көке, сіз демала беріңіз, біз тамақ даярлап жіберейік», – деуінен тағы бір аңғаруға болады. Қазақ халқында қашан да ер-азамат қазан-аяққа араласпаған, бұл отбасы анасының еншісіндегі дүние екені ықылым заманнан белгілі. Міне, қаламгер осындай кішкентай эпизодтарды шым-шымдап әңгімеге енгізу арқылы қазақы ұлттық мінездің өзгерісін көз алдыңызға әкеледі. Қазір біздің қоғамда үйреншікті болып кеткен әрбір іс-әрекеттің тарихи салт, әдет-ғұрып емес, кейіннен таңылған құбылыс екенін үнемі есіңізге салады. Атақонысқа ие болу, қасиетті қара шаңырақтың отын өшірмеу ер-азаматтың міндеті емес пе еді? Әңгіменің «Қара шаңырақ» аталуы да тегін емес. Қара шаңырақтың иесі саналатын үйдің кенжесі Есіркептің: «Кішкентайды бала бақшаға орналастырамыз», – дегені Шөмішбай қарттың үмітін үзіп, жігерін құм қылды. Бұның өзі – қазақ ұлтындағы ұрпақ тәрбиелеп, өсіруде ата – әже орнының жоғалып бара жатқанының көрінісі. Жастайынан әже әлдиін, ата ертегісін, ұлағатты сөзін тыңдамай өскен ұрпақтың бойында ұлттық менталитеттің, қазақша айтқанда, ділдің берік болуы – екіталай нәрсе. Бұл да – «балаларын өскенше, немерелерін өлгенше бағатын» қазақтың ата-әжелерінің бейнесін толықтыра түсетін әңгіме» [1,243].

Ұлттық психология төрт белгіге: ұлттық мінездің негізгі нысандарына, ұлттық сезімге, ұлттық санаға және ұлттық мүддеге қатысты. Ұлттық мінездің нағыз көрінісі – қонақжайлық жеке дара қасиет емес, қазақ халқының ұлттық ерекшелігін танытатын қасиет. Қонақжай қазақы мінезге ұлттық тағамды тұтыну, сол арқылы өзара сыйласудың әдеті мен әдебі аясында баға беруді Д.Исабеков қағыс қалдырмаған. «Ақырамаштан наурызға дейін» әңгімесіндегі алғашқы жолдар бала күннен бәрімізге тән ауылдың қонақжайлығы айналасында өрбиді. Бірінсіз-бірі піскен асты алдарына алмайтын тату-тәтті көршілер арасының, құдайы қонақ келсе, қазан асуға жүгіретін қазақы салт іргесінің, ауылдағы қарым-қатынастың кеңестік идеология әсерінен бұзылуы, яғни, «арғы ата-бабама, әкеме тіл тигізді» деп пошташы Отардың падашы Кемпірбайдың үстінен акт жазып, оған куә адамдарға қол қойдыртып, оның аяғы жолдастық сотқа апаруы – ауылда бұрын-соңды болмаған дау шешудің тосын жолы. Қазақтың сөзге тоқтаған тамаша қасиетінің, үлкенді сыйлау, алдынан кесе өтпейтін жақсы салтының жоғалуы ауыл шалдары арасындағы сыйластықтың кеміп бара жатқанын көрсетеді. Ұрпақтың ұлттық мінезді, ана тілді жоғалту мәселесі ақын-жазушыларымыздың өзекті тақырыптарының бірі болып табылады. «Ұлт», «ана тілі», «ұлтжандылық» деген ұлы мәселелерді қоғамға жар салып айтпақ түгілі, ол туралы ойлаудың өзі қылмыс болған кеңестік саясат кезінде-ақ Д.Исабеков – өз шығармалары арқылы қазақ тілінің бейшара кейпін, тілдің жұтанданып, әлеуметтік, қоғамдық-саяси ортада қолдану аясының тарылып бара жатқанын шынайы көрсете алған батыл жазушы.

Тіл – ұлттың жаны. М.Жұмабаевтың: «Тілсіз ұлт тілінен айырылған ұлт болып жасай алмақ емес, ондай ұлт құрымақ. Ұлттың ұлт болуы үшін бірінші шарты – тілі болуы. Ұлттың тілі кеми бастауы ұлттың құри бастағанын көрсетеді. Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарих - тұрмысы, мінезі айнадай көрініп тұрады» [2,28], – дегенін еске алсақ, ұлттың өмірі, ұлт мінезінің сақталуы бірден-бір ұлтқа қатысты екенін көреміз.

Қаламгердің шығармаларында социалистік идеологияның басты міндеттерінің бірі – орыстану, қазақша ойлаудан, сөйлеуден бас тартқызу екенін әшкерлейтін эпизодтар байқалып қалады. Әңгімелері нақ кеңестік заман тұсында өмірге келгенімен, парасатты жазушы тілден айырылған ұлттың бірте-бірте өзіндік ұлтқа тән мінез-құлықты жоғалтатынын ерте сезініп, астарлы юмор арқылы осы мәселені көтере білді.

«Дулаттың «Қара шаңырақ», «Шалдар», «Кемпірлер» деген үш новелласы оның қаламына тән бір қасиетті, яғни, бүгінгі ауылдың этнографиялық хал-ахуалын жетік білетінін және оны реалистік бояумен тартымды етіп бере алатын мүмкіндігін көрсетеді» [3,242].

«Талахан-186» әңгімесіндегі: «Шын аты Бектұр, бірақ ол мектепке барған жылы осы аудандағы қазақтар арасында орысша аталу мода болды да, ол атын Виктор деп өзгерткен болатын», – деген жолдар да қазақы ауылдағы саясат өзгерісін жіті бақылағандай. Жазушы осы тұста қазақ халқының бойындағы еліктегіштік қасиетті де қалыс қалдырмаған. Қанша жерден қатал саясат болса да, ешкімнің азан шақырып қойған атын зорлықпен өзгерте алмайды емес пе? Тілдің қолдану аясы тарылып, барлық іс орыс тілінде жүргізілгендіктен, қазақша адам есімінің қадірсіз болғанын қаламгер бір ауыз сөзбен аңдатады.

Бұл – нағыз қазақы ұлттық мінездің саясат салдарынан өзгеріске ұшырауын дәлелдейтін жолдар. Әйтпесе, ықылым заманнан бері баласына ат қою дәстүріне сонша мән беріп, оны ел ішіндегі беделді адамдардан қалап алып, ырымға балап, молданың азан шақыруымен жария ететін тамаша дәстүр оралмасқа кетті. Сөйтіп, «саяси оқиғалардың тірі көрсеткішіндей Октябрь, Социал, Аврора, Потемкин, Рева, Люция, Коммуна, Стахан, Чапай, Щорс, Роман, Роллан, Максим, Маркс, Энгельс есімді балалар көше-көшелерде құлындай шауып жүрді» [4,477].

«Социализм зәулімі» әңгімесіндегі мына жолдарға назар аударайық: «Жиналыста отырған жиырма бір адамның бәрі қазақ, қазақ болғанда да көпшілігі орысша білмейтін, білсе де, суды «уада» дейтін қазақтар еді ғой, оған қарамастан, Оспан өз ойын түп-түгел орысша айтып шықты. Сөз орысша айтылған соң жұрттың бәрі ұйып тыңдады». Міне, «шаш ал» десе, бас алатын» қазақтың мінезі, бұл жерде жазушы қазақтың еліктеп асыра сілтейтін жаман қасиетін, тобыр санасын сынға алып отыр. Күлкіден гөрі жылағыңыз келеді. Жиналыста отырған қазаққа «орысша сөйле» деген ешкім жоқ. Солай бола тұрса да, саясаттың салқынымен бір-бірімен ана тілінде сөйлесуді ұятқа санаған мәңгірт сананың нәтижесі – бұл.

Д.Исабеков – шығармаларында өз халқының кемшілігін көріп, аяусыз сынап алған батыл жазушы. Ұлттық характерді ашу дегеніміз – сол ұлттың қасіретін, қарекет, тіршілігін, тағдырын бүркелемей сыртқа шығару. Автор осынау аса қиын, аса маңызды күрделі мәселеге өзінің көркем туындылары арқылы жауап іздеуді мұрат тұтқан.

Зерттеу нысанына алынып отырған суреткердің адамгершілік-парасаттылық сияқты мәселелерді көтерген шығармаларынан байқалатын басты ерекшелік – адамның ішкі әлемін, рухани сырын айқын аңарту. Осыдан бастау алып, жалғасын тауып жататын жаңалықтың бірі – жазушы қаламынан туған көптеген шығармаларға тән тамаша нәзіктік, сазды сыршылдық, әдемі әуездік. Жазушы шығармашылығындағы кейіпкер психологиясының ашылуы олардың сөйлеген сөздері арқылы, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, ым-ишарат, жест, бет құбылысы, дене қозғалысы, психологиялық пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау, өзіндік таным, түс көру, сандырақтау, күлкі, жылау, сыр ашу және т.б. арқылы жүзеге асып жатады.

Қ.Ергөбек: «Дулат Исабеков – мейлі өткен күн тағылымын айтсын, мейлі бүгінгі күн шындығын жазсын, қайда да, қашан да – шынайы суреткер. Айтарын характер арқылы бейнелей айтады, жазарын көркем детальдарды ойната құбылтып ашады, шығарманың көркемдік формасы жұтынып, композициясы дөңгеленіп шып-шымыр шығады» - деп, қаламгер туындыларына тамаша баға берді [5,123]. «Пері мен періште» повесіндегі Құлахмет ағайдың Сафураға алған біз өкше туфлиі, Нәзікетке арнаған қызыл лентасы мен жинаған ірі-ірі қып-қызыл алмалары да деталь қызметін атқарады. Қызыл лента Нәзікеттің бұрымына арналған. Қазақ отбасындағы бұрымды кішкентай қыздың қызыл алмадай өсіп келе жатқандығының белгісі. Қызыл түс – әдеміліктің, қызғалдақтай балғындықтың символы. Жазушы Құлахметтің көңіліне қуаныш орнатқан кішкентай ғана ботақанын өз отбасында, әке-шешесі қасында, қызғалдақтай өсіп келе жатқан періште көңілді Нәзікетті біз өкшелі Сафурадай шешесінің жұлып алып кетуін деталь дәлдігімен бере білген. Авторлық таным тұрғысынан біз өкшелі туфлидің өзін деталь ретінде алып, оны біздіген Сафура характерімен психологиялық параллелизмде суреттейді.

Д.Исабековтің «Мазасыз күндер» повесіндегі: «Әйел кеткен соң есімде елес болып қалған нәрсе оның оттай жанған шырайлы жүзі мен жалт еткен жанары ғана болды. «Ол жанар – аптабы қайтпаған өмірді жырлап тұрды. Ол жанар қазаны төңкеріліп, қасығы сынған ішкі бір дүниенің шама-шарқын баян етіп тұрды» [4,50], – деген жолдар кейіпкердің бір қарағанына осынша терең мәнді сыйдыра білген қаламгердің әйел психологиясының білгірі екенін тағы бір аңғартса керек.

Көз жанарының түрлі сипаты арқылы адамның ішкі дүниесінде болып жатқан түрліше психологиялық хал-күйді таныту арқылы жазушы кейіпкерлерінің образдарын тереңдете ашып көрсетеді. Ал, «Сүйекші» повесінде жазушы сүйекшінің барлық ауыр тұрмысын бір сәттік көзқарасы арқылы аңғарта білген. Адам мен қарым-қатынас, әңгімелесу үстінде өзгенің бет-әлпетінен тек сол

сәттегі эмоциялық сезімді, көңіл-күйді ғана емес, оның бүкіл ғұмырынан сыр шертер нәзік нюанстарды аңғара алатынын сезімталдықпен паш ете білген.

Д.Исабековтің «Гауһар тас» повесіндегі Салтанаттың бойындағы керемет назды да биязды қылығын хас жазушыға тән шеберлікпен бере біледі. Бұл тұрғыда кейіпкердің болмысын ішкі-сыртқы бірлікте суреттей отырып, аса дарынды суреткер екендігін танытады. Жаңа келін болып түскен Салтанаттың ерекше жаратылысын, нәзік табиғатын, ұлттық психологияға тән портретін мінездеуде ашық сипатталады. Ұлттық психологиялық портретті Салтанаттың ұлттық жақсы қасиеттерді бойына мол жинақтаған жан иесі екенін жан-жағына қараған ибалы көз жанарын суреттеу арқылы ұқтырады.

Д.Исабеков шығармаларында кең қолданылған адамның ішкі иірімдерінен хабар беретін тәсілдердің бірі – күлкі. Күлкінің әдебиет пен өнердегі орны ерекше. Ол адам санасы мен мінез-құлқындағы қуанышты, өмірлік қуат пен күшті бейнелей отырып, адамдар арасындағы әр түрлі қарым-қатынасқа негіз болады. Екінші жағынан, күлкі қоршаған ортадағы қарама-қайшылықтарды сынап-мінеу үшін, одан адамның эмоциялық жерінуін аңғарту үшін де қолданылады. Күлкінің мәні турасында Аристотель, Кант, Чернышевский т.б. өз тұжырымдарын айтқан болатын. Күлкі – сонымен бірге ішкі психологиялық сезімді беруде де таптырмайтын құрал.

Д.Исабековтің «Гауһар тасындағы» ерлі-зайыпты Ыбыш пен Салтанаттың екі түрлі болмысы да осы күлкіге байланысты ашылады. Бақытты күлкі ойнаған әсем еріндерінің ар жағынан көрінген аппақ әсем тістері төгіле кететін ақ маржан секілді тізіле қалған. «Сөз соңын оның сыңғырлаған күлкісі көміп кетті. Әдемі күлкі, ерке күлкі». Оның бұл сөзі мен күлкісінде еріне деген жарасымды әжуа, жеңіл ғана байқалмас наз жатыр еді. Салтанатта реніш те, зіл де жоқ, керісінше, нәзік әйелдің катал еріне деген таңырқауы, сонымен бірге нәзік құрмет пен нәзік сезім жатыр. Адамның адамгершілік қасиетін анықтауда, оның рухани байлығын биік азаматтық тұрғыда түсіндіруде махаббат тақырыбының ерекше маңызы бар. Адамның ескірмейтін, тозбайтын осы бір мөлдір сезімін жазушы жете зерттей отырып, жас келіншектің нәзік жүрегінің лүпілін оқырманға сездірту арқылы өмірге құлшындыратын өршіл сезім күйін тап басады. Күйеуінің тоң мойын тұйық мінезін Салтанат тек күлкіге айналдырып, әзілге жеңдіріп жүреді. Өзінің еркін де ерке жаратылысына сай «барлығы да жақсылыққа қарай өзгереді» деп сенеді. Жалпы Д.Исабеков шығармаларында күлкінің кейіпкер психологиясын ашудағы орны ерекше екенін атап айтқан жөн.

«Дулат Исабековтің «Талахан-186», «Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі» атты әңгімелеріндегі күлкі де – осындай арлы, ақиқатшыл күлкі. Күлкі шақыратын әрбір емеуріннен, әрбір детальдан автордың уайымы мен күйзелісі «мен мұндалап» тұрады. Бұл қасиетті тек жазушының шеберлігіне жатқыза салу аздық етеді, мұндай қасиет яки арлы күлкіні ояту және оны оқырманның жүрегіне жеткізе білу – сирек дарынның қолынан ғана келетін сирек қасиет. Ілуде бір кездесетін қасиет», – деп [6,13] айқындап берді Әмірхан Мендеке жазушының шығармалар жинағына жазған алғы сөзінде. Шынында да қаламгердің шығармаларында кездесетін езу тартқызар оқиғалар арзан күлкіге емес, осы айтылған ақиқатшыл күлкіге негізделгені зер салып аңдағанға айғақ нәрсе.

Адам баласындағы күлкіге қарама қарсы эмоциялық күй – жылау. Жазушы өз туындыларында осы процестің түрлі сипаты арқылы да кейіпкерінің жан түкпіріндегі елеулі жайттарды жарыққа шығара біледі. Сондай-ақ «Тіршілік» повесіндегі жылаудың түрліше сипатын (еңіреп жылау, зарлап жылау, дауыстап жылау) саралай жіктеуі арқылы оқиғаның бояуын қалыңдатып, жалпы жұртшылықтың ішкі күйін танытады. Үнсіз жылаудың өзін жеке мен көптің басынан өткеру арқылы шебер пайдаланады. Жапан далада жалғыздықпен бетпе-бет қалған Қыжымкүлдің хал-күйі оқырман аяушылығын тудырады.

Адам басына түскен ауыр қасіреттің салмағын шегіне жеткізе суреттейтін тұста да жылауға тән түрлі эмоциялық сәт көрсетілген (жалғыз өзі жылау, айғайлап дауыстап жылау немесе үздіксіз, оқтын-оқтын жылау).

«Алдымен үнсіз жылайды, сәлден соң қан тамырларынан қан емес, кермек, жылымшы су жүгіріп жатқандай шым-шым жас төмен құйылады кеп, сонан соң кеудесінде өксік қайнап, ішке сыймай лық етіп алқымға тіреледі. Қыз өзін-өзі ұстауға мұршасы жетпей, дауыстап жылап жіберді» [4,128].

Д.Исабеков шығармаларына тән тағы бір өзгешелік – қарапайымдылықпен, күлкімен, ұятты тілмен қатар трагедиялық оқиғалардың орын алуы.

Жазушы шығармашылығында трагедия белгілі бір дәрежеде кездесіп отырады. Жоғарыда айтып өткен «Гауһар тас» повесіндегі қазақ қызына тән барлық асыл қасиеттерді бойына жинақтай білген Салтанаттың қаза табуы оқырман жүрегін жаралайтыны сөзсіз. Салтанат өлімі «қолда барда

алтынның қадірі жоқ» деген халқымыздың қасиетті қағидасын еске салады. Өмір бар да, күнделікті қым-қуыт тіршілік бар да адамдардың бір-бірінің бағасына жетпейтіні – мынау қысқа ғұмырдың ащы шындығы. Бір ерекшелігі: Дулат Исабеков шығармаларының дені трагедиямен аяқталады. Өлім, өмірмен қоштасып бақилық болу, арманына жете алмай, жан тәсілім ету, қыршынынан қиылу неге жиі кездеседі? Оқырманды осы сауал мазалары хақ. Бұл – кейіпкерлердің басындағы қасірет қана емес, тұрлауы жоқ алдамшы өмірдің жалғандығын сезініп үлгермеген, сондықтан да қамшының сабындай қысқа өмірде бір-бірінің бағасына жете алмаған тірі жүрген барша жандардың да қасіреті. Салтанаттан бастап, ақыр аяғы «Қабылан» әңгімесіндегі иттің өлімі де – адамдар арасындағы тас бауырлық, қызғаншақтық, каталдықтың нәтижесі. Міне, жазушы философиясының құдіреттілігі де осында. Жалпы Д.Исабеков шығармаларының ерекшелігі сонда: оны бір жақты қабылдау – қиынның қиыны.

Жазушының «Сүйекші» повесі де аянышты. Тоғыз жасында әкесі қолынан жетектеп әкеп, бір байдың үйіне аманатқа тастап кеткен Тұңғыштың өмірі қайғы-қасіретке толы. Сүйекшінің өлімі ың-шыңсыз өмірден кетуімен емес, оны осындай жағдайға душар еткен жандардың өз істері үшін ар жазасына ұшырауымен анықталады. Бұл қайғының бәріне кім кінәлі? Әрине, адам бойындағы қызғаншақтық, зұлымдық, мейірімсіздік кінәлі. Неге адамдар бір-біріне сонша мейірімсіз, сонша қатыгез? Бұл сауал тек «Сүйекшіде» ғана емес, Дулат Исабеков шығармаларының барлығында дерлік ұдайы қойылып отырады. «Гауһар тастағы» Ыбыштың өз жары – Салтанатқа деген жібімес каталдығы, «Тіршіліктегі» туған перзенті Қыжымкүлді тағдыр тәлкегіне ұшырағаны аз болғандай өз қолынан қаңғыртып жіберген әке қатыгездігінің тамыры қайда жатыр? Оның нәтижесі бейкүнә Салтанаттың мезгілсіз қазасы, Тұңғыштың аянышты өлімі, Жәдігердің апаты, Қыжымкүлдің сұрқай тіршілігі, оның іштен шыққан перзентінен қалған ұрпақты бір көре алмай, көз жұмуымен аяқталады. Салтанаттың қыршынынан үзілуі Қайрекеннің өз-өзін, қоршаған ортаны түсінуге, адамдар арасындағы қиын да шешілмес жұмбағы мол қарым-қатынасты пайымдауға деген алғашқы қадамына негіз болғаны анық.

Дулат Исабеков қаламына тән тағы бір психологиялық тәсіл – қайта оралу сарыны. Оның мәні – кейіпкердің өзі туып өскен ортамен, туған жермен, ата-баба қонысымен, отбасымен қайта қауышуы. Қайта оралу уақыттың қайта оралмас қозғалысын сезіну үшін де, қолда барды бағалай білу үшін де, ақырында өзінді-өзін түсіну үшін де қажет.

Адамның адамгершілігі, қайырымдылығы осындай қысылтаяң кездерде сыналатыны белгілі. Бір сәттік іс-әрекет үстінде Хасеннің бар болмысы, арамдығы тайға таңба басқандай анық білінді. Әңгімені оқи отырып, Мақсұттың далада қалғанына емес, керісінше осындай аяушылығы жоқ, арам жігітті болашақ жары ретінде таңдаған Дүрияға ренжіген сәтте сұлу қыздың қайта оралғанына қуанбаған оқырман кемде-кем шығар. Қайта оралу арқылы арамдықтан қашқан, адалдыққа жол тартқан Дүрияның келешегін көз алдыңызға елестетесіз. Жол үстіндегі осы бір қысқа сәт әрбір кейіпкердің адамгершілік тұлғасын сараптап берді. Жазушы шеберлігі де осында, ол ешқашан өз оқырманын тізеге салып оқытудан аулақ. Шығарманы оқи отырып, кімнің кім екенін бажайлауды оқырман еншісіне қалдырады. Немесе Алданыштың («Шойынқұлақ» әңгімесіндегі) сүйгені Нәзираға ренжіп, орақ басынан кетсе де, туған жерге, тыңға қайта оралуы көңілге қуаныш ұялатады.

«Қара шаңырақтағы» Есіркептің әке-шеше шаңырағына түнделетіп жетуі де – осы қайта оралу сарынының көрінісі. Ата-ананың қара шаңырағына келіп, бауырларын сүйіп, мауқын басқан ол бала-шағасымен келуге уәде береді. Немесе «Пері мен періште» повесіндегі Сафураның сегіз ай сергелденнен соң Құлахметке қайта оралуы ше? Оны құлай сүйген Құлахметтің кешіруі әбден мүмкін, ал, қалың оқырман бұған қалай қарайды? Сафураны түсіну үшін ең әуелі Құлахметтің жанын түсінген жөн болар. Десек те, өз бақытын іздеп сандалған Сафураның ақыры соңында отбасына қайтуы – жазушының ерекшелігін танытатын көркемдік тәсіл.

Д.Исабеков кейіпкерлерінің характері мен тағдырын тек таза тұрмыстық көзқараспен бағамдау мүмкін емес. Оның қай кейіпкерін болсын, бір жақты түсіндіру қиынға соғады, өйткені оның қазақы, аңқау да аңғал кейіпкерлерінің бойынан кәдімгі адамға тән барлық жақсылық-жаманды қасиеттерді табуға болады. Жазушы қаламының ерекшелігі де осында: ол өз шығармаларында жалаң дидактика ұсынбайды немесе кейіпкер іс-әрекетін талдамайды, бұның бәрін оқырман талқысына салады. Оның кейіпкерлері бастан кешіретін іс-әрекет, оқиғалардың сан түрлілігі, ешкімге ұқсамайтындығы (ескерткіш орнына адамды уақытша тұрғызу идеясы, Есіркептің басындағы қызықты оқиға, посылкадан басталған дау, Бонапарттың сүндетке отырғызылуы, помидор өскен апан басындағы жанжал дейсіз бе, әйтеуір толып жатқан ерекше жағдайлар мен оқиғалар) кеңестік дәуір кезіндегі

қалыптасқан сюжеттерден көш ілгері болғанын мойындауымыз керек. Оның шығармаларына негіз болатын өзек – адам өмірі, өлім, махаббат, қуаныш пен қайғы, жақсылық пен жамандық. Бір оқығанда, ауыл адамдарының қалжыңына құрылған оқиғалар сияқты болғанымен, әрбір шығармадағы оқиға сыртында адам тағдыры, адамның рухани өмірдегі алшақтықтан шаршауы, қоршаған ортаны түсінбестіктен туған дағдарыс басты орын алады.

Қаламгердің туындыларында хаттың көркемдік мәнде жұмсалуды арқылы кейіпкердің даралық сипаттары, мінез иірімдері кеңінен ашылады. Көркем прозадағы хаттың мәнінің фольклорлық шығармалардан бастау алатын көркемдік қызметін талдай отырып, Г.Пірәлиева былайша ой тұжырымдайды. «Хат-хабар беру қызметімен қоса жеке адамның ішкі ойына ерік берер, құпия интимдік сезімдерді де сыртқа шығарар көркемдік тәсілдердің бірі әрі психологиялық талдаудың бір түрі» [7,167]. «Пері мен Періште» әңгімесіндегі туысына ағынан жарылған хаттағы ойлар арқылы кейіпкер жан дүниесін мазалаған жайттардың сыры ашылады. Құлахметтің іштей дағдарысқа түсуі, жалғызсырауы, өзінің ішкі дүниесін ақтаруға адам іздесуі арқылы адам психологиясында өтіп жатқан процестерді жайып салады.

Ал, «Тіршілік» повесінде шебер суреткер хатты жақсылықтың, қуаныштың жаршысы ретінде пайдалана отырып кейіпкерлер өмірінің мәнін-мазмұнын айқындайды. Өмір түйткілерінде теперішті көп көрген екі қарттың көз қуанышы – немересінің ата-әкеге деген мейірімі арқылы ұрпақ жалғастығын паш етеді. Адамдар қарым-қатынасындағы хаттың рөлі арқылы кейіпкерлерінің жан әлемін жарқырата ашу осы шығармадан анық көрінеді. Томаға – тұйық, шағын ауылдың адамдарының арасындағы кикілжің себепкері де осы хат арқылы өрбиді.

Жалпы жазушы шығармаларының қай-қайсысында көңілі тоқ, өз өміріне риза кейіпкер жоқтың қасы. Оның «Сүйекші», «Тіршілік», «Дермене» повестерінде өмірлері қара күшке, әлеуметтік жағдайға тәуелдікпен өткен адамдардың күресі суреттеледі. Адамдар тағдырындағы трагизм – «кішкентай адам» өміріндегі арман – мұрат пен кешкен ғұмыр арасындағы сәйкессіздік, адам билігінен шығып кететін түрлі оқиғалар, адам баласының «жатыр түнек пен көр түнек» арасында шырқырап жүріп бастан өткеретін азабы – әдебиеттің негізгі сюжеті болса, бұл сюжетті өз шығармашылығының өзегіне айналдыру – жазушының қолынан келер шаруа. Кемел жазушы туындыларында оқиғалардың өзі типтік емес жағдайлардан туындайды, яғни, кездейсоқ ситуациялардан өрбиді. Алайда трагизмге апаратын жол тек бұл емес қой. Жалпы жазушы трагизмінің негізі неде? Оның кейіпкерлерінің көбі азап шегіп жүреді, жеңіліс тауып, қайғы құшып жатады. Бірақ зерделей келсек, шығармаларында жақсылық, ізгілік атаулы көбіне бойкүйездік, зорлық-зомбылықтан жеңіліс тауып жатса да, жазушы үшін табан астында болған жекпе-жектегі жеңістен гөрі адам баласының рухани ішкі жеңісі қымбат. Бұл тұрғыдан алғанда оның кейіпкерлері өздерінің рух мықтылығымен ерекшеленеді. «Дерменедегі» Омаш, «Тіршіліктегі» Дәулетбай, «Сүйекшідегі» Үкітайдың ақыр соңында жеңіліс тауып жататыны кездейсоқ емес. Осы ретте Д.Исабеков шығармаларын оқи отырып, өмірдің басты мәні тіршілікті барынша мағыналы өткізу екенін аңғарасыз. Жинақтай келгенде айтарымыз: әдебиеттің негізгі объектісі – адам болмысының сан қырлы құпиясын ашуда қарымды қаламгер психологизм үрдісінің өзіне тән айшықтарын қалыптастырған. Шығармашылық жолы көркем өнерге қатаң талаптар қойылған тұста дамып, өркендегенмен, өз заманынан оқ бойы озық тұрудың әдісін тапқан суреткер кейіпкер жан дүниесіне үнілуде жалпы адамзаттың өркениет қалыптастырған ізгі дәстүрлерін ұстанған. Әрі оны өзіндік өрнегімен байытқан, жоғарыда талдап көрсеткеніміздей, адам жаратылысындағы ішкі-сыртқы қасиеттердің көркемдік мәнін түрлендіре, құбылта көрсету жолымен өз кейіпкерлерінің жан әлемін жарқырата көрсетіп, оқырман жүрегіне бойлай білген. Бет-пішін, көздің жан-дүние сырын танытудағы түрліше ролі әр шығармасында әр қилы мән иеленген. Ал, түс көру сарынының көркемдік қызметі Д.Исабеков прозасында бұрынғыдан байып, адамның жан қалтарысының тереңіне бойлау құралы ретінде көрініс тапқан. Екі ұдай сезім сипаты: жылау мен күлудің кейіпкер тұлғасын танытудағы мәнері де өзгеше. Жағымды, жағымсыз эмоциялық хал-күйлердің алуан түрлі сипатына үнілу арқылы суреткер кейіпкер тұлғасын сомдаудың өзгеше өрнегін жасаған.

1 Орда Г. Әңгіме. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: 2005.–Т.9. – 242 б.

2 Жұмабаев М. Шығармалары. – Алматы: Білім, 1996. Т.3. – 289 б.

3 Қаратаев М. Дәстүр және жаңашылдық. – Алматы: 1980. – 158 б.

4 Исабеков Д. 2-томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1993.– 497 б

5 Ергөбек Қ. Ұлтын сүйген жүрек үні. //Қазақ әдебиеті:1992, №10. – 9 б.

6 Әмірхан М. Мәңгілікпен межелеу. // Егемен Қазақстан: 1992, №7. – 4 б.

7 Пірәліева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

Резюме

Ибраева А.Д. – канд. филол.наук старший преподаватель КазНПУ имени Абая

Кадыров Ж. Т., к.ф.н., доцент, зав. кафедрой «Казахская филология» Северо-Казахстанского государственного университета им. М.Козыбаева, zhkadyrov_777@mail.ru

Смагулова Н. К. к.ф.н., доцент Кокшетауского государственного университета им. Ч.Валиханова, smaghulova13@mail.ru

Национальное познание в произведениях Дулата Исабекова

В данной статье рассматривается проблема национального познания в произведениях Дулата Исабекова.

Национальное познание в повестях и рассказах Дулата Исабекова передаются через особенности национального характера, национального сознания, национального чувства, национального языка казахского народа. Так, рассмотрено своеобразие образов как символ национальных особенностей.

Писатель в своих рассказах показывает изменения, произошедшие в национальном сознании, нарушения в национальном познании, которым подверглось казахское общество как недостаток, большое горе для общества.

Автор проявляет мастерство в описании внутреннего психологического чувства, описание образа героя через смех и плач.

Для произведений Д.Исабекова характерна трагичность событий – холод, зависть, жестокость во взаимоотношениях людей – заставляют читателя думать, искать пути правильного решения.

Ключевые слова: рассказ, повесть, национальный характер, национальный менталитет, национальная психология, национальное сознание, национальное чувство, национальный интерес, национальный язык, психологический диалог, психологический пейзаж, психологический параллелизм, психологическое чувство, психологический метод, возвращение, смех, плач, трагедия.

Summary

Ibraeva AD - Candidate. filol.nauk senior teacher of Kazakh National Pedagogical University named after **Abai**

Kadyrov T. J., Ph.D., Associate Professor, Head. the department "Kazakh Philology" North-Kazakhstan State University. M. Kozybaev, zhkadyrov_777@mail.ru

Smagulova N.K., PhD, associate professor of Kokshetau State University. Ch.Valikhanov, smaghulova13@mail.ru

National cognition in Dulat Isabekov's works

The given article deals with the problem of national cognition represented in Dulat Isabekov's works.

National cognition in the novels and short stories by Dulat Isabekov is projected from the peculiarities of national mentality, national consciousness, sense of nation, and the language of the Kazakh nation. The uniqueness of imagery is scrutinized as the symbol of national traits.

In his works Dulat Isabekov singles out the transformations and violations of the national consciousness which the Kazakh society has undergone, emphasizing them as topical problems.

Dulat Isabekov skillfully describes the internal psychological world of the characters through the presentation of their emotions, such as laughter and lamentation.

Dulat Isabekov's works are characterized by the depiction of a tragic nature of events connected with coldness, envy, and cruelty in human interactions, which makes the reader think about how these problems can be solved.

Keywords: short story, novel, national character, national mentality, national psychology, national consciousness, sense of nation, national interest, national language, psychological dialogue, psychological landscape, psychological parallelism, psychological sense, psychological method, return, laughter, lamentation, tragedy.

УДК 398.2

ТЮРКСКИЙ МИФ О СОТВОРЕНИИ КАК КОСМОГОНИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ

Эльчин Галиб оглу Имамалиев - *Научный сотрудник и докторант Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана*

Основной сущностью, основной философией каждой мифологии является сотворение. И в основе тюркской мифологии находится концепт сотворения. Тюркскую концепцию сотворения можно увидеть во всех текстовых типах тюркской мифологии. Это мифический концепт: все мифы воплощают сотворение. Тюркская мифология представляет разнообразные формы сотворения. Эти формы, впоследствии разившись, привели к образованию богатой тюркской культуры. Тюркский миф о сотворении в качестве космогонической концепции, находясь в основании взгляда на мир, общественного сознания тюрка, превратил его во все периоды истории в творческого человека. В статье исследуется тюркских миф о сотворении и космогоническая концепция сотворения. Автор показывает, что сотворение является основополагающим мотивом и тюркской мифологии, являющейся одной из самых древних страниц общечеловеческой культуры.

Ключевые слова: миф, легенда, хаос, космос, первичное начало, смерть и воскрешение

Сотворение, в целом, во все исторические периоды оставалась и остается центральной проблемой общественного сознания. Поскольку в основе существования человечества находится постоянно повторяющийся процесс сотворения. Первичное осознание сотворения начинается с мифологии. Все мифы на самом деле передают сотворение. Хотя содержание мифов внешне и отличается, общей идеей, их объединяющей является сотворение.

Сотворение является основополагающим мотивом и тюркской мифологии, являющейся одной из самых древних страниц общечеловеческой культуры. Громадность тюркского этноса в то же время определяется громадностью его сознания. В тюркской мифологии, богатой мифами, легендами, эпосами, сотворение представляет собой философски осмысленный, художественно высоко эстетичный мотив.

Сотворение как мотив в науке выражается термином «космогония». Термин «космогония», будучи словом, образовавшимся от терминов «космос» и «гония», означает «сотворение космоса (мира)». В.Н.Топоров пишет, что космогонические мифы и космогонические представления занимают особое место среди других форм мифопоэтического мировоззрения: потому как изображают пространственно-временные параметры, иными словами, условия, в которых существует человек, и все, что может стать объектом мифотворчества, размещается в нем [1, с.6].

Если основываться на подобный подход В.Н.Топорова, то исследование тюркских мифов о сотворении на основании азербайджанских легенд означает исследование пространственно-временных показателей представляемой тюрком вселенной, условий, в которых существует тюркский человек, предметов и явлений, которые относясь к этим условиям, могут стать объектом тюркского мифического творчества.

Дж.Бейдили пишет, что модель мифопоэтического мира как образ мира представляет собой систему знаков... В основе мифологической модели мира находится система двойственного противостояния (бинарных оппозиций), большинство из этих противостояний, имеющих в большом количестве, связаны с пространством и временем [2, с.34].

В этом взгляде, обращающем внимание с точки зрения нашей темы, сутью является нахождение в основе мифологической модели мира системы двойственных противостояний (бинарных оппозиций). Двойственное противостояние или же бинарная оппозиция составляет основную структуру мифологической модели мира. В мифологическом представлении мир состоит из двух частей – космоса и хаоса. Мифологическое сотворение представляет собой итог этого взаимоотношения. Говоря яснее, мифологическое сотворение означает создание космоса из хаоса.

Согласно обобщению В.Н.Торопова, «космос» в мифологии преимущественно:

- указывает на мир и порядок в нем;
- космос как упорядоченный мир выступает против хаоса;
- космос порожден хаосом;
- хаос находится в стороне от космоса [3, с.9-10].

Вместе с тем, В.Н.Торопов так определяет последовательно повторяющиеся в самых различных традициях характерности понятия «хаос»:

- связь с водной стихией;

– бесконечность в пространстве и времени;
– расстояние, доходящее до пустоты;
– или наоборот, беспорядочность с соединенностью всех элементов (не только вещественность материи, но аморфное состояние, исключаящее существование основных параметров, явно указывающих на стихии и мир), [4, с.581].

Отсюда можно понять, что хотя космос и хаос не могут быть друг без друга, по своим основным показателям являются противоположными друг другу понятиями.

Хаос находится в основе сотворения космоса, однако согласно А.Ф.Лосеву, «хаос» и более емкое понятие, чем космос: «Хаос представляется как величественный и трагический образ космического единства. Все мир сущего расплавился в этом образе; мир бытия порожден хаосом и уничтожится в хаосе же. И поэтому хаос представляет собой универсальный принцип цельного и непрерывного, бесконечного и безграничного формирования» [5, с.581]. Как пишет Ф.Курбанов, «здесь есть динамическое формирование системы отношений из хаоса, с последующим превращением в хаос обратно. Процесс представляет собой нечто меняющееся,двигающееся, отображающее в себе единство отдельных видов разнообразия» [6, с.65].

В космогоническом сотворении основным является первичное сотворение. Сущность мифа в качестве философии сознания, мифологии в качестве системы сознания связаны с первичным сотворением. Изучение тюркского мифа о сотворении в качестве космогонической концепции проходит как раз через исследование первичных сюжетов о сотворении. Как пишет А.М.Сагалаев, «за сущностью мифической интриги скрывается механизм космогонического акта» [7, с.30].

Рассмотрим предоставленный В.Радловым миф о сотворении. В легенде «О сотворении мира» говорится: «До завершения мира была лишь вода, не было ни земли, ни небес, ни Солнца, ни Луны. Создатель летал около, человек летал возле. Оба летали в облике черного гуся. Создатель ни о чем не задумывался. Человек, разбудив ветер, привел в движение воду и брызнул на лицо Творца. Человек задумал подняться выше Создателя, однако упал вниз, в воду. Упав, начал захлебываться, сказал «Пожалей, Создатель, спаси меня!». После этого человек выбрался из воды. Творец сказал, «Пусть появятся крепкий камень». Со дна моря вышел крепкий камень и на нем сидели Создатель и живущий с ним человек» [8, с.175].

На наш взгляд, здесь с точки зрения тюркской концепции сотворения важны два момента:

Во-первых, существование до сотворения лишь воды;

Во-вторых, Создатель и человек летали в обличье черных гусей.

Это состояние до космоса – существующего упорядоченного мира. Следовательно, легенда начинается изображением хаоса.

Продолжим рассматривать легенду: «Творец сказал: «Ты спустишься на дно моря и принеси землю!». Человек, спустившись вниз, зачерпнув в ладони земли, принес её Создателю. Создатель, рассыпав ту землю на море, сказал «Пусть будет земной поверхностью». После этого образовалась поверхность земли. Создатель повторно сказал «Спустишься вниз и принеси еще немного земли». Человек, сказал сам себе и задумал «Если спущусь вниз, принесу и себе земли». Спустился на дно, как было задумано, взял две полные пригоршни земли. В одну руку взял то, что предназначалось для Создателя, а то, что было в другой, чтобы сохранить втайне от Создателя, спрятав во рту, всплыл наверх. Создатель, взяв принесенную человеком землю, рассыпав на поверхность, еще больше утолщает землю. Так как человек засунул землю себе в рот, земля выпятилась, и человек чуть не задохнулся. Как бы ни пытался человек сбежать вдаль, увидел, что находится рядом с Творцом и сказал «Великий Создатель, спаси меня!». Когда же Создатель спрашивает у него причину того, почему он держит во рту землю, он отвечает, что «Землю взял в рот для того, чтобы суметь сотворить землю». Создатель говорит ему в это время «Выплюнь её изо рта» и человек выплевывает. А в это время из выплюнутой им слюны возникают грязевые холмики. После этого Создатель говорит ему: «Ты уже согрешил, хотел сделать мне зло. И дух повинующегося тебе народа будет таким же плохим. А дух повинующегося мне народа будет священным. Они увидят солнце, свет, и я буду вспоминаться. Пусть имя твое будет Эрлик. Кто будет прятать свои грехи от меня, пусть станет твоим. Уберегшиеся от твоего греха пусть будут моими» [8, с.175-176].

Исследовавший эту легенду С.Караев писал: «Здесь основными мотивами, требующими разъяснения, являются следующие:

1. На территорию позади воды – за землей – посылается человек.

2. Мотив воровства, то есть человек по велению Творца вытаскивая со дна моря землю, ворует землю и себе.

3. Подвергшийся, на первый взгляд, деструкции «мотив рождения» и соответствующее наказание.

4. Мотив распределения власти над миром» [9, с.38].

С.Караев в упомянутом мифе определил «систему двойственных противостояний (бинарных оппозиций)»:

1. Пространственное противостояние (Земля и Небо).

2. Противостояние образов (Создатель и Эрлик).

3. Противостояние поведений (хорошие и плохие поступки).

4. Противостояние времен (время сотворения и конец света) [9, с.62].

Мифы о сотворении составляют основу каждой мифологии. В классификации мифов этот вопрос виден более очевидно. Все тематические виды мифов воплощают космогонию. В.В.Иванов показывает, что антропогонические мифы являются мифами о происхождении (в том числе сотворении) человека. Антропогонические мифы представляют собой составную часть космогонических мифов [10, с.87].

В мифологии сотворение представляет собой цельную систему. В модели мифологического мира все, что приняло образность, превратилось в символы – все должно пройти через процесс сотворения - космогонии. Здесь главным является опыт каждого этноса к мифическому восприятию-усвоению. У каждого этноса есть свои географические условия проживания. Эти условия, будучи в реальной жизни его миром, и в мифических текстах изображается этот самый мир. Обратим внимание на некий азербайджанский миф: «Давным-давно никого кроме Аллаха не было. И земная поверхность вся была водная. Аллах из этой воды получает ил. Затем, высушив этот ил, делает землю».

Это очень древний мифический текст. При его анализе выявляется два признака:

1. Древность этого мифа, отражение им очень архаичных воззрений;

2. Жизненность этого мифа, со временем трансформирование в себе последующих идеологий;

На самом деле, очень маленький этот текст в противовес своему малому размеру заключает в себе огромные исторические воззрения. Этот миф можно уподобить по сущности строения баяты: как баяты из четырех строчек несут в себе большие и богатые значения, внутри этого мифа сокрыты глубокий смысл, крупные временные слои.

Анализируя упомянутый миф с точки зрения поэзии, мифа, семантики, образов выявляются следующие слои:

Образ первого начала, первого времени: «Совсем давно»;

Первый творец: «Аллах»;

Начало первого сотворения Созидающим элементом: «Не было никого, кроме Аллаха»;

Форма бытия до первого сотворения - хаос: «Земная поверхность ...вся была водной».

Сотворение-космогонический процесс: «Аллах из этой воды делает ил. Затем, высушив этот ил, создает землю».

Здесь обращает на себя внимание то, что выше всего хаоса и космоса находится Аллах. Однако здесь «Аллах» представляет собой последующую, вернее, послеисламскую трансформацию. Естественно, что в сознании рассказывающего этот миф в современный период сказителя иного творца, кроме Аллаха, быть не может. Однако отображение процессом сотворения в тексте универсальных мифических процессов однозначно показывает, что этот текст с временной точки зрения представляет собой явление доисламское.

Характерно, что этот мифический сюжет сотворения представляет собой универсальную схему. Например, Прачапати, являющийся одним из основных богов в индийской мифологии, погрузившись на дно, забирает оттуда почву и создает землю. И это показывает, что анализируемый нами текст представляет собой древний мифический текст и после ислама первичный созидательный образ трансформировался в образ Аллаха.

В тюркских мифах о сотворении можно встретить сотворение в отличающемся представлении. В одном из мифов, представленных Г.К.Потаниным, говорится, что устав, бык перебрасывает мир с одного рога на другой. И в это время, мир, естественно, трясется и мы это явление понимаем как землетрясение. А в другом варианте этого мифа говорится, что у удерживающего на своем рогу быка один рог уже сломался, в этом время в мире произошло сильное землетрясение и погибло много людей. А когда у быка ломается и второй рог, уничтожается мир и все человечество. В другом мифе

говорится, что Аллах выделил удерживающему мир быку определенной продолжительности жизнь. В день, когда испустится последнее дыхание быка, он умрет и мир уничтожится.

Если внимательно присмотреться, то увидим, что элементы, характерные для сотворения, наблюдаются и в этом мифе. Обратим внимание на **первый миф**:

1. Мир установлен на рогах быка:

Иными словами, космос на земле – порядок, жизнь, космологическую гармонию - обеспечивает бык. В этом случае бык осуществляет творческую функцию.

2. Бык является первым предком, культурным героем, космогоническим началом:

Он является автором творческих начал на земле, иными словами, творцом. Например, происходящие на земле землетрясения порождает он.

Во втором мифе рога быка выражают всю «силу», «сущность» и «философию» сотворения:

1. При поломке первого рога быка происходит космическая катастрофа:

Ломается один рог быка, удерживающего на своих рогах мир, в мире происходит сильное землетрясение и погибает много людей.

2. Поломкой второго рога настанет конец существованию космоса, наступит конец света:

А при поломке и другого рога быка мир и все человечество уничтожатся.

В третьем мифе космогоническое начало трансформировалось в более неординарную силу:

1. Жизнь быка связана с Аллахом:

Аллах уделил удерживающему мир быку определенной продолжительности жизнь.

2. С завершением срока, установленного Аллахом, космос сменится хаосом:

В день, когда испустится последнее дыхание быка, он умрет и мир уничтожится.

«Соединяя» варианты этого мифа, можно смоделировать процессуальную структуру тюркского космогонического мифа и элементы, его составляющие:

1. Бык представляет собой первичный космогонический элемент:

Во всех трех текстах бык установлен на рогах быка.

2. Бык является самым первичным началом:

Нахождение мира на рогах быка означает сотворение мира вместе с быком. В этом случае бык представляет собой элемент из состава космоса. Мир существует потому, что есть бык, бык имеется потому, что он держит на рогах мир. В этом положении бык и мир представляют собой составные части единого сотворения.

3. Бык - творческое начало:

Землетрясения на земле зависят от быка. Когда устав, он перебрасывает мир с одного рога на другой, или ломается рог, происходят землетрясения.

4. Удерживание быком мира на своих рогах представляет собой космогоническую периодичность:

Когда у быка со сломанным рогом ломается и второй рог, или же когда заканчивается выделенная Аллахом ему жизнь, мир, упав с рогов быка, уничтожится. Это в мифическом сознании представляет собой явление эсхатологии. Эсхатология означает конец света и относится к космогонии.

В мифологии сотворение происходит в форме смерти и воскрешения. Мир возникает, оканчивает свою жизнь, уничтожается, затем снова возникает. Следовательно, в рассматриваемом нами мифе уничтожение мира необходимо: жизнь быка когда-то подойдет к концу, или же когда-то сломается второй рог. Этим уничтожится мир, возникнет хаос, затем из этого хаоса снова сформируется космос.

Таким образом:

– Основная суть, основная философия каждой мифологии заключается в сотворении;

– Концепция сотворения мифа составляет сущность общечеловеческого сознания и продолжает жить и в современном сознании;

– Мифы, олицетворяющие всякую мифологию, вне зависимости от содержания, в конечном итоге передают появление мира, человека и относящихся к нему;

– И в основе тюркской мифологии находится концепт сотворения;

– Тюркский миф сотворения можно увидеть во всех текстовых типах тюркской мифологии;

– Тюркский миф сотворения в качестве космогонической концепции представляет собой мифический концепт: все мифы воплощают сотворение;

– Тюркская мифология представляет разнообразные формы сотворения. Эти формы, впоследствии развившись, привели к образованию богатой тюркской культуры;

– Тюркский миф о сотворении в качестве космогонической концепции, находясь в основании взгляда на мир, общественного сознания тюрка, превратил его во все периоды истории в творческого человека.

1 Топоров В.Н. Космогонические мифы / Мифы народов мира - В 2-х томах - том 2 – Москва - Советская энциклопедия – 1982 - с. 6-9

2 Бейдили (Мамедов) Д. Модель мира / Азербайджанская филология - V книга – Баку – БГУ – 2003 - с. 34-37

3 Топоров В.Н. Космос / Мифы народов мира - В 2-х томах - Том 2 – Москва - Советская энциклопедия – 1982 - с. 9-10

4 Топоров В.Н. Хаос / Мифы народов мира - В 2-х томах - Том 2 – Москва - Советская энциклопедия – 1982 - с. 581-582

5 Лосев А.Ф. Хаос / Мифы народов мира - В 2-х томах - Том 2 – Москва - Советская энциклопедия – 1982 - с. 579-581

6 Курбанов Ф. Синэргетика: в преддверии хаоса – Баку - издательство Бакинского университета – 2004 - 315 стр.

7 Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифа – Новосибирск – Наука – 1992 - 176 с.

8 Radloff W. Türklərin Kökləri, Dilləri ve Halk Edebiyyatından Denemeler – Ankara - Ekvay Yayınlar – 1999 - 458.

9 Караев С.П. Мифологический хаос в азербайджанском фольклоре/Диссертация, представленная для получения степени доктора философии по филологии - Баку – 2015 - 192 с.

10 Иванов В.В. Антропозонические мифы / Мифы народов мира - В 2-х томах - Том 1 – Москва - Советская энциклопедия – 1980 - с. 87-89

Summary

The Turkic Myth About Creation As The Cosmogonic Concept

Elchin Galib Imamaliyev -Scientific worker of Institute of Folklore of Azerbaijan National Academy of Science

The main essence, the main philosophy of each mythology is creation. And at the heart of Turkic mythology there is a creation concept. The Turkic concept of creation can be seen in all text types of Turkic mythology. It is a mythical concept: all myths embody creation. The Turkic mythology represents various forms of creation. These forms, having developed subsequently, led to formation of rich Turkic culture. The Turkic myth about creation as the cosmogonic concept, being in the basis of a view of the world, public consciousness of the Turkoman, I turned it into the entire periods of history in the creative person. In article the myth about creation and the cosmogonic concept of creation is investigated Turkic.

Keywords: myth, legend, chaos, space, primary beginning, death and revival

Түйіндеме

Түркілік мифтің ғарыштық тұжырымдамасы

Эльчин Галиб Имамалиев - Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институтында ғылыми қызметкер және докторанты

Әрбір түрік мифологиясы негізгі философияны құру мәні болып табылады. Түркі мифологиясында мәтін тұжырымдамасында мифологияның барлық түрлерін көруге болады. Бұл мифтік ұғым: барлық мифтерді құру мен айналдыруы. Түркі мифологиясында нысандарды әр түрлі құруға болады. Бұл нысандар кейіннен түркі мәдениетін қалыптастыруға және дамытуға үлес қосты. Бұл формалар түркі мәдениеті мен білімінің дамуына зор үлес қосты. Түркі мифологиясының құрылымында ғарыштық тұжырымдама әлем елдерінің көзқарасы бойынша қоғамдық саналы түркі адамы тарихи тұлғаға айналды. Түрік, шығармашылық тұлғаның тарих барлық кезеңдерде оны айналды. Қағаз құру түрік миф және Космогония тұжырымдамасын құрастырып, зерттейді. Автордың айтуы бойынша адамзат мәдениетінің ең көне беттердің бірі түрті және түркі мифологиясын құру екенін көрсетті.

ӘОЖ 82/821.0(045)

Т.ШАПАЙДЫҢ ӘНГІМЕ-ЭССЕЛЕРІНДЕГІ ИРОНИЯ

Ә.Д.Қабылов – ф.ғ.к., Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инженеринг университеті, ф.ғ.к., доцент

Мақалада Т.Шапайдың «Қазақтың жаны» кітабына енген әңгіме-эсселеріндегі иронияның қызметі сараланады. Ирония – суреткердің философиялық-эстетикалық ойлауының негізгі категориясының бірі, көркемдік әлемінің ажырағысыз бөлігі. Жазушылар өмір құбылыстарын өзіндік бақылауда, рухани табыстардың шынайылығын тексеруде ирония мен өзіндік иронияны да пайдаланып отырады. Автор стилінің маңызды компоненті ретінде ирония әдеби мәтіннің маңызды мағынатузуші әрі форматүзуші элементі болып табылады. Иронияның күлкінің түрі, таным мен болмысты бейнелеу формасы ретіндегі ерекшелігі оның субъективтілік табиғатына байланысты. Ирония құбылыс туралы субъективтік түсінік пен объективтік жағдайдың сәйкессіздігін бейнелейді. Ирония субъектілік қатынасқа негізделеді, ол кез келген заттар мен құбылыстарды нысанаға алуға бейім. Ирония тұлғаның пайымдаушылық санасына негізделеді, ол кез келген нәрсеге, құбылысқа күдікпен қарап, қарама-қарсы жағынан пайымдап, өз субъектісіне айналдыра алады. Мақалада жазушы шығармаларындағы иронияның қолданыстары нақты мысалдармен дәлелденеді.

Түйін сөздер: ирония, өзіндік ирония, ирониялық көзқарас, эстетикалық категория, субъективтік қатынас, амбиваленттік мағына.

Мәдени феномен ретінде көп ғасырлық тарихы әрі көптеген анықтама-түсініктемесі бар ирония қазір шын мәнінде «мәдениеттің негізгі сөздерінің біріне» айналып отыр [1,263]. Ирония троптың бір түрінен философиялық позициядағы мәртебеге дейінгі түрлі құбылыстардың жиынтығы ретінде гуманитарлық салаларда кең қолданыс тауып келеді.

Ирония кейбір қаламгерлерінің философиялық-эстетикалық ойлауының негізгі категориясы, көркемдік әлемінің ажырағысыз бөлігі болып табылады. Жазушылар рухани-поэтикалық салада алдына орасан міндеттер қоя отырып, өзіндік бақылауда, рухани табыстарымыздың шынайылығын тексеруде ирония мен өзіндік иронияны да пайдаланып отырады. Өзінің амбиваленттік табиғатына сәйкес ирония кейде адам болмысы сипатының көрінісі, кейде жалғандықты әшкерелеп, нағыз құндылықтарды табудағы құрал болып келеді. Сондықтан әдебиеттегі иронияның типтерінсіз көркемдік жүйелерді, олардың философиясын, образдар жүйесі мен поэтикасын пайымдау қиын.

Қазіргі авторлардың шығармаларында ирония ғасырлар тоғысындағы күрделі кезеңнің алабажақ шындығын көрсетуге көмектесетін құрал ретінде пайдаланылуда. Жаңа ғасырдың басындағы ұлттық прозамызда иронияның қызметін пайдаланып, қоғамдық өмірдің сан қырлы сипаттарын бейнелеген таңдаулы еңбектердің бірі – белгілі әдебиетші Тұрсынжан Шапайдың «Қазақтың жаны» кітабы.

Қаламгердің бұдан бұрын жарық көріп, ғылыми ортада жоғары баға алған «Шын жүрек – бір жүрек» атты әдеби-зерттеу еңбегінде де (2000 ж.) арагидік иронияға суарылған кейбір талдаушылық пайымдар кездесетін: «Өлеңнің тұтас дінінен «жапырақ» жұламыз деп, Абайды кім жасамадық? Абай – діндар, Абай әулие екен. Пәлсапашы академик: «Гегель мен Кантты зерттеп ит болыппыз, өзіміздің Абай тұрғанда», – деп салды 150-жылдық тойдың бір жиынында. Абай – жаратылыстану ғылымдарын, соның ішінде физика заңдылықтарын жетік біліпті..., Қазақстанға нарықтық экономика дендеп енген тұста сала құлаш бір мақала шықты – Абай, сөйтсек, нарықтық экономиканың да білгірі көрінеді. Өйткені, «Есек көтін жусаң да мал тауып кел» десе керек, жарықтық, бір сөзінде...» [2,16].

«Қазақтың жаны» кітабына қаламгердің ғасырлар тоғысында жазылған шағын әңгімелері, көркем эсселері мен миниатюралары енгізілген. Өтпелі кезеңдегі замана тынысы, адам мінездерінің кейбір қырлары, заманәуи көңіл-күйдегі құбылыстар қызғылықты мазмұн, жеңіл тіл, көркем өрнекпен оқырманның көңілінен шығып отырады. Кітаптағы шығармалар «Күлкі және көз жасы», «Жазу» және «Бір мысқал» деген үш тарауға топтастырылған. Кітапта көтерілетін мәселелердің қоғамдық маңызы мен сыншылдық сипаты кіріспесіндегі өткір қойылған риторикалық сұрақтан басталуынан-ақ көрінеді: «Менің көзім жетті: біз әйтеуір аштан өлмейді екенбіз. Бізге келетін тажалдың аты басқа екен.

Қазақтың жаны үшін күрес жүріп жатыр.

Лайықты жауап болу үшін лайықты сұрақ қойылуы керек. Орыстар сұрақты төтесінен қойды: «Кто виноват?» Сосын «Что делать?» Жауап та сойқан болды: 1917 жыл!

Қазақтардың осы ғасырдағы ашық қойылмаған сұрағы гамлеттік: «Бармыз ба, жоқпыз ба?» Немесе «Боламыз ба, болмаймыз ба» [3,3].

Мәселе қаншалықта өткір болғанмен, оны жеткізудің жолын автор астарлап отырып ирониямен жеткізуге бағдар жасайды. Баяндаушының пайымдаулары біреуді тікелей кіналау немесе жазғыру емес, мысқыл, кекесін, мазақ, келеке секілді иронияның түрлі реңктеріне жүгіну арқылы жүзеге асырылады: «Енді ашық қойыла бастаған асау сұраққа серкелеріміз қашандағыдай мыңқылдап, үні ін түбінен шығатын жуас жауап береді: «Егемендігімізді алдық, Елбасымызды сайлап алдық, енді, міне-міне... ышқырымызды көтеріп алайық, белімізді мықтап тартып алайық... терімізді сүртіп, алқынымызды басып алайық... сосын тағысын тағы көре жатамыз ғой... ы-ы... быды-быды». Құдайдың өзі «алсаңшы енді!» деп жалынған тәуелсіздікті алдық-ау... бірақ, жанымыз, рухымыз азат па?» [3,3].

Автор интенциясындағы ирониялық ағын көбінесе өзіндік пайымдауға құрылған ойшылдық арнамен тоғысып жатады. Оқырманды ойлантуға жетелейтін мұндай жолдар аз сөзбен көп кепті қозғайтын шолу сипатымен ерекшеленеді. Бұл орайда көбінесе ішкі диалогке мол орын беріледі: «Жан!.. Қазақта жан бар ма өзі?! Деп кекетеді менің Оппонентім...» «Қайда біздің рух? Қайда біздің жан! «Жоқ» дейін десем, қазақтың бабасының бабалары тасқа қашаған Тағдыр не дейді? Жоқ дейін десем, қағазға дерегі, ауызда аңызы қалған қияпатты тарихының куәлігі қайда қалады? Сары өзеннің сағасынан құдіретті Римнің іргесіне дейін сайрап жатқан тұлпарлардың ізі – менің бабаларым рухының шежіресі емес пе шынымен? Қазтуған, Бұқар, Дулат, Абай, Ахмет, Мағжан, ...көрген түс, кешкен қиял ғана ма екен?! Тәңірі, Алласы аузындағы қазақта жан, рух жоқ болса, – онда менің жаным неге ауырады?» [3,3-4].

Халық басындағы жайт, қоғамдық өмірдегі кеселді халдер, рухани тоғышарлық белгілері кейде аналогияларға құрылып, гротескілік сипаттамалармен жеткізіледі: «...Мен айтайын: сиям егізіндей бір басы қазаққа, бір басы айдалаға қарайтын құбыжық ұрпақ келді дүниеге. Біздің осы трагедиямыз өзгелерге – ермек. Әлем осы құбыжықты қызықтауда. Шақшадай басы әуелден екі бөлек міскіннің басқа ортақ мүшелерін бөлшектеп, тәжірибе жасап көріп жатыр. Суық қол, ендігі, қолқа-жүректі аралап кетті. Енді жүрегін пәршелеп, жанынан айырмақ. Жүрегі бір екенін сезінбейтін, соры сорпадай болған екі бейшара бас өзара айтысады. Бірі айтады: сен ұлтсызсың, орыс пен еуропаның көзі қысық суррогатысың, сен – абстракция, сен – ешкім емес. Екіншісі айтады: сенің тілің ештеңеге жарамайды, сенде әдебиет те жоқ (болмаған да!), мәдениетің, тарихың – бәрі күмәнді... Жұт – жеті ағайынды. Бұл бақытсыздық аз болғандай екеуінің арасынан және бір бас өсіп шықты. Нағыз екіжүздінің өзі! Оң иығына бұрылса – «қазағым» деп көлгірсиді, сол иығына қисайса – басқа сайтандарының табанын жалауға әзір... Сондай бір кәззап бас!».

«Мәңгүрт» бас өз ұлтын, мәдениетін менсінбейтінін, жатырқайтынын жасырмайды. Ал мына эзәзіл жасырады. Тіпті, өзінен де жасырады. Тек қылығы ғана әшкерелейді. Осы бас – ең жиеркеніштісі. Қазақтың жаны мен рухына түскен батпан қара күйеңіз – сол». [3,4].

Иронияны эстетикалық категория ретінде қарастыратын көптеген еңбектерде оның толықтай күлкі парадигмасына жатпайтыны, алайда өзге эстетикалық категориялармен өзінің бейнеленуші құбылыс табиғатына оппозициялық бағдарымен түйісіп жататыны туралы дұрыс көрсетіледі. Иронияның негізінде комикалық та, трагикалық та бастаулар жатады. «Ирониядағы кекесін оның міндетті бағыты болғанымен, мазмұнын тұтас толтырмайды. Байыптылық иронияның мәні болып табылады және заттарды байыпты немесе трагедиялық қабылдау сәті мұнда күлкінің басқа формаларына қарағанда салыстырмалы түрде үлкен маңызға ие» [4,63].

Автор ирониясы жағымсыздықты мақтауға құрылып, баяндаушы тарапынан қызығу объектісі ретінде көрінсе де, кейде оның астарына бойлап, шын кейпін ашатын сыншылдықпен астасып жатады: «Мен көп ағаларыма қызығамын. Қай заманға да тез күйлейді, сызатсыз сіңеді. «Капитал» мен «Құранның» арасын екі-ақ аттайды. Екі дүниенің басын иілтп, даналықпен тең ұстайды: садақ қып тартып жамбы атса да, қияқ етіп қобыз шалса да – соның қаруы. Және міндетті түрде жұлде алады... Қызығамын. Бірақ, түсінемін: бұл – жанның ерлігі, рухтың мықтылығынан емес. Ішкі темірқазықтың жоқтығынан. Олар күнбағыстың басы сияқты: төбесінен қандай күн шықса да, бәрібір – қашан батқанға дейін жолын қалт етпей қайталайды. Олар балауыз сияқты – отты қай жағына жақындатсаң, сол жағына қарай майысып, тамшылай береді» [3,4].

«Күлкі және көз жасы» толғамында автор қазіргі күлкіміздің төркініне бойлатады. Мұнда ирониямен суарылған күлкі мен көз жасының сабақтастығын аңғартатын ойлы пайымдар мол: «...Мықтылықтан нешеме жылдар бойы ауыз жаппай күлдік. Өйткені, мына былықшылықтың бәрі –

өтпелі деп ойладық. Көзді ашып-жұмғанша өте шығады – күліп қалайық дедік. Күлген адам өзін мықтырақ..., ақылдырақ сезінеді. Сезінейік дедік... Бірақ... Күле-күле сілеміз қатты. Күле-күле жүйкеміз жұқарды. Мықтымыз ба, әлде сорлымыз ба – ажыратудан қалдық. Күле-күле... жындануға айналдық... Өтпей қойды өтпелі кезең!» [3,6]. Баяндаушының мұндай шолуларының астарындағы ирония өзінің әлеуметтік-философиялық мәнімен ерекшеленеді.

Шығарманың концептуалдық мәнін кейбір жекелеген ситуациялық көріністерді бейнелеу арқылы өткірлей түседі: «Шынында да мына дүниеге, тәмам итшілікке неге басқа көзбен қарап көрмеске дедім. Дереу сол арада айналама нұрлана қарадым. Айналам керемет нұрлы екен». Бұдан кейін балабақша жасындағы кішкентай інісі мен оны әткеншекке отырғызып тербетіп жатқан жеті-сегіздер шамасындағы кішкентай қыз баланың арасындағы әңгімеден «шлюха», «задница» деген былапыт сөздерді естиді («Е, құдай-ай, әншейін нәрсе екен ғой. Өзіңіз білесіз, қазіргі теледидардан күніне әлденешесі көрсетілетін шетелдік төмен сортты фильмдердің сөздік қоры, негізінен, осы екі сөзден және осы мағыналас тағы бір-екі атаудан тұрмай ма? Бала – көргенін істейді, бала – естігенін айтады. Онда тұрған не бар? Бүлінген ештеңе жоқ. Дүние орнында: нұрлы күн шақырайып төбемде тұр»), мектеп оқушысы екі қыздың темекі сұрайтыны, темекі тартпайтынын айтқан бұған олардың боқтық сөз айтатыны («–Форменный идиот! – деп қорытты қыздар бұл әңгімені. Дүп-дұрыс. Бүлінген ештеңе жоқ. Әй, жастар-ай, жастар! Тілдерің-ай сендердің, тілдерің! Мірдің оғындай ғой, мірдің оғындай. Қысқа да нұсқа, батыл, тура, тұздықты... Біз құсап мәймөңкелетіп жатпайды. Керексіз көп сөзді қолданбайды. Бес-алты сөз біледі – сол барлық қажеттеріне жарайды... Ұнайды маған жастар!») [3,12].

Автор шығармаларындағы комизмнің қатпарларында жазушының қазақ қоғамының бүгінгі шындығына деген ирониялық көзқарасы бүркеніп жатады. Оқырмандардың алдында тек өтпелі кезең қиындықтары тудырған ғана емес, ғасырлар бойы ұлттық санада қалыптасқан мінез-құлық нормаларының, тұрмыс түйткілдерінің мерезді қырлары да ашылады. Бұл шығармаларда тұтастай алғанда еліміз өмірінің өзіндік көркемдікпен кестеленген суреттері бар, оларды автор тапқырлықпен, юморлық және ирониялық стильмен өткір бейнелеген, әрбір шығармадағы баяндалатын ойдың астарында кермек мұң жатады.

Баяндаушы кейіпкер – интеллектуальды, сыни тұрғыдан ойлайтын, қоғамдық міндерді дұрыс пікірімен айыптай алатын адам. Ол үшін күлдіру мақсат емес, автор оқырманның бір мезет тұрмыстың құбылмалығы туралы ойлануын, кейіпкер баяндайтындай өмір заңдарын пайымдауын қалайды. Мұнда кейіпкер мен автор бір адам емес, алайда олардың арасында көптеген ұқсас жақындықтар бар.

Көркем мәтіндегі иронияның көмегімен жасалатын экспрессивтік реңктердің диапазоны мейлінше кең. Айтылатын ойдың экспрессивтілігін күшейту үшін кейде аздап өзгертілген оқырмандарға жақсы таныс өзге мәтіннің үзінділері де пайдаланылады немесе белгілі ойшылдардың, қайраткерлердің еңбектері мен тұжырымдарына сілтеме жасап, мәтін мазмұнының өзектілігін «күшейтіп» отырады. Мысалы, «Карнавал... карнавал...» суреттемесінде белгілі филолог М.Бахтиннің карнавалдық күлкі туралы тұжырымына меңзей отырып: «Ойда жоқта тәуелсіздік алдыңыз, есіңізді жиғанша, нарыққа күмп бердіңіз, көзді ашып-жұмғанша миллионер болып шыға келдіңіз... немесе бар-жоқ мүкәмалыңыздан айырылып, сыптай болдыңыз, яғни әбүйіріңізді алақаныңызбен жауып, тыр-жалаңаш отырсыз – бұдан өткен қандай «ұлы өзгеріс» болуы мүмкін? Адамгершілік, рухилық (мәселен, ар, ұят, адалдық, жанашырлық, т.б.)... жарқын болашақ... деген сияқты қайдағы бір қияли, нақұрыс түсініктермен уланып келген санаңыз, енді: байлық, ақша, ақша және ақша (және, мүмкіндігінше, доллармен), еркін секс, аузына келгенді айту бостандығы, өмірді қазір сүріп қал (ертең, мейлі, топан су қаптасын)... деген жарқын ұғым, сәулетті идеялармен шайдай ашылған жоқ па?! Бұдан артық қандай «құндылықтар ауысуы мүмкін?» [3,13], – деп жазады. Бүгінгі өмірімізді бүкілхалықтық сайран – карнавал ретінде қарастырады: «Ах, карнавал, карнавал! Қайнап жатыр, қайтесің... Ешкім ештеңеден қорықпайды, ешкім ештеңеден ұялып, қымсынбайды, ешкімнің ешкімде шаруасы жоқ, өйткені, бәрі – ойын, карнавал... Мұхит асып, шекара басып келген есуас музыканың желөкпе ырғағымен зікір салған жынды сауық екі иығын жұлып жеп, құтырынып, қызып барады» [3,16].

Енді бірде ұтырлы тұста әлем ойшылдарының пікірлерін еске салады: «Хайдеггер, сен жақсы адамсың. Сен айттың: «Болашақты ойлағанда, мен американизмге емес, одан гөрі социализмге көбірек сенемін» дедің. Бодлер бұдан да сұмдық бірденелер айтты... Ақылды, жақсы адамдарсыңдар

– аңғалсындар, бірақ. Социализмнен жеріген біздер, мың-миллиондар, олай ойламаймыз! Біз қазір тек Американы сағынамыз! Біз енді ешкімге көнбейміз!» («О, Америка!»).

Автор стилінің маңызды компоненті ретінде ирония әдеби мәтіннің маңызды мағынатүзуші әрі форматүзуші элементі болып табылады. А.Ф.Лосев пен В.П.Шестаковтың эстетикалық очерктерінде иронияны юмор, сатира мен сарказм секілді күлкі тудырудың жалпы категорияларының қатарында атайды: «Ирония – күрделі эстетикалық категориялардың бірі... Барлық иронияда астарлаудың, қулықтың немесе алдаудың элементі жатады. Қайсыбір адам «ирониялайды» дегенде оның таза шындықты айтпағанын, белгілі бір мөлшерде өтірік айтқанын, тыңдаушыларды адастырып отырғанын түсінеміз. Алайда алдаудың бәрі бірдей ирония болмайтыны белгілі. Иронияның алдаудан өзгешелігі, ол шындықты бүгіп қана қалмайды, оны ерекше, астарлы түрде айтады» [5,139]. Мұндай тұжырым иронияны сатира мен юмордың қатарында күлкі тудырудың құралы ретінде қарастырудың дұрыстығына меңзейді.

Күлкі категорияларының бәрі тұлғаның шындық құбылысты пайымдау қабілетімен, оған өз көзқарасын білдіруімен байланысты болады. Иронияның күлкінің түрі, таным мен болмысты бейнелеу формасы ретіндегі ерекшелігі оның субъективтілік табиғатына байланысты. Ирония құбылыс туралы субъективтік түсінік пен объективтік жағдайдың сәйкессіздігін бейнелейді. Ирония субъектілік қатынасқа негізделеді, ол кез келген заттар мен құбылыстарды нысанаға ала алуға бейім. Ирония тұлғаның пайымдаушылық санасына негізделеді, ол кез келген нәрсеге, құбылысқа күдікпен қарап, қарама-қарсы жағынан пайымдап, өз субъектісіне айналдыра алады: «Біздегі өтіріктің бетімен кеткені, бейпіл кеткені сонша, жұнттай боп семіріп, енді болмаса жарылып кетуге шақ жүр»; «Ел тұтқаларының құйрығынан ұстатпас өтірік уәделері, базардағы, дүкендегі аспаннан ала салған өтірік бағалар, жоғарыдан төменге дейінгі өтірік мақтаулар, өтірік даттаулар, өтірік құрмет, өтірік қуаныш, өтірік тойлар.. сізді де өтірікке баулап, тура жолға салып жібергені хақ...» («Өтірік пен түшкірік»); «Оңтүстік Қазақстанда қара шегірткені жаппай улап қырып жатыр. Бізді – жаппай қысқартып... жатыр... Қысқартып жатыр, қысқартып жатыр... Қара шегірткемен және қара халықпен күрес табысты аяқталуға жақын...» («Қысқарту»).

Автор тура айтқанда тұрпайылау шығатын кейбір жайларды иронияның сүйемелімен алып шығуға, белгілі бір ұғымның аясында қоғамның алуан мәселелерін қамтып, шебер жеткізуге бейіл. Сөзіміз дәлелді болу үшін мәтіннен ұзағырақ үзінді келтіруімізге тура келеді. Мысалы, «О!..О!.. О!..» деп аталатын ирониялық әңгімесі былай басталады: «Дүниеде әйел мен еркектің қарым-қатынасынан тылсым нәрсе жоқ. Бұл екеуінің арасында тылсымнан да тылсым бір байланыс бар... Иә, ана мәселе... Бұл мәселе туралы әлдеқалай сөз бола қалса, біздің артта қалған жабайы елде қысылмайтын, аз да болса қызармайтын адам жоқ сияқты еді, біраздан бері, құдайға шүкір, мұның да емі табылды. Бұл мәселені біз де барша алдыңғы қатарлы адамзат тілімен қысқа ғана «секс» дейтін болдық. Рахат! Жалған ұяттың шырмауында қанша заман қор болғанбыз десеңізші...» [3,17].

Қоғамдық сана мен әлеуметтік көзқараста орын алып отырған кейбір жөнсіз жайлардың терістігін тура түсіндіремін деп арамтер болудың абырой әпермейтін тұстары баршылық. Тобырлық жат мәдениеттің жетегінде кетіп, ұлттық менталитетімізге оғаш жағдайларға ұшырап жүргенімізді «терістікті дұрыстық» деп астармен тәпсірлейтін иронияның көмегімен түсіндіреді: «Секс» дейсіз – бітті. Бәрі түсінікті. Өмірді қиындатып жүрген – өзіміз... Көшеден әдемі қызды көріп қалсаңыз, суреттеп әуре болмайсыз: «она сексапильная» дейсіз – бітті. Бәрі түсінікті... Жалпы, «сексуальный» деген сөз бұл дүниедегі барлық жақсы нәрсеге ортақ анықтама болып шықты. Бұл – кісі деп дәлелдеп қара терге түспейсіз, «бұл кісі – өте сексуальный» дейсіз – бітті. Проблема жоқ! Бұл кісінің жақсы азамат, тұғырлы тұлға, хәм ерен еркек екеніне ешкім күмән келтірмейді...» [3,17].

Осы бір ұғымның аясында қоғамдық құбылыстардың, өнердегі көркемдік әдістердің, қоғамдық-әлеуметтік топтардың жайына талдау жүргізіп, өтпелі кезеңдегі орнын көрсетіп береді. Мұндайда объективтік ирония әмбебеп құрал ретінде жұмсалады: «Постмодернизм – әрине, өте сексуальный құбылыс. Бірақ, мұның алдындағы нақсүйеріміз соц. реализм – нағыз еркек еді ғой, шіркін. Оның сексуальдық тегеуріні – тоталитарный болатын! Көнбесең... зорлап жіберетін. Соңыңның көзіне шөп салуға болмайтын. Айталық, байқамай, Модекеңмен (модернизммен) жай әзілдесіп қалсаң да, танымай жүрген әкенді танып, бір жасап қалатынсың» [3,17].; «Әртістің әулиесін «Халық әртісі» дейтін едік. Енді «жұлдыз» деп әспеттейміз... Ал жұлдыздардың жұлдызын «секс-бомба» деп күмпілдететін болып алдық (ал, ендеше!)... Бізде қаншама Халық әртісі бар... Бірақ бірде-бір «секс-бомба» жоқ! Әлемдік сексуальдық деңгейге әлі көтеріле алмай жатырмыз, достар! Дегенмен, біз, Олжас ағаның айтуынша, әлемдік лексиконға аса құнды бірнеше сексуальный сөздер

енгіздік. Соның ішіндегі өте-мөте маңыздысы – әлгі айтқан атақты «секс» деген сөз. Біз, қазақтар, әлемдік руханиятқа ештеңе қосқан жоқ деуге енді кімнің аузы барады?» [3,18], «Дүниенің жетілген-жеткен елдерінде сексуальды азшылық пен әйел теңдігі мәселесі басты проблема болып тұрғанда, біздің артта қалған қауым жұмыссыздық, ұйымдасқан қылмыс, парақорлық, халықтар достығы... деген сияқты майда-шүйдемен шұғылданып, ескі жұртта отырғаны қынжылтады...» [3,20], «Бір кезде ең сексуальды, тартымды тұлға – жазушылар еді. Қазір бұлардан қадір кеткен – жаппай импотенция... Жұртқа көрінуге бет жоқ – бәрі бұйығып үйінде жатыр. Тек біздің парламент қана – тұрақты. Біздің парламент – көгілдір. Өйткені, оны ешкім жақсы да көрмейді, жек те көрмейді... Бұлар өзі бірқауым ел: бір-бірін өздері жақсы көреді, өздері жек көреді – басқа жұрттың бұларда шаруасы жоқ. Өзара ілігіп-шатысып-былығып жатқан бір әлем. Бұл бір емі табылмайтын аномальдық құбылыс, яғни, сексуальдық азғындық...» [3,23]. Айтар ойды күлкімен әдіптеп отырса да, автор қоғамдық түрлі сырқаттарды мысқылмен орап, кемшіліктерімізге өзіндік үкімін айтып отыр.

Автор философиясының экзистенциялық-онтологиялық бағыттылығы қазақстандық қоғамдағы өтпелі кезеңнің қателіктерін жинақтай бейнелеп, тұрмыстағы мерездіктерден қоғамдық-әлеуметтік деңгейдегі тоғышарлыққа дейінгі аралықты иронияның көмегімен қамтуынан танылады. Ирониялық реминисценциялар көркем жинақтаудың, «материалды интеллектуальдықпен игерудің», «өмірді диалектикалықпен меңгерудің» [6,24] маңызды құралы болып табылады.

Кітапта бүгінгі өміріміздің сан алуан мәселелері, адам мінезінің түрлі қырлары қызғылықты тәсілдермен бейнеленеді. «Түсінікті» – әсіре «жан-жақтылықтың» (әнші, ақын, сазгер, т.б.) төркініне үнілтсе, «Қызық» әңгіме» – санасында саңылауы жоқ түйсіксіз болса да ақшаның арқасында парламенттен бір-ақ шыққан «жаңа қазақтың» атынан ирониялық леппен баяндалатын монолог. «Қашқандар мен қуғандар» – сөз өнері, жазушылық туралы әсерлі монолог. «Ғылым жолын қуған ініге кеңесте» күні кешеге дейінгі диссертация қорғаудың жай-жапсарын күлкілілікпен баяндайды. Ал «Тапқан – кімдікінде!» халықтық «Тапқан – тапқандікі, ешкі – баққандікі» деген мәтелдің мәнін бүгінгі күн тұрғысынан ирониямен тәпсірлейді: «...Жалпы, біреудің қалтасына үнілу, есіңізде болсын, әдепсіздікке жатады. Ал, табылған нәрсенің түбін тергеу – барып тұрған ақымақтық. Және бұл, есіңізде болсын... қауіпті нәрсе. Сіз үшін, әрине. «Тапқан – тапқандікі» дедік пе? Болды. Сол сөзде тұрайық. Сонымен, мәселе – таба білуде. Ал ешкі баққандар – баға берсін. Ұшпаққа шықса, көрейік...» [3,253].

Кітаптағы шығармалар жанрлық жағынан жан-жақты: көркем әңгімеден бастап, эссе, әдеби толғам, мысал, ертегі түрлерінде келеді. Кейбір жағдайда қиял, фантазмогория, түс көру элементтері сәтті пайдаланылады. «Адамдар мен иттер», «Рецензия» – эпистолярлық, «Тарғыл» – мысал, «Айна сарай» – түстегі оқиға, «Қазақтар мен біздер», «Аңыз», «Ауыз бен құлақ» ертегі, «Дос», «Әулие», «Сайтан», «Аңыз» туындылары қиял-ғажайыптық, фантазмогориялық сарында жазылған. Кітаптың соңындағы «Қазақтар мен біздер» романтикалық асқақ леппен, «Рух жыры» оптимистік рухымен өмірсүйгіштікке жетелейді.

Қиял – шығармашылық еркіндік көрінісі – негізінен романтикалық иронияның бастауы болып табылады. Онда, көбінесе, дүние қияли сипат алып, «екіге жарылып», «өңі айналдырылып» [7,76] фантастикаға ұласып отырады, мұнда оқиға-құбылыстар «қияли көрінеді, қандай да бір нақтылықтан адаланады, ...онда көптеген ғажайыптар орын алады» [7,34]. Көркем шығармадағы романтикалық шалқулар субъективтік басымдыққа бейім келеді, ирониктің шығармашылық еркіндігіне өріс ашады. Суреткерлік «Мен» тұрмыстың барлық жақтарына ирониялық сынаймен қарайды, субъективтік ирониялық сананың жан-жақтылығы, әмбебаптығы орын алады.

Туындылардың басым бөлігіндегі эссеистика табиғатына тән субъективтілік, айқын көрінетін авторлық позиция, белгілі бір мәселе бойынша автордың пікірі, еркін баяндау формасы, шығарманың шағын көлемі мен оқырманмен тілдесуге бағдар жасау сарыны шындықты сипаттау мен ол туралы пайымдаулар кейбір таптаурын пікірлерді бұзып, еркін ойлауға жол ашады.

Кітаптың өн бойында қазақтың тағдырына алаңдаушылық, жанашырлық пен қамқорлық сарын жатыр. Алайда, бұл ниет-тілеуестік ашық түрде, тура айтып, төте жөн көрсетумен емес, негізінен мысқыл-кекесінмен түйреп, қазақтың намысын жанитын ирониямен беріледі: «Өзге жұртпен бірге көрген қорлығыңның сыртында, қазақ болғаның үшін көретін қорлығың қаншама? Және бұл қорлықты бізге дәл қазір басқа емес, қазақ көрсетіп жатыр...» [3,216]; «Мына бір үшеуге қараңыз. Дос құшақтары айқасып қалыпты. Ішіңіз елжірейді, тіпті. Бірақ, бірі – мәңгүрт, бірі – шовенист, бірі – космополит. Қызық, осы үшеуін біріктірген не нәрсе екен! Өз айтқандарына сенсек, үшеуін біріктірген сіз бен біздің қамымыз екен!.. Ха-ха-ха!.. Құдай бұларға ұялмас бет, талмас жақ берген.

Жылтырайды, жалпияды, сарнайды, зарлайды. Көзінді арбайды, басынды айналдырады, іші-бауырына кіреді – дауысыңды алмай тынбайды...» [3,230]; «...Қазақ жер бетінен қазір жоғалып кетсе де, «апырмай» деп жаны ашып, іздеу салатын, жоқтау айтатын біреу бар ма екен, дүниеде?! Папуас қырылып қалса – қайғы. Уссури жолбарысы кеміп кетсе – орны толмас қасірет! Әлемде қанша қазақ бары ешкімге қызық емес – крокодил мен пілдің саны қатаң есепте...» [3,271].

Дүниеге ирониялық көзқарас көбінесе адамзат тарихындағы дағдарыс кезеңінде, өзгерісті дәуірлерде өзектеніп түседі. Өткен ғасырдың соңында орын алған кезең де еліміздің тарихындағы ауыртпалығы мол, өтпелі дәуір болғаны белгілі. Ирония оқырмандардың өткен кезең құндылықтарын бағалауға, тоғышарлық өмірдің мәнісіздігіне көз жіберуіне көмектеседі. «Қазақтың жаны» – ХХІ ғасырға қадам басқан халқымыздың жоғын жоқтап, мұңын бөліскен, қазақтың жанына үңіліп, намысын қамшылайтын ирониялық прозаның үздік үлгісі.

1 Михайлов А.В. Литературоведение как проблема. - М., 2001. - С. 453.

2 Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек. – Алматы: Жазушы, 2000. - 256 б.

3 Шапай Т. Қазақтың жаны. - Астана. Елорда, 2001. - 284 б.

4 Паси И. Ирония как эстетическая категория // Марксистско-ленинская эстетика в борьбе за прогрессивное искусство. - М., 1980. С. 123.

5 Лосев А.Ф., Шестаков В.П. История эстетических категорий. - М., Искусство, 1965. - С. 326.

6 Хрулев В.И. Поэтика послевоенной прозы Л.Леонова. Уфа. Башкирский гос. ун-т. 1987. - С.254.

7 Ванслав В.В. Эстетика романтизма. - М., Искусство. 1966. - С. 340.

Резюме

Кабылов А.Д. - Каспийский государственный университет технологий и инженеринга имени Ш.Есенова, к.ф.наук, доцент

Ирония в рассказах Т. Шапая

Статья рассматривает художественную функцию иронии в рассказах Т.Шапая, включенных в книгу «Қазақтың жаны» («Дух казаха»). Ирония – одна из категорий философско-эстетического размышления художника, неотъемлемая часть художественного мира. Потребность в использовании иронии возникает в том случае, когда человек стремится все поставить под сомнение, когда она становится способом его философско-поэтического умонастроения. Особую остроту такое мировосприятие приобретает во времена катаклизмов, неустойчивости общественной жизни – в морали, праве, вечных ценностях. Ирония становится формой выражения авторского сознания в творчестве многих писателей. Ирония в произведениях Т.Шапая направлена на преодоление автором и повествователем стереотипного мышления. Социальный смысл иронии в том, что она (в отличие от сатиры) является не только средством борьбы против косного, рутинного в жизни, но и способом духовного саморазвития личности. Ирония как компонент авторского стиля является важным смыслообразующим и формообразующим элементом художественного текста. В статье рассматривается применение иронии в рассказах писателя на конкретных примерах.

Ключевые слова: ирония, самоирония, иронический взгляд, эстетическая категория, субъективное отношение, амбивалентное значение.

Summary

Kabylov A.D. - Caspian State University of Technology and Engineering named Sh.Yessenov, Ph.D. Assos.Prof.

The irony in T. Shapayov`s story – essays

The selected activities of irony in the story-essays are included in T. Shapayev`s “Kazakh`s soul” book. The irony is the main category of the artist thinking about philosophical and aesthetic and an inseparable part of the colorful word. Writers use irony and own irony to control their vital phenomena and to check their sincere spiritual earnings. An important component in the style of the author's irony is an important component of the value and shape of the constituent element in the text literature. The feature of irony in the form of laugh, in the form of images of nature and knowledge associated with the nature of the subject. The irony of the phenomenon reflects the discrepancy between subjective and objective understanding of the situation. Ironically subject, which is based on any of the objects and phenomena usually the objective. The irony is based on the reasoning mind of man and it regards with suspicion any phenomenon, argues on the opposite side and can be turned into a subject. Reaffirming article, the writer uses specific examples of irony in the works.

Key words: irony, self-irony, an ironic point of view, aesthetic category, subjective relations, ambivalent meaning.

УДК 821.512.0

**ПОВЕСТЬ М.О. АУЭЗОВА «ЛИХАЯ ГОДИНА» И ЕЕ ИСТОРИКО-ЛИТЕРАТУРНОЕ
ЗНАЧЕНИЕ**

М.Д.Касымова: *КазГосЖенПУ 6М020500 – магистрант II курса
Научный руководитель – д.ф.н., профессор Ержанова С.Б.*

В статье М.Д.Касымовой «Повесть М.О. Ауэзова «Лихая година» и ее историко-литературное значение» раскрывается история создания повести Мухтара Омархановича Ауэзова «Лихая година», характеризуются основные черты поэтики ранней прозы писателя, раскрываются принципы создания образов-персонажей данной повести. Особое внимание в настоящей статье уделено хронологическому аспекту, то есть тому, в какой период времени была создана эта повесть. Этнокультурные компоненты, связанные с национальным колоритом и национальной картиной мира являются основой творческого метода Мухтара Ауэзова в повести «Лихая година». Хотелось бы также отметить, что тема исследования данной статьи является актуальной, в связи с тем, что повесть «Лихая година» является историческим произведением о национально-освободительном движении казахского народа в начале XX века. История нашего народа в литературном отражении является важным аспектом научных исследований на сегодняшний день.

Ключевые слова: Реалистическая повесть, образ-персонаж, речевая характеристика, поэтика, концептосфера, нравственная проблема, диалог, монолог, полилог.

Мухтар Омарханович Ауэзов (28 сентября 1897 - 27 июня 1961 гг.) – признанный классик не только казахской, но и мировой литературы. Его произведения переведены на множество языков, и, благодаря этому, широко известны по всему миру. Известный казахский писатель-критик Р. Нурғали отмечал: «Мотивы, идеи, образный строй казахского фольклора получили новую жизнь в произведениях М.Ауэзова. Вращенный на почве народной поэзии и поэзии Абая, талант М. Ауэзова соединил их с русской реалистической традицией художественного творчества» [1,157].

Повесть «Лихая година» является одним из первых произведений с глубокой социально-политической проблематикой, появившихся до эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая». Она является ярким воплощением идейного содержания, в котором с высокой степенью художественной убедительности выражена ненависть к царизму, породившему аппарат насилия и порабощения, олицетворявшего бесчеловечность и цинизм колониальной политики. «Лихая година» - это голос отцов и дедов нынешних казахов, которые уже в начале прошлого века выступали за свои права, проявив себя патриотами своей земли.

В повести Ауэзова убедительно показано формирование национального самосознания казахов, которое в разные периоды развития народа неуклонно росло и крепло и выразилось в острых социально-политических событиях, в частности масштабных национально-освободительных движениях [2].

Следует отметить, что «Лихую годину» сам Мухтар Ауэзов называет исторической повестью, а в предисловии издательства она уже называется романом [1,200].

Чингиз Айтматов отмечал: «Ауэзовская «Лихая година»—еще одно подтверждение того, что царская Россия была тюрьмой народов, еще одно подтверждение того, что социальная революция была неизбежна во всех пределах Российской империи, еще одно подтверждение в пользу нашей действительности—того, что социалистический интернационализм был единственно верным путем развития взаимоотношений между народами» [3].

По причинам политической и идеологической обструкции повесть М.О. Ауэзова «Лихая година» в советское время долго замалчивалась. Ее переиздание было запрещено, открыто говорить о ней и писать было нельзя. Чингиз Айтматов в своем вступительном слове в первой русской публикации этого произведения в 1972 году заметил: «Эта повесть впервые предстает перед русским читателем через сорок пять лет после ее написания, спустя многие годы после смерти самого автора» [3].

Это утверждение основано на серьезных факторах: дело в том, что произведение М.О.Ауэзова было написано в тот исторический период, когда начала утверждаться идеологии репрессивная политика сталинского режима. В Советском Союзе наступал период репрессий против инакомыслящих, оппортунистов, уклонистов всех мастей и националистов. Как известно, М.О. Ауэзов был приписан к казахским националистам, участвовавшим в движении Алаш. В результате гонений против него, он едва уцелел.

Советский народ в 40-х и 50-х годах имел весьма смутное представление о событиях, которые послужили материалом для сюжета повести «Лихая година». В те годы, когда была создана эта

повесть, уже властвовал тоталитарный режим, и поэтому любое произведение советского писателя, выбивавшееся за рамки принятых идеологических норм, подлежало идеологическому шельмованию и нередко уничтожалось. Такая судьба ожидала произведения А. Байтурсынова, М. Жумабаева,

Х. Досмухамедова, Шакарима Кудайбердиева и мн. др.

«Лихая година» была написана М. Ауэзовым в период с декабря 1927 по февраль 1928 годы. В основу сюжета легли события 1916 года, а именно – крупное национально-освободительное движение казахов и кыргызов Семиречья, восставших против политики призыва молодых мужчин в трудовую армию на фронты первой мировой войны. Спустя два года царская Россия превратилась в страну Советов, начала меняться политическая обстановка в бывшей империи. Иная национальная политика страны Советов и интересы формирования новой консолидации – советского народа потребовали критики колониальной основ и угнетения народов царизмом. Поэтому тема восстания казахов в 1916 году и оказалась востребованной. Повесть была издана в 1929 году, однако уже с 1930 года по причине остроты темы национальных отношений она оказалась под запретом, вплоть до 1972 года, когда она вновь по инициативе Ч. Айтматова была опубликована на русском языке в журнале «Новый мир». Тираж первого издания повести М. Ауэзова был полностью изъят из системы реализации. Сам писатель при жизни не увидел повторной публикации данного произведения.

В основе сюжета повести «Лихая година» - восстание казахов племени Албан, вспыхнувшего летом 1916 года на Каркаринской ярмарке в Прежевальском уезде Семиреченской области. Поводом для восстания стал неожиданный царский указ о призыве молодых мужчин туземных народов Средней Азии в трудовую армию. Руководители восстания на переговорах с администрацией уезда ссылались на то, что еще не прошло 50-ти лет с тех пор, как царская администрация обещала не призывать казахскую молодежь в рекруты русской армии. Эта гарантия рассматривалась местным населением как основополагающая, о ней был осведомлен простой народво все периоды вхождения народов Средней Азии в состав Российской империи. По биографическим источникам известно, что «материал, легший в основу повести, писатель собирал при помощи Ильяса Жансугурова и ОразаЖандосова»[1,195].

Будучи студентом филологического факультета Ленинградского университета, М.О. Ауэзов неоднократно приезжал вЖетысу, для сбора фольклорного наследия казахов края. Здесь он записал истории, которые послужили фабулой нескольких его ранних произведений, кроме того, беседуя с живыми свидетелями и участниками восстания, он узнал о многих подробностях восстания. Почти каждая страница повести, написанная писателем, обоснована и подтверждена подлинными архивными материалами.Имена основных персонажей – это имена реальных людей, чиновников уездного и волостного администраций, толмачей, а также ключевых участников восстания, которые влияли на судьбы других людей.

Современники М.О.Ауэзова отмечают, что писатель в ходе поездки по местам восстания, где он занимался сбором материала, в итоговой статье, которая была опубликована в газете «Гилши» (1927 г.), фиксировал факты, связанные с самим восстаниемдля воссоздания образов его участников. Также он совершил верховую поездку на жайляу Асы через реку Чилик, горы Сарытау, жайляу Джаналаш и другие места. Писатель тщательно записывал названия рек, гор, урочищ, родоплеменные именованья данного района Семиречья, изучал характерный ландшафт местности. Все это потом будет ярко описано в повести.

Таким образом, вполне обоснован вывод о том, что произведение построено на опросных сведениях, к которым обратился Мухтар Ауэзов и претворил их в прекрасной художественной форме.

После выхода в свет произведение было объявлено политически ошибочным, идеальная публикация была запрещена. «Лихая година» долго не переиздавалась, единственный раз она была опубликована еще в 1928 году в Кызылорде арабским шрифтом, ее объем составлял 175 страниц.

В «Лихой године» показаны подъем национального духа казахского народа, перипетии борьбы за свободу, полные мук и лишений. Повесть имеет двусоставное заглавие, компоненты которой содержат драматический смысл. Слово «Қилы» - «Лихая» в данном контексте имеет семантические оттенки: «напряженная, переломная». Писатель не случайно выбрал именно это слово: оно наиболее точно характеризует тот исторический период, который описывается в повести.Второй компонент названия раскрывает основное содержание романа, здесь речь идет о «бунтемирного народа»[4].

Повествование развивается на основе философского, эстетического контраста: с одной стороны автор экспрессивно изображает красоту и богатство Каркары, природную силу альпийских лугов

Таньшаня, с другой стороны на этом фонепоказывает кровопролитныедраматические события восстания, в конце концов приведшего в результате массовой откочевки казахов в Китай к колоссальным потерям населения.

Образы-персонажи, созданные М.О. Ауэзовым, нередко концептуально противопоставлены друг другу.Они противопоставлены, в частности, по принадлежности к разным сословиям (баи и бедняки:Рахимбай-Ибрай; Оспан - Жансеит); по отношению к местной знати и царизму (пристав Сивый Загривок и толмач Рахимбай, батыр Узак ибай Тунгатар); по мировоззрению (Аубакир и Рахимбай, Даулетбек и Серикбай). Противостояние баев и бедняков, полярность их убежденийобуславливают драматизм в судьбе племени Албан, ту жесткую ситуацию, в которой оказались соплеменники.Писатель убедительно показывает, что причинами поражения племени Албан стали наивность, политическая ограниченность вождей народа – руководителей восстания, в первые же дни народного подъема попавших в плен, стихийность, полная неорганизованность движения.Как изображено в произведении, патриархальная родственная связь людей племени Албан изживала свое время, сородичи не смогли объединиться и оказать мощное противодействие царским чиновникам, военным казакам-переселенцам.

Следует отметить, что писатель качественно разделяет своих героев отнюдь не по происхождению и социальному статусу, а делит их по нравственному принципу: на тех, кто бросился защищать родину, войдя в народное движение, и тех, кто предательски переметнулся на сторону карателей. Таким образом, писатель концептуально затрагивает тему национального раскола, который обернулся большой трагедией для всего казахского народа. Мухтар Ауэзов исследует социальную психологию своих персонажей, раскрывает глубины духовности положительных героев и мотивы их поведения в критической ситуации, когда судьба народа оказалась в опасности. Авторская концепция отчасти заключается в том, чтобы показать, что казахский народ выступает против социально-политического гнета, он борется не за пастбища и скот, а за отнятые белым царем права полномерно свободного народа.

Повесть начинается с описания картины знаменитой Каркаринской ярмарки в Жетысу. Писатель выразительно, сатирически обрисовывает характеры торгашей, купцов, готовых продать за гроши не только товар, но и свою душу. Автор живыми, точными красками мастерски создает картину ярмарки, ставшую ареной для маневров торговцев всех мастей: интонирует разноголосицу полярных настроений, где звучат одновременно и горе, и радость людей, в целом характеризует тревожную обстановку в Каркаре на преддверье трагического, переломного момента. Помимо этого, М. О. Ауэзов иронически, с оттенком гротеска описывает холуев уездного начальника – казахских баев, предавших народ, раскрывает тем самым их низость и подлость.

Чингиз Айтматов, характеризуя мастерство писателя, отмечает: «Многое еще можно было сказать в плане художественных особенностей данной ауэзовской вещи,написанной с упоением, с глубоким знанием жизни того периода. Трудно, к примеру, не сказать о сочной, поистине раблезианской кисти Ауэзова в описании природы, быта,каркаринской ярмарки, человеческих портретов... И уж совсем нельзя не сказать о том,с какой убийственной силой презрения описаны ярмарочные толмачи-казахи при приставе Сивом Загривке и слуги царя—баи—предатели народа, низкие, подлые души»[3].

В это мирное, по-своему спокойное пространство вихрем врывается весть о мировой войне, всколыхнувшая как простой люд, так и местную власть Семиречья.Царский указ от 25 июня 1916 года о мобилизации инородцев на тыловые работы становится запалом для мощнейшего социального пожара.

Всполошенные степняки обращаются за помощью к старейшинам - Узаку, Серикбаю и Жаменке. Здесь ясно прослеживается связь с реальными историческими событиями: вождями военного противостояния властям были известные личности: Жаменке Мамбетов и Узак Сауруков. Их неукротимый дух, обостренное чувство справедливости,требующее сохранения социальных и имущественных прав казахского народа, проявляется еще до самого восстания. В речах этих героев заметны формы древнего ораторского искусства казахов: намек, иносказательность, в иных случаях и прямая речь, завораживающая своей яркостью и прямоотой. К примеру, в рассуждениях Жаменке прослеживаются находчивость и мудрость, Узак в своих суждениях краток и рубит с плеча. За антиколониальные политические взгляды Жаменке сажают в тюрьму, а затем подло отравляют старика.В повести показано, как этот герой принимает мучительную смерть, это сцены,созданные с небывалым для казахской литературы того периода мастерством.

Беспрецедентно жестокая и скорая расправа царской власти над ополченцами вызывает народное возмущение, принуждает людей подняться против произвола карателей.

Удивительно мастерство молодого тогда М.О. Ауэзова, колоритное и сочное изображение природных картин, которые оттеняют происходящие события, отражая психологическое состояние героев повести. Перед взором читателя воочию проходят то панорамные картины жайляу и горных склонов, где проживают под роды племени Дулат (Донгелек Саз, Уш-каркара, Коктобе, Асы, Актобе, Туз Кеген, Уш Мерке, Лабас, Сырт, Акбейит, Асы, Кокбулак), то живописные зарисовки водоемов, горных урочищ.

Речевая характеристика образов-персонажей повести М. О. Ауэзова «Лихая година» играет важную роль в концептосфере произведения. Речевая характеристика раскрывает в полном объеме сущность героев, это осуществляется одинаково эффективно, диалог ли это между двумя персонажами, либо полилог нескольких героев, или монологи. Основная драматическая нагрузка приходится на диалоги, при этом часто используется образный, искрометный народный язык. Диалоги мастерски передают черты народных характеров, когда писатель описывает массовые сцены, благодаря лексической точности и выразительности читатель ощущает тончайшие оттенки настроения людской массы на ярмарке.

Мухтар Ауэзов проявил себя мастером художественного реализма: ему удалось передать внутренний мир персонажей, раскрыть мотивы их поведения и трудности взаимоотношений, детально отобразить их поведение в трагической ситуации разгрома. Апофеозом авторского повествовательного искусства можно считать описание картины повального бегства простого народа в Каракол. Ощущается, что в этой сцене М. О. Ауэзов раскрывает смысл заглавия произведения. Здесь же автор подчеркивает свое неразрывное единство с народом и сочувствие положительным образам-персонажам.

1 Нурғали Р. *Вершины возвращенной казахской литературы.* - Алматы: Қазақ университеті, 1998. – 307 с.

2 <http://repository.enu.kz/bitstream/handle/data/10795/raduga-zhizni.pdf?sequence=1>

3 <http://knu.znate.ru/docs/index-591353.html>

4 «Величие таланта» *Беседа по повести М.Ауэзова «Лихая година» Повесть о бунте смиренного рода Албан.*

5 *Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология», №4(46), 2013г.*

Түйіндеме

М.Д.Касымова: ҚазМемҚызПУ 6М020500 – магистрант II курс

Ғылыми жетекшісі – д.ф.н., профессор Ержанова С.Б

М.О.Әуезовтың «Қилы заман» атты повесі және оның тарихи-әдебиет құндылығы

Утемисова Ж.Б. мақаласында «**М.О.Әуезовтың «Қилы заман» атты повесі және оның тарихи-әдебиет құндылығы**» Мұхтар Омарханұлы Әуезовтың «Қилы заман» атты повесінің тарихи құрылуы жайында жазылады, сондай-ақ жазушының ерте жазылған прозасындағы поэтиканың негізгі ерекшеліктері және осы повестегі кейіпкер-образдарын құру принциптері туралы айтылады. Осы мақалада хронологиялық аспектіге, яғни, осы повесть қай уақыт кезеңінде жазылғанына ерекше көңіл бөлінген. «Қилы заман» повесіндегі ұлттық колорит және әлемнің ұлттық бейнесімен байланысқан этно-мәдени компоненттер - Мұхтар Әуезовтың шығармашылық әдісінің негізі болып табылады. Сондай-ақ, осы мақаланың ғылыми зерттеу тақырыбының өзекті екендігін атап өткім келген себебі, «Қилы заман» повесі ХХ ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының тарихи жұмысы болып табылатыны. Әдеби көріністегі біздің халқымыздың тарихы бүгінгі күнге дейін ғылыми-зерттеу маңызды аспектісі болып табылады.

Түйін сөздер: Шыншылдық повесті, кейіпкер-образы, сөйлеу сипаттамасы, поэтика, концептосфера, моральдік мәселе, диалог, монолог, полилог.

Summary

M.Kasymova – Undergraduate specialty «Kazakh language and literature I». *Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city.*

Yerzhanova S. B. – Professor of Philology. *Chair of Kazakh Literature. Kazakh State Women's Teacher Training University, Almaty city.*

M.O. Auezov's novel "Hard times" and its historical and literary significance.

This article reveals the history of creation of the novel written by M. Auezov titled as "Hard times", characterized by the main features of author's early prose poetics, and describes the principles of creating images, particularly, the characters of this novel. In this article particular attention is paid to the chronological aspect, that is, the one in which

time period was created this novel. Ethno-cultural components related national flavored and national picture of the world are the foundation of a creative method of Mukhtar Aueзов in the novel "Hard times." I would also like to note the timeliness of article research topic due to the fact that the novel "Hard times" is a historical work of the national liberation movement of the Kazakh people in the early 20th century. The history of our people in the literary reflection is an important aspect of the research to date.

Key words: The realistic novel, image - the character, speech characteristics, poetics, concept, a moral problem, dialogue, monologue, polylogue.

УДК 821.512.122

ҚОЙДЫМ ДАРУБАЙҚЫЗЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ КЕЛБЕТІ ЖӘНЕ АЙТЫСКЕРЛІК ШЕБЕРЛІГІ

Қожекеева Б.Ш. - *ф.ғ.к., қауым.профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы; Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., bekzada61@mail.ru*

Көшекova А.А - *ф.ғ.к., қауым.профессор м.а., қазақ әдебиеті кафедрасы; Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., Koshekova71@mail.ru*

Бұл мақалада Жетісу өңірінің ақындарының бірі – Қойдым Дарубайқызының ақындық өнері және айтыскерлік шеберлігі қарастырылған. Өткір тілді айтыскер ақын Таңжарық пен Қойдымның айтысы көркемдігі жағынан өте жоғары айтыстардың бірі болып саналады. Айтыста ақындар жеке басының тірлігінен басқа әлеуметтік мәселелер, елдің басындағы ауыр халі, заман келбеті тақырыбындағы үлкен жағдаяттардың көтерілуімен мәні зор, мағыналы айтыстардың бірі екендігі айтылады. Сол замандағы қиын тағдыр тәлкегінен Қытай асып кеткен халықтың басындағы қиыншылықтың зор екендігін білуге болады. Атажұртына қауышқан елдің қуанышымен қатар көптеген әдеби-мәдени мұраларымыздың қатары көбейіп, толысып, молыққандығы туралы, сонымен қатар ақын өмірінен мәліметтер бере отырып берілген. Бүгінгі әдебиеттану ғылымының да өрісі кеңейе түскендігі туралы айтылады. Мақала Қойдым Дарубайқызының өмірбаяндық деректерін бере отырып, ғылыми жұртшылықтың назарын аудару да көзделген.

Түйін сөздер: ақындық өнер, айтыскер, заман келбеті, әлеуметтік мәселелер, әдеби мұра.

Табиғаты тұнып тұрған сұлулықтан тұратын Жетісу өңірі – ақындар мен күйшілер, өнегелі өнер тарландары, небір шешен жыр жампоздарымен дараланатын өлке. Олардың қатары Сүйінбай, Жамбыл, Кенен, Иса, Нұрпейіс, Үмбетәлі, Ақыт, Шалтабай, Көдек, Жүсіпбек, Қабан жырау, Құлмамбет, Кәрбоз, Әжек, Мақсұт, Шарғын, Қойдым, Таңжарық, Рыскелді, Қапез, Мейірман, Қабылбек, Майлы, Әбен болып жалғасып кете береді.

Қойдым дүниеге келіп, өмір сүрген өлке Қытай мемлекетімен шекаралас аймақ. Сол себепті де көршілес мемлекеттің ықпалы да осы мекенге аз тимеген. Кеңестік дәуірде хабарсыз, үзіліп қалған жіптің жалғауы Қазақстан тәуелсіздігін алған тұста өз шешімін тапты. Қытай қазақтарының әдебиетімен, оның алдыңғы қатарлы өкілдері еңбектерімен танысудың сәті түсті. Қытай қазақтарының арасында сақталған қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері, жазба әдебиеттің озық үлгілері қолымызға түсті. Атажұртына қауышқан елдің қуанышымен қатар көптеген әдеби-мәдени мұраларымыздың қатары көбейіп, толысып, молықты. Соның негізінде мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарық көрген 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты ұжымдық еңбектің кеңестік дәуірін зерттеуге арналған 1941-1956 жылдар аралығын қамтитын 8-томға [1], 1956-1991 жылдар аралығын қамтитын 9-томға «Қытай және монғолия қазақтарының әдебиеті» атты тарау енді [2]. Жоғары оқу орындарының филология факультеті студенттері үшін «Шетелдегі қазақ әдебиеті» пәні бағдарламаға енгізілді. Міне осылардың бәрі бүгінгі әдебиеттану ғылымының да өрісі кеңейе түскендігіне жарқын мысал.

Қойдым Дарубайқызы 1894 жылы Шалкөде өңірінде дүниеге келген. Асы, Қарқара өңіріне мәлім айтыскер ақын. Атақты Таңжарық ақынмен нағашылы-жиенді жақындығы бар адам. Таңжарықтың өзі найман руынан, шешесі Албанның қызы екен. Таңжарық ақынның 1922 жылы Кеңес Одағына қарай өтіп, елде үш жыл шамасы жүргендігі, орысша оқу оқығандығы мәлім. Қарқарада жиеншілеп жүрген күндердің бірінде Қойдым қыздың айтысқа жүйріктігін айтып, ел адамдары Таңжарықты Қойдыммен айтысқа түс деп қолқалап жүреді. Қойдымның атына әбден қанық болып жүрген Таңжарық та айтысатын бір сәтті күтіп, уақыты бір келер деп күтеді Елдегі Тінәлі ақынға еріп

Қойдымның ауылында өтіп жатқан тойда ақыры айтыстың сәті түседі. Тінәлі ақын да Таңжарықты алдағы болатын айтысқа қайрап:

Қойдыммен айтыспаған қалмады ақын,
Келеді сол ақынның бәрін жеңіп.
Сен түгіл біз разы болар едік,
Қойдымды осы жолы берсең жеңіп – дейді

Таңжарық та өз кезегінде үнсіз қалмай іліп әкетеді:
Жасық сөз Тінәлі айтпай маған
Байқарсың істің артын болсаң аман.
Қойдым қиын болғаны маған жақсы
«Ер болсын дұспаның да» деген заман

Таңжарықтың Қойдым қыздың атағына тәнті болып, енді онымен айтыста бағын сынауға асығып, іздеп, сәтін салар күнді күтіп жүргендігі белгілі болады. Оны ақынның өлеңдерінен де байқауға болады:

Қойдымның атын естіп қалған сайын,
Назарым соған ауып барған сайын.
Кәдімгі өшіккендей болып жүрдім,
Таба алмай іздеп барып қалған сайын.

Ел қандай, екеумізді екі жақта,
Сыйғызбай мақтап жүрді неше сақта.
Ойланып жеңер ақын сөздерімді,
Көңілімде даярладым мен де жатқа [3, Б. 302].

Ақынның Қойдыммен айтыссам деген арманы 1925 жылдың күз айына тура келеді. Қойдымның ауылында той болып, шақырту алады. Қойдымды жеңем деп келген ақындардың бәрі тауы шағылып, жеңіліп кетіп, оның атағы жер жарып, аспандап тұрған шағы екен. Шабарман келіп, Таңжарықтың келе жатқанын айтып хабар береді. Жеке үй сайлатып, барлық жөн-жоралғы жасалып, ақындарды күту жүріп жатады. Таңжарық тықыршып, Қойдымды іздеп отырған сәттің бірінде зарықтырған ақын қыз да келіп, үйге кіреді. Сондағы Таңжарықтың Қойдымды суреттеуі мынадай еді:

Бұраң бел, орта бойлы, кішкене аяқ,
Болар-ау, Қойдымдай жан некен-саяқ?
Адамды жалт қаратар лебізі бар,
Бетінен төгіледі нұры тарап [3, Б. 307].

Шиыршық атып отырған Таңжарық пен атақты ақын қыз Қойдымның айтысы әу дегеннен басталып та кетеді. Ақынның өз басына тиісіп сөйлеген сөздердің арты ел-елдің кемшілік-артықшылығын айтып, бетіне басуға ұласып, соңы жігіт жақтың бір адамының жанжалын тудыруға дейін барады. Әңгіменің ушығып бара жатқанын сезіп Қойдым ақын айтысты тоқтатып Таңжарықтың иығына шапан жабады.

«Жеңіліп мен баладан жасымаймын,
Тоқтаймын сыйлағаннан ата-аруақты».
Деді де Қойдым тұрып орынынан,
Әкеліп иығыма шапан жапты.
Шапанды жаба тұрып былай деді,
Елірме жеңдім ғой, – деп, – ақын мені.
Жеңсең де, жеңілсең де жол сенікі,
Бұрынғы, соңғылардың солай жөні.
Таңжарық, сен Албанның жиенісің,
Қарай жүр шаңыраққа төбеңдегі [3, Б. 31].

Қойдым мен Таңжарықтың айтысы жалпы айтыс өнерінің озық үлгілерінің бірінен саналады. Себебі, айтыста қара басының қамын ғана ойламай, ел жайы, елдегі әр түрлі әлеуметтік мәселелер де сөз болады.

Ел басына түскен ауыр күндерден Қойдым да басын арашалап қала алмады. 1932 жылы отбасымен бірге ата-мекенін тастап арғы бетке ауып кетуге мәжбүр болады. Әрине, ол жақта да оңай дүние күтіп тұрған жоқ еді. Елдің еңсесін көтеріп, ел қатарына қосылуы оңайға тимеді. Ол жөнінде: «Қытай билеушілері қазаққа ауыр алман салық салу арқылы күшпен ұстаймыз деп сенді. Бірақ қазақ халқы қытайдың мұндай қанау, дінсіздендіріп ассимиляцияға ұшырату, қолындағы құрал-сайманын тартып алып, ел бастайтын ерлер мен халықтың ар-ожданын қорғайтын көсемдерін, рухани дем беруші ақын-жазушыларын абақтыға жабу, олардың көзін біржолата жою. Құнарлы жерлерге ішкі қытайдан «тың игерушілерді» қоныстандыру, ...» [4, Б. 281], – деген болатын қазақ-қытай байланыстарын зерттеуші Н.Мұқаметқанұлы.

Бүгінгі таңда Таңжарық шығармаларының көпшілік және ғылыми ортаға кең насихатталуының арқасында Таңжарық шығармашылығында үлкен орын алатын Қойдым ақын еңбектеріне де қалам тартылып жүр.

Таңжарық пен Қойдым ақын шығармашылығын зерттеуге байланысты ғалым Т.Дәуітұлы: «Көрнекті жазушы, халықаралық «Алаш» сыйлығының лауреаты, мәдениет қайраткері, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Тұрлыбек Мәмесейітовтың 1990 жылы қазақ әдебиеті газетінде жарық көрген «Таңжарық пен Қойдым» атты мақаласы, жұрт арасында жақсы аңыз қозғаумен қатар, Таңжарықтың 90 жылдығының Қазақстанда, яғни Алматы облысы, «Қақпақ» елді мекенінде атап өтілуіне өз септігін тигізді» деп атап көрсетті [5, 122 б].

Ажал айтып келмейді. 1935 жылы Қойдымның күйеуі Біржан дүниеден өтеді. Осындай қиын күндердің бірінде Таңжарық Қойдымды іздеп келеді. Содан бастап арада жақсы қарым-қатынас, барыс-келіс басталады. Таңжарық ел ішінде болатын жиын-тойлардан Қойдымды тастамай, ат жіберіп, үнемі алдырып отырады екен. Қойдым Дарубайқызы 1941 жылы 47 жасында Іле облысының Қарасу деген ауылында қайтыс болады. Қазақта тілінен бал тамған шешен, өткір тілді, сөзі ұстамды қыздар аз болмаған. Солардың бірі Қойдым Дарубайқызының басқа да көптеген деректері ел арасынан табылып, халық назарына ұсынылып отырса, ғалымдар тарапынан зерттеліп жатса құба-құп болар еді.

1 Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). Кеңестік дәуір әдебиеті (1941-1956). 8-том. – Алматы: Қазақпарат. – 2004. – 520 б.

2 Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). Кеңестік дәуір әдебиеті (1956-1990). 9-том. – Алматы: Қазақпарат, – 2005. – 992 б.

3 Жолдыұлы Т. Шығармаларының толық жинағы. – Астана: Елорда, 2002. – Т.2. – 392 б.

4 Мұқаметқанұлы Н. ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ-қытай байланыстары. – Алматы: Санат, 1996. – 281 б.

5.Дәуітұлы Т.Ақын Таңжарық шығармашылығының зерттелу жай-күйі. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы. «Филология ғылымдары сериясы» №1 (51), 2015ж

Резюме

Кожекеева Б.Ш. - к.ф.н.,исполнитель проф.об., кафедра казахской литературы; Казахский Государственный Женский Педагогический Университет, г. Алматы bekzada61@mail.ru

Кошекova А.А. - к.ф.н.,исполнитель проф.об., кафедра казахской литературы; Казахский Государственный Женский Педагогический Университет, г. Алматы. Koshekova71@mail.ru

Творчество и ораторское искусство поэта – Койдым Дарубайқызы

В данной статье рассматривается творчество одной из красноречивых поэтов великого Жетысу – Койдым Дарубайқызы. Айтыс между умелым поэтом-оратором Танжарык и Койдым рассматриваются как один из лучших. В их айтысах излагается не только о личных проблемах,но так же затрагиваются социальные вопросы, о сложностях того времени и о трудности с которыми сталкивается простой народ. По таким причинам айтыс между поэтами считается значимым и несет в себе большой смысл. С возвращением земляков на родину, не только прибавилось радости, так же пополнилось литературно - культурное наследие. Возвращение соратников с Китая дало больше возможностей узнать больше о историй жизни поэта Койдым. Данная статья написана в целях ознакомления народа с биографическими данными Койдым Дарубайқызы а так же привлечь внимание научного сообщества.

Ключевые слова: поэзия, искусство, айтыс, дебаты, социальные проблемы, литературное наследие.

Summary

Kozhekeyeva B.Sh – c.ph.s., performer of prof. duties., Dept. of Kazakh literature; Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty. bezada61@mail.ru

Koshekoval A.A – c.ph.s., performer of prof. duties., Dept. of Kazakh literature; Kazakh State Women's Pedagogical University, Almaty. Koshekoval71@mail.ru

In this article discussed the work of one of the great poets of Zhetysay - Koidym Darubaykyzy. Debates (aitys) between skilled poet, orator Tanzharyk and Koidym regarded as one of the best. In their aitys discussed not only personal problems, but also involved the social issues of that time and also about the difficulties which the common people could face. For such reasons, aitys between poets is considered as significant and carries a lot of sense. With the return of countrymen to their homeland, not only the gladness increased, but also replenished the literary - cultural heritage. The return of allies from China has given more opportunities to know more about the life of the poet Koidym. This article is written in order to familiarize the people with biographical information of Koidym Darubaykyzy as well as attract the attention of the scientific community.

Keywords: poetry, art, aitys, debates, social problems, the literary heritage.

УДК - 821.512

АРХЕТИПЫ ВОЛКА И СОБАКИ В РОМАНЕ Б.М. ДЖИЛКИБАЕВА «КАЗАХСКИЙ ЭРОТИЧЕСКИЙ РОМАН»

Куанышбаева Ш.С., Юрьев А.Н., Княжкова Г.Б. – КазНМУ им. С.Д. Асфендиярова

Мифология является самым древним, идеологическим образованием, имеющим синкретический характер. В мифе переплетены зародышевые элементы религии, философии, науки и искусства. В статье рассмотрены два архетипа: с одной стороны волк, а с другой – собака. У тюркских народов – казахов, киргизов, алтайцев, якутов – волк выступает в качестве прародителя. Собака выступает как второе Я человека, как его двойник. В свою очередь Б. М. Джилкибаев в романе «Казахский эротический роман» рассуждает об архетипах человеко-волков и человеко-собак и подводит читателя к мысли о том, что казахи вышли из волчьего племени, произошли от «Небесного Волка», что праотцом казахов является «Синий Волк», тем самым автор опирается на миф о происхождении казахов.

Ключевые слова: миф, фольклор, мифологический образ, архетипы, казахский народ.

Мифология является самым древним, архаическим, идеологическим образованием, имеющим синкретический характер. В мифе переплетены зародышевые элементы религии, философии, науки и искусства. Мифология – исторически первая форма духовной культуры. Она возникает на самой ранней стадии общественного развития. Тогда человечество в форме мифов, т. е. сказаний, преданий пыталось дать ответ на все волнующие людей вопросы. Значительную часть мифологии составляли космологические мифы, посвященные устройству мироздания, возникновению наиболее важных явлений природы, животных и людей. Вместе с тем большое внимание в мифах уделялось различным стадиям жизни людей, тайнам рождения и смерти, всевозможным испытаниям, которые подстерегают человека на его жизненном пути. Особое место занимают мифы о достижениях людей: добывание огня, изобретение ремесел, развитии земледелия, приручении домашних животных и т. д. [1,495с].

К числу древнейших и наиболее примитивных мифов принадлежат, мифы о животных. Глубоко архаичны мифы о происхождении животных от людей или о том, что люди некогда были животными. Представления о зоантропоморфных предках распространены у австралийцев, были некогда у китайцев, народов Юго-Восточной Азии и некоторых других они окрашены тотемическими чертами [2,137с].

Для создания художественного образа современные писатели в своих произведениях используют богатый арсенал архетипических мотивов, национальных культур, накопленных в процессе их развития. У писателей возникает потребность к поиску нового, более глобального восприятия мира через психологию, философию, мифологию, и вся направленность идет к выражению внутреннего мира через первообразы.

Можно сказать, что архетип задает определенный способ видения, восприятия, интерпретации мира.

Архетип (от греч. – первообраз) – универсальные, изначальные, врожденные психические структуры, составляющие содержание коллективного бессознательного, распознаваемые в нашем опыте и являемые, как правило, в образах и мотивах сновидений. Те же структуры лежат в основе общечеловеческой символики религий, мифов, легенд и сказок. Термин «архетип» был введен Карлом Густавом Юнгом. Содержание коллективного бессознательного составляют архетипы – первообразы. Юнг писал о них, как о моделях и образцах инстинктивного поведения которые подталкивают людей воспринимать действительность и реагировать на события жизни определенным образом. Это своего рода первичные представления о мире, жизни и человеческих отношениях, которые являются базовыми, как инстинкты у животных, и не зависят от уровня образованности [3,78с].

Мифологизм и фольклоризм становятся важными чертами мировидения и художественного стиля и для казахских писателей на рубеже XX-XXI веков. «Специфика проявления архетипических сюжетов в произведениях казахстанских писателей» посвящена собственно исследованию текстов современного казахстанского писателя Б. Джилкибаева, для которого характерна тенденция использования мифологических образов.

Б. Джилкибаев в своем романе выделяет два основных и значимых архетипов – архетипы волка и собаки.

Посредством мифологических образов и сюжетов писатель современности постигает закономерности окружающего мира, составляющие культуру человечества. При этом формируется особая эстетическая реальность в изображении архетипических мотивов современной литературе.

В настоящей работе выявлены особенности характера мифотворчества Б. М. Джилкибаева на примере архетипических мотивов и мифологических образов этнокультуры казахского народа.

Архетипические образы всегда сопровождали человека, они являются источником мифологии, религии, искусства. В этих культурных формах архетипы превращаются в символы, всеобщие по содержанию и прекрасные по форме. Архетип как культурный код, выступает своеобразным связующим звеном поколений, так или иначе, отражает прошлое народа. В связи с этим представляется целесообразным рассмотреть архетипы в контексте традиционного мировосприятия и этнического сознания казахов – казахского менталитета.

Национальный образ мира – это этнокультурный архетип. В казахской культуре множество разнообразных архетипов; чаще всего встречающиеся: Шаман, Коркыт, тулпар, хан Тенгри, Умай, аруах, тотемные животные архары, олени, лоси, бараны, хищные птицы, «небесный летающий баран», барс, волк.

Образ волка встречается в фольклоре славян, тюркских и «арктических» народов, а в европейских легендах фигурирует в качестве оборотня[4,37с]. В фольклоре славян упоминаются «плохие» оборотни, которые убивали людей и похищали скот, и оборотни «хорошие».

У тюркских народов – казахов, киргизов, алтайцев, якутов – волк выступает в качестве прародителя.

На протяжении многих сотен лет и до наших дней архетип волка представляет собой важную ментальную структуру и символ культурного мира народа Казахстана.

В эпосе древних скотоводов-тюрков наблюдается эволюция представлений: от волка – прародителя к волку-воспитателю и покровителю эпического героя.

В тюркском эпосе также просматривается мотив оборотничества – превращение эпических богатырей в волка и наоборот.

Таким образом, в основе фольклорного архетипа Волка лежат языческие и мифологические представления этноса о звере, вариативное содержание которых определено самим типом этнической культуры того: волк может восприниматься как неутомимый воин, зверь-Прародитель или зверь-оборотень. Символ волка вбирает в себя много положительных качеств и бесспорно, поэтому, он издревле является тотемом у тюркских народов.

Волк – это, в первую очередь, высший символ свободы в животном мире, символ самостоятельности.

Волк – это и символ бесстрашия. В любой схватке волк борется до победы или до смерти. Волк не подбирает падаль, а значит – это и символ чистоты. Волк живет семьей, ухаживает только за своей волчицей-женой, и сам волк-отец воспитывает своих детей-волчат. Волк – это и символ высокой нравственности, преданности семье.

Волк – символ справедливости и честолюбия. В обычных условиях волк не допустит, со своей стороны, обидеть более слабого. Наши древние предки передали нам высшую философию через образ волка.

Сказания о священном волке, как считает академик В. А. Гордлевский, занесли в древнюю Европу именно тюркские племена [5,47с].

Голубой (небесного цвета) волк священное животное, которое, согласно одной из легенд, положило начало роду Огуза – праотца тюрков.

«Белый волк» был главным тотемом огузов-кыпчаков в X-XII веках. В одной доньне бытующей татарской легенде говорится о кочевом племени, заблудившемся в лесах и окруженном врагами. Белый волк – покровитель племени вывел его из окружения и спас от гибели. Величина и сила волка были таковы, что сравнивались с легендарным общетюркским героем – исполином Алыпом.

В психологическом учении о символах господствует точка зрения, согласно которой опасные стадные звери, подобно «степным волкам», могут вторгнуться в культурную часть души и человек, который переживает это во сне, вынужден справляться с большим потоком чуждой энергии, что требует снятия чрезмерного напряжения. Школа К. Г. Юнга в общем плане рассматривает образ волка как указание на угрозу со стороны несвязанных с сознанием сил, которые выступают столь же «рассудительными», сколь и бескомпромиссными. Но одновременно она обращает внимание на то, что в сказках это «дикое бессознательное» перехитрят благоразумный ребенок и уж конечно побеждает большой охотник [1,274с].

У казахского народа есть понятие «жеті қазына» – «семь богатств». Это – Земля, Вода, Луна, Солнце, Небо, Огонь, Собака. В древности одним из этих семи богатств и считалась казахская борзая – тазы. Словосочетание «ит жанды» означает «стойкий и сильный человек, не показывающий свою боль или отчаяние». Собака выступает как второе Я человека, как его двойник. Это – «собачья» психология. Это оседлость, с одной стороны, и практика «служения» хозяину с другой стороны. Вообще собаки очень близки людям по характеру. Потому и легко находят с собаками общий (в том числе невербальный) язык общения.

В последние годы в Казахстане идея возрождения национальных основ культуры и искусства сопрягаются с феноменом архетипа. Архетипы влияют на формирование духовного мира человека, они определяют его действие, систему характера, ценности и потребности. К главным признакам понятия «архетип» относятся время и пространство. Именно оно имеет непосредственно хромотопный характер – одно из основных условий для освоения человеком культурного мира во времени и пространстве.

Берик Магисович Джилкибаев в своем романе «Казахский эротический роман» рассуждает об архетипах человеко-волков и человеко-собак.

В общей для всех народов архетипической ситуации инициации всякий мужчина непременно должен пройти своеобразную «волчью» стадию, результатом прохождения которой становится резкое повышение социального статуса, включающее право на брак и зачатие детей, а также на самостоятельную хозяйственную деятельность.

В романе Б. М. Джилкибаева эта мифологическая праснова бессознательного проявила себя в возрождении тотемического культа предков, образа Берсерка, боевого символа казахов – Синего Волка, фигурального Отца Небесного казахского этноса [6,78с].

«Небесный Волк – не случайный образ родоначальника многих тюркских племен... А если какой-то народ имеет родоначальником зайца или ворону, то, естественно, отношение к волку чужого племени, чужого народа будет резко отрицательным. Западный человек, встретив восточного человека, конечно, воспримет его «как волка», потому что тотем восточного человека – волк, а у западного человека – орел или ворон. И поэтому встреча этих двоих – встреча западного человека с восточным волком» [4,42с].

В своем романе Б. М. Джилкибаев рассматривает две фигуры – Волка и Собаки. Он относит их к двум особо выдающимся представителям евразийской фауны. Он видит в них носителей самостоятельных характеров, специфических жизненных принципов, диаметрально противоположных, он находит какие-то мистические черты в образах Волка и Собаки.

Евразийская этнополитическая ментальность веками шла в противопоставленности двух ключевых фигур – Собаки и Волка. Постоянная смена территории, постоянное ожидание столкновений, нападений, захватнических намерений – это ориентация на «волчий» менталитет.

Этому противопоставляется «собачья» психология. Это оседлость, с одной стороны, и практика «служения» хозяину с другой стороны. Недаром народ говорил:

«Беда волка – оказаться в неволе. Беда собаки - оказаться на воле».[4, 79с].

В романе автор приводит читателя к мысли о том, что казахи вышли из волчьего племени, произошли от «Небесного Волка». Что праотцом казахов является «СИНИЙ ВОЛК». Тем самым автор опирается на миф о происхождении казахов.

Автор сравнивает и противопоставляет архетипы «Собак и Волков». Дает подробную психологическую и поведенческую характеристику этим архетипам.

«Столкновения «волчьей» и «собачьей» психологий, яростное противостояние и противоборство этих стихий породили чудовищные формы

не только экстремального проявления этих психологий, но и промежуточные формы, в которых выросли «человеко-волки», «человеко-собаки» и «собаки волки», «волки-собаки». Особенно фантастическими были последние формы обществ, где двойственная психология, совмещающая в одном общественном организме черты «волчьей» и «собачьей» психологии, миропонимания и мироощущения, создавала такой тип человека, который превосходил по своей собачьей сущности любого пса и в то же время своим волчьим менталитетом представлял не просто волком, но суперволком. Эти общества-гибриды, эти люди-«оборотни» сыграли в истории Евразии такую роль, которая еще не раскрыта историками и последствия которой мы еще долго будем ощущать на «своей шкуре» [4, 47-48с].

Посредством образов животных «Синий Волк», «Собаки и Волки» Б. М. Джилкибаев, углубляется в такие проблемы как нравственно-этического характера такие как человечность и жестокость, душевность и бездушие, так и философского порядка – природа и человек, проблемы жизни и смерти, добра и зла.

Таким образом, роман «Казахский эротический роман» Берика Магисовича Джилкибаева это глубоко философское произведение, побуждающее читателя задуматься о проблемах взаимоотношений природы и общества, о разъединенности казахской интеллигенции, об извечной проблеме коррупции, которую трудно искоренить. В романе много философских раздумий о судьбе народа и о судьбе казахской женщины. Автор выражает надежду, что на земле победит добро, и он точно знает: «Что никто не даст нам избавленья!», кроме нас самих.

1 Багдасарьян Н.Г. Культурология. Учебник/Н. Г. Багдасарьян. –М.: Высшее образование, 2008. – 495 с.

2 Аверинцев С.С. Архетипы // Мифы народов мира / гл. ред. Токарева С.А.- М.: Науч. изд-во «Большая Российская Энциклопедия», 1997.- 671 с.

3 Юнг К. «Об архетипах коллективного бессознательного»/ Архетип и символ. :Триада- Арт, 1991.

4 Жылкибаев Б. Казахский эротический роман. – Алматы 2010, – 440с.

5 Гodelевский Избранные сочинения 4 том. Этнография, история востоковедения, рецензии М.Изд."Наука"1968г

6 Сафронова Л. Культурно-территориальный код евразийского текста периода перехода. // Простор - №11, 2011.

Түйіндеме

Ш.С. Куанышбаева, А.Н. Юрьев, Г.Б. Киякова

Б.М. Жылқыбаевтың «Казахский эротический роман» романындағы қасқыр мен ит архетипі

Әлемдік әдебиет контексінде қазіргі қазақ әдебиетінің орнын танып бағдарлау үшін қазіргі қазақ прозасындағы мифологиялық танымды қарау зерделеу міндеті тұр. Әсіресе көңіл бөліп назар аударатын мәселе рухани дәулетіміздің негізгі қайнар көзі болып табылатын мифологиялық үлгілердің қазақ прозасындағы көріну, берілу жолдарын жан-жақты қарастыру мұқият саралау, қазіргі тандағы әдеби зерттеу қажеттілігінен туындап отырғаны анық. Фольклорлық санамызға берік орын тепкен, қазіргі прозада ұлттық негізбен байланыстырылатын рухани байлығымыздың бір көзі – мифтер болып табылады. Қазіргі қазақ проза табиғатындағы мифологизмнің түрлі кезеңдердегі бейнелену ерекшеліктері жөнінде тұжырымдар жасалды. Мәселен: Б. Жылқыбаевтың шығармашылығындағы мифологизмнің берілу сипаттарын саралау арқылы, дәстүр мен жаңашылдық тұрғысынан қазіргі қазақ прозасындағы мифологиялық үрдістердің көркемдік қызметі анықталды. Осы тұрғыда Б.М. Жылқыбаев «Казахский эротический роман» атты романында адам -қасқыр және адам - ит деген адамның психологиялық бейнесіне тоқталып өтеді. Ол түрлі аңыздарға сүйене отырып, оқырмандарының санасына қазақ халқы КӨКБӨРІНІ өзінің түпатасы деп санайтынын жеткізді.

Кілтгі сөздер: архетип, архетипті бейне, архетипті оқиға, миф, қазақ халқы.

Summary

Kuanyshbaeva Sh.S., Yuryev A.N., Kiyakova G.B.

Archetype of the wolf and the dog in the novel the «Kazakh erotik novel» of B.M. Dzhiilkibaev

The article is devoted to the Mythology which is the most ancient, ideological creation, having syncretic character. In the myth embryonic elements of religion, philosophy, science and art woven. The article discusses two archetypes: the wolf on an one side and on the other – a dog. In the Turkic peoples – Kazakhs, Kirghiz, Altai, Yakut – wolf stands as the progenitor. The dog acts as the second person «I» like his counterpart. In turn, the B.M. Dzhiilkibaev in the novel «The Kazakh erotik novel» talks about archetypes of man-wolves and man-dogs and leads the reader to believe that the Kazakhs came out of the wolf tribe, descended from the «Heavenly Wolf» that the forefather of the Kazakhs is the «Blue Wolf» and thus the author relies on the myth of the origin of the Kazakhs.

Keywords: myth, folklore, mythological image, archetypes, the Kazakh people.

УДК 82:801.6; 82-1/-9

СИСТЕМНОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ И.С. ТУРГЕНЕВЫМ ПРОБЛЕМЫ МИГА И ВЕЧНОСТИ В СТИХОТВОРЕНИИ В ПРОЗЕ «СТОЙ!»

Кулумбетова А.Е. – д.ф.н., профессор ЮКГУ им. М. Ауэзова,

Джунисова А.А. – к.ф.н., доцент ЮКГУ им. М. Ауэзова

Впервые стихотворение в прозе «Стой!» И.С. Тургенева анализируется в системно-комплексном плане с целью раскрыть пути изображения писателем проблемы вечности и мига. Рассматриваем с этой целью систему содержания и формы на каждом из четырех этапов анализа текста, обобщая наблюдения в выводах, в том числе формулируя и идею текста. Аллюзия (ассоциация с гетевским вниманием к мгновению) преобразуется в творческий спор (интертекстуальность). Если герой Гете просит прервать свою жизнь в момент апогея восхищения ею, то герой Тургенева – о вечном продлении «преходящего, временного» мгновения. Делается акцент на выявлении конкретных признаков методов изображения проблемы вечности и мига в тексте стихотворения в прозе.

Ключевые слова: четырехэтапный анализ, система содержание и формы, верхняя и нижняя границы хронотопа настоящего времени, графический анализ и графический символизм, объектная тема, инвариантная тема (идея), прогностический смысл, род, стиль, художественный метод, жанровая форма, жанр элегии, жанровая разновидность, «порядок и хаос», критерий художественности, аллюзия, реминисценция, интертекстуальность

Это произведение [1] – одно из ряда стихотворений в прозе писателя, изученных нами [2] в свете концепции методологии и методики комплексного изучения четырехуровневой системы содержания и формы художественного произведения [3].

Первый этап. Анализ названия (здесь и далее курсив наш. – А.К., А.Д.). Функция – в поиске уровней содержания (идейно-тематического - ИТУ, ритмико-интонационного - РИУ) и формы (знакового - ЗУ, сюжетно-композиционного - СКУ) для определения *содержательного* (фабулу), *содержательно-формального* (знаковый смысл - ЗС), *формальных* (характер изображения и жанровая разновидность) *признако системы текста*. Главным уровнем формы в названии является ЗУ – уровень художественного языка [4]. Он способствует раскрытию следующих признаков содержания и формы текста: *словарное значение* заглавия («Стой – остановить: удержать кого-либо от какого-либо действия, поступка, намерения») [5]. ЗС словарного значения названия в чувстве *просьбы*. Антоним – *приказ*. Конфликт *просьбы и приказа* определяет *фабулу*. Смысловой антоним к заголовку («Стой!» - иди) – показатель *нереалистического характера изображения*. Помимо ЗУ, очевидна значимость РИУ, так как в названии текста и в его конце стоит *восклицательный знак*, функция которого указать на *слияние* чувств автора, читателя и лирического героя, что обуславливает *лирическую жанровую разновидность*. А благодаря роли СКУ мы раскрываем *психологический конфликт* в герое, который относится к *психологическому типу образности*. Совокупность доминирующих уровней *формы* (ЗУ, СКУ), *содержания* (РИУ) формирует *лирико-психологическую жанровую разновидность* «Стой» И.С. Тургенева.

Второй этап. Анализ верхней (завязки) и нижней (развязки) границы хронотопа настоящего времени (НВ). Функция анализа – в их пределах сформулировать *объектную тему* (ОТ), т.е. *конфликт личности*. Этот *содержательно-формальный* признак второго этапа, где первая часть – компонент ИТУ, а вторая – ЗУ. Признак средней жанровой формы – то, что *завязка* совпадает с *кульминацией*, но *двучастность* текста (Ф – *фокус*, или *проблема*, АЦ – *активный центр*, или *последний миг хронотопа НВ*), где только *одна проблема*, – системный критерий *малой жанровой*

формы. Завязка совпадает с началом текста по *третьему из восьми критериев* (по названию и последним переживаниям лирического героя, близким к нам, читателям, по времени) [3, с. 12]. *Развязкой* становится заключительное предложение текста. ОТ содержит непримиримый психологический конфликт в лирическом герое между просьбой к любимой и приказом остаться в его памяти навсегда прекрасным мгновением. Этот конфликт обуславливает как *психологическую жанровую разновидность* так и *нереалистический характер изображения*. Тип и содержания ОТ мы раскроем на третьем этапе при анализе нижней границы хронотопа НВ.

Третий этап. Анализ АЦ с темой надежды («Стой! И дай мне быть участником твоего бессмертия, урони в душу мою отблеск твоей вечности!») [1, с. 560]. В стихотворении в прозе наблюдается синтез *лирики и эпоса*. Это проявляется в *повествовании* о надежде лирического героя остановить время, запечатлеть бессмертную красоту любимой, чтобы она не старела и не умирала, через *эмоциональную лексику* («Стой!», «дай», «бессмертие», «душа», «отблеск вечности») и *прием повтора* (! - 2, твой - 2) с доминированием символа *беспокойства и тревоги* цифры 2. Лирической герой надеется на то, чего не бывает в жизни и отсюда его тревога и беспокойство. *Драматический род* в АЦ «Стой!» И. Тургенева передается прямой речью и «событием самого рассказывания» [6]. По объему (1 абзац и 2 предложения), количеству ситуаций (1), количеству героев (2: лирической герой и его любимая) АЦ относится к *малой жанровой форме*. *ТНС АЦ* («Стой!») – *лирико-психологический*, так как мы, автор и читатель, разделяем чувства героя, его переживания. И это связано с *функцией* восклицательного знака в синтагме и в конце развязки. В ПП («И дай мне быть участником твоего бессмертия, урони в душу мою отблеск твоей вечности!») и в тексте АЦ *ключевая пара* антонимов («мою» – «твою») выражает *лирико-психологическую борьбу надежды и безнадежности*. Таковы *тип содержания ОТ*. «Порядок» [7] в АЦ указывает на отсутствие *подтекста*, что при *малой жанровой форме* присуще не только *жанру рассказа*, но и *жанру элегии*. Очевидна *грустная интонация* в *размышлении* лирического героя о бессмертии и вечности красоты любимой. Отсюда при «порядке» в развязке *первичное читательское восприятие (ПЧВ)* ПС (надежды) выражается в *понимании* чувств лирического героя. Доминирует *метод экспрессионизма* в АЦ («Стой!») И. Тургенева, который диктуется экспрессивной лексикой и приемом повтора, а также восклицательными знаками. Есть и черты *романтизма* – показателя напряженного внутреннего конфликта в лирическом герое между надеждой и безнадежностью. *Проблема выбора* (дай, урони) – признак *экзистенциализма*.

Четвертый этап. Анализ Ф в свете АЦ в обратном движении от конца к началу текста. («Стой! Какою я теперь тебя вижу – останься навсегда такою в моей памяти!

С губ сорвался последний вдохновенный звук – глаза не блестят и не сверкают – они меркнут, отягощенные счастьем, блаженным сознанием той красоты, которую удалось тебе выразить, той красоты, во след которой ты словно простираешь твои торжествующие, твои изнеможенные руки!

Какой свет, тоньше и чище солнечного света, разлился по всем твоим членам, по малейшим складкам твоей одежды?

Какой бог своим ласковым дуновеньем откинул назад твои рассыпанные кудри?

Его лобзание горит на твоём, как мрамор, побледневшем челе!

Вот она – открытая тайна, тайна поэзии, жизни, любви! Вот оно, вот оно, бессмертие! Другого бессмертия нет – и не надо. В это мгновение ты бессмертна.

Оно пройдет – и ты снова шепотка пепла, женщина, дитя... Но что тебе за дело! В это мгновенье – ты стала выше, ты стала вне всего преходящего, временного. Это *твое* мгновение не кончится никогда.» [1, с. 560]. *Тема утверждения* изображается через синтез лирики и эпоса: *повествуется* о необходимости навеки запечатлеть любимую в момент блаженства признания в любви, сказывающийся в описании губ, рук, одежды, кудрям, что представляется лирическому герою мгновением бессмертия; о понимании, что мгновение это скоротечно; об утверждении значимости и нескончаемости этого мгновения. Очевидна в повествовании роль *экспрессивной лексики* («Стой!», «останься навсегда», «вдохновенный звук» «не блестят», «не сверкают», «меркнут», «счастье», «блаженное сознание», «красота», «торжествующие, изнеможенные руки», «тоньше и чище», «ласковое дуновение», «лобзание», «открытая тайна», «тайна поэзии, жизни, любви», «бессмертие», «шепотка пепла» «женщина, дитя», «мгновение», «что за дело?», «не кончится никогда», «преходящее, временное») и *приема повтора* (ты, твоим - 15, той - 2, красота - 2, бессмертие -3, тайна - 2, свет – 2, мгновение - 3, вот оно – 2) с преобладанием символик *тревоги и беспокойства* цифры 2. Черты *драматического рода* проявляются в кульминации «Стой!» И. Тургенева в прямой речи и

«события самого рассказывания». *Малая жанровая форма* в фокусе (Ф) текста определяется объемом (7 абзацев из 14 предложений), количеством героев (2: лирический герой и девушка), количеством ситуаций (3). *ТНС Ф* («Стой!») – *лирико-психологический*, так как автор и читатель понимают переживания лирического героя И.С. Тургенева. В *ПП* («Это твоё мгновение не кончится никогда.») и в содержании кульминации нет авторских антонимов. Потому читательский потенциальный смысл (ПС) заключается в *утверждении*, хотя и *тревожащем и беспокоящем* лирического героя. Антоним – *сомнение*. Так раскрывается *лирико-психологический* конфликт *утверждения и сомнения*. Отсутствие авторских антонимов («хаос») в Ф, закономерно обусловленный «порядком» в АЦ, – показатель соответствия «Стой!» *критерию художественности* в аспекте *жанра рассказа-элегии*. Доминирует в *проблеме* «Стой!» *экспрессионистское изображение* вследствие насыщенности СЧ *эмоциональной лексикой*, роли символики *беспокойства и тревоги* в приеме повтора. Наблюдаются черты *постмодернистского круговорота*, когда мгновение вечности и бессмертия перетекает в «щепотку пепла», а затем вновь утверждается вечность мгновений красоты. *Реализм* проблемной ситуации заключается в чувстве потрясения внезапно открывшейся красотой, которое хочется запечатлеть навечно, а также в противоречивом восприятии мгновения красоты девушки лирическим героем. Эта ситуация перекликается через *прием аллюзии* [8] с трагедией И.В. Гете «Фауст» («Мгновенье, Прекрасно ты, продлись, постой!»). «Это слова, которые произносит Фауст, излагая свое условие сделки с дьяволом – Мефистофелем. Тот готов выполнить все желания ученого, но последний боится, что однажды настанет момент, когда ему и желать уже будет нечего, и он утратит смысл жизни, будет томиться и страдать. Потому Фауст просит Мефистофеля прервать его земное существование, когда он достигнет наивысшего счастья и захочет, чтобы оно продлилось еще немного («Остановись, мгновенье!») – и вот в тот же миг Мефистофель должен остановить время жизни Фауста и забрать его с собою в преисподнюю» [9]. Между этими текстами возникает *интертекстуальная связь* (творческий спорт между авторами) [10]. Если герой Гете просит прервать свою жизнь в момент апогея восхищения ею, то герой Тургенева – о вечном продлении «преходящего, временного» мгновения. *Интертекстуальность* – другой признак метода *постмодернизма*. *Выбор* вечности мгновения, несмотря на его иллюзорность, – примета *метода экзистенциализма*. *Романтизм* определяется чертами острого внутреннего переживания лирического героя. «Следы» *ОТ* (*надежда – безнадежность*) в конфликте Ф (*утверждение и сомнение*) раскрывают утверждение надежды, вопреки сомнению и безнадежности желаемого. Рассмотрим *функции содержания и формы прогностической ПС* кульминации. *Содержательные функции*: 1. ПС (утверждение) *прогнозирует замысел, предмет* последующего изображения психологических переживаний лирического героя И.С. Тургенева. Как было уже отмечено, Тургенев, в отличие от предшественника, замыслил «остановить мгновение» несмотря ни на что. 2. ПС (утверждение) при сопоставлении его с ЗС названия (просьба) *не контрастирует* ему по смыслу: просьба запечатлеть мгновение красоты адекватно утверждению, что она бессмертна и вечна. И это говорит об отсутствии *подтекста*, системно раскрытого нами функцией «порядка» в АЦ. 3. ПС (утверждение) исходит из *сознания* (*разума – просветительского мировоззренческого принципа* эстетического идеала писателя). В эстетическом идеале разумное, рассудочное противоречит *естественному чувству* (*антропологическому мировоззренческому принципу*), определяя его *романтическое содержание*. *Функции формы*: 1. *Верность* соотнесения верхней границы хронотопа НВ с началом текста «Стой!» по *третьему из восьми критериев* подтверждается ПС Ф. 2. Отсутствие подтекста – выразитель *жанра рассказа-элегии*, который содержит установку автора на донесение читателю смысла повествования и переживания. 3. ПС Ф воссоздан методами экспрессионизма, постмодернизма, реализма, экзистенциализма, романтизма.

Выводы по системному анализу содержания и формы стихотворения в прозе «Стой!» И.С. Тургенева. 1. Две части (Ф, т.е. кульминация и АЦ – развязка) указывают на малую жанровую форму и в СЧ. Так, в фокусе 7 абзацев, 14 предложений, 2 персонажа (лирический герой и девушка), 3 ситуации. В АЦ 1 абзац и 2 предложения, 1 ситуация, 2 персонажа (лирической герой и его любимая). 2. По жанру «Стой!» Тургенева относится к синтетическому *жанру рассказа-элегии*. Этому обоснование «порядок» в АЦ, «хаос» в Ф (кульминации), а также раскрытая при анализе прогностического ПС Ф исключенность подтекста. Очевидно соответствие «Стой!» *критерию художественности* по жанру рассказа-элегии. 4. *Критерию художественности* текст Тургенева соответствует и по *жанровой разновидности*: ТНС АЦ и Ф не только *психологические* но и *лирические*, что свидетельствует о *разнообразии типов оценки* Тургеневым изображаемого в

стихотворении в прозе. 5. Используемые Тургеневым и читателем знаки из конкретно-исторического значения перерастают в общечеловеческое осмысление ситуаций 1879 года читателем XXI века: во все века непреодолим соблазн остановить мгновение прекрасного. 6. ПС ОТ (надежда) ПС Ф (утверждение) передают связь *естественных чувств с разумом*, что составляет содержание *инвариантной темы (ИТ), т.е. идеи: утверждение И.С. Тургеневым в качестве прекрасного сочетания нравственных естественных чувств и духовности*. Иными словами, идея – это *вторичное читательское восприятие (ВЧВ)*. 7. В свете идеи *дополняются* смыслы названия, кульминации и развязки, в которых становится очевидной борьба чувства любви с осознанием преходящего и временного всего, что человек считает бессмертным и вечным, даже красота. 8. ПЧВ (понимание) и ВЧВ (согласие читателя с идеей) не противоречат друг другу, что исключает подтекст, характерный жанру рассказа-элегии. 9. ОТ (надежда) и ИТ (утверждение прекрасного) дополняют друг друга по смыслу. Отсюда вытекает *реалистический стиль мышления И.С. Тургенева*. Но *романтическое содержание его эстетического идеала, «порядок» в АЦ, возвышенная интонация, которая передается восклицательным знаком в АЦ, определяют романтико-реалистическим стилевой синтез*. Проявляется он в сочетании в смысловых частях текста (кульминации и развязке) *психологического и поэтического типов образности [11], реалистического и романтического пласта изображения*.

Итак, стихотворение в прозе «Стой!» Тургенева синтезирует признаки лирики и эпоса с чертами драматического рода. Относится к малой лиро-эпической форме и к жанру рассказа-элегии, написан методами экспрессионизма, постмодернизма, реализма, романтизма и экзистенциализма, проявляя особенности романтико-реалистического стилевого синтеза с сосуществованием к нем психологического и поэтического типов образности.

1 Тургенев И.С. Стой!!! И.С. Тургенев. Дым. Новь. Вешние воды. Стихотворения в прозе. – М.:ХЛ, 1981. – С. 560.

2 См.: Мырзабекова А.К. Постмодернизм как метод изображения в «Русском языке» И.С. Тургенева// Наука и образование Южного Казахстана. Серия педагогических и гуманитарных наук. – Шымкент. – 2002. – № 29. – С. 196-200; Кулумбетова А.Е. Особенности стиля, метода и жанра «Розы» И.С.Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – Шымкент, 2003, № 4-5. – С.28-29; Ее же: Процесс преодоления философии пессимизма в стихотворении в прозе «У-а...у-а!» И.С. Тургенева//Труды Международной научно-практической конференции «Ауезовские чтения-10»: «20-летний рубеж: Инновационные направления развития науки, образования и культуры» Пути инновационного развития науки, образования и культуры в новом десятилетии» - Т.1., 2011. – С. 171-176; Кулумбетова А.Е., Альханова К. Идея и ее системное выражение в «Сопернике» И.С.Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова, № 2 (21), 2011. – С. 225-229; Кулумбетова А.Е., Альханова К. Объектная тема и ее системное выражение в «Нищем» И.С.Тургенева// Проблемы поэтики и стиховедения. Международная научно-теоретическая конференция «Проблемы поэтики и стиховедения VI», посвященная 100-летию со дня рождения выдающегося казахского писателя, драматурга, ученого Зеина Шашкина (24-26 мая 2012 г.). – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2012. – С.126-128; Кулумбетова А.Е. Выражение идеи стихотворения в прозе И.С.Тургенева «Мы еще повоюем!» в системе его содержания и формы// Вестник КазНПУ им. Абая. Серия "Филологические науки". – Алматы, № 2 (44), 2013. – С. 80-83; Сарсен Д. Система содержания и формы «Порога» И.С. Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 97-100; Альханова К. Стиль и его системное выражение в стихотворении в прозе И.С. Тургенева «Довольный человек»// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 151-154; Пернебаева А. Система жанровой формы стихотворения в прозе И.С. Тургенева «Дурак»// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 154-159; Кулумбетова А.Е., Расулметова Д. Системное выражение идеи стихотворения в прозе «Воробей» И. С. Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 185-188; Кулумбетова А.Е., Хайдаркулова Г. Система методов изображения темы и идеи стихотворения в прозе «Старик» И.С. Тургенева// Научные труды ЮКГУ им. М. Ауезова. – № 3(24), 2012. – С. 189-192; Кулумбетова А.Е. Системный анализ стихотворения в прозе «Милостыня» И.С. Тургенева// Вестник КазНПУ им. Абая. Серия "Филологические науки". – Алматы, №1(47), 2014. – С. 104-109.

3 Кулумбетова А.Е., Джунисова А.А., Садуакас Г.К., Мырзабекова А.К. Система содержания и формы лирического, эпического и драматического художественного текста. Учебное пособие. – Алматы: Искандер, 2008. – 178 с.

4 Горький М. Беседы с молодыми// М. Горький о литературе. – М.: Сов. Россия, 1980. – С. 411.

5 Большой толковый словарь русского языка/Автор и рук. проекта, гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: НОРИНТ, 2000. – С. 733.

6 Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе// Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 403.

7 Пригожин Илья, Стенгерс Изабелла. Порядок и беспорядок//Время, хаос, порядок. К решению парадокса времени. – М.: Прогресс, 1994. – С. 55, 57.

8 Кормилов С.И. Аллюзия// Литературная энциклопедия терминов и понятий /глав. Ред. И сост. А.Н. Николюкин. – М.: НПК «Интелвак», 2003. – Стб. 28.

9 Серов В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений// <http://bibliotekar.ru/encSlov/14/100.htm>

10 Ильин И.П. Интертекстуальность//Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический словарь /Сост. И.П.Ильин, Е.А. Цурганова. – М., 1996. – С. 215-221.

11 Гаджиев А.А. Романтизм и реализм. – Баку: Элм, 1972. – С. 74, 100-101, 203-214, 175, 237, 261.

Түйіндеме

И.С. Тургеневтің «Стой!» атты қара сөзбен жазылған өлеңінде бір сәт және мәңгілік мәселесінің жүйелі түрде бейнеленуі

Ә.Е. Құлымбетова – М. Әуезов ат. ОҚМУ профессоры, ф.ғ.д.

А.А. Джунисова – М. Әуезов ат. ОҚМУ доценті, ф.ғ.к.

И.С. Тургеневтің қара сөзбен жазылған «Стой!» өлеңінде алғаш рет бір сәт және мәңгілік мәселесінің бейнелеу түрлерін ашып көрсету мақсатында жүйелі кешенді түрде сарапталады. Осы мақсатта пайымдауларымызды қорытындыда тұжырымдай отырып, оның ішінде мәтін идеясын қалыпқа келтіре отырып, мәтінді сараптамадан өткізудің төрт кезеңінің әрқайсысында мазмұн мен пішін жүйесін қарастырамыз. Аллюзия (Тургеневтің бір сәтке гетеше назар аударуына сәйкес келеді) шығармашылық тартысқа айналады (интеллектуальность). Гетенің кейіпкері өз өмірін шаттық сезімін бастан кешіріп тұрғанда қиюын өтінсе, Тургеневтің кейіпкері – сол өтіп жатқан уақытша сәттің мәңгілікке ұзартылуын сұрайды. Қара сөзбен жазылған өлең мәтнінде бір сәт және мәңгілік мәселесін көрсету әдістерінің нақты белгілеріне ерекше назар аударылады.

Тірек сөздер: төрткезедік сараптама, мазмұн мен пішін жүйесі, қазіргі уақыт хронотопының жоғарғы және төменгі шектері, графикалық сараптама және графикалық символизм, объекттік тақырып, инварианттық тақырып, болжаушылық мағына, тек, стиль, көркем әдіс, жанрлық пішін, элегия жанры, жанрлық саналуандылық, «реттілік» пен «хаос», көркемдік критерийлер, реминисценция, интертекстуальдылық.

Summary

Existential representation of love as a feeling of suffering in the poem

“Kogda chitala ty muchitelnye stroki ...” by A.A. Fet

A.E. Kulumbetova, A.A. Dzhanisova – Doctor of philological sciences, professor, Candidate of philological sciences, associate professor of M.Auezov South Kazakhstan State University

The poem “Kogda chitala ty muchitelnye stroki ...” by A.A. Fet has been for the first time studied in system and complex aspect for revealing the existential representation of love as a feeling of suffering. It is reached through attention to the system of the contents and the form at each of four text analysis stages, application of the technique of graphic analysis and graphic symbolism. The innovation of the poet is connected with prevalence in through letters of figure 1 as a symbol of origin and figure 2 as a symbol of alarm and anxiety in the poem. The poet not only reveals his feelings, but also pays attention of the beloved to torment of unrequited love. The emphasis is given to Fet's reminiscence calling with the lines of Pushkin concerning the change of morning and evening dawn and transformation of it into creative intertextual dispute. The authors in the theme substantiation address to scrupulous analysis of the lexis of the poem, its sense, intonation of the text endings, to the conflict and figurativeness type, designating in the article concrete lines of such methods of representation, as existentialism, expressionism, romanticism. It is addressed to philologists, poem specialists and experts in A. Fet's creative works.

Key words: Four-stages analysis, the system of the contents and the form, the top and the bottom borders of the chronotope of the present, graphic analysis and graphic symbolism, objective theme, invariant theme, prognostic sense, gender, style, art method, genre form, elegy genre, genre variety, “order and chaos”, criterion of artistry, reminiscence, intertextuality.

ӘОЖ 821.512.122.09

АСҚАР СҮЛЕЙМЕНОВТІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

А.А. Құлжашпай – Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
6M021400-әдебиеттану мамандығының 2-курс магистранты *ardash_1989@mail.ru*

Ғылыми жетекшісі: **Ибраева А.Д.** – филология ғылымдарының кандидаты,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың қазақ әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Мақалада әдебиетке ХХ ғасырдың екінші жартысында келген Асқар Сүлейменовтің шығармаларының жазылу тарихы талданып, шығармашылығы әр қырынан зерттелді, әдебиеттанушы ғалымдардың пікірлері қарастырылды. Философиялық прозасындағы ұлтымыздың төл болмысының көркемдікпен, шынайылықпен, тартымдылықпен ашылуы дәйектеледі. Жазушының шығармашылық тұлғасын тануда зерттеушілердің пікірлері сараланады.

«Әдебиет – ардың ісі» деген анықтамаға бірден-бір лайық жазушы деп Асқар Сүлейменовті танып, жазушының атақты «Бесатар», «Бесін» повестері талданады. Автор әдебиеттанушы ғалымдардың, белгілі тұлғалардың тұжырымдарын негізге алады. Нәтижесінде Асқар Сүлейменовтің шығармаларының жазылу тарихы анықталады. Автор Асқар Сүлейменов шығармашылығы құнарлы құйындардың бірі және бірегейі екендігін айтып, оның дүниетанымдық, интеллектуалдық қуатын барынша ашып, көркем сөздің философиялық астарына үңілген.

Түйін сөздер: көрнекті суреткер, Асқартану, кілт, кемелдену әдебиеті, «Бесін», «Бесатар», мінсіз шығарма, әдебиет

ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Асқар Сүлейменов шығармашылығының ерекшелігі – «тереңнен тартатын генетикалық коды және оның жасырындығы, ойға дертіп тұратындықтан да небір интерпретацияларға мүмкіндік беретіні. (Және бір қызығы – өте биографиялылығы, бірақ, сюжеттік-сезімдік арналарды мүлдем жауып тастайтындықтан онысы еш байқалмайтыны.)» [1,336]. Демек, Асқар Сүлейменовтей кемеңгердің тұңғығына бойлай алмасақ та, тамшысынан тата алғанымыздың өзі бақыт, келешек ұрпаққа жеткізе білу – біздің міндетіміз деп білемін. Оның қаламынан туған туындылары – оқырманды терең ойға салар шығармалар.

Жазушы өзінің: «*мінсіз шығарма жазу оңай. Қиыны – ғұмырыңды мінсіз шығармаға айналдыру*» деген пікірінің үдесінен толығымен шыққанын ескерсек, бұл құбылыс заңды да болып көрінеді. Бірақ, жазушының өзі айтқандай: «*бұл жақсы, бұл аз!*». Себебі, әдебиеттану атты ғылым жазушы өмірінен гөрі оның шығармаларына ден қояды, сол арқылы жазушының әдебиеттанудағы бейнесі жасалып, әдебиет тарихындағы орны анықталады. Бұл жағынан келгенде қиналып қалатын тұстарымыз жоқ емес. Сондықтан Асқар Сүлейменов шығармашылығына арналған сыншылармыздың талдау мақалаларын, ғалым Ақжол Қалшабектің «А.Сүлейменов шығармаларындағы көркемдік ізденіс» атты кандидаттық диссертациясын, белгілі ғалымдарымыз Жарылғапова Жансая мен Пірәлиева Гүлзияның докторлық диссертацияларындағы талдауларын сараптап, Асқартанудағы келесі бағыт-бағдарды айқындау керек сияқты.

Асқар Сүлейменов шығармаларының кілті - «Бесін». Әрбір өнер туындысы біз үшін жаңа әлем болса, шығарма атауы, кітап атауы сол әлемнің кілті болмақ. Асқар Сүлейменовтің алғашқы кітабы «Бесін» деп аталды. Неге «Бесін» деген сұрақ туындайтыны заңды. Асқар Сүлейменов әлеміне бойлау үшін ең алдымен осы түйінді шешу керек сияқты. Ал, біз білетін түйінді соңынан бастап шешеді, яғни түйіннің тоқтаған, аяқталған жерінен сөгеді. Сүлейменов 1992 жылдың 17 наурызында Томас Карлейльдің «Қаһарман. Пайғамбар. Мухаммед» атты еңбегін қазақ тіліне аударды. Сонда: «Мухаммедтің 52-дегі кезі; екіндіге бет алған кезі; достарының қатты сиреген кезі» - дейді. («*Екіндіге бет алған кез*» күннің тас төбеге көтеріліп батуға бет алған кезі, яғни мұнда орта жастан бесіннен) өтіп жатқаны айтылуда). Одан алдыңғы, 1987 жылы жазылған «Төрт тақта - жайнамаз» драма-диалогында: «*Райфин: Бәлкім. (Пауза. Шүйіліп отырып сағатын ұзақ бұрайды) Мына сардаба тұрып қапты. Уақытыңыз қанша болды?Кемпір: Уақыты несі?Райфин: Сағатты айтам. Кемпір: Біздің сағат - намаз. (Терезеге назар қыдыртады.) Тұман сіңілім кеп қапты ғой. (Пауза.) Жоба - жоба. Бесінге сүт пісірердей уақыт бар*» - деген диалог өрбиді. (Мұнда да автор қазақ танымында уақыттың өлшемін келтіріп тұр). Өр жылдары жазылған, жазушы шығармаларының идеялық-мотивациялық негізіндеі көрініс тапқан «Шашылып түскен тіркестерінде»: «Уақыт - енеді. Адамға да, қоғамға да, мемлекетке де енеді», - десе, тағы бірде: «Сананың намаздігер кезі, намазшам кезі, құптан кезі, алакеуім кезі, сәрі

кезі, шапақ кезі, шаңқай кезі, екінді кезі, бесін кезі - біздегі қайсысы?» - дейді. Осы мысалдардан жазушының «уақыт» туралы философиясын, оның қазақ танымындағы өлшемі ретінде дініміздегі намаз уақытын алғанын байқаймыз. Енді, тікелей «Бесін» кітабына енген, 1968 жылы жазылған «Бесатар» повесінде бірінші жақпен баяндалатын «Сәруар» және «Сәруар, 1916 ж., 8-шілде, бесін» деп аталатын соңғы бөлімінде: «Ақсайдан күн ауғанда өткенбіз, ал *қазір* болса шөбін жұлсаң сүт тамар Керегетастың аңғарына бесін тұна бастаған екен», «*Қазір* ойлап қарасам, үндемегенім ақыл болды ғой деймін; себебі менің сауал атып, оның жауап лақтырғанынан Төреханның жалғызының байлауға қалған басынан жүген-ноқтаның сыпырылып қалуы кәдік-ті. Крейгель себебі, *міні* тәулік жарымнан асып барады, менен жүген ноқтаны сыпырып емес, маған бұғалық салумен әлек» - деген жолдар келеді. Бұл тараулар басқа тараулардан ерекше бірінші жақпен және әлдеқашан болып өткен оқиға ретінде баяндалады. Ал жоғарыдағы сөйлемдерді, филологиялық талдау жасамай-ақ, сәл зер салып оқитын болсақ *осы шақта* баяндалып отырғанын байқаймыз. Біз білетін суреткер – ең алдымен уақыт перзенті, өз ортасының, қоғамының жыршысы болғандықтан, Асқар Сүлейменов те «Бесін» концептуальды-символы арқылы өз дәуіріндегі отарлық жүйенің бетпердесін ашып беріп, отарландырудың-орыстандырудың жалғасып жатқанын жеткізіп отыр. Себебі, жазушы бұл шығармасын ХХ ғасырдың *бесінінде*, яғни ғасыр межесі «*тәулік жарымынан асып бара жатқанда*» жазды. (Осы орайда, автор бірінші жаққа да басқаша, жаңаша қырынан келгенін ескеру қажет, бірақ бұл жайлы тағы бірде жеке тоқталамыз). Асқартанудың алғашқы қадамы, көрнекті жазушы Ғабит Мүсіреповтің «Кітап аты - «Бесін», авторы - Асқар» мақаласында: «Берілген көріністерінде мән бар, серпін бар – әлденелерді астыртын аңдата кету бар», - деуі де тегін болмаса керек. Осылардан келіп шығып Асқар Сүлейменов әдебиеті, тарихшы Мәмбет Қойгелді ағамыз айтқандай: «Алашордашылар бастаған қарсылық әдебиетінің жалғасы, ұлттық рухани тәуелсіздік әдебиеті» екені дәлелденеді. Бұл тұрғыда да Алашордашылар әдебиеті мен Асқар Сүлейменов шығармаларының рухани сабақтастығы туралы жүйелі ғылыми еңбек жасалуы керек сияқты. [2]

Қазақ тарихынан бәрімізге етене таныс 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс А.Сүлейменов шығармашылығында, яғни атақты «Бесатар» повесінде ұлттың өзін-өзі тануы деңгейінде тамаша айшықталды. Кең байтақ қазақ елінің «босағасын келін болмай, кесір боп» аттаған 1916 жылдың шілдесін А.Сүлейменов былайша суреттейді: «Қазығұрттың ұшар басындағы аз ғана қарды тілшелеп қана тыншитын ұлы шілде ... сол бір жылы: сары сәскеден қоңыр бесінге, қара құтпаннан құлан иек сәріге дейін шатқал-шатқал, қойнау-қойнау тынық ауасын таңынан айырып тарс-тарс бердеңке түтеді; уыз көкке шылқып тойған елік пен жемге бөккен кекілік өрісі мен ұясынан безді; құндыз түгі жаңада ғана тоғытып, түйе жүн жұмсақ ноқтаға жаңада ғана көндіге бастаған серек құлақ көп құлын мол нөпірмен қуғынға түсіп, сөгілмеген қолтығын зорланып сөкті; ашысы аз балаусалы өңірдің ақ май жүзген ақ қымызы жаңғақ тегенеде сапырусыз қалды; қара аршадан қу мойындап жонған сары ожауды қаңғыбас оқ қақ жарды, оқ жауға қаңғып тисе, азаматтың жұлынын іздеп келіп үзіп жатты, бердеңкенің өңменінен балқып шыққан жалғыз оқ кәрілі-жас бұғананы қырқып қана суыды».

Міне, Асқардай сөз зергері сокқан қазақ даласының болмысы өзіндік уақыты мен кеңістігінде көз алдыңызға тұра қалады.

«Ашысы аз балауса өңірдің ақ май жүзген ақ қымызы» деп жазушы қымыздың дәмі мен құнарлығының әр өңірдің шөптерінің қасиетімен байланыстылығын айшықтайды. Қазығұрттың қымызы Сарыарқаның қымызынан басқаша болады. Жаңғақ тегене дегені – қымыз сапыратын тегене жаңғақ ағашынан жасалатынын ескертуі. Яғни, жаңғақ – жеңіл әрі мықты ағаш.

«Бесатар» осындай авторлық кіріспеден басталады. Бұл – өте тартымды және шиеленісті, көңіл аударарлық бастау. Өйткені жазушы қолданған әдемі сөздер жүректен шығып, жүрекке жетеді, таң қалдырады, таңдай қақтырады, апырай бұдан әрі не болады екен деген қисынды сауал тудырады. Осы таңырқау, таңқалыс, толғаныс шығарманың өне бойында үнемі тереңдеп отырады. Жазушының шеберлігі оқиғаны баяндау, өрбіту барысында бірде-бір толастамай, тоқтамай, өзінің шарықтау шегіне жете береді, үдей түседі. Ол 1916 жылы 7 шілдеде сәскеде «қазақ атаулыны ылғи да табанында тауып үйренген ақ патшаның жас офицері және де погонын көргесін, көп шапан қалайша дір етпес екен деген күшікей үмітке малданған» өркөкірек, көрсоқыр Иноземцевтің үңгірге камалуынан басталып, 8 шілдеде бесінде Крейгельдің оғынан жер жастанған Голоножкин мен өмірінің сын сәтінде де Қаралам деп жан ұшырған Сәруардың соңғы демі үзілуімен аяқталады. [3, 12]

Демек, оның қайнар көзі де ұлттық дүниетанымда, ұлттық философияда, салт-дәстүрде, сана-сезімде. Байқап қарасақ, оның әрбір шығармасында бұл ерекшеліктер айқын көрінеді. Мысалы,

жазушының үш көлемді шығармасы «Ситуация», «Бесатар», «Адасқак» повестерін алайық. Үшеуіндегі негізгі кейіпкер, объект «Бектұров», «Сәруар», «Біржан» сияқты көзі ашық, зиялы қауым өкілдері, тегін адамдар емес. Бірақ, үшеуі де, автордың суреттеуі бойынша, қазақ танымындағы идеалдар, толық адамдар емес. Ғалым Әуезхан Қодар айтқандай: «ол өзінің кейіпкерін әйгілі Данте шығармасындағыдай «тозақтың тоғыз шеңберінен» өткізеді, көп иллюзиядан арылтып, көп нәрсеге көзін ашады», соның нәтижесінде кемел образ, толық адам жасайды. Сонау Әл-Фарабиден басталған ақылды жүрек басқаруы керек деген ұстанымның, Абайда көрініс тапқан «толық адам» ілімінің, Асқар Сүлейменов шығармаларында қайтіп жүзеге асқандығын, сол толық адамға жету жолын көреміз, оның мүмкін екендігіне көзіміз жетеді. Себебі, ол кейіпкерлерін таза реалистік қалыпта, барлық артықшылықтарымен, кемшіліктерімен қабылдап алады да, әртүрлі ситуацияларға салып, оқиға соңында шынайы романтикалық, қазақ танымындағы идеал бейнені, толық, кемелденген адамның образын жасайды, адам күш-жігерінің, ар-ұятының, жылы жүрегінің жеңетініне сендіреді, адамның жеңетініне сендіреді. [2.]

Қорыта айтқанда, «Асқар Сүлейменов әдебиеті қандай әдебиет, оның шығармашылығы не туралы?» - деген сауалға, «Оның әдебиеті адамның жеңісі, адамгершіліктің жеңісі, адам күш-жігерінің жеңісі туралы. Оның шығармашылығы адамның кемелдену процесі туралы. Ал, оның әдебиеті «кемелдену әдебиеті» [4] - дер едік. А.Сүлейменов шығармашылығы – осындай құнарлы құйындардың бірі және бірегейі. Өйткені, ол қазақ сөзіне жан бітірді, оның дүниетанымдық, интеллектуалдық қуатын барынша ашып, көркем сөздің философиялық астарына үңілді. Оған ойшыл жазушының қаламынан туындаған өзге де пьесалары, жалпы алғанда, кез келген шығармасы куә.

1 Ә. Бөпеданова «Парасат падишасы» Асқар Сүлейменов туралы естелік кітап – Алматы: Атамұра, 1998-336 б.

2 <http://www.abai.kz>

3 Жұлдыз журналы «Асқар әлемінен бір үзік сыр» 2015 №1-12 б.

4 Сүлейменов А. Бесін. – Алматы: Жазушы. 1970

5 Сүлейменов А. Бесатар. Повестер мен әңгімелер – Алматы: Атамұра, 2009-352 б.

Резюме

История произведений Аскара Сулейменова

А.А. Кулжашпай – магистрант 2-курса КазНПУ им. Абая, ardash_1989@mail.ru

Научный руководитель: **Ибраева А.Д.** – канд. филол.наук старший преподаватель
КазНПУ имени Абая

В статье пишется история написания произведения Аскара Сулейменова, который пришел в литературу во второй половине XX века. Его произведения изучали с любой точки зрения, и ученые разбирали разные мнения по поводу его произведений. В его философских прозах подтверждается о открытий красоты нашего народа, искренностью и притягательностью. В изучении творческого образа писателя мнения ученых были приняты в счет.

Аскара Сулейменова признали достойным писателем для поговорки «Литература-дело чести», и были рассмотрены его знаменитые повести как «Бесатар» и «Бесін». Автор взял для основы темы заключения мысли великих ученых изучающих литературу и знаменитых людей. В результате выяснилась история написания произведений Аскара Сулейменова.

Говоря о том, что творчество Аскара Сулейменова одно из самых значимых, мы открываем его мировоззрение и интеллектуальную деятельность, которая углублена в философию художественных слов.

Ключевые слова: выдающийся художник, Аскартану, ключ, развитая литература, «Бесатар», «Бесін», идиальная произведения, литература

Summary

History of the works of Askar Suleimenov

Kuljashpay A.A. 2st course on specialty, Scientific supervisor: **Ibraeva AD** - Candidate. filol.nauk senior teacher of
Kazakh National Pedagogical University named **after Abai**

The article is written the history of writing work by Askar Suleymenov who came into literature in the second half of the XX century. His work were studied from every angle and scientist dismantled comments about his works. In his philosophical prose is supported and the beauty of the sincerity of appeal of our people on the opening. In the study of the creative image of the writer's opinion the scientist examined. He was found worthy of a writer for by word "Literature-a matter of honor" and considered his famous novel "Besatar" and "Besin".

Author took for the base theme conclusion thoughts scientist studying literature and famous people.

As a result it was found out the writing history Askar Suleimenov. Apart from the fact that the work of Askar Suleimenov is one of the most important we open his worldview and intellectual activity which is recessed into the philosophy of art of word.

Key words: outstanding painter, Askartany, key, the development of literature

УДК: 37.016: 821.512.122

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ЕҢБЕГІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Қыдырбай М.С - *Абай атындағы ҚазҰПУ 6M011700 – қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының I курс магистранты, moldir_kydyrbai@mail.ru*

Ғылыми жетекші: Бораш Р.Б – п.ғ.к. Абай атындағы ҚазҰПУ филологиялық пәндерді оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, borash62@mail.ru

Мақалада «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі айтылған ойлардың тереңдігі мен дәлдігі, автордың сыншылдық келбеті мен әдебиетшілік көзқарасы жан-жақты ашылып, толық дәлелденеді. Еңбектің ешқашан да маңызын жоймайтын, нағыз құнды дүние екендігі айтылады. Ұлттық әдебиеттану ғылымында қазіргі біздің қолданып жүрген негізгі терминдер мен категориялар, ұғымдардың қазақша өте дәл, ықшам, оңтайлы баламаларының басым көпшілігі тұңғыш рет осы зерттеуде жасалғанын айтпай кетуге болмас. Бұл ретте, Ахмет Байтұрсынұвтың тіл терминдерін жасаудағы кемеңгерлігі мен данышпандығын басты назарға алу керек. Ғалымның педагогикалық мұраларын зерттеген сайын, ешкімге ұқсамайтын дара тұлға екендігін көреміз. Оның артына қалдырған асыл мұралары жылдар өтіп, ғасырлар аунаса да өз асылдығын жойған емес. Халық перзентінің ұлттық мәдениетіміз бен өнеріміздің дамуына қосқан үлесі, педагогикалық ой-пікірлері әлі де болса талай ғылыми зерттеу жұмыстарына арқау болары сөзсіз. Өйткені, XX ғасырдың басындағы педагогикалық ой-пікірлердің даму тарихы және олардың бір-бірімен үндестігінің тарихи мәнінің жас ұрпақ тәрбиесіне берер пайдасы мол. «Әдебиет танытқыш» еңбегі әдебиет зерттеушілеріне, ұстаздар мен білім алушыларға бағыт-бағдар сілтейтін құнды дүние. Мақалада ғалым жазған еңбектің тәрбиелік мәні, болашақ мамандарға таптырмас құрал екендігі кеңінен сөз болады.

Түйін сөздер: «Әдебиет танытқыш», сөз өнері, ағарту, ұйқас, тәрбие, білім.

Тарих сырына, замана қатпарларына, айнала алыс, жақын елдер шежірелеріне көз салып, құлақ түрген сайын өз халқымыздың да рухани мұрасының жетіп артылатынына көзіміз жетеді. Өзіміздің төл әдебиетіміздің басқа халықтардан асып түспесе кем емес екендігіне тарих беттеріне өшпес ізін қалдырған халықтың біртуар азаматтарының еңбектері дәлел болады. Олар қалдырған рухани мұра әдебиеттер дамуының аса бір мәнді, маңызды заңдылығының туып қалыптасуына себепші болды. Солардың қатарына қазақ әдебиеттануының темірқазығы, әрі іргелі ғылыми еңбектердің авторы Ахмет Байтұрсынұлын да жатқызуға болады. Еліміз тәуелсіздік алғалы қазақ әдебиеттану ғылымында Байтұрсынұлының ғылыми-теориялық еңбектері әр тараптан зерттелініп, кеңінен насихатталуда. Белгілі тіл білімінің білгірі Р.Сыздық: «Оқу-ағарту идеясы – А.Байтұрсынұлының да қоғамдық қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тірегі болды. Бұл платформаны мықтап ұстауға алып келген – оның өз халқының тағдырын ойлаған қам-қарекеті» [1, 13], – деп ғалымның халыққа сіңірген еңбегіне жоғары баға береді. А.Байтұрсынұлының қазақтың ұлт екенін танытатын өзіндік мәдениеті мен әлеуметтік жағдайын айқындайтын тіл екенін түсіндіре отырып, ұлттық тілді дамытуға барынша үлес қосқанын айтады. Осындай пікірлерді саралай келе, қазақ әдебиеттануының тарихын, сынын, теориясын қалыптастыруда, барша жұртты оқу-білімге шақыруда А.Байтұрсынұлы еңбегінің өлшеусіз екендігіне тағы да көзіміз жетеді. Жылдар өтіп, ғасыр аунаса да ғалымның әдеби-теориялық мұралары өз маңызын жойған жоқ. Бұл тұста ең алдымен ауызға алынатыны – «Әдебиет танытқыш» еңбегі.

«Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымы туралы жазылған тұңғыш кітап. Жазылғанына ғасырға жуық уақыт болса да еңбектің дәл бүгінгі күн тұрғысынан алғанда көкейтестілігі артпаса, кеміген емес. Ондағы әрбір тақырып, әрбір тарау өзінше құнды, өзінше қуатты. Ғалымның қазақ әдебиетінің өзіне тән жанрлық формаларын топтап, жіктеп берудегі даналығына таң қаласын.

Автор өз зерттеуінде ең алдымен қара сөз бен дарынды сөзге анықтама береді. «Қара сөз деп осы ұғым жүйелерінен сөйлейтін әңгімелерді айтамыз. Ұғым жүйесінің табы қара сөздің басы болады. Қара сөздің табынан түрін айыру керек. Тап жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көптен бері көп жұртта қалыптасқан түрлерін алғанда, қара сөз: 1) әуезе, 2) әліптеме, 3) пайымдама

болып үш салаға бөлінеді», - деп жазады ғалым [2, 397]. Бұдан әрі ғалым әуезеге мынадай анықтама береді: «Болған уақиғадан бастан аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағұлмат беру әуезе болады» [2, 397]. Әуезені іштей мәлімдеу, мазмұндау, қорыту деп үшке бөліп көрсетеді. Әуезенің тарауларына шежірені, заман хатты, өмірбаянды, мінездемені, тарихты және тарихи әңгімені жатқызады да, әрқайсысына анықтама беріп, өзіндік дәлелдемелер келтіреді. Сонымен қатар, әліптеме туралы былай деп жазады: «Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару әліптеме болады. Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың, түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады» [2, 400]. Әліптеудің екі түрін көрсетеді. Олар: пәнді әліптеу, сәнді әліптеу. Пәнді әліптеу дегеніміз, автордың көрсетуінше, «нәрсені пән мақсатымен алып, дәлдеп әліптеп, сыр-сипатын дұрыс танытып, нәрсе туралы дұрыс ұғым беру үшін істеледі» [2, 401]. Ал, сәнді әліптеуде сондай белгілерін алу әліптеушінің көздеген өз мақсаты бойынша болатындығын айтады. Автор пайымдау туралы да терең ғылыми пікір айтады: «Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма пайымдама деп аталады» [2, 401]. Осындай қорытындыға келе отырып автор – әуезе мен әліптемемен, түрлі сөздермен дүние әңгімесінің бітпейтіндігін айтады. Дүниедегі нәрселердің барлығын, олардың қалай өмір шегетінін танумен білім тамам болмайды. Өйткені, дүниедегі нәрселердің бәрі сабақтас, іліктес, құрмалас болып келеді деген қорытынды жасайды.

А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде тіл, сөз өнері, шығарма дегеніміз не деген сұрауларға да тоқталып, ықшам, толық, дәл анықтама береді. Автор сөз өнері ғылымын: 1) шығарманың тілінің ғылымы; 2) шығарманың түрінің ғылымы деп екіге бөліп қарайды. Тіл өңі жағынан тіл я лұғат қисыны деп, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі деп екіге бөледі. Зерттеуші сөз өнерін үй қалау өнерімен өте қисынды салыстыра көрсетеді де, сөз талғау орайында шығарма тілі екі түрлі болатындығын айтады, олар – біріншісі – ақын тілі, екіншісі әншейін тіл. Сөз дұрыс болу үшін түрлі жалғау, жұрнақ, жалғаулықты жақсы білу, өз орнында тұтыну, дұрыс есептеп, сөйлемдерді дұрыс орналастыру, құрмаластыру керек екендігі алға қойылады. Өз еңбегінде фольклорлық, әдеби тексттерді талдаудың, жанрлық түрлерге ат қойып, анықтама берудің тамаша шебері, әдеби дамудың болашағын көрсете алатын асқан сыншы, өмір, қоғам, адам табиғаты жөнінде терең пікір толғайтын ұлы ойшыл екендігін дәлелдейді.

«Әдебиет танытқыш» еңбегі – ұлттық әдебиеттанудағы тұңғыш теориялық еңбек десек, оның әр бөлімі мен тарауында ғалым сөз өнерінің күрделі болмыс-бітімін саралау барысында Абай поэзиясын мысалға ала отырып терең талдаулар жасайды. Ахметтанушы ғалым Р.Нұрғали қазақ әдебиетінің дамуына, әсіресе әсері күшті болған Абай шығармалары екенін, сындар дәуірдің басы Абайдан басталатынын кесіп-пішіп тиянақтайды. А.Байтұрсынұлының біз қарастырып отырған еңбегінде өлең сөздің күрделі табиғатына қатысты құнды пікірлер айтылып, ұлттық әдебиеттануда қолға алуды қажет ететін теориялық мәселелер өз шешімін таба білді. Ол өлең құрылысындағы орналасу тәртібіне орай ұйқасқа ат қою, атау тудырып қалыптастыру десек, осынау маңызды істің алғашқы ғылыми мәселелері «Әдебиет танытқыштан» бастау алды. Атап айтқанда, зерттеуші ұзын тармақты ұйқастың азат ұйқас, аралатпа ұйқас болып келетіні туралы пікір білдірді. Ғалым жер жүзі жұрттарының тілдеріндегі шығармалардың бір-біріне ұқсас болып келу себептерін тұрмыс-салт, өмір-тіршілік ұқсастығынан туатындығын кеңінен дәлелдейді. Адамзаттың балалық шағындағы табиғат құбылыстарын кереметке жору, жокқа илану, дәу, пері, жезтырнақ, жалмауыз секілділерден қорқып, пері-періштеге, аруаққа сену салдарынан туған шығармаларға баға береді. Жазу-сызу жоқ дәуірде туған жырлардың ауыздан-ауызға, заманнан-заманға көшуі, батырлар жырының бір адамның сөз болудан шығып, мың адамдікі, жұрттыкі, ұлттыкі болу себептері айтылады. «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» сияқты жырлар мысалға алынады. Ертегі секілді ескі сөздердің әркім өзгертіп, өң беріп, құбылтуына орай жалпылық сипат алатынын түсіндіреді, олардың неге халық шығармасы, халық әдебиеті есептелетінін анықтап береді.

Батырлар жырының азайып бара жатқанын автор қазақ арасында сауықтың кемігенімен сабақтастырып, олардың бірте-бірте өлең түрінен айырылып, ертекке айналатынын, рухы, көркі жоғалып, құр сүлдесі қалатынын ескертіп, сондықтан жыршылар жоғалмай тұрғанда батырлар жырын жазып алуды ел ішіндегі азаматтардың халық алдындағы борышы деп көрсетеді. «Қарақыпшақ Қобыланды батыр», «Нәрікұлы Шора», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Едіге», «Қамбар» сияқты жырлар қазақ арасында көп айтылатын жырлар ретінде көрсетіледі. Академик Р.Сыздық өзінің «Ғылыми таным үзіктері» атты еңбегінде: «А.Байтұрсынұлының оқу-ағарту ісі мен білім-ғылым саласында істеген қызметі теңдесі жоқ феномендік құбылыс болды дей

аламыз. А.Байтұрсынұлы жасаған терминдер – білім-ғылым саласының «бұйымдары», – деген құнды пікір айтады [3//26]. Ұлт перзентінің этнолингвист ғалым болғандығын да дәлелдеп көрсетеді. Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым Ы.Алтынсариннен кейінгі еңбегі ерекше ағартушы педагог, сөз құдіретін танытқан тамаша ақын, баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері болғандығын баса айтып, әділ баға береді. Зерттеушінің А.Байтұрсыновты қазақ тілі білімінің іргетасын қалаушы және мықты ғалым деп айтуында ерекше ақиқат бар. Оны ғалым А.Байтұрсынұлының 1929 жылы 1 мамырда өз қолымен жазған өмірбаяны арқылы дәлелдейді.

«1901 жылдардан бастап бала оқытқан кездерден бос уақыттарымда өз бетіммен білімімді толықтырдым, әдебиетпен шұғылдандым. Ал Орынборға келгеннен кейін ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім. Одан кейін қазақ алфавитін және емлесін ретке салып, жөндеу жолында жұмыс істедім. Үшіншіден, қазақ жазба жұмысын бөгде тілді қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің (жағымсыз) әсерінен тазартуға әрекеттендім. Төртіншіден, қазақ прозасын (яғни іс - қағаздар тілін, публицистика мен ғылыми тілі) жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтың сөйлеу тәжірибесіне икемдеу үшін, ғылыми терминдерді жасауға кірістім және стильдік өңдеу үлгілерін көрсетумен – шұғылдандым», – деп жазады деген фактіні келтіреді. Ғалымның бұл сөздерінен біз көптеген деректерді байқаймыз. Олар: 1.Бала оқытып, бос уақыттарында өз бетімен білімін көтергенін; 2.Қазақ тілі дыбыс жүйесін және оның грамматика құрылысын зерттегенін; 3.Қазақ әдеби тілін қалыптастырғанын, бөгде, қажетсіз сөздерден арылтқанын; 4.Қазақ әдеби тілі синтаксисіне ерекше көңіл бөлгенін; 5.Іс-қағаздар тілін, публицистикасын, ғылыми тілін халықтық сөйлеу тілімен өңдегенін; 6.Ғылыми терминдер жасағанын; 7.Стильдік өңдеу үлгілерімен шұғылданғандығын; 8. Ғылым жолында қазақ тіл білімі іргетасын қалағандығын анық байқаймыз.

Ағарту саласында анық мұқтаж болып отырған бағыттарда атқарған қыруар еңбегі А.Байтұрсынұлының тарихи тұлғасын тұғырландыра түседі. Ғалым өз мақсат-мұратын мына өлең жолдарында да білдіреді:

Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ қорға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көгертуге құл халықтың [4, 25].

Иә, осы өлең жолдары оның бүкіл өмірінің эпиграфы іспеттес. Ол – ақын, жазушы, аудармашы, публицист, қоғам қайраткері, ағартушы, этнограф, фольклорист, түркітанушы, әдебиетші, тілші, ғалым. Бір бойына бірнеше қасиеттерді сіңірген жан. Оның бүкіл еңбегінің мәнін бір ауыз сөзге сыйғызып айтар болсақ, ол – ұстаз, халық ұстазы.

Ғалымның еңбектері белгілі қағидаларды қазақша сөйлетіп қана қоймай, оларды қазақ асыл сөз мәтіндерімен дәлелдеп беруімен де құнды. Еңбектер сол кезеңдегі өскелең қауымға керекке жарады. Оқушылардың әдеби білімі мен талғамын өсіруге өз септігін тигізе білді. Күні бүгінге дейін А.Байтұрсынов еңбектерінің, әсіресе, «Әдебиет танытқыш» еңбегінің әдебиеттану ғылымы мен практикасы үшін аса маңызды екендігі, көпшілік қауымның сұранысына ие болып отырғандығы анық ақиқат. «Әдебиет танытқыштың» құндылығына жан-жақты тоқтала келе, әдебиет сыншысы Т.Кәкішев: «Мұндай еңбек бізде бұған дейін де, бұдан кейін де қайталанған жоқ. Ол – әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымының міндет-парызын қатар атқарып, біздің алдыңғы ағаларымыздың эстетикалық сауатын ашуға мұрындық болған жүйелі оқулық. Ондағы анықтамалар мен терминдердің өзі күні бүгінге шейін біздің ғылыми аренамыздан орын алатын құнды қағидалар мен атаулар. Көркемдік әлеміндегі сөз өнерінің сай-саласын ұғындыратын «Әдебиет танытқыш» – қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған өміршең қондырғы-фундамент», – деп жазады. Осы тұста Т.Кәкішұлының Ахмет Байтұрсыновты дәрежесі мен деңгейі биік ұстаз көретіні аңғарылады. Жас ғалым А.Оспанова: «XX ғасырдың басындағы қайшылығы мол күрделі ақиқатты тану жолында елеулі көзқарас жүйесі бар Т.Кәкішұлы А.Байтұрсынұлының азаттық мұраттар бағытындағы күрес ұстанымының даралық сипаттарын атап айтуында кезеңдік жалпы ағымға ілесе кетіп сөйлеген көп зерттеушіден ауылы шалғай ақиқаттарға сүйеніп отырды» [5// 77], – деген пікір айтады. Бұл Т.Кәкішұлының А.Байтұрсыновтың ұлт-азаттық жолындағы күрес-мұратымен астасқан жеке бас тағдырындағы әрбір әрекетін, шығармашылығы мен зерттеу жұмыстарын әркез назардан тыс қалдырмай, болашақ ұрпаққа дәріптеуші бірден бір тұлға екендігінің айғағы. Осындай тұлғалар көп

болса, А.Байтұрсынов есімі ешқашан да, ешуақытта да санамыздан өшпейді. Қайта, жыл өтіп, ғасыр аунаған сайын өз асылдығын жоймай, жарқырай түседі.

Бір сөзбен айтқанда, А.Байтұрсынұлы еңбегінің негізгі идеясы – жастар тәрбиесін құрғақ сөз, «таусылмайтын» ақыл-кенеске емес, үлгі-өнегеге, ғибратқа негіздеу. «Әдебиет танытқыштың» тәрбиелік мәнін зерделей келе, болашақ мамандарды тәрбиелеу, білім мен білікті қалыптастырудағы мүмкіндіктерінің мол екендігіне көзіміз жетті. Бұл еңбек әдебиет зерттеушілеріне, ұстаздар мен білім алушыларға бағыт-бағдар сілтейтін таптырмас құрал. Сол себептен де оқу құралдарында «Әдебиет танытқыштағы» әдебиет теорияларын назардан тыс қалдырмай, ғалым қалдырған мол мұраны ұрпақтан-ұрпаққа сол қалпында жеткізу қажет екенін естен шығармағанымыз абзал.

1 Ойсылбай А.Т. Ахмет Байтұрсынұлы: «Әдебиет танытқыштағы» қазіргі әдебиет теориясы/ Монография. – Алматы: Елтаным, 2015. – 200б.

2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеулер мен өлеңдер /Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Атамұра, 2003. – 206 б.

3 Қасенов Е.С. Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі терминология мәселелері// Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – «Филология» сериясы, №3 (45), 2013 ж.

4 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, мақалалар және әдеби зерттеулер. – Алматы: Жалын, 1991. – 469 б.

5 Кәкішев Т. Санадағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 264 б.

Резюме

Кыдырбай М.С. - магистрантка 1 курса по специальности 6M011700 – казахский язык и литература, moldir_kydyrbai@mail.ru

Научный руководитель: **Бораш Р.Б.** – к.п.н., ст.преподаватель кафедры методики преподавания филологических дисциплин КазНПУ им. Абая, borash62@mail.ru

Научно-педагогическая основа труда А.Байтұрсынова "Әдебиет танытқыш"

В статье полностью доказано и разносторонне раскрыта литературный взгляд и критический облик автора, глубина и точность мыслей труда «Әдебиет танытқыш». В статье говорится о том, что этот труд никогда не потеряет важность и по настоящему ценен. Основные категории и термины используемого в настоящее время в науке национального литературоведения, множество правильных сравнений, значения на казахском языке очень точны, аккуратны и впервые даны в этом исследовании. Надо признать и принять во внимание то, что А.Байтұрсынов гений и мудрец в составлении языковых терминов. Чем больше мы исследуем педагогическое наследие исследователя, тем больше мы видим что он особая личность. Наш век год за годом меняется но его ценное наследство, которые он оставил не теряют свою ценность. Он внес свою ленту в развитие национальной культуры и искусства, его педагогические суждения все еще могут зародить новые научно-исследовательские работы. Так как, история развития педагогических мыслей и взглядов в начале XX века и исторические значение их совокупности имеет огромную пользу в воспитании нового поколения. Труд «Әдебиет танытқыш» является уникальным исследованием, который укажет верный путь и способ для исследователей литературы, преподавателей, студентов. В статье тщательно говорится об образовательной роли труда, написанным ученым, который является редкостным пособием для будущих специалистов.

Ключевые слова: «Әдебиет танытқыш», искусство слов, просвещение, рифма, воспитание, знание.

Summary

M.S. Kydyrbay – 1st course on specialty: 6M011700- kazakh language and literature, moldir_kydyrbai@mail.ru

Scientific supervisor: **R.B. Borash** – Senior lecturer chair of teaching philological disciplines, KazNPU named after Abay, borash62@mail.ru

Scientific and pedagogical foundation of labor of the A.Baitursynov - Adebiiyet tanytkysh

The literary point of view and critical look of author's appearance, depth and accuracy of thoughts of the work "Adebiiyet tanytkysh" are proved and opened in this article. The article says that this work will never lose importance and truly valuable. The main categories and terms using in the science of literary criticism, many true comparisons, meanings in the Kazakh language a very precise and accurate, and firstly given in this research. We must recognize and take into account the fact that A.Baitursynuly is genius and sage in making language terms. The more we do research the pedagogical heritage of researcher the more we see that he was a special person. Our age is changes year after year but his expensive legacy which he hold down their treasures. He contributed to the development of national culture and art, his pedagogical opinions so far may produce a new research-scientific work. As, historical development of pedogogical thoughts and views in the beginning of XX century and historical meaning of their links have an important role in the upbringing of the new generation. The book "Adebiiyet Tanytkysh" is a unique research, which will show the right way and methods for the researchers of Literature, teachers, students. The article thoroughly speaks about the educational role of the work, written by the scholar, which is a rare manual for the future specialists.

Keywords: "Adebiiyet Tanytkysh", art of words, inlightening, rhyme, education, knowledge.

ӘОЖ 821.512.122(091)

БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ ОЙЫН ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Сартбаева Д.Қ. - Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
ф.ғ.к., доцент dudarai-d@mail.ru

Мухамеджанова А.Б. - Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша
PhD докторанты ayimzhan86@mail.ru

Тинейбаева А.М. - Қожжа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша
PhD докторанты vasteras1987@mail.ru

Аңдатпа: Бұл мақалада фольклорлық принципті ұстанып негізінен поэтикалық жүгі басым ойындарды қамтуға тырыстық. Балалар ойынының поэзиялық өрнегіне, фольклорлық мән-мағынасына тоқталып, балалардың қимыл-қозғалыс ойындарына, ойынның басталуына, жүргізілуіне, аяқталуына байланысты айтылатын өлеңдер, және балалар өлең сөзін ойынға айналдыруы, сол арқылы тапқырлық, ұтқырлық сияқты ой жарысына түседі. Мұндай ойындарды ғылымда «балалардың рөлді ойындары» (детские ролевые игры) деп атау қалыптасқан. Яғни біздің де міндетіміз балалар ойын фольклорын тұтастай қарастыру емес, оның тек поэзиялық мәтіндермен көмкеріліп келетін түрлерін ғана назарға алып, ондағы өлеңнің міндетін анықтау, өзіндік ерекшеліктерін саралау болып табылады, сондықтан да өз зерттеуімізді ойын ішінде келетін өлеңдердің поэтикалық сипаттарына негіздеп, ол өлеңдерді ойын өлеңдері деп атадық.

Тірек сөздер: балалар фольклоры, жанр, ауыз әдебиеті, тәжікелесу, жаңылтпаш, жұмбақ, балалар айтысы, ойынға байланысты жырлар: ойынға шақыру, қаламақ, санамақ, драмалық, синкретизм.

Халық мұрасының танымдық, тәрбиелік мәні шексіз, шектеусіз терең дүние. Оның ішінде тікелей бала тәрбиесіне бағытталған, сәбидің жан-дүниесінің қалыптасуына, рухани марқаюына негізгі ұйытқы болатын шығармалар өзінше арна түзеді. Мұны фольклор ішінде балалар фольклоры деп атау қалыптасқан.

Балалар фольклоры деген ұғымның ауқымы кең. Бұған ауыз әдебиеті үлгілерінің көптеген жанрлары мен жанрлық түрлері жатады. Олардың ішінде қара сөз түріндегі шығармалар да, үлкенді-кішілі түрлі мақсатпен айтылатын өлең-жырлар да бар. Бұған қоса ойынға байланысты және ертегі, аңыз-әңгімелерде жиі кездесетін ырғақты прозаның да балалар фольклорынан алатын орны ерекше. Сол сияқты балалар фольклорын өзінше кіші әлем ретінде тұтастай бөліп алып, әдебиеттанудағы классикалық саралау үлгісімен “лирикалық, эпикалық, драмалық” деп жіктеушілер де бар. Бірақ мұнда да толық айқындалмаған, пікірталасқа қарай жетелейтін тұстар жетерлік.[1,165] Тұтастай алғанда балалар фольклорын іштей топтап, жанрлық түрлерге саралауға біржолата қалыптасқан, айнымас ұстам әзірге орныға қойған жоқ. Бұл жалпы, бүлдіршіндер мұрасының өзіндік табиғатының аса күрделілігінен болса керек. Балалар фольклорын іштей саралауда назар аударып, есте ұстайтын шарттар мыналар болмақ. Оның алғашқысы - шығармаларды кім шығарып, кімдердің орындайтындығын және қалай орындайтындығы. Мәселен, бесік жырын ата-аналар шығарып, негізінен солар орындайды. Көптеген шығармалар балаға байланысты әдет-ғұрып, салттар негізінде болып келеді. Ал мазақтамаларды балалар өздері шығарып, өздері орындайды. Осыған орай бұл шығармалар түрлі топтарға жіктелмек. Екінші ескеретін мәселе шығармалардың атқаратын қызметі. Мәселен, ата-аналар сәбилерге олардың табиғатына лайық шығармалар айтса, келе-келе бала әрбір жанрлық түрді жас ерекшелігіне қарай біртіндеп игереді. Мәселен, ойынға байланысты жырларды ойындық фольклор(ойын өлеңдері: тәжікелесу, жаңылтпаш, жұмбақ, балалар айтысы, ойынға байланысты жырлар: ойынға шақыру, қаламақ, санамақ, драмалық)[2,28]-деп атап, жанрларды қарастырып көрейік:

Балалар ойынының поэзиялық өрнегіне, фольклорлық мән-мағынасына тоқталатын болсақ, екі үлкен жікке бөліп саралауға болатын тәрізді. Оның алғашқы тобына балалардың қимыл-қозғалыс ойындарына, ойынның басталуына, жүргізілуіне, аяқталуына байланысты айтылатын, яғни, ойынға байланысты өлеңдер, екінші жікке өлең-ойындар жатады. Екінші жағдайда балалар өлең сөзін ойынға айналдырады, сол арқылы тапқырлық, ұтқырлық сияқты ой жарысына түседі. Әрекетке құрылған рольді ойындардың(ролевые игры) құрылысында өлең сөз ерекше белсенді қызмет атқарады. Ойынға байланысты келетін өлеңдердің әрқайсысының өзіне тәуелді функциясы, соған орай мазмұны мен

өзіндік ерекшеліктері бар. Осы сипаттарына қарай бұл өлеңдерді фольклоршылар мынадай ішкі жанрлық түрлерге жіктеп жүр: Ойынға шақыру өлеңдері. Қаламақ. Санамақ. Драмалық ойындар.

Ойынқұмар ауыл балалары өз серіктерін іздеп бірін-бірі ойынға шақырады. Балалар көп жағдайда бір-бірін өлеңмен де шақырады. Ол өлеңдерді балалар жеке-жеке де, хормен де дауыстап айта береді. Өлеңнің мазмұны көбіне баланы ызаландырып, шамына тиіп қалайда ойынға шығаруды көздейді. Сондықтан мұндай өлең түрлерін - ойынға шақыру(голосьянки) өлеңдері деп атаймыз. Ал балаларды ойынға шақырып көрейік: «Айдағаным торпақ, ала тайым жортақ. Кім ойынға шықпаса, қоян жүрек қорқақ», «Әуеде ұшқан алты қаз, атайын десем оғым аз. Егер ойынға келмесе, пәленшенің басы таз», «Сәуле бізбен дос, қолы күнде бос. Добын ала шығады, дарбазасын жаба шығады».

Балалар ойынының басталуында да өлеңнің атқарар рөлі зор. Көпшілік ойындардың ойнау шарты бойынша балаларға екі топқа бөлінуге тура келеді. Мұндай жағдайда балалар әр түрлі тәсілдер қолданады. Осындай тәсілдің бірі – қаламақ арқылы жіктелу. Ойын алдында балалар екі жетекші сайлайды, содан соң екі-екіден жұптасып, өздеріне жасырын ат қояды. Сол жасырын ат бойынша екі жетекшіден кезек-кезек қалауын сұрайды. Аты айтып тұрғандай мұндай өлең түрі- қаламақ (жеребьевки) деп аталады. Мысалы, «аспандағы жұлдыз керек пе, судағы құндыз керек пе?» деп сұрайды. Жетекшінің бір «судағы құндыз» немесе «аспандағы жұлдыз» дейді. «Құндыз бала» немесе «жұлдыз бала» сол жаққа шығады. Осылайша олар екі топқа бөлінеді.

Санамақтар(считалки) балалар ойындарын бастауда басты рөл атқарады. Бұл жанрдың тәлімдік мәні өте зор. Ең алдымен ұйқасты өлеңдер баланың поэзияға құмарлығын арттырып, әдемі сөйлеуге дағдыландырады. Жаттау қабілеттерін, танымдық ой-өрісін дамытады. Бір-дегенім, білеу. Екі - дегенім, егеу. Үш - дегенім, үскіл. Төрт - дегенім төсек. Бес - дегенім бесік. Алты - дегенім, асық. Жеті - дегенім, желке. Сегіз - дегенім серке. Тоғыз - дегенім торқа. Он дегенім - оймақ. Он бір- қара жұмбақ.

Санамақ тәртібін бұзбай айту баланы сергектікке, байқампаздыққа, турашылдыққа баулиды. Санамақтар көп жағдайда «сен тұр, сен шық», «сен кір, сен шық» деген тәрізді белгілі тіркестермен аяқталады.

Ойын өлеңдерінің ендігі бір түрі - драмалық (рольді) ойындар. Ойын («Айгөлек», «Ақсүйек», «Ақ серек, көк серек», «Үй артында қол ағаш», «Соқыр теке», «Асау мәстек» т.б.) өлеңдерінің шартты белгісі – олардың орындалуының ойындық шартты әрекеттермен міндетті түрде қабысып келуінде. «Ақсерек-көксерек» ойыны. Ептілікті қажет ететін қызықты ойындардың бірі. Ойынның шарты бойынша балалар екі топқа бөлініп, араларын жиырма қадамдай ашып, тізіліп, қол ұстасып тұрады. Бірінші топ:

Ақсерек, көксерек,

Шауып алдым бәйтерек.

Ақсерек, көксерек,

Бізден сізге кім керек? – деп хормен сұрайды. Келесі топ жауап береді:

Ақсерек, көксерек,

Сізден бізге ... (баланың аты) керек.

Аты аталған бала жүргірген күйі қарсы топтың ұстасып тұрған қолдарын үзіп өтуі керек. Үзсе, сол топтың бір баласын өзімен ала келеді, ал үзе алмаса, сол топта қала береді. Қай топта бала көп болса, сол топ жеңеді. Балалар ептілікке, бірлікке, тобы үшін намыстанып, жеңіске талпынуға үйренеді. Дене тәрбиесі, сергіту сәттерінде пайдаланылады. Кейде сабақтарымда бұл ойынның сәл өзгертілген түрі пайдаланамын. Дәл солай екі топқа бөлінеді. Бірінші топ сөздерін айтады. Аты аталған бала сол топтың сұрақтарына жауап беруі не тапсырмаларын орындауы тиіс. Орындай алмаса, сол топқа өтеді не өнерін көрсетеді. Бала тапсырманы қызыға орындайды.

Өлең ойындар(песни-игры)сөзге, өлеңге негізделіп құрылады. Балалар диалог арқылы сөз қақтығысына, ой жарысына түседі. Сөзбен ойнай жүріп тілдерін сындырып, қиялдарын ұштайды, білім-біліктерін байытады, түрлі дағдылар қалыптастырады. Мұндай өлеңдерді М.Н.Мельников «ермектік фольклор» «потешный фольклор»[3,98] деп топтастырады, бұл орайда ол Г.С.Виноградов жіктеуін негізге алады. Ал, Э.С.Литвин «сөздік ойын өлеңдері» («песни словесные-игровые»)[3,86] деп топтауды жөн көреді. А.Сафаров болса бұл топтағы жанрлық түрлерді «Сөз – ойындар»- («суз уйынлар»)[3,112] деп атайды. Басқа зерттеушілерде бұл өлеңдерді арнайы топтастырмағанмен, олардағы ойындық элементтердің басымдығын жоққа шығармайды. Бірақ жанрлық түрлерді қай топқа жатқызу жөнінде бірізділік байқалмайды. Мәселен, тәжікелесуді (поддевки) зерттеушілердің барлығы да ойындық фольклорға қосса, жаңылтпашты (скороговорки) біреулер ойындық фольклорға

(Ю.Г.Рочев, А.Сафаров) енді біреулер ойыннан тыс фольклорға (В.А.Василенко, Р.Ф.Ягафаров) жатқызып жүр. Әрине, бұл жерде зерттеушілердің қай-қайсысының да болмасын дәйектемелерін жоққа шығару өте қиын. Жанрлық синкретизм, яғни түрлі белгілердің тоғысып келуі фольклорға тән құбылыс. Оның ішіндегі ең басты, негізгі, айқынырақ белгілерді бөліп көрсету, әрине, оңай емес. Ғалымдар пікіріндегі ауытқушылықтар да осыдан туындап жатыр. Біздің ойымызша, бұл топтағы өлеңдерге тән негізгі белгі – ойындық элементтің басымдығы. Оған бұл шығармалардың диалогқа негізделіп құрылуы, балалардың кезектесіп орындауы, бір-бірінен жауап күтісіп, өзара сөз жарысына, ой жарысына түсу, сол сөз ойындарынан күлкі, қызыққа кенеліп, өздерінше рухани қанағат табуы. Бұл ойындар өлеңге, ұйқасымды сөзге негізделіп құрылады. Рольді ойындарда балалар әлдеқандай затты, түрлі ойыншықтарды ермек етсе, мұнда халық арасында ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан өлең сөздер ойыншықтың, ойын құралының қызметін атқарады. Сондықтан оларды өлең-ойындар (песни-игры) деп атаған жөн. Сонымен бірге, бұл орайда пікір таластарға жетелейтін тұстар да жоқ емес. Мәселен, жаңылтпаш, жұмбақ тәрізді жанрлардың шығу тегі, алғашқы функциялары мүлде басқа мақсатты көздеген. Біз оның балалар репертуарына көшкеннен кейінгі жаңа функциясын негізге алдық. Сонымен, өлеңді сөз бен ойды ермек етуге негізделген бұл өлең-ойындардың құрамына мынадай жанрлық түрлерді топтастыруға болады. Тәжікелесу, жаңылтпаш, жұмбақтар, балалар айтысы.

Балалардың күнделікті тірлігінде кең тараған ермек өлеңдердің бір түрі – тәжікелесу(поддевки). Олардың көлемі әр түрлі, көбінесе, ұйқастырылған тақпақ түрінде келеді. Мазмұнында балалардың бір-бірін келекелеп, қағытқан әзілі жатады. Тәжікелесулердің жасанды диалогқа негізделген тәжікелесулер («-қасық деші – қасық – аузың сасық, -жәшік деші –жәшік –сенің әкең піркәшік» т.б.), табиғи диалогқа негізделген тәжікелесулер («-немене – тегене -төмен қарай дөңгеле», «-мынау қандай ағаш? –қайың –сыбаған дайын» т.б.), тәжіке-жұмбақтар («-белі бүкір алысқа түкір –мылтық – аузына жүн тық, -даусы тырау-тырау, денесі қырау-сұрау – тырна –бас салып тырна»), тәжіке-сауалдар(-ақ па, қара ма? -ақ –бетіңе батпақ жақ –қара-басыңа шықсын жара –ат па, айғыр ма? Ат – арам қат – айғыр – міне алмай қайғыр), алдамшы тәжікелесулер(-ананы қарашы –қараттым, қараттым, қарғаның саңғырығын жалаттым, -алдадым, алдадым, қара суды жалдадым) деген түрлері бар. Тәжікелесудің сөздің мағынасын бұра сөйлеуге құрылған дәстүрлі формалары да бар.

Баланың ойлау қабілетін дамытуда, тілін ширатуда, дүниетанымын дамытуда жаңылтпаштың маңызы зор. Жаңылтпаштарды жаттап, жаттыға айту арқылы баланың ана тілін ардақтау, сөз қадірін білу сезімі қалыптасып, ойы қиялы дамиды, тәлім-тәрбие алады [4,39].

Жаңылтпашта ырғақтың, аллелерациялық, тәсілдің болуы заңды құбылыс. Қазақ тіліндегі жаңылтпаш жанры туралы аз-кем айтылып қалатыны болмаса, осы уақытқа дейін аталған жанрдың құрылысы мен жасалу жолдары, тәсілдері туралы әлі зерттелмей келеді.

Жаңылтпаштардың шумағы құрылысына қарай қос тармақты, үш тармақты, төрт тармақты және көп тармақты болып келетіндігі белгілі.

Қызыл сиялы қалам сенде,
Көк сиялы қалам менде.
Қызыл сиялы ол алты теңге,
Көк сиялысы ол жарты теңге.

Жаңылтпаш шумақтарында тармақтардың үнемі ұйқасып келуі шарт емес, теңдес мағыналы дербес жаңылтпаштар бірыңғай буын-бунақта тұрып-ақ үш тармақты шумақ құрай алады.

Бір қыз кесте тікті,
Кестесін түсте тікті,
Кеште тікті.

Адамның ой-өрісін, алғырлығын, білімін сынау мақсатында нақты бір зат немесе құбылыс тұспалдап сипатталатын шағын әдеби жанрдың түрі-Жұмбақ. Ғалымдар Жұмбақтың әуелгі тегі тыйым сөздермен және табумен төркіндес [4,47] деп есептейді. Бағзы дәуірлерде адамдар айналадағы өктем күштерден сақтанғандықтан, өзара шартты сөздермен, астарлы тіркестермен тілдескен. Жұмбақ кейінгі даму барысында табу мен тыйым сөздерден жіктеліп, бөлініпшыққан. Қазақ жұмбақтары ежелгі дәуірде туып, қазіргі кезеңге дейін ұзақ даму жолынан өтті. 13 ғасырдың 2-жартысы мен 14 ғасырдың басында құрастырылған қыпшақ тілінің сөздігі “Кодекс Куманикусте” көптеген Жұмбақтар берілген. Ондағы Жұмбақтардың құрылымы, табиғаты қазіргі қазақ Жұмбақтарына ұқсас. Мысалы, Сенде, менде жоқ, Сенгір тауда жоқ, Өтеберіктастажоқ, Қыпшақтажоқ (құссүті). Сонымен қатар Махмұт Қашқаридің “Түрік тілінің сөздігінде” де қазіргі

казак Жұмбақтарының алғашқы үлгілері кездеседі. Қазак халқы Жұмбақты адамдардың білім деңгейін, парасатын аңғартатын үлкен өнер деп есептеген, сондықтан жар таңдаған жастар, ақындар, ел ішіндегі шешен, би, т.б. данагөй, қадірменді адамдар бір-біріне Жұмбақ жолдап, ақыл-ой сынасып, таным салыстырған. Жұмбақ қара сөз түрінде де, өлең түрінде де, ақынды қайтыс түрінде де кездеседі. Жұмбақ бейнелі суретпен айтылады. Мысалы, “Ай далада ақ отау, аузы-мұрны жоқ отау” (жұмыртқа), “Отқа жанбас, суға батпас” (мұз). Заттың сапасына (“Бауыздасан, қанорнына су ағар” – қауын), қызмет-қимылына (“Жанды сағат айқай салат” – есек) қарай құрылатын Жұмбақтар көп. Кейде Жұмбақ тікелей ашық сұрау түрінде айтылады. Жұмбақ шешендік сөздермен де (“Ағат деген немене? Сағат деген немене?”), мақал-мәтелдермен де (“Сырты жылтырауық болғанмен, іші қалтырауық”) жанасымды.

Қорыта айтқанда балалар фольклорындағы ойын өлеңдерін жаттап, ойын барысында айту арқылы баланың ана тіліне деген құштарлығы артып, ойлау қабілеті шыңдалады. Сондай-ақ баланың аңғарымпаздығы, алғырлығы ұштала түседі. Бұлар, бір жағынан баланың ойлауын жетілдірсе, екінші жағынан сөздік қорын да молайта түседі. Ойын өлеңдері өз ұлтын, өз мұрасын мақтан етуге үйретеді. Ойын өлеңдері баланың дүниетанымын, тілін дамытып, кішкене кезден бастап мақсатты іс-әрекетке үйретеді. Сонымен қатар балалар фольклорындағы ойын өлеңдерінің жанрлық сипаты ауқымды қызметке ие.

- 1 Ш.Ахметов. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. А. 1965.
- 2 К. Исламжанұлы. Рухани уыз. А., 2008
- 3 Русская литература для детей. М. Изд. центр. Академия. 1998. Под ред. Т.Д.Полозовой.
- 4 К.Ергөбек. Арыстар мен ағыстар. 1 том. А. Өркениет. 2003.

Сартбаева Д.К.Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, к.ф.н., доцент dudarai-d@mail.ru **Мухамеджанова А.Б.** Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави, PhD докторант по специальности казахский язык и литература ayimzhan86@mail.ru

Тинейбаева А.М. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави PhD докторант по специальности казахский язык и литература vasteras1987@mail.ru

Жанровая деятельность игровых стихотворений детского фольклора

Аннотация: В данной статье рассматриваются игры в основном с поэтическим уклоном опираясь на фольклорный принцип. Остановившись на поэтической модели детских игр и их фольклорном содержании, следует отметить, что стихотворения предназначенные для детских подвижных игр, для начала, ведения и окончания игры, а также интерпретация детьми стихотворений в игры развивает в детях сообразительность и смекалку. Такие игры в науке именуют - детские ролевые игры. Нашей же задачей является не изучение всего детского игрового фольклора, только лишь вбирая во внимание виды игр сопровождающихся поэзией. определение задачи стихотворений и анализ характерных черт. Исходя из этого, в своем исследовании, опираясь на поэтические черты встречающихся в играх.

Ключевые слова: детский фольклор, жанр, устная литература, вести спор, скороговорка, загадка, детский айтыс, игровая поэзия, считалки, драматический, синкретизм.

Sartbayeva D.A. Yassawe International Kazakh-Turkish University, Associate Professor dudarai-d@mail.ru **Muhamedzhanova A.** Yassawe International Kazakh-Turkish University, PhD Student ayimzhan86@mail.ru **Tineibayeva A. A.** Yassawe International Kazakh-Turkish University, PhD Student vasteras1987@mail.ru

Genre activity of game poems of children's folklore

The article deals with games generally with a poetic bias relying on the folklore principle. Stopping on poetic model of childish games and their folklore contents, it should be noted that poems intended for the childish outdoor games, for a start, maintaining and the end of game, and also interpretation by children of poems in games develops ingenuity and sharpness of children's minds. Such games in a scientific way are called childish role-playing games. Our task is not studying the whole childish game folklore, only taking into account the types of the games which are followed by poetry. definition of a task of poems and analysis of characteristic features. Proceeding from it, in the research, relying on poetic lines of the poems which are found in games, we called this type of poems as game poetry.

Keywords: children's folklore, a genre, oral literature, to conduct dispute, a tongue twister, a riddle, children's aitys, game poetry, counting rhymes, drama, syncretism.

УДК 398.2

ОБРАЗ ТЕПЕГЕЗА (ЦИКЛОПА): В ЭПОСЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Гюльнар Османова - *Научный сотрудник и докторант отдела «Фольклора и письменной литературы» Института Фольклора Национальной Академии Наук Азербайджана, dilchilik2001@gmail.com*

Одним из широко распространенных мифологических образов в мировой литературе и фольклоре является образ циклопа- Тепегеза. Он обладает хтоническим происхождением и является олицетворением сил зла. В восьмой песне эпоса «Книга отца моего Деда Коркута» - «Песнь о том как Басат убил Тепегеза» образ Циклопа нашло свое отражение. В поэтических и прозаических текстах Азербайджанского фольклора образ циклопа встречается под названием Келлегец. Например, во многих сказках, и в особенности в любовно-романическом дастане «Новруз и Гандаб» можно найти этот образ. Автор статьи рассматривая генезис этого образа останавливается на восьмой песне «Книги отца моего Деда Коркута». Но особое внимание обращается образцу письменной литературы Азербайджана – роману «Неоконченная рукопись» К.Абдуллы, которая была написана на основе мотивов вышеуказанного эпоса.

Ключевые слова: циклоп, тепегез, эпос, литература, фольклор

Образы, мотивы и сюжеты, из дальних глубин истории, сохранившись, дошедшие до нашего времени, время от времени переходили в творчество иных народов. Одним из подобных мифологических образов является образ Тепегеза. Это «имя духа хтонического происхождения в тюркской мифологии, связанного с подземным миром» [4, с.359]. Прославившийся в мировой литературе своей древностью Циклоп-Тепегез известен как тип непобедимого врага и представляет собой хаос. Этот образ, именуемый в европейской и русской литературе циклопом, можно встретить в устной народной литературе, во многих наших сказках, эпосе «Новруз и Гандаб» под именем Келлегеца.

Однако история сюжета, нашедшего свое отображение в восьмой песне эпоса «Книга отца моего Коркута» - «Песнь об убийстве Басатом Тепегеза» - связанной с образом Тепегеза, воплощающим хаос, хтоническую зону, восходит к более древним временам. Эта песня эпоса, обладающего древней этнической историей, о которой мы повествуем, и с точки зрения информации отражает в себе сознание древних времен. В наших сказках, в том числе в сказках «Тепегез», «Сказка о Келлегеце», «Сын падишаха», существует сюжет, связанный с образом Тепегеза. Однако мы здесь будем повествовать не об образе Тепегеза в наших сказках, а об образе Тепегеза в романе К.Абдуллы «Неоконченная рукопись». Подчеркнем также то, что будет лучше, если прежде дадим краткую информацию об этом романе.

Роман К.Абдулла «Неоконченная рукопись», написанный в 2004 году на основе мотивов «Книги отца моего Коркута», в очень скором времени приобрела расположение читателей. Роман, признанный «Произведением десятилетия», был высоко оценен в различных странах мира знаменитыми критиками и литературными деятелями. «Неоконченная рукопись» до настоящего времени переведена на многие языки мира, издана в России, Польше, Франции, Турции, Бразилии и пр. странах. В являющемся постмодернистским произведением романе проявляется параллелизм. Так, в романе нашли свое художественное отображение и наш современный период, и времена Отца Коркута и шаха Исмаила Хатаи. Однако мы будем говорить о созвучии произведения с мотивами Отца Коркута, о сюжете, связанном с Одноглазым-Тепегезом, являющемся образом мифологическим. Тепегез, прославившийся в мировой литературе своей древностью, известен как непобедимый враг и представляет собой хаос. «Это имя духа хтонического происхождения в тюркской литературе, связанного с подземным миром» [4, с. 359]. Отметим, что в романе К.Абдуллы центральным образом является Отец Коркут. Он не только секретарь Баяндур-хана, секретарь в самом сильном значении слова, но и его поверенный тайн. В огузском обществе всякий знает, что доверенная Отцу тайна останется тайной навсегда.

В романе показывается, что Баяндур-хан проводит совет по поводу лазутчика в огузском краю, и с этой целью по одному спрашивает Газан-хана, Бейрека, Бекила, и других героев огузского народа.

Коркут же, выполняя функции писаря, по поручению Баяндур-хана записывает высказанные мысли, данные на вопросы ответы. Очередь доходит до Старика Аруза. В ходе разговора он рассказывает о том, как его сын Басат спас весь огузский край от непримиримого врага – Тепегеза. Однако отметим, что существует ряд отличий сюжетов о Тепегезе в романе и эпосе. Во-первых, происхождение Тепегеза в эпосе известно, его отцом является Гонур Годжа Сары Чобан, матерью же пери. То есть он представляет собой получеловеческое, полумифическое существо. А у Тепегеза в романе происхождение, место обитания не известно. Об этом говорится: «Одноглазый со своим ужасным войском пришел и преградил русло текущей через Внешний Огуз реки Селлама. Не было числа войску. Откуда пришел он в эти края, не знал никто» [2, с. 230]. Об Одноглазых говорится и в «Тюркском мифологическом словаре»: «Как можно понять из песни «Тепегез», распространенного среди туркменских племен, на горе Гаф некогда жили восемнадцать народностей. Название всего племени было одноглазые, а имя вождя – Тепегез. Эти существа, у которых ровно посередине головы был единственный глаз, на людей похожи не были» [4, с.360].

В романе Тепегез, запрудив реку, оставляет народ без воды, и огузы, и в том числе Басат, бьются с ним по этой причине. Преграждение им пути воде созвучно с мотивом угнетения людей дивами, преграждающими путь воде в сказках. А в эпосе, после изгнания Арузом Тепегеза, к нему пришла его мать пери и надела ему на палец перстень. Сказала «Сынок, да не пробьет тебя стрела, не рассечет твое тело меч!». Тепегез ушел от огузов, нашел себе пристанище на высокой горе. Грабил, крал людей, стал большим разбойником [6,с.103]. У Одноглазого из романа волшебного кольца нет. Взамен этого, он сам обладает волшебством, может перевоплощаться. Он показывается на глаза Басату то как Старик Аруз, то как Бурла-хатун, то как Отец Коркут. Как можно заметить из этого, Одноглазый, как и другие хтонические существа, обладает свойствами перевоплощения. «Первоплощение, занимающее важное место в функциональной характеристике образа, как качество, вытекающее из существования самой демонической природы, будучи главным признаком хтонических существ, на самом деле, связано с из первичностью. Первоплощение указывает на границы между мирами» [4, с.109]. После того же, как исчерпывалось его волшебство, превращался в чудовище, в Тепегеза с единственным глазом на лбу. Во время боя с Одноглазым взрастивший Басата своим молоком Гоган Аслан словно сопровождает, даёт ему указания: «Не торопись, только не торопись, пусть он все силы свои потратит, волшебство уйдет от него, тогда внезапно побежишь» [2, с.242]. И Басат, в эпосе напоминая Тепегезу, кровному врагу огузского народа, свои корни, говорит следующее:

«Если спросят отца имя – Габа агадж!
Матери имя назовешь свирепый лев!
Спросишь имя мое – Аруза сын Басат» [6, с.116].

Этим огузский удалец Басат показывает, что его родословная одним концом упирается в свирепого льва, а другим – в грубое дерево.

Выявление истинной сути образа Тепегеза, являющегося продуктом народного сознания, периодически заставляло задуматься многих ученых. Один из таких наших ученых, выдвинувший интересные гипотезы о «Книге отца моего Коркута» доктор наук филологических наук Камран Алиев, обратив внимание на картину «Сказания об убийстве Басатом Тепегеза», подчеркивает, что хан ханов Баяндур, обычно видимый в других сказаниях, на своем троне, в этой части вместе с беками путешествует по огузскому краю. И это показывает большую опасность Тепегеза для огузского народа. Тепегез рождается из связи Сары Чабана с пери, являющейся мифологическим персонажем, и представляет собой полумифический образ. А местом его рождения является место у ключа. Отметим, что Тепегез во всех легендах в качестве отрицательного образа обладает такими особенностями, как одноглазие, рождение возле водного бассейна или родника, пастушество, владение волшебным перстнем или же мечом, уничтожение путем ослепления единственного глаза. Профессор К.Алиев, касаясь именно этих черт образа Тепегеза, провел интересный анализ: «Следовательно, Тепегез сохраняет реальность – идущие от отца качества, в более широком понимании же свою огузские корни – качества, присущие пастушеству. Тепегез ношением на своем пальце памяти о матери пери – волшебного перстня – оберегает и продлевает жизнь своей мифичности» [5, с.40].

Исследователь отмечает, что общий язык с Тепегезом, представляющим собой среднее между мифом и реальностью, находит Отец Коркут, в котором живут действительность и миф. И поэтому, у победившего Тепегеза героя, наряду с действительностью, должны быть и мифические корни, и

именно таким образом является Басат, затерявшийся сын Старика Аруза, найденный львом и вскормленный его молоком, чьи мифические корни, таким образом, восходят ко льву. Так и происходит, в первую очередь Басат ослепляет Тепегеза, потом срубает ему голову своим мечом. Этот вопрос профессор К.Алиев комментирует следующим образом: «В облике Тепегеза представлен самый большой враг, в облике Басата же - победивший Тепегеза самый могучий герой из огузского народа» [5, с.48].

Вообще, необходимо подчеркнуть, что «Книга Отца моего Коркута» является одной из основных тем художественного творчества и научной деятельности К.Абдуллы. Его книга «От мифа к письму или же тайный Отец Коркут» является монографией, посвященной этому эпосу. В книге показаны ряд параллелей, одним из которых является противопоставление Полифема и Тепегеза. И в огузском, и в греческом мифах Тепегез-циклоп представляет собой огромное чудовище, воплощение зла. Однако между Полифемом в «Одиссее» древнегреческого поэта Гомера и Тепегезом в эпосе «Отец Коркут» существуют различные отличия, которые прекрасно изложил К.Абдулла. Он отмечает, что Тепегез более полноценный образ, его жизнь от рождения до смерти нашла свое полное отображение в эпосе. А Полифем в «Одиссее» виден на фоне деятельности Одиссея. О смерти Полифема, являющегося сыном бога моря Посейдона, сведений не дается. Борьба Одиссея с Полифемом носит индивидуальный характер, поскольку Одиссей хочет лишь избавиться от Полифема, его смерть Одиссея не интересует. Тепегез же, в отличие от Полифема, представляет собой угрозу всему огузскому народу, борьба с ним идет не на жизнь, а на смерть. И поэтому цель Басата заключается в его уничтожении и спасении этим огузского народа от беды.

К.Абдулла подчеркнул и ряд схожих черт между этими двумя образами: Он указывает, что: «Варианты Тепегеза и Полифема пересекаются также и в линии чудесного рождения. Один является сыном морского бога, другой - пери» [1, с.261]. Как видно, в происхождении обоих мифических образов есть связь с водой. Полифем является сыном морского бога, матерью Тепегеза является живущая в воде пери. И наказание обоих образов тоже одинаковы. Если Тепегез оказывается убит, будучи ослепленным, и Полифем, также как он, ослепляется, однако о смерти его ничего не говорится. Автор, анализируя эти образы, пришел к такому результату: «Схожие черты между этими двумя образами по большей части находятся в формальном слое, на виду, отличные черты же на большей глубине» [1, с.261].

Однако между образом Тепегеза в эпосе и образом Одноглазого-Тепегеза в романе существует и ряд сходств. И в эпосе, и романе Тепегеза убивает Басат. В эпосе Басат сначала ослепляет Тепегеза, выколупывает единственный глаз. Так его тело не рассекается мечом. Неуязвимость для меча существует в эпосах всех народов. Мать Ахиллеса Фетида искупала его в огне адской реки Стикса, однако пята его воды не коснулась. Только она уязвима для меча, стрелы. В германском эпосе – песнях о Нибелунгах – Зигфрид искупался в крови убитого им дракона. Так как ворона уронила ему на лопатку листок дерева, кровь ее не коснулась, только через лопатку проходит меч, стрела. Вообще, народы, создавая такого воображаемого героя, оставляли герою место для гибели. И сквозь тело Тепегеза обычные мечи не пройдут. Тепегеза можно разрубить либо несравненным его мечом или же можно выколупать ему глаз, который состоит из мяса. И Басат убивает Тепегеза его собственным мечом, прежде ослепив его, однако Басат в романе Тепегеза не ослепляет, срубает ему голову его же деревянным мечом.

Таким образом, в отображающем в себе противостояние между древней эпико-мифической традицией и её современной «деконструкцией» романе «Неоконченная рукопись» у мифа, литературы и письма есть у каждого своя доля. Так, что отсюда можно прийти к выводу о том, что, несмотря на пройденные века, смену эпох, устная народная литература, а также мифологические представления, всегда останутся актуальными и вне зависимости от стиля, будут играть для каждого созданного произведения роль базы, так же, как в написанном в XXI веке в постмодернистском стиле романе «Неоконченная рукопись» нашла свое выражение мифическая традиция.

1 Абдулла К. *От мифа к письму или тайный Отец Коркут* – Баку – Звездочет – 2009 - 376 с.

2 Абдулла К. *Неоконченная рукопись* – Баку - Дом новых изданий – 2004 - 288 с.

3 *Азербайджанские сказки - В 5-ти томах - IV том* – Баку - Запад-Восток – 2005 - 336 с.

4 Бейдили Дж. (Мамедов). *Тюркский мифологический словарь* – Баку – Наука – 2003 - 418 с.

5 Алиев К. *Поэтика эпоса: «Отец Коркут» и «Кероглы»* - Баку - Наука и образование – 2011 - 164 с.

6 *Энциклопедия «Книги отца моего Коркута» - В 2-х томах - I том* – Баку - Дом новых изданий - 2000 - 622 с.

7 Жирмунский В.М. *Тюркский героический эпос* – Ленинград – Наука – 1974 - 727 с.

Әдебиет пен эпостағы тепегез (жалғыз көзді дәу) бейнесі

Г. Османова - Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясының фольклор институты «фольклор мен жазба әдебиеті» бөлімінің ғылыми қызметкер және докторанты, dilchilik2001@gmail.com

Тепегез- әлем әдебиеті және ауыз әдебиетінде ең көп таралған мифологиялық кейіпкерлердің бірі. Ол шығу тегі жағынан зұлымдық жаршысы болып табылады. “Қорқыт Атаның кітабының”- сегізінші бөлімінде суреттеледі. Әзірбайжан ауыз әдебиетіндегі поэзиялық және прозалық шығармаларында фольклорлық жалғыз көзді дәу бейнесі Келлегез деген атпен сәйкес келеді. Мысалы, көптеген ертегілер, романтикалық және махаббат-эпосы, атап айтқанда «Наурыз және Гандаб» осы бейнені табуға болады. Мақаланың авторы осы бейненің шығу тарихын “Қорқыт Атаның кітабының”- сегізінші бөлімі бойынша талдайды. Жоғарыда аталған дастандағы эпикалық мотивтер негізінде жазылған Әзірбайжан жазба әдебиетінің үлгісі К.Абдулланың «Аяқталмаған қолжазба» романына ерекше назар аударылады.

Ключевые слова: циклоп, тепегез, эпос, әдебиет, фольклор

Gulnar Osmanova - Scientific worker of Institute of Folklore of Azerbaijan National Academy of Science

Image Of Tepegoz (Cyclops): In The Epos And Literature

Image of Tepegoz – Cyclops in a Turkish mythological origin, has a chtonic spirit and his name is associated with the underground world. World famous for its antiquity found in the literature of the type known as Cyclops and chaos represents invincible enemy. The image called Cyclopes found in European and Russian literature and folk literature - many tales, epos “Novruz-Gandab” an s.o.

But chaos, relatives with the image of Cyclops from the eighth song of the “Kitabi Dede Gorgud” – “Basat Killing of Tepegoz” reflected in the plot is even more ancient history. The epic story about ancient ethnic history in terms of the information it carries the idea itself is located in the old ages. Tales, including ‘Cyclops’, “Kellegoz”, “The king's son”, and others have o motives with the image of the Cyclops.

Key words: Cyclops, Tepegoz, epos, literature, folklore

УДК 821.512.162

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ПРОЗА АНАРА В ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКЕ

Тарана Юсиф кызы Рагимли - кандидат филологических наук, доцент, Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, terane.turan@gmail.com

В статье говорится об отношении литературной критики к художественной прозе Анара, являющегося одним из выдающихся представителей современной азербайджанской литературы, представителя литературного поколения «шестидесятников». Объектом анализа стали ведущие взгляды, мысли и предположения по сути азербайджанской литературной критики о теме и проблематике, мире художественного героя, мире не повторяющих друг друга характеров, а также творческих достоинствах повестей, рассказов и романы, охватывающих очень разнообразные творческие темы. Успешные черты рассказов писателя, демонстрирующего большую творческую мощь в «малом жанре», их запоминающиеся образы, лингвистические, стилистические особенности, концепция художественного героя повестей, художественные особенности и др. были исследованы в статье в качестве главных творческих вопросов, постоянно находящиеся в центре внимания литературной критики. Были даны ссылки на статьи и фундаментальные работы о творчестве Анара таких выдающихся литературоведов и критиков, как Мамед Ариф, Яшар Караев, Яхья Сеидов, Бекир Набиев, Гасан Кулиев, Акиф Гусейнов, Рагим Алиев, Сейфулла Асадуллаев, Вагиф Юсифли, Гималай Касымов, Рахид Халилов, Азизхан Танрыверди, было создано конкретное впечатление о том, на каком уровне расценивается проза Анара в нашей национальной литературной критике.

В статье на фоне данной литературной критикой заслугам писателя в развитии нашей национальной прозы оценки выказывается отношение позиции творчества Анара в целом к современной нашей литературе, современному литературному процессу.

Ключевые слова: новая проза, литература, повесть, сочинение, литературный герой, литературная критика.

Творчество Азербайджанского писателя Анара, как одного из наиболее талантливых представителей поколения «шестидесятников», постоянно было в центре внимания нашей национальной литературно-теоретической мысли. Творческая самобытность, художественные поиски, мир идей, тем и героев, оригинальная манера мастера последовательно исследовались в нашей национальной литературной критике, к каждому творческому достижению с особой чуткостью было выказано отношение. В творчестве Анара предметом анализа литературной критики стали совершенное отображение в себе в «маленьком жанре» прозы художественного воплощения больших социальных проблем, соображений писателя соответственно эстетическим требованиям и интересам

читателя эпохи, способности глубоко проникать во внутреннюю суть описываемых событий, жизненности, живости образов, быть сыном своего времени и поколения, образа времени, образ суждения, богатства художественного языка и пр. творческих свойств.

Критика в большей степени анализирует произведения Анара в контексте проблем позиции писателя и героя, мастера и времени. Литературно-критическая мысль героев писателя рассматривает в качестве представителей эпохи, наблюдает их как характер, порожденный тесной связью с жизнью.

Вообще, исследователи, анализирующие азербайджанскую прозу 1960-70-х годов, ставят в центре внимания взаимоотношения между прозой и временем, в «движении», развитии прозы расценивают его неразрывную связь со временем как важный фактор. В качестве одного из наиболее совершенных исследований, посвященных изучению новой прозы, фундаментальное исследование Акифа Гусейнова - монография «Проза и время» - решает вопрос в корне, анализируя время и прозу как обеспечивающие продвижение друг друга стороны, оценивает, исследуя проблему в контексте «времени прозы» и «прозы времени». И в исследованиях Яшара Караева, Бекира Набиева, Анара, Вагифа Юсифли, Техрана Алишаноглу, Таййяра Саламоглу, Нурлана Алиева и других проблематика новой прозы, фактор времени в объяснении предмета занимают центральное место анализа.

Как и для других талантливых представителей «шестидесятников», и для Анара «смысл жизни заключался в общении, непрерывной связи между индивидуумами, поколениями и веками» [1, с. 5]. А для обеспечения непрерывности этой связи разделение образов на «положительные» и «отрицательные» не является важным условием. Поэтому в прозе Анара нет деления на положительного и отрицательного героя» [1, с.8]. Многогранные образы Анара, отличающиеся индивидуальными качествами характера – Немят в «Белом порте», скульптор Фуад в «Возможности» и другие – абсолютно далеки от односторонности «положительный» и «отрицательный».

Выбор ведущего образа литературы среди рядовых людей, отображение проблемы «маленького человека», раскрытие их психологии, спуск в самые глубокие пласты их духовного мира на самом деле означал отказ от соответствующих принципов концепции художественного героя соцреализма. Эту черту наблюдаем как наглядное видимое свойство не только Анара, но и в произведениях других представителей новой прозы. Критика успех концепции прозы эпохи видит не в создании образов «маленьких» или «больших» людей, а в превращении «малого» в «монументальный» способ, средство выражения, в теоретическом анализе опирался на этот важный фактор.

В «Умении дать в «индивидуальном» «общее», в «я» эпоху, в «мелком» монументальность» в качестве вечного, неизменного закона великого искусства относится и к прозе 60-70-х годов. Анар не признающими никаких форм героями смог отобразить в «индивидуальном» «общее», в «мелком» «монументальное». Он еще с первых произведений следовал «не принципу героя, обладающего какой-либо профессией, занятием, темпераментом, характером или возрастом, а принципу героя, лучше отражающего с точки зрения какой-либо истины и идеалов века, дня [2, с.92].

«Раскрытие ценности человека, причем раскрытие глазами, мерками этих людей» в нашей литературной критике расценивается в качестве самого сильного свойства творчества Анара. Обладающие различными ценностями, качествами, характерными особенностями люди в произведениях писателя являются отличающиеся своим голосом, своей духовностью героями, однако ни один не способен «объективно осознать собственную действительную ценность». Как пишет Айдын Мамедов, «характеры Анара не являются экзотическими образцами, ради отрицательности, положительности и конфликта залитые в формы, они исключительно реальные люди, и в каждой конкретной ситуации выступает со своими реальными человеческими качествами. Странно то, что в произведениях Анара «плавных судеб» нет, кто-то что-то потерял, у кого-то чего-то не хватает, кто-то кого-то боится, кого-то давит и т.д. Эта незавершенность представляет собой не результат осознанного вмешательства поэта, это порожденная натурой реальных индивидуумов, даже в некоторых случаях выявленная расширяющимся до натурализма реализмом истина» [3, с. 66]

И поэтому эти герои резко отличаются от героев советской прозы, построенной на искусственном пафосе и риторике. Немят, Тахмина («Белый порт»), Фейзулла Кебирлинский, Эльдар, Хаджар («Юбилей Данте»), Октай, Эсмер («Грузинская фамилия»), Сеймур, Мадина («Я, ты, он и телефон»), Заки-муэллим («Пара четверок»), Бахтияр, Фуад («Дождь прекратился»), Мурад Зейналлы («Утро того дня») и другие персонажи Анара являются подобными героями, отражающими образ жизни, мышления, чувства и ощущения, внутренний духовный мир, психологию самых обычных людей. Как заметила наша литературно-теоретическая мысль в 1980-е годы, мастерство автора заключается в поднесении «в этой обыденности диалектики человеческой духовности, необычности» [4, с.62].

Немят, Заур Анара являются представителями людей, вмещающимися в определенную замкнутость, рамки, умеющих жить внутри этих рамок, а Тахмина же - представительницей людей, находящихся вне пределов «рамок» - успокоение, свободу, живущих вне всяких рамок, созданных обществом, людьми, и смотрящих на людей в «рамках» свысока. В ходе отношений Заура с Тахминой, наряду с этим различием, важную роль играет фактор общества, социальная среда, и даже когда эти молодые люди находят общий язык, окружающие превращаются в преграду для них. Как заметил Бекир Набиев, «а когда мир мыслей и страстей этих двух молодых людей, придя где-то к определенному общему моменту, соединяется друг с другом, раскрытие перед Зауром с Тахминой мешанских представлений некоторых людей, находящихся с ними в конкретных деловых и родственных связях, членов общества, управляемых этими представлениями мешанского фанатизма, возвышается как непреодолимо громадная гора» [5, с.138-139]

Любопытно, что живущие в «Белом порте» в «рамках» люди – Заур и Немят – раскрывая душу живущей именно за пределами этих рамок Тахмине, и сами не ведая того выражают свое почтение к её свободе. В этом смысле достаточно вспомнить написанное Зауром Тахмине искреннее письмо-признание: «Мне кажется, что я до сих пор обманывал всех, в первую очередь, самого себя. Надо не убегать от правды, какой бы она ни была горькой, надо смотреть ей прямо в глаза. Этому ты меня научила. Действительно, самой отвратительной вещью на свете является лицемерие».

И первым человеком, которому Немят «раскрыл свои раздумья о стереотипах своей жизни», совершил признание, была Тахмина: «Знаешь, Тахмина... Поговорил с тобой, чуть полегчало на сердце. Купил вчера магнитофон. Записали наши голоса. Ну, сколько же можно это слушать? При приходе каждого нового гостя заново включается, одни и те же слова, выражения, смешки. Меня обуял ужас, показалось, что это символ моей жизни: застойной, застывшей. Теперь с ужасом думаю, что завтра снова будут слушать. Хочется взять и убежать куда подальше»

Бекир Набиев причину признания обоих юношей Тахмине, воздействия этой женщины на их мысли объясняет основной привлекающей чертой Тахмины, её свободой: «Самой важной характерной чертой характера Тахмины является ее постоянное стремление к свободе. Натура Тахмины отвергает опеку. Жить под чьей-то опекой или контролем для нее хуже рабства. Люди, с которыми общается она, тронуты не только ее несравненной красотой, возможно, в первую очередь, тронуты именно свободолюбием. Если свободолюбие Тахмины отвергает такого тунеядца как Манаф, такого юношу как Заур, испытывающего внутренний кризис, привлекает, берет под свое воздействие» [5, с.139].

А критик Айдын Мамедов в своих литературно-теоретических анализах прозу Анара исследует с ракурса полифонии, выявляет существование у самого мелкого, незаметного глазу образа мировоззрения, цели жизни, места среди людей, «голоса среди голосов». Сравнивающий произведения Анара с многоголосым, многоликим городом, критик замечает, что «жителями» этого города, занятыми порожденными различными делами, а также безработицей последствиями, дают оценку «друг друга только соответственно своим жизненным платформам. В этом многоголосом, многоликом городе он стоит выше других, со своей высоты не видит других, на жизнь смотрит поверх их голов, кто-то среди людей чувствуется от случая к случаю, он один и пользуясь этим одиночеством, может, наблюдая других как хочет, оценить, а другие его «видеть не могут», поскольку нет никакой пользы от его существования, так как он «ни рыба, ни мясо» [3, с.7].

Азербайджанская национальная литературная критика чутко высказала отношение и творческим особенностям художественной прозы Анара, определила характеризующие его своеобразные черты. В литературной критике объяснение творческих достоинств прозы Анара на фоне переходящего из поколения в поколения признаков наследования, в контексте использования литературно-духовных источников выглядит более успешным и привлекательным, производит впечатление воздвигнутого на надежном корне-фундаменте величественного искусства» [6, с.15]

Лингвистическая и стилистическая оригинальность прозаических произведений Анара, богатство художественного описания и выражения, начиная с первого времени прихода писателя в литературу, обратили на себя внимание литературно-теоретической мысли. Критика видит творческое использование и национального фольклора, и творческих традиций великих предшественников вроде Насими, Физули, А.Хагвердиева, Дж.Мамедкулизаде, Сабира и др., подчеркивает значимую роль изучения этих наших классических мастеров слова в формировании индивидуального стиля и лингвистического мастерства.

Поддача в своих произведениях двустийшей из классической поэзии, соответствие этих двустийшей содержанию конкретного события или главы, непосредственная связь с описываемыми в них событиями объясняется этим. А.Танрыверди, акцентирующий внимание на моменты обращения писателя к газелям Мухаммеда Физули в романе «Шестой этаж пятиэтажного дома» выявляет соответствие между двустийшей, данным в начале XVIII главы произведения, и его содержанием. Исследователь подчеркивает связь данного в этой главе печального двустийшия Физули непосредственно со смертью Тахмины, донесение этой вести о смерти именно Спартаксом. В критике влияние классической литературы на стилистику писателя объясняется произведениями «Грузинская фамилия», «Человек человека», «Шестой этаж пятиэтажного дома».

Следы влияния творчества М.А.Сабира, Дж. Мамедкулизаде на художественную прозу Анара исследуются преимущественно в книге «Молла Насреддин-бб», рассказе «Работающая в гардеробе женщина». В этих произведениях выявляется то, что писатель является продолжателем резких, логичных суждений молланасреддиновцев, их отважной литературной борьбы, а также приближение к языку предшественников, даже наблюдаются подписи в большинстве включенных в книгу «Молла Насреддин-бб» произведений в духе молланасреддиновцев («Шутник», «Пустоглотов», «Ахмед Безгорестный», «Шутник Шутников» и т.д.).

Критик Айдын Мамедов, заметивший продолжение писателем традиций Дж.Мамедкулизаде, А.Ахвердиева с особым почтением и рвением, написание им произведений на общеразговорном языке, подчеркивает отличие индивидуального языка образов Анара друг от друга, характеристику «каждой микросреды своим микроязыком». Хотя с первого взгляда эти языковые отличия внимания и не привлекают, привязанность читателей к событиям, образам в произведении приводит к тому, что именно подобия конкретных образов писателя напоминают знакомых нам по реальной жизни, пытаемся вспомнить этих «знакомых», наконец, видим их перед собой, ясно слышим их голоса, отличаем даже манеру их разговора друг от друга. А это само по себе означает проникающее сильное художественное влияние. По мнению великого русского писателя Льва Толстого «получающему истинное художественное воздействие кажется, что он это знал и раньше, просто высказать не мог». Знакомство с героями Анара также оставляет читателя один на один с этими соображениями. А в выработке такого соображения язык произведений писателя имеет особое значение. Художественный язык в прозе писателя обращает на себя внимание в качестве важного фактора, обеспечивающего оригинальность образов. Как сказал литературный критик, «Читая произведения Анара, в очередной раз ощущаешь, что слова, выражения бывают большими и малыми, богатыми и нищими, здоровыми и больными, на должности или без должности, с опорой или без неё, толстыми и худыми. Каждое сказанное слово выступает словно как средство, отражающее позицию, привилегии своего хозяина» [3, с.67].

Литературоведы и критики, рассказывающие творческих особенностях Анара, особо отмечали его связь с фольклором, подчеркивали уместное использование писателем пословиц и поговорок, народных песен, прибауток, причитаний, еще большее обогащение художественного языка произведений благодаря обращению к богатому народному творчеству. В этом смысле произведения Анара «Человек человека», «Дождь прекратился», «Утро той ночи» расцениваются как богатые фольклорными образцами художественные образцы.

И использование фантастических элементов писателем в художественной прозе не уклонилось от внимания критики, этот аспект повестей «Белый порт», «Связь» находился в центре теоретического анализа. Критика особо подчеркивает значение обращения к фантастическим элементам для более живого, более яркого представления событий в этих произведениях.

Таким образом, художественная проза Анара и темой и проблематикой, и миром крайне богатых и не повторяющих друг друга, оригинальных образов, и творческими достоинствами, самобытностью индивидуальной манеры находится в центре внимания азербайджанской литературной критики

1 Караев Я. Путь, начинающийся с «Белого порта» // Анар. Избранные произведения - В 2-х томах - т.1 – Баку – Азериздат - 1988 (на азерб. языке)

2 Караев Я. Поэзия и проза – Баку – Писатель - 1979 (на азерб. языке)

3 Мамедов А. Пока слышится слово наше Баку – Писатель - 1988 (на азерб. языке)

4 Танрыверди А. Проза Анара - Баку - Наука и образование - 2013 (на азерб. языке)

5 Набиев Б. Роман и современный герой – Баку – Писатель - 1987 (на азерб. языке)

6 Гусейнов М. Взгляд нового поколения на новую прозу (вступительное слово) // А. Танрыверди Проза Анара – Баку - Наука и образование - 2013 (на азерб. языке)

- 7 Ариф М. Мастер не стареет // Белые порты и красные корабли – Баку - 1980 (на азерб. языке)
8 Сеидов Я. По направлению к порту надежды // Газета «Литература и искусство» (на азерб. языке) - 19 декабря 1979 года.
9 Халилов Р. Трагедия жизни без прошлого // Журнал «Азербайджан» - 1978 - №8 (на азерб. языке)
10 Юсифли В. Проза: конфликты, характеры – Баку – Писатель - 1986 (на азерб. языке)

Түйіндеме

Анардың көркем прозасы және әдеби сын

Тарана Юсиф кызы Рагимли - филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Әзірбайжан мемлекеттік педагогикалық университеті, terane.turan@gmail.com

Мақала қазіргі заманғы Әзірбайжан әдебиетінің ең көрнекті өкілдерінің бірі, әдеби қауымға «алпысыншы жылдар» атты ұрпақтың өкілі болып табылатын Анар прозасының әдеби сын көзқарасы жатады. Тақырып және мәселелері бойынша, көркем бейненің көркем әлемі, бір-бірін қайталаған характерлер әлемі, алуан тақырыптағы романдар, қысқа әңгімелер мен повестердің жетістігі жетекші көзқарастар, іс жүзінде ой мен ұсыныстар тәрізді әзірбайжан әдеби сынындағы мәселелер талдау объектісі болады. Қысқа әңгімелер жазудағы жазушы шеберлігі, суреткердің «шағын жанрында» үлкен шығармашылық қуатын көрсету, есте қаларлық көркем бейнелер, лингвистикалық, стилистикалық ерекшеліктері, көркем ерекшеліктері тәрізді әдеби сынның өзекті мәселеріне тоқталған. Мамед Ариф, Яшар кепілденген, Яхья Сейидов, Бәкір Нәбиев, Хасан Гулиев, Акиф Гусейнов, Рагим Әлиев, Сейфулла Асадуллаев, Вагиф Юсифли, Гималай Касымов, Рахид Халилов, Азизхан Тәнірберді тәрізді әдебиеттанушы, сыншылардың Анардың шығармашылығына арналған зерттеулерінен сілтеме алынып, жазушының ұлттық әдеби сында қандай деңгейде екендігіне нақты баға берілді.

Мақалада жазушы еңбегін бағалау негізінде біздің қазіргі әдеби үдеріс дамуында Анардың шығармашылығына деген көзқарас ұлттық проза, әдебиеттануға ұғыммен тұтас көрсетілді.

Түйін сөздер: жаңа проза, әдебиет, роман, эссе, әдеби кейіпкер, әдеби сын.

Summary

Tarana Yusif Ragimli - Candidate of Philology, associate professor, Azerbaijani State Pedagogical University, terane.turan@gmail.com

Art Prose Of Anar In The Literary Critic

In article it is told about the relation of literary criticism to art prose of Anar who is one of outstanding representatives of modern Azerbaijani literature, the representative of literary generation of “men of the sixties”. The leading views, thoughts and assumptions in fact of the Azerbaijani literary criticism about a subject and a perspective, the world of the art hero, the world of the characters which aren't repeating each other, and also creative advantages of stories, stories and the novels covering very various creative subjects became object of the analysis. Successful lines of stories of the writer showing big creative power in "a small genre", their memorable images, linguistic, stylistic features, the concept of the art hero of stories, art features, etc. were investigated in article as the main creative issues, constantly being in the center of attention of literary criticism. References to articles and fundamental works about Anar's creativity of such outstanding literary critics and critics as Mamed Arif, Yashar Karayev, Yakhjya Seidov, Bekir Nabiyev, Hasan Kuliyeve, Akif Guseynov, Ragim Aliyev, Seyfulla Asadullayev, Vagif Yusifli, Gimalay Kasymov, Rakhid Khalilov, Azizkhan Tanryverdi were given, the concrete impression about was made at what level Anar's prose in our national literary critic is regarded.

In article against this literary criticism to the writer's merits in development of our national prose of an assessment the relation of a position of creativity of Anar in general to our modern literature, modern literary process is shown.

Keywords: new prose, literature, story, composition, literary hero, literary criticism.

УДК: 821.512.122.09 (091)

МАМЫТБЕК ҚАЛДЫБАЙДЫҢ «МЕН –ХАЛҚЫМНЫҢ БАУЫРЖАНЫМЫН» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ТАРИХЫ

Сапарова А.И. - Абай атындағы ҚазҰПУ - дың 6М021400-әдебиеттану мамандығының 2-курс магистранты, aklima.saparova@mail.ru

Ғылыми жетекші: Тамаев А. - п.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ - дың доценті, alpisbai@mail.ru

Адамның ішкі жан дүниесіне терең бойлау, оның сыртқы болмысын бағдарлау, өзіне тән ерекше қасиеттерін ашып көрсету жазушының шеберлігінен шығатын дүниелер! Қан майданда қазақтан қолбасшы болғандар аз. Солардың бірі әрі бірегейі – Бауыржан Момышұлы. Оның өмірі мен соғыстағы батырлық әрекеттері туралы көп кітап жазылды. Батырдың соғыстан кейінгі өмірінен толық мәлімет беретін шығарманы бізге тарту еткен белгілі жазушы - Мамытбек Қалдыбай. Ол даңқты қолбасшы Бауыржан Момышұлының дара жолын өз әдебиет талғамынан өткізе отырып шынайы көрсете алған. Мақала шығарманың жанрлық, құрылымдық, стилдік, тілдік, құрылымдық ерекшеліктерін ашып көрсету туралы. Онда М. Қалдыбайдың туындысына теориялық тың ғылыми толғамдар жасалып, мысалдар арқылы дәлелдер келтірілген. Образдан туатын портрет, мінездеу, жанама мінездеу ұғымдары ашылып оларға талдау жасалған.

Кілт сөздер: әдебиет, образ, батыр, тұлға, соғыс, әділдік үшін күрес, мінез, әдеби мұра.

Бұл - Бауыржан Момышұлының бейбіт өміріндегі әр кезең оқиғаларына байланысты жазушы Мамытбек Қалдыбайдың түрлі сұрақтарына өзі бастан кешкен, сезіп – білген оқиғалары негізінде психологиялық, философиялық, педагогикалық және әскери соғыс тәжірибесінен шерткен сырлары мен ой – тұжырымдары туралы еңбек. Жазушы Бауыржан Момышұлының дүниеге, адамдарға деген көзқарасын зерделей отырып, ішкі жан дүниесінің рухани байлығын, табиғи дарынының тереңдігін, өмір құбылыстарына ішкі сезім дүниесі әсерінің нәзіктігін, байқампаздығын оқырманға сәтті жеткізуді көздеген. Қаламгердің айтуынша, ол батырмен 1963 жылы танысқан. Адамды бір көргеннен танитын қасиетке ие Бауыржан Момышұлы Мамытбек Қалдыбайдың жүрегі таза, көңілі ақ, ниеті түзу екендігін бірден байқаған. Басынан кешкен қиындықтарына қарамай, білімге талпынып жүргенін ерекше бағалаған. Оны тексеру үшін талай сынаған да! «Бұдан былай мені айналдырма! Соғыста батыр болғаным рас, оны ешкім бекер деп айта алмайды. Соғыстың біткеніне отыз бес жылдан асып кетті. Осы уақыт ішінде қан кешкен солдаттардың, азаматтардың ұрпақтары көп еңбек істеді. Бұл – ақиқат, тарихи шындық! Жазғыш болсаң соларды жаз. Менде, қартайған шалда нең бар?» [1. 35] - деп тіпті бетін қайтарып жіберген кездері де болған. Бірақ М. Қалдыбай «Сіздің сезгендеріңіз, көрген – білгендеріңіз, түйгендеріңіз ұрпағымызға қажет» дей отырып батырдың ашуына кектенбей ізет көрсетуден қайтпаған. Жетімдіктің талай тауқиметін тартып, өмірдің қиын қатпарларынан адамгершілік қасиетін жоғалтпай өткен Мамытбек Қалдыбайға жазушылық жолдан таймауға, өзіне деген сенімділігін жоғалтқан тұста ойын оятып, сенімділігін сергіткен жазушы Ғали Орманов бес рет хат жазып қаламгерлік қабілетіне қанат бітіреді. Бауыржан Момышұлымен жақын араласа бастаған жазушы «Мен көп уақытымды Баукеңнің үйінде өткізетінмін. Ол кісінің сәлем бере келген үлкені бар, кішісі бар – елдің қадірлі азаматтарымен әңгімесін, түрлі тақырыпта шерткен сырын тыңдай бердім, жай тыңдап қана қоймай, үйге келісімен есітіп – білгендерімді қағаз бетіне ерінбей түсіріп отырдым» [1.3] - дейді., яғни бұл бір немесе екі жылдық еңбек емес, бұл бірнеше жылдар бойғы жазушының журналисттік зерттеуі нәтижесінде туған тұғырлы дүние! Қаламгер өзінің қоятын сұрақтарын күні бойы ой елегінен өткізіп, әбден сұрыптап, саралап дайындайтын болған. Ол батырдың қасында жүріп жақын араласатындығын ешкімге айтпаған. Оны Баукеңнің өзі басқалардың аяқтан шалуы мүмкін екендігін ескертіп сырлас болғандарының құпия сақталуын қалаған.

М.Қалдыбай Бауыржан Момышұлының көзі тірісінде қолжазбаларын машинкада теріп өзіне оқытқан. Кей жерлерін Б.Момышұлы өз қолымен түзеген. Автор Бауыржан Момышұлы туралы көп еңбектерді оқыған, бірақ оларды қайталамаған. Қаламгер сұрақ – жауап түрінде жазылған дүниесінің табиғатын бұзбай, кітапты «интервью» стилінде, яғни суреткерлік интервью стилінде жазып шығады. Онда бас қаһарманды риясыз сөйлетуге, бойындағы бар қазынасын ақтарып, ашуға ерік берген. Батырдың өмірін бояусыз шынайы қалпында беру үшін «оттауизм» [1.61,97], «мылжыңизм» [1. 144], «сараңизм» [1. 107] сияқты көркем әдебиет стиліне жатпайтын сөздерді сол күйі берген. Кітаби лексикаға сай емес осындай сөздер арқылы оқырман Бауыржан Момышұлының шынайы бейнесін, қарапайым болмысын, тіпті мінезінің қаталдығын көре алады. Бұл образ жасаудың бір тәсілі.

Қаламгер сұрақ – жауапқа байланысты осындай стильді таңдаған. «Образ нақты, шынайы болмаса мақсатқа қызмет етпейді» - дейді қаламгер. Әр сұрақ пен жауаптың басына тақырып қойып, сол тақырыптың төңірегінде оқиғалы әңгіме өрбітеді. Оны түйіндеу үшін сол тақырыпты соңында қайталап отыратыны байқалады. Мысалы тақырыбы «Күресу – міндетім» [1.54] деп алынса, ортасында тақырыпқа байланысты әңгіме тарқатылып барып соңында «Күресу – міндетім...» [1. 55] деп түйінделіп отырады, сондай – ақ «Өмір – сын» [1. 52] деген тақырыптық бөлімде жазушы «Таныс қарт кісі өмір – жаза дейді» [1.52] - деп біреудің ойын ала отырып сұрақ қояды. «Ол оттапты, өмір - жаза деген сандырақпай сөз» [1.52] - деп бастайды сөзін Баукең. Қаламгер осы бояусыз берген сөздері арқылы басты қаһарманның ол оймен келіспейтіндігін, оны жазушы сипаттамаса да айтқан сәттегі бет – бейнесінің қаһарланып, қабағының қатуланғандығын, тіпті даусының екпінді шыққанын көз алдына келтіреді. Ол жазушының шынайы образ жасаудағы өзіндік тәсілі. Осылай Бауыржан Момышұлының өмір туралы толғанысын тарқата келе «Өмір - жаза емес, өмір - сын» [1.52] - деп тақырыпты қайталай келе түйіндейді.

Кітапта бір қаһарман – бірнеше оқиға бар. Жазушы әр оқиғаға бір тақырып қойып бірнеше бөлікке бөлген. Әрбір бөліктің өзінің композициясы, сюжеті, басты қаһарманның әңгімесі арқылы көрінетін жанама кейіпкерлері, оларға берілген портреттер бар. «Жинақылық – мұқият мықтының ісі» (Паустовский) [2. 303] болса, қаламгердің аталмыш еңбегінің әр бөлімі жинақы әрі жұмыр жазылған. Әр бөлікте батырдың шағын көлемді өмір эпизоды берілген. Әсіресе, «Ер Қараман» [1.311] бөлімінде батырдың оқырманды бірден үйіріп әкететін тартымды сюжет желісі, қызықты әңгімесі баяндалады. Мұнда Бауыржан Момышұлының тағы бір қыры ашылады. Ол – психологиялық қыры. Оңтүстік өңірде аты шулы қарақшы Қараманмен араласатындығын естіген М.Қалдыбай Қараман туралы сұрақ қояды. Сонда оның Қараманды алғашқы көргендегі сезімін Баукең былай деп баяндайды: «Қараман ақылды, қу кісі екен, менің үндемей отырғанымның себеп – сырын сезді». [1.313] – деп оның адамды танып талғау қасиетін ашып көрсетеді. Оның ерлік әрекеттерін ерекше бағалағандығын «Қараман түсінген, бағалаған адамға тағдыры күрделі, аса ірі, аса көрнекті жеке тұлға» [1.316], «Қарекен тауқиметтің барлығына ерлікпен төзе білді, тізе бүкпей, соңғы демі біткенше күресе білді. Ол кісі жаратылысынан ер, күрескер кісі еді. Қартайып белі бүгілсе де, рухы бүгілген, ортайған жоқ» - деп адам бойындағы қасиеттерді байқап байыптай алатын қырағылық қырын ашады.

Образ – суретті сөз. Академик Қажым Жұмалиев «Образдың жасалу жолдары сан алуан. Солардың ең негізгілері: портрет, мінездеу, адамның күйініш –сүйінішін суреттеу, кейіпкерлердің сөздері және жанама мінездеу» [4.57] – дейді. Мамытбек Қалдыбайдың бұл еңбегінде образ жасаудың барлық элементтері кездеседі. Белгілі жазушы, ғалым Мәлік Ғабдуллин «Қазақ ауыз әдебиетінің өлең түрінде адам бейнесін жасаудың алғашқы үлгісін салған батырлар жыры деуге болады. Ел қорғау жолында ерлік көрсеткен, жауға қарсы аттанған батырлардың бейнесін жасау үшін жыршы ақындар бірнеше әдістер қолданады. Батырдың жаумен кездескен жерін суреттегенде «қабағынан қар жауып, кірпігіне мұз қатып.... жауар күндей күркіреп» деп немесе, батырды «жолбарыстай жүректі, арыстандай айбатты» деп бейнелейді» [3.227] деп образ жасаудың сонау батырлар жырынан бастау алғандығын дәлелдейді. Мамытбек Қалдыбай да Бауыржан Момышұлының ерлік қасиеттерін даралап көрсету үшін кітаптың басынан аяғына дейін батырдың бейнесіне байланысты мінезін ашуға қызмет ететін суреттеулер мен теңеулерді қосып отырады. Мысалы, «Баукең маған жанарын тік қадады» [1.5], «Баукең тұғырда отырған ашулы бүркіт сияқты» [1.8], «Күлкісі тау өзенінің ағысын еске салады» [1.14], «Жанарынан от шашып қарады» [1.15], «Баукең отты жанарын өңменіме тік қадады» [1.35], «Баукең жауар бұлттай түнере түсті» [1.122], «Баукең ойлы, отты жанарын өңменіме қадады» [1.130], «Баукең маған қаһарлана қарады» [1.132], «Баукең ойлы жанарымен мені барлай қарады» [1.238]. Осылай Мамытбек Қалдыбай бұрынғы батырлардың жалғасы болған Бауыржан Момышұлының батырлық образын жасайды.

Белгілі ғалым Зейнолла Қабдолов «Мінез – адамның ішкі болмысы, белгілі қоғамдық жағдай қалыптастырған қоғамдық құлқы, барлық психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы... толық қанды көркем образдар жасағысы келген суреткер бар шеберлігін өмір шындығын жинақтаумен қатар адам мінезін даралауға жұмсайды» [1.103] дейді. Мінез, мінездеуге қатысты Қажым Жұмалиев «Жазушы кейіпкердің сыртқы портретімен қатар ішкі портретін, мінез – құлқын, наным – сенімін, дүниеге көзқарасын суреттейді. Мінездеу ылғи бір жерде емес, оқиғаның дамуына байланысты шығарманың әр жерінде берілуі мүмкін» [4.60] дейді. Мамытбек Қалдыбай Бауыржан Момышұлының өмір шындығын жылдар бойы жинап оның тек өзіне ғана тән, өзгелерде жоқ және қайталанбайтын ерекшеліктерін батырдың өз сөздері арқылы көрсете алған. Мамытбек Қалдыбайдың салмақты

сұрақтарына берген жауаптарында, жалпы шығарманың өн бойында Бауыржан Момышұлының мінезі толық көрініп отырады. Мысалы, «Баукең әлденеге ашулы тәрізді. Оның сәлемімді көңілсіз алғанынан байқап, іштей қауіптен қалдым. Мұндайда ол кісіге қарсы сөз айтуға әсте болмайды.» [1.36]. Мұнда жазушы бір ауыз сөзбен Бауыржан Момышұлының мінезінің бір қырын ашып отыр, сонымен қатар «Баукең екі қолын айқастыра тізесіне қойып, төмен еңкейген күйі ұзақ үнсіз қалды. Мен де үнсізбін. Мұндайда бірдеме деуге, не оқыс қимыл жасап ойын бөлмеуге болмайды. Жалпы Баукең өзін бар ынта – ықыласымен ұйып, түсініп тыңдағанды қалайды. Әңгімелескен адамын өзіне қас – қабағымен де, тіпті үнсіз қалпымен де бағындырып, уысында ұстауға әбден әдеттенген. Тағы бір мінезінің ерекшелігі өзі ғана ойланып қөймей, түрлі жанама сұрақтар қойып, сені де ойлануға мәжбүр етеді» [1.165]. Мұнда да жазушы бас қаһарманға толық мінездеме беріп өткен.

«Мен - халқымның Бауыржанымын» кітабында қаламгер Бауыржан Момышұлының жауаптарын публицистика стиліндегідей құрғақ емес, әңгіме формасына салып әсерлі етіп берген. Онда Баукеңнің түрлі ситуациядағы, түрлі өмір кезеңдеріндегі портретін жасап отырған. Мысалы, «Екі иығына екі кісі мінгендей кең жауырынды, тіп – тік өр кеуделі, ұзын бойлы, аса айбарлы, сұсты, сымбатты» [1.12], «Қара мұртты, шашы кері қайтпай тікірейген, басы қазандай сом денелі кісі жазу машинкасын тырсылдата басып отыр. Көзінде көзілдірік. Үстінде жеңі шолақ тор ақ майкі» [1.22], «Бауыржан ағаның қабағы жауар бұлттай түнере қалды. Көздері ұшқын ата жалт – жұлт етіп, өңі түтігіп кетті.» [1.29], «Шашы бурыл түске еніп, әжім сызықтары көбейіңкіреп, аздап еңкіш тартқаны болмаса, әлі қайратты, айбатты қалпында екен» [1.31], «Өңі жүдеу, саусақтары сидіған, арық, бурыл мұрты өсіңкі, тек отты жанары баяғы қалпы, тіктеп қарағанында өңменіңнен өтердей» [1.86], «Баукеңнің қолында сары мыспен қапталған, басы имек жылтыр қоңыр таяқ, үстінде сұр костюм, шалбар, сыртында аурухананың халаты. Аяғында қара қайыстан тігілген жеңіл сандал. Мұрты өсіп, астыңғы ернін жауып тұр» [1.87], «Жалаңбас, оң қолында мүштек, үстінде аурухананың жолақ – жолақ халаты» (1.89), «Баукеңнің өңі жақсы, аздап қоңыр тартыпты. Көзінің алдындағы әжім сызықтары азая түскендей» [1.117], «Ішке енсем Баукең төсегінде теріс қарап жатыр екен. Шашы ұйпа – тұйпа, өңі боп - боз» [1.138], «Баукең тұғырынан ұшпақ боп қомданған қыранға ұқсап, екі – үш рет орнынан қозғала түсіп, шабыттана сөйледі» [1.142], «Баукең көйлекшен, шеткі орындықта темекі тартып отыр. Жағы суалып, қабағы түксініп кетіпті» [1.179], «Оңтүстікке қараған қабырғаға тақай қойылған бір кісілік төсекте шашын ұстарамен тақырлап алдырған Баукең шалқасынан жатыр. Кеудесіне дейін ақ сейсеп жамылған. Өңі жүдеу, мұрты өсіңкі» [1.194], «Өңі қоңырқай тартып, қысқа, бурыл шашы тікірейе көтеріліп тұр. Бурыл сарғыш мұрты өсіңкі» [1.209].

Автор батырға қоятын сұрақтарын да жан-жақты ойлап, жіті жүйелеп отырған. Жеке басына қатысты сұрақтар ғана емес, халықты, жалпы адамзатты ойландыратын сұрақтар қою арқылы Б. Момышұлының жан дүниесін, болмыс – бітімін, тіпті алған тәрбиесі мен тектілігін көрсетеді. Сұрақтары ерлік, Отанды сүю, еңбек, адамгершілік, азаматтық көзқарас, еркіндік, өмір, мінез, болмыс, сүйіспеншілік, отбасы, махаббат, заман, қоғам, ұлттық рухани құндылықтар, ауыз әдебиеті, адамның өзін - өзі ұстау мәдениеті, адамгершілік сияқты философиялық бағыттағы сұрақтар. Ондай сұрақтарға өмір тәжірибесі аз, дүниетанымы тар, оқығаны өлшеулі, түсінігі таяз адамдар жауап бере алмасы анық! Автор М.Қалдыбай мұны ерекше ескеріп әдеби талғам таразысынан өткізген.

Кітапта бас қаһарман жалғыз өзі көрінбейді. Оның өзін қоршаған айналасы, сол арқылы белгілі бір әлеуметтік топ, қоғамдық орта танылып отырады. Сұрақ – жауап барысында осы жайттардың барлығы, тіпті батырдың жеке өмірі, отбасы, отбасылық құндылықтары толықтай көрінеді. Осының барлығын жазушының терең талғампаздығын, жіті байқағыштығын, асқан шеберлігін танытады. Ол батыр өмірін терең білумен қатар оны түсінікті, қарапайым тілмен бере алған. Сөйлемдерінің басым бөлігі жай сөйлемдер. Қаламгер бұл еңбекті жазғанда суреткерлік жағына емес, оның түсінікті әрі жеңіл оқылуына баса көңіл бөлген. Өйткені қаламгердің мақсаты – тау тұлға Б.Момышұлының өмірінен мол ақпарат беру.

Қаламгер М. Қалдыбай - «Баукең сұрағыма жауапты дайындықсыз беретін. Кейде менде философтардың өзі осылай жауап бере алар ма екен деген ой туады!» - деген танданысын жасырмайды. Ал өз ойын жеткізу ерекшелігі туралы «Айтар ойын ешкімнен именбей, не көңілі қалып қояды - ау демей, еркін, батыл, түсінікті, дәлелді етіп айтатын» [1.7]. – дейді. Жауаптары жай екі ауыз сөйлемнен тұрмайды, онда аңыз да, тарих та, қоғамның арғы - бергі тынысы, саясатқа, ұлттық, отбасылық құндылықтарға, ақындар өлеңдеріне, жазушылардың шығармаларына айтылған сын да, басшыларға тағылған мін де, тектілік тұрғысындағы толғаныстары да, наным – сенімімізден туған нақыл сөздер мен мақалдар да бар.

Жазушы Мамытбек Қалдыбай Бауыржан Момышұлымен сұхбатындағы жауаптарда кездесетін мақалдардың бірін де өзі қоспағандығын, барлығы батырдың өз аузынан алынғандығын айғақтады. Мысалы тәрбиеге қатысты айтылған жауабында «Тегі жаманмен тіреспе, кегі жаманмен күреспе» [1.3], «Аталы сөзге ақымақ таласады», «Қарғаны қанша мақтасаң да қаз болмайды, қазды қанша даттасаң да қарға болмайды», «Текті әулеттің баласы тепсең де тезекке айналмайды, тексіз әулеттің баласын қанша илесен де тас түйін қамыр бола алмайды», «Көп жасағаннан емес көп көргеннен сұра» Отбасылық құндылықтарға қатысты «Әйелді ері сақтамайды, ары сақтайды», дүниеқоңыздық турасындағы ойында «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы», ауызбірлік, татулыққа байланысты «Көппен көрген ұлы той», «Көп білсең де, көптен артық білмейсің», сенімділік, сертке беріктік жөніндегі жауабында «Уәде – Құдайдың үйі», «Сөзі өлгенше өзі өлсін» Заманға байланысты «Заманына қарай адамы, тауына қарай түлкісі», «Әркімнің аяғына қарай киімі», жалқаулыққа, енжарлыққа байланысты «Ауруды елемеген өледі, дауды елемеген төлейді», білімге, ғылымға қатысты «Оқу – инемен құдық қазғандай» Өмірге қатысты «Көсеу ұзын болса қол күймейді», сұрапыл соғыстағы тәжірибесінен туған «Ақылыңа әдісінді серік ет» сөзі жиі айтылады, сондай – ақ түрлі тақырыптар төңірегінде айтылған әңгімелер арасында мынандай мақалдарды қосып отырады:

«Ел мақтаған жігітті қыз жақтаған», «Жаман достан жақсы дұшпан артық», «Қуыс үйден құр шықпа», «Семіздікті қой ғана көтереді», «Аузын ашса, көмекейі көрінеді», «Сөзде қаңқу жаман, ауруда шаншу жаман», «Сенгенім сен болсаң, күйсеген аузыңды ұрайын», «Ел күлгенге күлемін, ыржиямын», Абайдың «Ойыңа ой қосады ақылдассаң», «Өкең өлсе де әкенді көрген өлмесін», «Бір атым насыбайдан көңіл қалады», «Ұяда нені көрсен, ұшқанда соны ілерсің», «Жоғалған пышақтың сабы алтын», «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды», «Иттен ит туады бөк жейтұғын, малдан мал туады шөп жейтұғын», «Ителгінің баласы ілмей қалмас», «Үйдегі ойды базардағы нарық бұзады», «Темірді қызған кезде соқ», «Қанатсыз құс ұша алмайды, армансыз адам өмір сүре алмайды», «Болмайтын іске болымсыз жігіт ұмтылады», «Жақсылық ағаш басында, жамандық аяқ астында», «Бермесе де бай жақсы, жемесе де май жақсы», «Шығасы шықпай, кіресі кірмейді», «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық», «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына», «Білегі жуан бірді жығады, білімі мықты мыңды жығады», «Ақылды адамның алдында иілмейтін тау жоқ», «Жаманға үндемегеннің өзі жауап», «Таспен ұрғанды, аспен ұр», «Тойған ас түске жетпейді, ықылас естен кетпейді», «Тауда туған баланың екі көзі таста болады», «Судың да сұрауы бар», «Жорға мінсең жолдасыңнан алыстайсың, көп жасасаң құрдастарыңнан айырыласың», «Жаманға үндемеген де жауап», «Сыйламағанға сәлем бермеу де жарасымды».

Мамытбек Қалдыбай Бауыржан Момышұлын сөйлеткенде оның балалық шағы мен өскен ортасындағы өмірін көрсетеді. Баукеңнің өзі айтқандай, «Менің бірінші ұстазым, ненің жақсы, ненің жаман екенін үйреткен профессорым, ақылшым - әжем. Әжем – дала интеллигенті, этнограф, тарихшы еді. Осы бірінші мектебім, бірінші ауызекі көрсеткіш университетім маған өшпес өнеге қалдырды» [1.143] - деп батырдың ұлы Абайдай ауыз әдебиетінен сусындап, ұлттық құндылықтарға қанып өскендіктен өмірінің соңына дейін өз ұлтының жанашыры болғандығын көрсетеді.

Қаламгер Баукеңнің осы бір қасиетін ерекше мақтанышпен баяндайды «Бауыржан ағамен 21 жыл сыйлас, сырлас болғанымға қуанам, мақтанам. Ол кісінің айтқан әр сөзі, тіпті жүріс – тұрысы, әр қимылына дейін маған ұмытылмас ой сыйлады. Өмірдің бар мән – мағынасы адамгершілікте десек, Баукең адамгершіліктің ең үлкен үлгісі – ұлтыңды сүю екенін бар болмыс, тыныс – тіршілігімен дәлелдеп кетті...» [1.7.]

«Мен – халқымның Бауыржанымын» кітабында жазушы Бауыржан Момышұлын батырлық қырын ғана суреттеумен шектелмеген, оның жан – жақты сауаттылығын, философиялық ой – тұжырымдарын, адамды танудағы психологиялық шеберлігін, ауыз әдебиетіне қатысты еңбектерге сыни көзқарасын көрсете білген. Жалпы айтқанда, бұл әдебиеттің барлық теориялық, көркемдік талаптарына жауап бере алатын «роман» деуге лайықты танымдылығы терең, маңызы зор еңбек!

1 Мамытбек Қалдыбай «Мен – халқымның Бауыржанымын». Алматы, ЖШС «Самара-Принт» - 2013.

2 Зейнолла Қабдолов «Сөз өнері». Алматы: «Санат», 2007.

3 Мәлік Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» Алматы: «Рауан», 2013.

4 Қажым Жұмалиев «Әдебиет теориясы» Алматы, ҚМ оқу – педагогикалық баспасы, 1960.

5 Ибраева А.Д. Жазушының шығармашылық зертханасы мәселелерін зерттеудің ерекшеліктері//

6. Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Филология ғылымдары», №3 (45), 2013 г.

Резюме

Сапарова А.И. - магистрант 2 - курса специальности 6М021400

кафедры казахского языка и литературы, института филологии, aklima.saparova@mail.ru

Научный руководитель: **Тамаев А.** – к.п.н., доцент кафедры казахского языка и литературы, института филологии КазНПУ им. Абая, alpisbai@mail.ru.

История написания произведения «Я Бауыржан – сын народа» Мамытбеком Калдыбай

В годы Великой Отечественной Войны, было призвано практически все население Центральной Азии, особенно казахи. Один из таких участников военных действий был Бауыржан Момышулы. О нем и его героизме было написано много книг. Один из таких произведений, который дает нам возможность полностью окунуться в мир великого полководца является книга «Мен – халкымның Бауыржанымын» известного писателя Мамытбек Калдыбай. Автор в данном произведении раскрыл сущность творческого ядра, создал образ незаурядной личности, мастерски выделил индивидуальные черты характера глубоко прочувствовав своего героя. Данная статья о писателе Мамытбек Калдыбай, который будучи верным и надежным другом Бауыржана Момышулы на протяжении многих лет дал нам возможность узнать о частной и общественной жизни великого полководца. В статье произведению дается жанровое определение, рассматриваются стилистические и композиционные особенности. При проведении художественного анализа приводятся научные докозательства, теоритически аргументируются показанные примеры. Выделены такие понятия как: портрет, характер которые в целом составляют образ. Данная статья о проведении научной оценки произведению М.Калдыбай «Мен – халкымның Бауыржанымын».

Ключевые слова: литература, образ, герой, личность, война, борьба за справедливость, характер, литературное наследие.

Summary

The history of composition writing “I’m baurzhan – people’s son” by M. Kaldybai

Saparova A.I. - 2nd course master of the 6M021400 chair of kazakh language and literature, of the philology institute aklima.saparova@mail.ru

Science chief: Tamayev A. – PGD of pedagogical sciences, head teacher the chair of kazakh language and literature, of the philology institute of KazakhNPU named after Abay, alpisbai@mail.ru.

During World War II almost all male population of the Central Asia especially kazakhs. One of such military actions participant was Bauyrzhan Momyshuly. About him and his heroism there are many books had been written. One of such creations which gives us an opportunity to deeply penetrate into the world of great general is book “ I’m people’s Baurzhan” of the well known writer Mamytbek Kaldybai. The author had revealed an essence of creativity core, had created an image of outstanding individuality deeply understanding his hero. The present article is about writer Mamytbek Kaldybai which being loyal and reliable friend of Bauyrzhan Momyshuly during many years has provided us a possibility to learn about private and social life of the great general.

Key words: literature, image, hero, individuality, war, fight for justice, character, literary legacy.

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ

Ж.ЖАБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ-ТӘЛІМ ТӘРБИЕ ӨЗЕГІ

Б. Сманов-

*ҚР Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі,
Халықаралық Ш.Айтматов академиясының академигі,
педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі*

Бұл мақалада Жамбыл Жабаевтың өмірі мен шығармаларының зерттеу мәселелері қарастырылады. Қазақ орта мектебіндегі жоғары сыныптарға арналған ұлы ақынның шығармалары негізінде талдау сабағының жүйесі ұсынылады. Мектепте оқып-үйрену үшін қазақ әдебиеті пәнінің оқу бағдарламасында Жамбылдың тілі жатық, оқуға жеңіл, әрбір сыныптағы шәкірттің ой орамына сай, оқушы қиялын ұштайтын, мәнді де мағыналы шығармалары іріктелген. «Өтеген батыр» дастанынан үзінді, «Жаныс ақынға», «Патша әмірі тарылды», «Сұраншы батыр» дастанынан үзінді, «Кәдірбайдың төбеті», «Шағым», «Ата жаумен айкастық», «Жайлау», «Ленинградтық өренім», «Балама хат», «Аттандыру», «Алғадай туралы ойлар» шығармаларын оқытудың рекшеліктері сарапталады.

Ұлттық әдебиетіміздің белді тұлғаларының бірі саналатын, «XX ғасырдың Гомері» атанған атақты суырыпсалма ақын Ж.Жабаев шығармашылығын жалпы білім беретін орта мектепте оқытуға оқу бағдарламасы бойынша арнайы 1-2 сағат көлемінде уақыт бөлінеді.

Француздың ұлы жазушысы Ромен Роллан: «Жаңа адамзаттың жыршысы» деп бағалаған Жамбыл шығармаларымен жас жеткіншектер төменгі сыныптардан бастап-ақ таныса бастайды.

Олар төменгі сыныптарда «Өтеген батыр» дастанынан үзінді, «Жаныс ақынға», «Патша әмірі тарылды», «Сұраншы батыр» дастанынан үзінді, «Кәдірбайдың төбеті», «Шағым», «Ата жаумен айкастық», «Жайлау», «Ленинградтық өренім», «Балама хат», «Аттандыру», «Алғадай туралы ойлар» шығармаларын оқып үйренеді.

Бастауыш сыныптарда мұғалім көркем шығарманы саналы меңгерту үшін оқушыларды кітаппен жұмыс істей білуге дағдыландырады. Сондай-ақ олардың кітапқа құмарлығын арттыру, оқу материалдарының негізінде қоршаған орта туралы алғашқы көзқарастарын қалыптастыру, оқушының ой-өрісін жетілдіру сияқты мәселелерге көңіл аударады. Әліппеден қазақ әдебиетіне дейінгі аралықта әдеби мәтіндер мен көркем шығармаларды игеру нәтижесінде шәкірт табиғат, оның құбылыстары, жақсылық пен жамандық, әділдік пен әділетсіздік, әлеуметтік мәселелер, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды байқап, жақсыдан үйренерлік, жаманнан жиренерлік ғибрат алады.

Мектепте оқып-үйрену үшін қазақ әдебиеті пәнінің оқу бағдарламасы бойынша жыр алыбы – Жамбылдың тілі жатық, оқуға жеңіл, әрбір сыныптағы шәкірттің ой орамына сай, оқушы қиялын ұштайтын, мәнді де мағыналы шығармалары іріктелген.

Жоғары сыныптарда мұғалім әрбір сабағында бағдарлама талабына орай әдебиет пәнін оқыту мақсаттарының бірі – шығарманың көркемдік қуатын, стилін, ақынның поэтикалық шеберлігін, сөз өрнегін, шығарманың образдылығы мен оның атқарып тұрған идеялық-эстетикалық қызметін оқушыға жете меңгертуге күш салады.

Бұл арада ұстаз Жамбыл шығармашылығының тілге тиек ететін ерекше белгілерін ойда ұстауы қажет. Мұнда ең алдымен ауыз толтыра айтатынымыз – ақынның ерен елжандылығы мен халықтар достығының жалынды жыршысы болғандығы.

Жасыратыны жоқ, патриотизм мен халықтар достығы тақырыбы ұлттық әдебиетіміздің кеңестік кезеңінде ерекше кең өркен жайды. Өйткені, әрбір қоғам мүшесін, жас жеткіншекті, жаңа адамды сол кездегі социалистік Отан үшін кеңестік патриотизм рухында, пролетарлық интернационализм – барлық ұлттар мен халықтарды құрметтеу рухында тәрбиелеу ол тұстағы мемлекеттік саясаттың алға қойған негізгі мақсаттарының бірі болатын. Кеңестік қоғам осынау қызыл саясаттың игілікті жемісін көрді де. Бұл – аттап өте алмайтын, айтпай кете алмайтын тарихи шындық. Бұған тоқталып өтпеу, оны бүгінгі егемен елдігімізбен ұштастыра сараламау – өткен өмірімізге, болған тарихымызға қиянат жасағанмен бірдей болып есептеледі.

Сондықтан, мұғалім Жамбыл шығармаларындағы халықтар достығы тақырыбын сөз еткенде, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанды мекендейтін халықтардың достық қатынастарының тамыры тереңде жатқандығын, осынау сан ғасырлар жемісі іспетті ынтымақтастығымызды қазіргі дәуірде жаңа мазмұнмен, егеменді елдің өркендеуімен, мемлекетімізде қалыптасқан ұлттық келісім, азаматтық бітіммен байланыстыра баяндағаны абзал.

Ақын бұл тақырыпқа жазған өлеңдерінде кешегі өткен өмірдің күйкі тіршілігін бүгінгі шат тұрмыстың көркем көріністерімен салыстыра, халықтардың еңбек пен майданда шыңдалған достық ынтымағын шынайы ақындық шабытпен суреттейді:

Енді бүгін қарасам,
Айналам бақыт кең жатыр.
Бір-бірімен туысқан,
Қол ұстасқан ел жатыр.
Қырғыз, қазақ, өзбектер,
Моңғол, ұйғыр, дүнгендер,
Армян, қалмақ, грузин,
Орыс пенен украин –
Терезесі тең жатыр.
Бақыттың үні асқақтап,
Құлаққа даусы кеп жатыр.

Ақынның отаншылдық шығармаларын әңгімелегенде, орыстың көрнекті жазушысы Л.С.Соболевтің мына пікірін пайдалануға болады: “Жамбыл поэзиясы көркем сөздің шырқау биік шыңына айналды, бір ғажабы – біздің ұлан-байтақ елімізде Жамбылға еліктеуші ақындар қисапсыз көбейді. Поэзия алыбының бір ғана «Отан туралы жыр» атты тамаша өлеңіне еліктеп жазылған мыңдаған өлеңдер туды. Байыптап қарасаңыз, мұның өзі – ақынның ұлылығын танытатын, оның ғажап дарынына ден қойғызып, бас игізетін заңды жайт. Бірақ, түптеп келгенде, әлгі өлеңдердің бірде-біреуі Жамбыл өлеңдерінің дәрежесіне жетпегені былай тұрсын, солардың көлеңкесі болуға да жарамайды. Неге десеңіз, ұлылық егіз тумайды, ұлы құбылыс қайталанбайды» (Жыр алыбы. Жамбыл жайлы естеліктер. 1971. 220-бет.).

Бұл – әлемге әйгілі жазушының жыр жампозына берген биік те мәртебелі жоғары бағасы болатын.

Жамбылдың ерекше мән беріп, үлкен ақындық талантпен ауқымды жырлаған тақырыптарының бірі – Ұлы Отан соғысы еді.

Мектеп қабырғасында шәкірттер ақынның Ұлы Отан соғысы тақырыбына жазған «Ата жаумен айқастық», «Алғадай туралы ойлар», «Балама хат», «Аттандыру», «Ленинградтық өренім» атты өлеңдерімен танысады.

Ұстаз сабақ барысында мүмкіндігінше, осы өлеңдердің шығу тарихына мән бергені жөн. Бұдан оқушылар осы шығармалардың дүниеге келу жайынан жанды мәлімет алады. Бұл әрі әдеби туындының шәкірт санасына өмірі ұмытпастай берік ұялауына септігін тигізеді. Мәселен, арқалы ақынның «Ленинградтық өренім» атты баршаға белгілі өлеңінің туу тарихы өзгеше.

Ұлы Отан соғысы кезі. 1941 жылдың күзі. Елімізге қауіп төнген шақтағы Ленинградтың жағдайын естіген қарт ақын қатты күйзелді. Ол жөнінде ақын Ә.Тәжібаев былай дейді:

«...Біз – Тайыр (Жароков – авт.) екеуіміз Ленин қаласының күшін кезектесе суреттей бастадық.

-Үлкен қала қалың жаудың қоршауында, жан-жақтан атқылау үзілмейді. Қалада тамақ жоқ, су жоқ, жарық жоқ...

-Не дейді! – деді Жамбыл ызаланып. – Сонда жұрт аштан қырылмай ма?

- Ашықса да қаланы жауға бермей соғысып жатыр. Әсіресе, кәрілер мен балаларға обал.

-Жау не дейді сонда?

-«Қалаға жол ашындар, беріліңдер, сонда тамаққа тойындырамыз», – дейді.

-Біздің адамдар не дейді оған?

-«Жаудың нанын жеу үшін берілгенше, өлгеніміз жақсы, бір адам қалғанша соғысамыз!» – дейді.

-Солай ма? – деп Жамбыл орнынан тұрып кетті. – Алып көрсін енді жау! Ел берілмесе, ешкім де сындыра алмайды ерлікті! Шіркін, тиер ме еді сыртынан барып дұшпанның, алар ма еді алқымынан!

Жәкең оң қолын созып, саусағын жыбырлатты. Бұл оның домбырасын сұрағаны екен. Біз дереу домбырасын ұстата қойдық.

-Бір қаланың миллион халқы тас түйін боп түйілген. Өлуге бар, жеңілуге жоқ екен ғой, шіркіндер, – деді Жамбыл өзімен-өзі тілдескендей. – Ел деп осыларды айт, ер деп осыларды айт! – деді бізге

қарап. Біз Жамбылдың кәрі көзінен шүпілдеген жас көрдік. Түнде туған ғажап жыр ертеңіне орысша аударылып, телеграфпен Москваға жөнелтілді. 1941 жылдың 5 сентябрінде Марк Тарловский аудармасымен даңқты «Ленинградцы – дети мои» деген атпен «Правдаға» шықты» (Ә.Тәжібаев. Жылдар, ойлар. 1976. А., 180-бет.).

Естеліктің осы үзіндісімен танысқан оқушылар әйгілі өлеңнің қай кезде, қалай дүниеге келу тарихын танып біледі.

Ақынның өмір жолы, өскен ортасы, жастық шағынан түсінік бергенде, оның жас кезінде шығарған «Шағым» атты өлеңінің мына жолдарын шәкірттерге оқып бергеннің артықтығы жоқ:

Шып-шып етіп молданың,
Қолындағы тобылғы.
Қозғалтпайды жон жағым,
Талай дүре соғылды.
Торсылдатып танадай,
Жыртар болды тонымды.
«Тілің ащы бала», – деп,
Қайнатты әбден сорымды.
Оқымай-ақ кетейін,
Байламаңыз жолымды.
Алдыңыздан өтейін,
Не жазым ем сол құрлы?
Оқымаймын молдадан,
Екі иығын қомдаған.
Бала келсе сабаққа,
Жем аңдыған дорбадан.
Ақ сәлдесін төңкеріп,
Көзін жұмып теңселіп,
Бозінгендей боздаған.
Қайтіп сабақ береді,
Айтқаны ішке қонбаған,
Оқымаймын енді одан.

Бұл үзіндіден жас шәкірт өзіндей жеткіншектердің молдадан көрген қорлығына, ол кездегі оқу мен білім берудің тұрпайы сипатына көз жеткізеді.

Мұғалім ақын шығармаларының көркемдік-идеялық мәнін жете түсіндіру үшін шәкірттердің назарын әрқашан жыр бойындағы сөз айшықтарына, түрлі теңеу-баламаларға аударуы тиіс. Яғни, оқушы жырдың арқауына сүйенуі керек. Ал жырдың арқауы – көркем мәтін. Шығарма мәтініне – өлең жолдарына үнілгенде ғана шәкірт одан эстетикалық-эмоциялық әсер алады. Сонда ғана көркем туынды біздің рухани қажетімізді өтейді әрі өзінің идеялық-тәрбиелік қызметін атқарады.

Шығарманың көркемдік сапасын анығырақ аңғартуда мәнерлеп оқудың маңызы зор. Жыр атасы – Жамбыл шығармалары да биік эмоциялық сезіммен, әсерлі де жоғары әуенмен нәшіне келтіре оқуды қажет етеді. Сондықтан ұстаз өлеңнің әрбір жолын өз әуенімен құлпыртып, сазына келтіре оқып, оқушылардың да солай мәнерлеп оқуға үйренуін талап етуі керек.

Сондай-ақ мектеп қабырғасында Жамбылдың дастаншылдықтағы қайталанбас өнерін, айтыстағы импровизаторлық жүйріктігін, Қазан төңкерісіне дейінгі замана жағдайын жыр еткен көркем туындыларын, өз өлеңдерін әсерлі орындайтын әнші-орындаушылық дарынын, композиторлық, күйшілік қабілетін оқушыларға аңғарта кеткен жөн.

Ақынның өмірі мен шығармашылығына байланысты көрнекілік ретінде төмендегі материалдарды атауға болады: КСРО халық суретшісі О.Таңсықбаев, Қазақстанның халық суретшілері Н.Нұрмұхаммедов, А.Ғалымбаева, т.б. қылқалам шеберлерінің шығармалары, ақын өмірі мен шығармашылығына байланысты түрлі-түсті плакаттар, суреттер, ашықхаттар (открыткалар), ғылыми еңбектер, дерек-құжаттар, ақын жайлы естелік-пікірлер, күйтабаққа, магнитофон таспасына жазылған Жамбыл әндері, поэзия атасының өмір, өнер жолын бейнелейтін Ә.Дайырованың сценарийі бойынша «Қазақфильм» киностудиясы шығарған оқу диафильмі, С.Тілешованың синтетикалық кестелері, орыс жазушысы Н.Погодин мен көрнекті қазақ қаламгері Ә.Тәжібаевтың сценарийі бойынша жасалған деректі фильм, ақын шығармашылығын зерделеп зерттеген, әдебиетші-ғалым М.Жолдасбековтің сценарийімен түсірілген көркемсуретті фильм т.б.

Ұстаз бұл көрнекіліктер мен техникалық оқу құралдарын пайдалануды күні бұрын күнделікті жұмыс жоспарына түсіріп, сабақтың барысында керекті жерінде, тақырып ыңғайына қарай қолдануы тиіс.

Оқу диафильмі кадрларына оқу бағдарламасында көрсетілген материалдарға қажетті фактілер түгелдей дерлік түсірілген.

Өкінішке орай, мектеп тәжірибесінде диафильм кадрларын кейбір мұғалімдеріміз жеңіл-желпі пайдаланады. Мұндайда мұғалім шеберлігі мен ізденімпаздығы қажет. Ұстаз диафильм суреттеріне құрғақ сілтеме-түсінік бермей, көрнекті суреткерлер мен ғылым қайраткерлерінің ой-пікірлерін, естеліктерін, басқа да қажетті материалдарды әр кадрға сәйкестендіре шығармашылықпен келістіре ұғындырғаны абзал.

Мәселен, Ж.Жабаевтың 1936 жылы Москваға онкүндікке барарда шығарған «Туған елім» атты толғауының үзіндісін алайық.

Диафильмнің бір кадры онкүндік басталарда (7 мамыр күні) толғаумен бірге «Правда» газетінде жарияланған ақын суретіне арналған. Мұғалім осыған байланысты Жамбылмен араласқан, бірнеше жыл әдеби хатшысы болған жоғарыда атаған ардақты ақынымыз Ә.Тәжібаевтың сол әсерлі сапар жөнінде жазғандарынан үзінді пайдаланғаны дұрыс. «Тағы да: «Жамбыл... Жамбыл», - десті дауыстар. Қуаныштан күлімдеген сансыз көздер ақ сақалды ақын атаға қадалды.

- Бұлар мені қайдан біледі? – деді шофердің қасында отырған Жамбыл бізге күлімсірей бұрылып.

Мен «Правдадағы» суреті мен өлеңін көрсеттім. Аз ғана көз тоқтатып қарады да: «Өлме, Жамбыл!» - деді өз суретін өзі шертіп қойып» (Жыр алыбы. Жамбыл жайлы естеліктер. 1971. 72-бет.).

Жоғарыда келтірілген мысалдарды, ақын өлеңінің үзінділерін, ой-пікір, естеліктердің барлығын жыршының мерейтойларына арнап шығарылған «Жыр алыбы», «Жамбыл және қазіргі қазақ поэзиясы» атты естеліктер, ғылыми еңбектер жинақтарынан, ақын таңдамаларынан тауып пайдалануға болады.

Бүгінде қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл Жабаевтың атымен облыс, бірнеше аудандар, көптеген оқу орындары, қоғамдық ұйымдар, мекемелер аталатынын, оның өзі туып-өскен ауылда (Алматы облысының Жамбыл ауданында) ұрпақтары өмір сүріп жатқанын, ақынның немересі Әлімқұл Жамбылов атасының жолын қуып, айтыскер ақын ретінде елге танылып, Қазақстанның халық ақыны атанғанын мұғалімнің сабақ барысында ескерте кеткенінің еш артықшылығы жоқ.

Ұлы ақын шығармашылығын оқыту барысында жас жеткіншектерге ұлттық тәрбие беру мәселесіне де айрықша назар аударған орынды. Өйткені, ол жастардың бойында елдік сана мен мемлекетшілдік рухты қалыптастырады. Нәтижесінде әрбір шәкірт өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі тануға, өз-өзіне жауапкершілік артуға машықтанады. Сол арқылы олардың әрқайсысының бойындағы ұлттық сана, қадір-қасиет көбірек дамиды. Қонақжайлылық, адамгершілік, имандылық, кішіпейілділік, кеңпейілділік, салауаттылық, тіршілікке бейімділік, сөзге мән берушілік, өнерпаздық, шешендік, ақынжандылық, сыпайылық, мәдениеттілік, кеңінен ойлаушылық, қарапайымдылық, төзімділік, келешекке сенімділік, ұлтжандылық, ізденімпаздық, алға ұмтылушылық, жасампаздық, жаңалыққа құмарлық, батылдық, өз мүмкіндігі шеңберінде армандау, қиялдай білу, сыйласа білу, өзін-өзі ұстау, әзіл-қалжыңды дұрыс түсіну, қиын-қыстауда жол табу, қай нәрсеге болсын икемділік таныту, өз қатесін білушілік, соны жою жолында талпынушылық, сарыуайымға салынбаушылық, өмірге оптимистік көзқараспен қараушылық, ақылдың, сабырдың, ашудың өз орны болатынын білу және олардың арасалмағын бағамдау, достыққа, жолдастыққа адал болу, тағы-тағы өмірдің сансалалы толқынында су түбіне кете бермей, одан желқайықтай жүзіп өтуге дайын болу – мектеп қабырғасында мүмкіндігінше қаланады. Ал жоғары оқу орындарында, өзгермелі өмірдің өрінде оқушы бойындағы тәрбие танымдары одан әрі беки түседі.

11-сыныпта өтілетін Жамбыл шығармалары ішінде ұстаз, мүмкіндігінше, «Сұраншы батыр» жырына монографиялы түрде тоқталғаны жөн. Өйткені, бұл – ақын шығармашылығынан елеулі орын алатын шығарма. Ақын шығармашылығына оқу бағдарламасы талабы бойынша бары-жоғы 1 сағат бөлінгендіктен, «Сұраншы батыр» дастанына тоқталамыз да, «Өтеген батыр» дастанына бөлінген уақыт көлемінде шолу жасалады.

Ұстаз Жамбылдың «Сұраншы батыр» дастанының мазмұнына орай мынадай жүйеде сабақ жоспарын жасап, сабақ үдерісін осы негізде өрбіткені абзал:

1. «Сұраншы батыр» жыры қалай дүниеге келді? Дастанның шығуына кім себепші болды?

2. Сұраншы батыр кім? Ол қандай ерліктерімен, азаматтық-адамгершілік игі қасиеттерімен белгілі болған адам? Жырдағы батырдың жақсы қасиеттері суреттелген жолдарды жаттап алыңдар.

3. Қоқан әскерлерінің шабуылы, Құдияр, Орман хандардың опасыздық іс-әрекеттері мен жалпы халықтың ашу-ызасы, ой-пікірі жырда қалай бейнеленген?

4. Сұраншы батырдың:

Неге мені шақырдың,
Жай шақырсаң келмейтін,
Ханға сәлем бермейтін,
Халық үшін туған батырмын.
Хан деп сені сыйлар ем,
Басың үшін сатылдың.
Арасына өрт болдың,
Ала бүлік дерт болдың
Қырғыз, қазақ жақынның.
Бейбіт елге тигізіп,
Жендетке басын қиғызып,
Қаннан сусын сапырдың, –

деген сөздерінен қандай ой түюге болады?

5. «Сұраншы батыр» дастанында қазақтың қандай батырларының аттары аталады.

6. Дастанның идеялық-тақырыптық мәні.

Сұраншы Ақынбекұлы – тарихта болған адам, Жетісу жерінің, халқының мүддесін қорғаған нағыз батыр. Ол 1815 жылы Верный уезі, Қарғалы болысы, үшінші ауылда (қазіргі Алматы облысының Жамбыл ауданы) дүниеге келіп, 1864 жылы Сайрам қаласын қоқандықтардан азат ету соғысында қайтыс болған жаужүрек ер. Жер жаннаты Жетісуды алу үшін бір жақтан Ресейдің ақ патшасының, екінші жақтан Қоқан хандығының ашқарақтана ұмтылғаны тарихтан белгілі. Ақын осы тарихи жағдайды, ел басына түскен ауыр күнді көрсете отырып, Қоқан әскерлерінің жауыздық, тонаушылық әрекетін, озбырлығын шебер бейнелейді. Мұны ұстаз мына жыр жолдарынан таныта алады:

Қоқаннан келген көп әскер,
Жер қайысып сыймайды.
Мал мен басты шулатып,
Қойша иіріп жинайды...
Ақ семсерлер жарқылдап,
Қомпаң-қомпаң шоқысып,
Тебінгілер сартылдап,
Зерделі шапан бектер де,
Шағылып күнге жалтырап,
Түйеге мінген жас әйел,
Бетін жыртып аңқылдап,
Жасөспірім сұлу қыз,
Жүрегі ұшып қалшылдап.
Жалаң қағып жасауыл,
Мәз-мейрам боп қарқылдап.
Түйеде тұрған әйелді,
«Түс, жылдам», - деп алқымдап.
Шабылған елде дәрмен жоқ,
Жылай берді солқылдап... –

дей келіп, ақын халық басына осындай қаралы күн туған шақта ел қамын жеп, оның жаны мен арына, малы мен басына қорған боларлық елдің арқа сүйер батыр ұлы – Сұраншыға ойысады. Ел адамдары жаудан құтылудың жалғыз үміті Сұраншы батырда екеніне тоқтасып, батырға хабар беруге қос атты хабаршы жібереді. Бұл көрініс шығармада едәуір орын алады. Хабаршылардың Сұраншыға келіп жеткен жері дастанда былай жырланады:

Сұраншыға жетті де,
Жығылды қарттар атынан.
Сорғалап аққан жасынан.
Арыстан мүше жас батыр

Сүйеді келіп басынан...

Қарттардың осы әңгімесінен кейін жырдағы Сұраншы батыр тұлғасы бұрынғыдан да даралана түседі:

Дауыл соққан теңіздей,
Күш көбігін сапырды.
Алатауды қозғалта,
Қырға шығып ақырды.
Буырқанды, бұрсанды,
Ақтұяққа ер салды...

Сұраншы бейнесі мен оның батырлық тұлғасын даралау үшін ақын дастанда халықтың батыр мен батырлық туралы дәстүрлі ұғым-түсініктеріне мейлінше жақын келеді. Батырлар жырларындағы ерлерге тән кейбір ерекше белгі-қасиеттерді Сұраншыға тели суреттеп, оның өзінің болмыс бітіміндегі айрықша қасиеттерге халық ұғымындағыдай дәстүрлі сипат береді. Соның нәтижесінде, Сұраншы образын жасаудағы Жамбылдың ақындық ерекшелігін ұстаз осы жайттар арқылы байқатады.

Дастанда Сұраншы батырдың Қоқан шапқыншыларына қарсы соғысы үлкен ақындық шабытпен шынайы суреттеледі. Соғыс қимылдары бейнелеген көріністердегі Сұраншы орасан зор күш иесі, үлкен батыр ғана емес, соғыс айласы мен тәсілдеріне жетік, озық ойлы, кемеңгер қолбасшы ретінде де оқушыға жақсы әсер қалдырады. Ел намысын қорғаған ақтық айқаста азулы жауды жеңу үшін қуатты күш-қайратпен қоса айла да қажет екендігін өсиет еткен Қарасай батырдың кескілескен ұрыстағы амал-тәсілдерін ой елегінен өткізе келіп, Сұраншы да үлкен әскери айла жасайды. Соның нәтижесінде Сұраншы жеңіске жетеді. Қаннен-қаперсіз жатқан жаудың алдыңғы шебінің ордасы ойран болып, елге зорлық көрсеткен Қоқан бектері Сұраншы батыр сарбаздарының ойсырата соққан соққысының астында қалады.

Дастан жас жеткіншектерді елін сүйуге, оны көздің қарашығындай қорғап-сақтауға тәрбиелейтін құндылығымен қымбат. Өйткені, Сұраншы батыр секілді әділдік үшін, халқының еркіндігі мен бас бостандығы, тәуелсіздігі үшін жанын берген, қасық қаны қалғанша күрескен есіл ерлер есімі мәңгі естен шықпайтыны анық.

1 Жабиев Ж. Толық шығармалар жинағы: 4 томдық. – Алматы, 2014 ж.

2 Жыр алыбы // Жамбыл жайлы естеліктер. – Алматы, 1971 ж.

3 Тәжібаев Ә. Жылдар, ойлар. – Алматы: «Жазушы», 1976 ж.

4 Сманов Б. Қазақ әдебиеті. Оқу-әдістемелік құрал. XI-сынып (Қоғамдық-гуманитарлық бағыт). – Алматы: «Мектеп», 2015.– 256 б.

Резюме

Б. Сманов доктор педагогических наук, профессор КазНПУ имени Абая

Обучение творчество Ж.Жабиева

В данной статье рассматриваются проблемы изучения жизни и творчества Жамбыла Жабиева. Рекомендуются система уроков анализа произведений великого акына – импровизатора в старших классах казахской средней школы.

Summary

B. Smanov doctor of pedagogical sciences, professor Abai Kazakh National Pedagogical University

Education the creativity of Zh. Zhabayev

In this article the problems of studying the life and creativity of Zhambyl Zhabayev are considered. We recommend the system of analyze lessons of great poet-improviser in the senior classes of secondary school.

ӘОЖ 821.512.122-1

СӘЙФ САРАЙИДІҢ «ГҮЛСТАН БИ-Т-ТҮРКИ» ДАСТАНЫНДАҒЫ МЕТАФОРЛАР

Сүлеймен Д. – Абай атындағы ҚазҰПУ 6М011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 2 курс магистранты, dana-dina@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: Есіркепова Г.Е. – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, gulmira_esirkepova@mail.ru

Бұл мақалада Сәйф Сарайидің «Гүлстан би-т-түрки» дастанындағы метафора тәсілінің қолданылуы мен оның сөз мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейтудегі рөлі айтылады. Дастандағы метафоралық қолданыстардың ерекшеліктері сараланады. Әсіресе, көркемдік, мазмұндық тұрғыдан метафора тәсілін пайдаланғандағы ақын шеберлігі талқыланады. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының метафораға берген анықтамасы талданылады. Сонымен қатар Қажым Жұмалиев пен Зейнолла Қабдолов сынды әдебиетші-ғалымдардың метафораға қатысты тұжырымдарына дастаннан мысалдар келтіріледі. Сәйф Сарайи дастанында кездесетін метафоралардың берілу тәсілі де қарастырылады. Дастандағы адам бойындағы жақсы және жаман қасиеттер туралы ой оралымдарының Абай шығармашылығында да ұшырасуы сөз етіледі. Әр түрлі тақырыптар қамтылған «Гүлстан би-т-түрки» дастанында кездесетін метафоралардың кейіпкердің ішкі жан дүниесін, мінезін және өзгелермен қарым-қатынасын ашу мақсатында қолданылғаны мысалдармен көрсетіліп, талданылады.

Түйін сөздер: Сәйф Сарайи, «Гүлстан би-т-түрки» дастаны, метафора

Алтын Орда әдебиетінің көрнекті өкілі, парсы ақыны Сағди Ширазидың «Гүлстан» дастанын аударып, «Гүлстан би-т-түрки» деп жазып шыққан ақын – Сәйф Сарайи. Ақынның өмірі туралы толық мәліметке қанық бола алмасакта, оның атақты дастаны арқылы шайыр өмір сүрген қоғам жағдайын, әдеби-мәдени дәуірден хабардар бола аламыз. «Шығыс халықтары сөз өнерінде назира дәстүрінің рөлі ерекше. Ортағасырлық шығыс классиктері бұл дәстүрді тек назира (жауап) түрінде ғана емес, сонымен бірге: тарик (мәнерінде) тарз (рухында), ранг (үлгісінде), тавр (стилінде), т.б. түрінде хамсағазал, рубаи жанрларында да дамытты.» [1, 120 б.]. Дастанды аударып, оны өз халқының ұғымына бейімдеп жырлай білу шеберлігін байқай аламыз. Дастандағы суреттеу шеберлігіне тәнті боласыз. Оның бір дәлелі –дастандағы метафоралар.

«Бір нәрсенің, көбінесе адамның мінезін, құлқын, ғамалын екінші нәрсенің мысалында көрсетіп айту – бернелеу болады. Қазақтың бернемен сөйлеп отыр дегені – осы бернелеу. Бейнелеу бернелеумен екі арасы жақын. Бейнелеу де, бернелеу де екі ұқсас нәрсенің бірін бірінің орнына айтудан шығады. Бейнелеу ұлғайғанда бернелеуге айналып кетеді» [2, 31 б.]. Ұлт көсемі Ахмет Байтұрсынұлы айтпақшы, Сәйф Сарайи да ойын оқырманына әсерлі жеткізуі үшін қарапайым бейнелеуі ұлғайып бернелеуге(метафораға) айналып кетіп, былай қолданады:

«Ей, баһадүрлер,біліндер, келдім бүгін майданға мен,

Басымды беріп, ерлерше жанымды тәрк етуге тәуекел еттім мен

Ат үстінде сүңгісін ойнатып, неше түрлі ерлік көрсетіп,

Айтты: «Шынжырын үзген салт атты сұрапыл жауынгермін» [3, 14 б.].

Өлеңдегі «Шынжырын үзген салт атты сұрапыл жауынгермін» деген жолында ақын күрделі метафоралық тіркес қолданған. «Жауынгер» деген сөз арқылы өзінің күштілігін, ел алдында қызмет атқырып жүрген азамат екенін, алдындағы анықтауыш суреттеу сөздер арқылы айбынды, мықты жауынгер екенін айтып тұр.Бұл жолдарды оқып отырып, Махамбеттің жалынды тіркестері еріксіз оралады. Қарсы жаққа өз күшін көрсету мақсатындағы «мен – құстан туған қалықпан» сынды тіркестердегідей Сәйф қолданған тіркестерде де дұшпанына бағытталған сөз екпіні байқалады.

Қ.Жұмалиев метафораны «сыртқы не ішкі бір ұқсастығына қарап, бір нәрсені екінші нәрсеге балау, екі нәрсенің арасына тепе-теңдік белгісін қою» деп анықтаса [4,117 б.], З.Қабдолов «метафора сөз мәнін түрлендіре өзгертіп айту, суреттеліп отырған затты не құбылысты айқындай түсу үшін, ажарландыра түсу үшін оларды өздеріне ұқсас өзге затқа не құбылысқа балау, сөйтіп, зерттеліп отырған заттың не құбылыстың мағынасын үстеу, мазмұнын тереңдетіп, әсерін күшейту» деп тұжырымдайды [5, 219 б.]. «Айбынды ерлердің өліп, олардың орнын дарынсыздар алуы – әділетсіздік» [3,10 б.]. – деп, келетін «Патшалар туралы» деп аталатын дастанның бірінші бабында патшаның балаларын арасындағы күндестік туралы баяндай отырып, патшаның жауынгер ұлының әкесінің орнына дарынсыз адамның келуін әділетсіздікке балайды. Бұл ғалым Қ.Жұмалиев айтқандай,сыртқы не ішкі ұқсастығына қарап балауға жатады.Білімсіз адамның іс-әрекетін жоғамдап,

оның ел басқаруы қоғамға зиян болғандығы үшін әділетсіздік деп тұжырымдайды. Келесі мысалдарға зер салайық:

«Бөрінің баласы болар ақыр аяғында,
Әкесі сияқты ол қарақшы – бөрі» [3,16 б.].
«Ол бойы сұңғақ, жамалы толған ай,
Ғылым мен білімде кемел, көрікке бай
Қастары арбаушы, көзі бәле
Кімде-кім жүзін көрсе, қалар азапта» [3,17 б.].
«Мүбәрәк қызметінде құтты райым,
Рұқсат етіңіз, құлдар сапында отырайын
«Аллаһ, Аллаһ, бұл не сөз», - деді
Ей, *ақылы теңіз, сөзі гауһар,*
Отырсаң, көзім үстінде жерің бар» [3,26-27 б.б.].

Жоғарыдағы мысалдардан суреттеулерден керемет образ елестейді. «Қастары арбаушы, көз бәле», «ақылы теңіз, сөзі гауһар» деген метафоралық қолданыстардан қас, көз, ақыл мен сөздің сипатын, әдемілігін бірден аңғарамыз. Ақылдың теңіздей тереңдігін, алып жатқан ауқымын байқасақ, сөзінің асылдығын, салмақтылығын, құндылығын аңғара аламыз. Шығыс ақындарында жиі кездеседі осындай метафоралық қолданыстар кейінгі Абай ақынның өлеңдерінде жиі ұшырасады (мысалы, «жүрек - теңіз»). Ал төмендегі мысалдарда адамның жақсы қасиеттері мен жаман қасиеттерін сөз тіркестері арқылы әдемі жеткізген. Абайда да осындай ой оралымдары кездеседі. Мүмкін, Сәйфтан бізге жеткен Сағди шығармаларына 13 жасында қанық болған Абай ақын жақынырақ танысқандықтан, өз өлеңдерінде екшеп қолданған болар. Қазақ мақал-мәтелдерінде де жиі ұшырасады:

*«Жомарттық – әлемде мүбәрәк өнер,
Сараң – түк шықпайтын бос адам
Ұлылық тілесен, мырза бол, мырза,
Жомартты сүйер Алла Тағала»* [3,27 б.].
«Өлтірер болса мені бұл азапта ол әзіз дос,
Сен ойлама, жегеймін қайғы ол кезде жан үшін.
Жан аманнатдұр, оны беру керек, бірақ менің
Қайғым сол – уақытында орындамаған пәрмен үшін» [3,44 б.].

Екінші бап «Дәруіштердің әдет-ғұрпы туралы» деп келеді. Дін жолындағы адамдардың кескін-келбетін, іс-әрекетін және кейбір жақсы-жаман қасиеттерін әр түрлі сюжеттік желіге құрылған хикаяттары арқылы баяндайды. Бұл баптың 30-ыншы хикаятында әйел адам туралы былай дейді:

«Жақсы ер елдәші (әйелі) жаман болса,
Жәбір ішінде ерін үнемі қинар.
Өйткені оның *сөзі жаһаннамдұр*,
Раббым, бізді азап отынан құтқар» [3,53 б.].

Жоғарыдағы өлең жолынан жаман әйел бейнесін көре алсақ, әдемі қыз туралы былай дейді:

«Сондай сұлу еді ол *жүзі ай*,
Көрер болса періште жолдан азғай.
Сөзі шекер, өзі еліктіргіш және аяр,

Қылымси қарағанда өзі сопыларды алдар» [3,49 б.]. Ақын қыздың жүзін айға, сөзін шекерге, өзін еліктіргіш аярға теңейді. Дәруіштердің нәпсіге берілмеу керектігін, елге үлгі бола білу қажеттігін айтады. Бір сөз арқылы метафоралық қолданыс жасап, ойын көркем тілмен жеткізеді.

«Адамгершілік пен қанағат туралы» үшінші бапта адам бойындағы жақсы қасиеттерді әртүрлі кейіпкерлер арқылы суреттеген. Әсіресе, пайғамбарлар өмірінен мысал келтіріп, олардың сөзімен ойын тұжырымдап отырады. Мысалы, 2-інші хикаятта ғылым маңыздылығы, оқыған жанның өзгеден артықшылығы туралы баяндайды. Ақын ғылымды «екі жаһан көркі» дейді. Екі дүниеде де пайдасының мол екендігін, өмір сүру шамшырағы екенін суреттейді: «Ей, туысқан, мен Аллаға шүкіршілік етемін. Өйткені, пайғамбарлардың мұрасына ие болдым. Яғни, *ғылым – екі жаһан көркі*. Ал саған Перғауын мен Хаман жері, яғни Мысыр патшалығы мұраға қалды» [3,58 б.].

«Метафора ұғымға атау ғана бермейді, сол ұғымды анықтап табуға көмектеседі. Бұл бір жағынан жаңа ұғымды түсініп, тез қабылдау үшін болса, екіншіден - тілдік үнемділіктің нәтижесі» [6, 17 б.]. Бірнеше сөзбен немесе сөйлемдермен суреттейтін ойдың қалыбын бұзбай, бейнелілігі мен әсерлілігі

сақталына отырып, жеткізуге көмекші тәсіл – метафора. Әрі оқыған адамды жалықтырмайды. Қиял жүйріктігімен оқырман тез қабылдайды.

«Ағаш көркі – жеміс, адам көркі – жомарттық

Сараң ер тәні бос – адамдур.

Мырза адам – дәйім мейірбан,

Мырзалық болар, бар болса дүниеде ізгі адам. [3,67 б.]. Жиырма бірінші хикаятта ақын сараң саудагердің өмірін баяндай отырып, мырза деген атқа байлығы бар адам емес, жомарт, елге үнемі қол ұшын созатын жанды мысалға келтіреді.

Әрине, ақын дастанында өзге шайырлардағыдай, Сағди Ширазидағыдай махаббатқа қатысты тұшымды ойлары баршылық. Мысалы, «Сүйіспеншілік және жастық шақ туралы» бесінші бапта 20 хикаят жиырма түрлі сюжеттік желіге құрылған. Сүйікті жан келбетін былай жеткізеді:

«Шам қажет емес, күн туса (шықса),

Сұлуымның бұрымы тұн, жүзі күндур.

Болса жаныңда бір даңқты дос,

Жеңінен тұт та, шамды сөндірі. [3,87 б.].

«Көңілді қолдан алып, салды аяққа,

Сол, бойы – қарағай, тәні – ақжұпар

Берер ол сүйкімді елге көңілін,

Егер көңілінді ешкімге бергің келмесе, көзінді жұмғайсың» [3,95 б.]. Бұл тұста ақынның метафоралық қолданысындағы ой ұтымдылығына мән берейік. Хикаяттарда мазмұнға мән беріп, сөзді ықшамдап образдарды осылай суреттеп жеткізеді.

Акамедик З.Ахметов метафораның екі нәрсені, құбылысты салыстыру және жанастырып жақындату арқылы астарлы тың мағына беретін бейнелі сөз немесе сөз тіркесі екенін айтқан. Бірақ жоғарыдағы дастаннан алынған мысалдар арқылы күрделі сөз тіркестерінің жай сөзге қарағандағы әсерін, қуатын сезіне аламыз. Ғалым З.Ахметов айтқандай, сөз тіркестері арқылы,оның ішінде күрделі сөз тіркестері жасалынған. Қорыта келгенде, ақын метафораларды қолдану арқылы сөздің оқырманға әсеріне, образды көркемдігіне мән берген әрі сол қолданыстарды мақсатты түрде пайдаланған. Дастанда метафоралар ой салмақтылығын әсемдей түскен. Болашақта тек метафоралар арқылы ғана емес, өзге де көркемдегіш тәсілдердің ақын сөзін шұрайлы, әсем болуына үлесін зерделеу қажеттілігі туындап тұр. Бір ақын тіліндегі бейнелі сөз қолданыстары арқылы сол дәуірдің құнды, бағалы ұғымын айқындауға болады. Өзге зерттеу еңбектерге пайдасы тиер деген үміттеміз.

1 Сатемирова Д.А. Қазақ әдебиетіндегі назира дәстүрінің көрінісі. –Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы. -№1(47).- 2014. – 119-123 бб

2 Байтұрсынов А.Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. Алматы: Атамұра,2003. – 280 б.

3 Әдеби жәдігерлер [Text] : 20 томдық. - Алматы : Таймас, 2010 - .Т.9 : Сәйф Сарайи.Гүлстан би-т-турки / құраст. Ә. Керімұлы. - 480 б.

4 Жұмағалиев Қ. Әдебиет теориясы. Алматы, 1969, 243 б.

5 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Санат», 2007. – 360 б.

6 Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. - Алматы, 2002. - 154 б.

Резюме

Сулеймен Д. – магистрантка 2 курса по специальности 6М011700 Казахский язык и литература, КазНПУ имени Абая, dana-dina@mail.ru

Научный руководитель: Есиркепова Г.Е. – к.ф.н., старший преподаватель кафедры Казахского языка и литературы КазНПУ им. Абая, gulmira_esirkepova@mail.ru

Метафоры в поэме Сайфа Сарайи «Гулистан би-т-турки»

В этой статье рассматривается употребление метафоры в поэме Сайфа Сарайи «Гулистан би-т-турки» и его роль в усилении значимости текста. А так же анализируются особенности использования метафор в поэме «Гулистан би-т-турки». В статье рассматривается умение поэта использовать метафоры с художественной точки зрения. Определение к метафоре проанализировано Ахметом Байтұрсынулы. В статье по метафоре приведены примеры по выводам писателей-ученых Кажыма Жумалиева и Зейноллы Кабдолова. А так же рассказывается о хороших и плохих человеческих качествах, которые описаны в произведениях Абая. Были проанализированы некоторые особенности перевода поэмы. Особенно рассматривается художественные особенности навыков перевода. Анализируются метафоры в целях раскрытия внутреннего мира, характера и отношения героя с окружающими на конкретных примерах.

Ключевые слова: Сайф Сарайи, поэма «Гулистан би-т-турки», метафора

Summary

Suleymen D. – 2nd course student of master degree, Kazakh language and literature speciality of KazNPU named after Abai, dana-dina@mail.ru

Scientific supervisor: **Esirkepova G.E.** – candidate of philological science, Senior Lecturer of chair Kazakh language and literature in KazNPU named after Abai, gulmira_esirkepova@mail.ru

Metaphors in Seyf-I Sarayi's poem "Gulistan bi-t-turki"

In this article considered using method of metaphor, which gives strength to content of poem «Gulistan bi-t-turki». Some features of translation are analyzed. Especially, art features of translation are given by new materials. The artistic point of view, the content of the metaphor to discuss the use of the method of the poet's skill. A reference to the article Ahmed Baitursynov's view to metaphor is analyzed. At the same time, in literary examples to metaphors taken by thoughts of scientists such as by Kazhym Zhumaliev and Zeinolla Kabdollov, the conclusions of the scientists also analyzed. In Seyf-i Sarayi's poem the way of metaphor and issue of it will be considered. Also given some examples about the good and bad qualities which is looks like in Abay's work. A variety of topics covered by the "Gulistan bi-t-turki". The epic of the soul of the common metaphor of the hero's character and shows examples of use in order to open relations with others, will be analyzed.

Keywords: Sayf-i Sarayi, poem «Gulistan bi-t-turki», metaphor

УДК 821.512.122 – 1.0

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МЕТАФОРЛАРДЫҢ КОНЦЕПТУАЛДАНУЫ

Сұлтанова Б. М.- Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті, ф.ғ.к.,
қауымдастырылған профессор м.а.

Зарқымова Ф. М.- ҚазМҚПУ, 2 курс магистранты

Мақалада әдеби шығармаларды прагматикалық және лингвопоэтикалық тұрғыдан қарастырудың кейбір мәселелері жайында айтылады.

Коммуникативті-прагматикалық контексте вербальдылық нақтылы жүзеге асатын, метафоралық троптары бар көркем мәтін аталған зерттеу мақалада негізгі зерттеу бірлігі ретінде алынды. Троптардың прагматикалық қызметі лингвистикалық аспектіде ғана емес, коммуникативті-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдени сипаттары концептуальды негізде қарастырылады. Мақалада Ф.Оңғарсынованың таңдаулы өлеңдері негізінде әдеби тіл талдауға алынды. Көркем шығарманың жаны сөз дейміз. Сөзді құбылту, жандандыру оқырманға ықпалын күшейту үшін ақын жазушыларымыз түрлі көркемдік тәсілдерге барады.

Мақала стилистика, прагмастистикамен айналысатын ғалымдар мен ізденушілерге, магистранттар мен студенттерге арналған.

Түйін сөздер: лингвопоэтика, лингвистикалық аспекті, метафоралық пласт, троптар, лингвотаным, концептуалды, когнитивті лингвистика, ауыспалы мағына.

Қазақ тілі көріктеу құралдарына өте бай. Көріктеу құралдарының ішінде әсіресе метафораларды ақын, жазушылар мейлінше көп қолданады. Метафоралар шығармаға ажар, оқырманның ой мен сезіміне орасан зор әсер етеді. Көркем шығармада айтылмақ ойдың тенеу, эпитет, метафора, синекдоха т.б. көріктеу құралдар мен амалдар арқылы көрінуін ғалымдар пәтикалық бейне деп атайды. Поэтикалық образ жасауда жазушы мен ақынның негізгі құрылыс материалы сөз екенін ғалымдарымыздың бәрі де айтады.

Ақын, жазушыларымыздың шығармаларындағы көріктеу тәсілдерінің қызметін айқындау, шығарма ажарын ашатын сөздердің түр-түсін ажыратып олардың экспрессивтік-эмоционалдық бояуын көрсете отырып қана шығарманың негізгі идеясын анықтайтын боламыз. Шығарманың көркемдік-стилистикалық қызметін саралау, сол арқылы суреткердің көркем шығармаларының басқа суреткерлерден ерекшеленетін стильдік қолтаңбасын анықтау үшін ақындарымыздың шығармаларын замандас ақындарымен салыстыра талдағанымызда көркем шығармадағы тілдік бірліктерді айқындап, олардағы ұлттық сипаттың көріну дәрежесі, метафораның фразеологиялық тіркестермен арақатынасы, фразеологияның бейнелігін тудырудағы метафораның орны және оның жазушы тіліндегі қолданыс ерекшеліктерін айтуға болады.

Метафора құбылысының құпиясы ерте заманнан-ақ көптеген ірі ойшыл-ғалымдардың назарын өзіне аударып келеді. Әлемдік тілдерде, орыс тіл білімінде метафораның теориясын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлініп, оның болмысы, мән-маңызы жан-жақты зерттелуде. Қазақ тіл білімінде де метафора көптеген ғалымдарымыздың зерттеу нысанына айналды.

Орыс тіліндегі метафоралардың концептуалдық қызметін арнайы зерттеген ғалым - Е.О.Опарина.Зерттеуші еңбегінде концептуалдық метафораның жасалуына, танымдық қырларына, оның мағыналық ерекшеліктері, түрлері мен тілдегі қызметтеріне, ғылым тіліндегі концептуалдық қызметіне тоқталады. Концептуалдық метафора заттық дүниені белгілеу құралы ғана емес, ол сонымен қатар абстрактілі болмыстарды табу, оларға сай келетін немесе тілдік ұғымдарды қалыптастыру болып табылады.Концептуалдық метафора алыс-жақын шетелдік зерттеулерде өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап зерттеу нысанына айналғандығын лингвистикалық еңбектерден көруге болады.

Концептуалдық метафора терминін шетел ғалымдары еңбектерінде, орыс тіл білімі ғылымының көрнекті өкілдері Е.О.Опарина, В.Н.Телия, Н.А.Арутюнова зерттеулерінен кездестіреміз. Бұл ғалымдар концептуалдық метафораны танымдық, жаңа ұғым жасау мағыналарында қолданады. Олардың тұжырымынша концептуалдық метафора жаңа ұғым (концепт) жасауды мақсат ететін метафоралық процестің нәтижесінен туындайды.

Қазақ тіл білімінде де концептуалдық метафора зерттеушілер тарапынан қызығушылық танытып, қарастырып жүрген мәселесі. Бұл тілдік мәселе соңғы уақытта Өмірбекова Ж.Қ., Ермекова Ж. Б. [1]т.б. зерттеушілер еңбектерінде белгілі бір дәрежеде сөз болуда.

Қазіргі уақытта тіл арқылы ұлтты тануға бағытталған ғылыми зерттеулер тілдік деректерді кешенді сипатта талдауға қадам жасап отыр. Ғалымдар тілдік деректерді тілтанымдық тұрғыдан ғана жүргізілген зерттеулерге ғана сүйенбей, сонымен бірге зерттеу барысында тарихи, философиялық, психологиялық, әлеуметтік, қисындық (логикалық), педагогикалық т.б. зерттеулерді қамтуды уақыт талап етіп отыр. Атап айтқанда, қазақ тілінің танымдық сипаты туралы зерттеу жүргізгенде басқа да ғылым салаларының зерттеу нәтижелері мен мәліметтеріне назар аудару – тиімді әдіс болып отыр.

Қазақ тіл білімінде танымдық деңгейде кең қолданыс тапқан ұғымдар қатарында метафораларды атаған орынды. Ұқсату мен балауға, адамның өмірден көрген-білгенін, түйгенін таразылауға мүмкіндік беретін бұл тілдік құбылыс лингвистикалық талдаулардың маңызды бөлігін құрайды. Бір затты екінші бір затпен салыстыру, салыстыра ұқсату, сөйтіп бұрыннан таныс сөз мағынасына жаңа семантикалық мағына үстеу негізінде дүниеге келетін бұл ұғымдар, бір жағынан, когнитивті лингвистиканың танымдық нысанын құраса, екінші жағынан, лексикология мен семасиологияның бірлігі ретінде айқындалады, себебі А. Байтұрсынұлы атап көрсеткендей, метафораларды жасауға қатысатын мағыналық бірліктер «Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат түсініктірек, жансыз заттың күйінен жанды заттың күйі танысырақ» [2, 154-б.] екені айқын.

«Метафоралар поэзия тіліне тән поэтикалық элемент болса, концептуалды ғылымда белгілі бір ұғымға атау беруге қатысатын номинативтік категория болып табылады. Метафоралардың бұл қасиеттері олардың күрделі тілдік құбылыс, логикалық бірлік, когнитивтік категория, лингвофилософиялық элемент екендігін көрсетеді» дейді метафоралар табиғаты туралы мақаласында [Мазобаева Ж.О.](#)[3]

Тілдегі метафоралардың концептуалдық өзегінен, кез келген тілдік қолданыстағы метафоралар когнитивтік қызмет атқаратындығын байқауға болады. Мәселен, метафора табиғатына тән бейнелілік, көркемдік, бағалағыштық, образдылық қасиеттерінің тілдегі орын алуына адам ойы мен танымдық тетіктерінің қатысатындығын, метафоралардың прагматикалық сипатынан көрінеді.

Метафоралардың туындауына адам ойындағы өзара салыстырулар мен ұқсатулар, санадағы суреттеулер негіз болады. Осы жағынан келгенде метафора ғылыми ойдың (концептуалды) формасы болап келеді. Метафораның концептуалдық болмысына ұлттық дүниетаным тұрғысынан келу арқылы, метафора тудырудағы әр ұлттың ойлау дәрежесі мен ұлттық сана сезімі мен дүниені қабылдаудағы ұлттық ерекшеліктері сол ұлт тіліндегі метафораның өзіндік болмысы мен тілдік сипатын көрсетеді.

Жазушы, ақындар шығармаларының тілдік ерекшелігі, кейіпкер тілінің берілу жолдары, тілдік құралдардың қолданыс мақсаты, троп түрлерінің стильдік қызметтері, жазушы шығармаларындағы кірме сөздердегі өзгерістер суреткердің дүниетанымын, дүниеге көзқарасын, әр құбылысқа беретін бағасын танытады. Бұлар өз кезегінде шығарма идеясына қызмет етеді. Белгілі ғалым, академик Р.Сыздықтың айтуынша «Суреткерлер дайын штамптарға, жауыр болған көріктеу элементтеріне көп жүгінбейді. Жаңаша құруды көздейді, ізденеді»[4,164-б.].

Қазақ ақындары шығармаларындағы көркемдегіш амалдардың қолданылуы әрқилы. «Метафора тек ауыспалы мағына емес, ол өзі бойыа көптеген қасиеттер мен қызметтерді сыйғыза білген күрделі

процесс. Метафораның табиғи болмысы бір уақытта екі мағынаны бір сөзде қатар өмір сүруіне икемделген» [3],-деп көрсетеді Мазихаева Ж.О.

Мысалы:

Мен даланың қызы едім,
Жазығында жатпайтын **көз ілер қара.**
Жазира менің жанымның өзі де дара.
Асқаркөрмеген мен шіркін **биік дегенді.**
Өлшеуші ем сонау аспанның өзімен ғана,
(«Мен даланыңқызыедім», 233-б.). Немесе,
Астарсыз сөз – жайдақ су,
жайдақ суды құмжұтар.
Жайдақсөзді сын жұтар.
Ақылды адам – асыл дән,
Қай тереңде жатса да,
тамыр салар тасқа да.
Асыл сөзге құлақ сал,
Тасқындардан құтқарар
Тылсымдарға кілт табар.
Ақылдыға құлақ сал –
Сөзін сөйле түңіл ме,
Серік болар сенімді,
Сақтап қалар түбінде
сеңнен-селден жеріңді,
сергелдеңнен еліңді.
(«Астар сызсөз – жайдақ су», 35-б.)

Ақынның ең басты қасиетті парызы туған халқының ұлылығын жырлау, ұлық мінезді көрсету. Мұндайда ақынға биік мәдениет, терең білім, білік керек. Ф.Оңғарсынова күнделікті күйкі тіршілік төңірегінде, от басы, ошақ қасы ұсақ-түйек төңірегінде қалып қоймай өнердің кең өрісіне шыға білген. Ақын осы биік мұратты көркем тілмен оқырманға жеткізеді. Ақын қазақ тілінің сөз мұрасын сарқа пайдаланады.

Бұл мысалдардан жоғарыда атап өткеніміздей метафора табиғатына тән бейнелілік, көркемдік, бағалағыштық, образдылық қасиеттердің бәрі жарқырай көрініп тұр. Сондай ақ эмоционалды-экспрессивті мәні жағынан аса әсерлі шыққан. Ойды жеткізу үшін оқырманға көбінесе табиғаттың керемет қырларынан немесе белгілі бір затқа балау арқылы бейнелілік тудырған. Ақылдының сөзін тыңдасаң барлық бәледен амансың, елің бүтін, жұртың тыныш деген терең ой бар.

Бала өсірсен, өміріңнің сол тірегі,
Байқалмайды балаңның олқы жері.
Жақсы бала жоқтатпай жоқтығыңды,
Жаман бала тірідей өлтіреді.

Баласызда Күн нұрсыз, жылдар мұнар,
өзге мұраң – тайғанақ, шыннан құлар.
Жаман бала төбеңнен жай түсіріп,
Жақсы бала жасартып нұрландырар.

Сол сияқты ақын шығармаларындағы өмір концептісіне келетін болсақ, төмендегідей метафоралардың қатысуымен ойын бейнелі, көркем дәйектегені көрініп тұр. Ақын өлеңдерінде поэтикалық тіл кестесі айқын. Троптардың бір түрі метафоралар көзге бірден түседі. Олар авторлық болып келеді:

Өмір – жаға. Өлім – су тұнық, терең.
Қос нүктенің арасы. Жүріп келем.
Үміт – айдын жырақта. Күдік – кемем.
Ажалбарынбілемін. Бірақкөзді
Жасылжаға – өміргетігіпкелем!... («Өмір – өлім, жаз бен қыс, көктемеңіз...», [7],)

Бұлардың барлығы образды қолданыстар. Ой мен сөздің үйлесімін тапқан, қас шебер қолданар қолданыстар. Айтпақ ойды әсерлі, бейнелі етіп білдіру үшін шешендік керек, шешен болу керек.

Шешен болу үшін әсерлілік, образдылық, бейнелілік керек. Ақын Ф.Оңғарсыновада осының екеуі де бар. Оған жоғарыдағы өлең дәлел.

Қазіргі уақытта «ұлт топырағында тамырланып, нәр алған халық тіліндегі сөздер мен фразеологизмдер ғана ұлт ерекшелігін, менталитетін айқындап бере алады. Тіл – халықтың дүние танымының, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрінің айнасы екені ақиқат» деген зерттеуші Б.Н. Ағабекова пікірі метафраларға да байланысты [4, 3-б.].

Дәл осындай көркем қолданыстар ХХ ғасырдың дәлдік ақыны І.Жансүгіровте де жиі кездеседі. Мысалы ақынның «Дала» поэмасында:

«Бүгін, бүгін, бүгін дала!

Мұндай ма еді бұрын дала?

Көктен күні сәуле шашып,

Көкке шарпып нұрын дала.

Өлкем өсіп, ел кенелді,

Көгім жайнап, жер гүлденді.

Тауым ашып қазынасын,

Жомарт жерім шашты кенді.

Елім жаңа жұртқа қонды,

Жұрт жұмысқа қойды қолды.

Білім бұлақ сусын болды,

Елдің өмірі жырдай болып.

Сұмның күні қуғын болды...» -

- деп қорытады. «Бұл Ілияс Жансүгіров поэзиясының дәстүрлі әдісі. Ілияс Жансүгіровтің дала тақырыбына арналған өлеңдерінде өзіндік үн бар, дауысы бөлек, жырлау формасы да ерекше. Мұнда басқа ақындардан айырмашылығы – тақырыпты игеруде ұлттық образдарды, фольклорлық үлгілерді, бейнелеу мен көріктеуді қазақ ұғымына сай жаза білу, шебер ұйқастырып, ұтымды пайдалана алу» - дейді зерттеуші Б.Сұлтанова» [5, 164-б.].

Сонымен қатар *Өмір – жаға. Өлім – су тұнық, терең, Үміт – айдын, Күдік – кемем, көзді жасыл жаға – өмірге тігіп келемсияқты* қолданыстардың ұсынылуы ақын тілінің ерекшелігін танытпайды, өйткені бұл тәсілді басқа ақындар да қолданады, бірақ суреткердің шеберлігін көрсетеді. Шеберлік – көркем шығармадағы мазмұн мен түрдің, яғни идея мен оның тілдегі көрінісінің үйлесімі.

«Әдебиет тілдің, ойдың жемісі. Олақ тіл көркем ойдың көркін бұзады. Алғыр тіл күн шалмағанды шалады, қараңғы көңілге сәуле бере алады, суық көңілді жылыта алады» дейді Ғ.Мұстафин.

Тіл өзін қажетіне жаратушы халықтың менталитетімен тікелей байланысты. Сол себептен де тіл тек ақыл-ойды жарыққа шығарушы оны таратушы қызметін ғана атқармайды, ол тарихи, танымдық, мәдени өркениеттік құндылықтарды хабарлаушы. Өте күрделі абстрактілі ұғымдарды адам баласы қабылдау барысында оларды тіл арқылы жарыққа шығаруда тілдік құралдарды пайдаланады. Танымдық әрекет үстінде адам алдымен физикалық тұрғыда көруге, сезінуге, естуге, сөйлесуге т.б болатын көпшілікке мәлім дүниедегі заттар мен құбылыстарға нақты реалилердің санадағы прототиптік «сурет», «схема», «фрейм», «сценарий», «символ» түріндегі құрылымына сүйенетіндігін концептілік талдау барысынан көруге болады.

Шығармадағы метафоралар жазушының дүниеге деген көзқарасын когнитивті танымын, рухани дүниесі мен мәдениетінен хабар бере отырып, әлем, дүние туралы түсініктерінің ескі элементтерін жаңғыртуға жәрдемдеседі, ғаламның біртұтас тілдік келбетін жасауға қатысады.

Метафралардың концептуалдануы жайында зерттеуші Калкабаева Д.Б. былай дейді: «Вместе с тем на сегодняшний день существует множество терминов для обозначения метафорических моделей, которые образно представляют ту или иную понятийную сферу. Для обозначения метафорического моделирования языковеды используют дефиниции «архетип» или «метафорический архетип» (Ю.Смирнов), «концептуальная метафора», «базисная метафора» (Дж.Лакофф, М.Джонсон), «метафорическая модель» (А.Н.Баранов, Ю.Н.Караулов), «модель регулярной многозначности» (Д.Шмелев, Ю.Д.Апресян, А.П.Чудинов), «метафорическое поле» (Г.Н.Склярская). Неоднозначность в определении метафорической модели обусловлена многоаспектностью внутренней формы метафоры, которая рассматривается в науке с лингвистического, общепсихологического, психологического или когнитивного аспекта, а также отражает традиции различных научных школ и направлений. Как отмечает А.П.Чудинов, «едва ли не каждое новое

направление в лингвистике предлагает свое понимание сущности и свои представления о функциях метафоры, свои методики изучения отдельных метафор, типов метафор и метафорических моделей.

Наибольшую популярность в последнее время получила теория концептуальной метафоры, возникшая в США как направление когнитивной лингвистики (Дж. Лакофф, М.Джонсон и другие) и успешно развиваемая в России и Казахстане. В основе теории концептуальной метафоры лежит представление о метафоре как особом способе отражения и фиксации содержательной информации, полученной в ходе предметно-познавательной деятельности людей. В соответствии с рассматриваемой теорией метафорические модели заложены в понятийной системе человеческого разума. Это своего рода схемы, по которым человек думает и действует. Соответственно наблюдения за функционированием метафор признаются важным источником данных о функционировании человеческого разума» [6, 37-б.].

Зерттеушілер метафораладың концептуалдануы үдерісі публицистикалық стильде өте белсенді қолданатынын айтады. Шындығында метафоралардың концептуалдануы немесе моделдену үрдісінің поэзияда да белсенділігі төмендемейді.

Санада заттың көп-түрлі бейнелері қалыптасады, ойдың табиғаты тілмен байланысты болып, оны әр-түрлі түсінуге әкелді: жалпы психологиялық тұрыдан алғанда ойлау - есте бар образдардың қарапайым үйлесімділігіне әкеледі, ұқсастық, жақындастық, айырмашылық; - ойлау жалпы бейне түрінде болмайды, өйткені сезімдікке қатысы жоқ, ойлау дегеніміз сананың тұйықты құрылымдарында ойдың қозғалысы, сондықтан да бейне мен ой пара-пар.

Жалпы, ойлауды - сезімдік және ұғымдық бейнелер арқылы интеллектуалды операциялар жүргізу қабілеті ретінде түсінуге болады. Ойлау бұл адам миының табиғи функциясы. Ол қатан тұрғыдан индивидуалды. Бір адамның ойлауы басқа адамның ойынаң мүлдем басқаша, бөлек болып келеді. Бірақ адамдар бір-бірін түсіне алады. Ойлау процесінің нәтижесі идеалдықтан материалдыққа өтуінде. Адамның ойлары мәдениет жемісінде объективтендіріледі. Ойдың генезисі- ойдың сөзге немесе затқа, сөздің заттық ойға өтуі. Осындай психологиялық, философиялық тұрғыдан алып қарағанда Фариза Оңғарсынова өлеңдеріндегі ой, таным нәтижесінде құбылып, шығармашылық үрдістен өткен метафоралар қайралған, піскен, жетілген. Үлкен дайындық мектебінен, өткен.

Қынаптан суырылған қылыштай жалт-жұлт еткен немесе жебедей шымыр да ұшқыр сөздерді қиядан тауып қолданады. Соның нәтижесінде тосын метафоралар мен метонимия, астарлы аллегориялар мен асқақ гиперболалар, өзгеше образдар мен теңеулер дүниеге келді. Ең алдымен ақын өзінің туған жерінің, туған даласының мерейін көтеріп, мәртебесін биіктетті. Мысалы,

Болма, болма – қуат жи, шіркін жүрек,
Жайрат анау өзімшіл құлқыңды іреп!
Сол індеттен сал тартып сарғайып тұр,
қылаң көңіл көз жасын іркіп, жүдеп.

Өзімшілік дертінің уы қандай -
Ақылды да шыжғырып қуырадай,
Сана – батыр қапыда кеткелі тұр,
Қынабынан қылышын суыра алмай.

Тарылғандай жердегі жердегі, жылу, жарық,
Жасылмас дерт жабысса, ғұмыр – ғаріп.
Тұман қайғы, тұл сезім, дертті көңіл
Өзімшілдік дертімен тұр уланып. -
(«Жүректі қайрау», 209 – бет) немесе,
Біздің мынау даланы – ай!
Өзен, өріс, жағалай,
Талдары да – қарағай;
Бала біткен ақылды
Көпті көрген ағадай,
Қыздарының жамалы – Ай,
Ақындарының бәрі – Абай
(«Біздің мынау даланы – ай!», 348 – бет) немесе,

**Іс түгіл, жаман ойды арқалаған
Жазасын түбінде бір тартады адам.**

Баяғы мөлдірлігін көктен іздеп,
Билікөл жатыр үнсіз шалқалаған
(«Билікөл», 347 – бет) немесе,
Ұмыт қалып **сезімнің сағым таңы,**
(Адамзаттың кешірген сан ұрпағы)...
Басқаға өзі биязы, сүйгенінің
Жанын осып, жүрегін ауыртады.

Ақиқатқа күн тумас айла қалмай,
Өмірің де қайнаған тай қазандай.
**Көк темір де құрышқа айналмайды,
От-жалынға өртеніп қайнап алмай.**
(«Қасиет көп адамда табынардай», 346 – бет)

Жаңа сөз, жаңа сурет дегеніңіз осы ғой. Ал жаңа сөз, жаңа сурет ешуақытта көнермейді. Құлазып жатқан, меңіреу мылқау далаға бірер жолмен-ақ жан кіргізіп жіберген. Мұндай сөз-суретті тек дала стихиясын бар болмыс-бітімімен, бүкіл табиғатымен барынша терең сезіне білген адам ғана сала алса керек. Бұл жерде айта кетер бір нәрсе, егер ақынның сөзбен салған суреті шикі, бояуы әлсіз болса оқырман санасында қалмайды.

Тілдің табиғатын, оның ішкі мүмкіндіктерін, толыққанды тану үшін сол тілді жасайтын автормен бірлікте, бөліп жармай қарастыруымыз қажет. Қазіргі уақытта «ұлт топырағында тамырланып, нәр алған халық тіліндегі сөздер мен фразеологизмдер ғана ұлт ерекшелігін, менталитетін айқындап бере алады. Тіл – халықтың дүние танымының, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрінің айнасы екені ақиқат» деген зерттеуші Б.Н. Ағабекова пікірі метафраларға да байланысты дұрыс айтылған [7, 3-б.].

Атадан балаға мұра ретінде сабақтаса беріліп отыратын қоғамдық, табиғи құбылыстарды, өзгерістерді әр ұрпақ өз керегінше бағалап, сұрыптап, кейбір өгерістер жасап келесі ұрпаққа қалдырады. Мұндай болмаған жағдайда, онда адамзат тарихында даму болмаған болар еді. Қазақ әдебиетінде сөздерді түрліше құбылту арқылы қазақ көркем сөзін биікке көтерген ақындарымыздың бірі Фариза Оңғарсынова екендігін жоғарыдағы мысалдардан байқаймыз.

1 *Өмірбекова Ж.Қ. Дүние концептісінің танымдық сипаты (Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» романы негізінде)*

2 *Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1989. – 320 б.*

3 *Мазыбаева Ж.О. Метафоралардың лингвотанымдық сипаты (Т. Ахметжан шығармалары негізінде) Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы филология ғылымдары, №2 - 2014*

4 *Сыздықова Р. «Сөз құдіреті» Алматы, 1997 ж. 224 бет.*

5 *Сұлтанова Б.М., Ильяс Жансүгіров лирикаларындағы алашшылдық идея, Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, «Филология ғылымдары» сериясы, №2, 2015 ж.*

6 *Калкабекова Д.Б. Метафорическое моделирование как способ репрезентации казахстанской действительности, Е.Бөкетов ат. Қарағанда мемлекеттік университеті, «Филология» сериясы, №3, 2009 ж*

7 *Ағабекова Б.Н., Жауынишева Ж.Б. Этнолингвистиканың жаңа бағыттарын зерттеу, Абай ат. ҚазҰПУ Хабаршысы, ««Филология ғылымдары» сериясы», №4, 2014 ж.*

8 *Сыбанбаева А. «Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар» Алматы 2002 ж. 165 бет*

9 *Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы: «Ан Арыс», 2006. – 312 б.*

10 *Оңғарсынова Ф. Екі томдық таңдамалылар, Алматы, Жазушы 1987 ж.*

Резюме

Концептуализация метафор в казахском языке

Б.М.Султанова – Казахский государственный женский педагогический университет, к.ф.н., и.о. ассоц. проф., bibigul-sultanova@mail.ru

Ф.М. Заркымова - Казахский государственный женский педагогический университет, магистрант 2-ого курса

В статье говорится о некоторых проблемах рассмотрения литературных произведений с точки зрения прагматики и лингвопоэтики. За единицу анализа в нашем исследовании принимается художественный текст, в составе которого функционирует метафорический троп, и который получает свое вербальное воплощение в

коммуникативно-прагматическом и концептуальном контексте. Анализируется литературный язык в произведениях Ф.Онгарсынова.

Текст художественного произведения представляет собой совершенно особый материал. Как подчеркивается многими учеными, естественный язык является лишь строительным материалом для художественного текста. Очень большую роль в восприятии художественного текста играют фоновые знания читателя. Художественное произведение порождает в сознании читающего различные ассоциации, которые задаются как самим текстом, так и опытом читающего.

Данная статья посвящена ученым по стилистике и прагматистике и преподавателям, студентам и магистрантам.

Ключевые слова: лингвопоэтика, лингвистические аспекты, метафорический пласт, лингвоцентрическая концепция, тропы, лингвопознание, концептуальный, когнитивная лингвистика, переносное значение

Summary

Sultanova B.M. – Kazakh State Women's Pedagogical University, Candidate of Philological sciences, associative professor, bibigul-sultanova@mail.ru

Zarkymova F.M. - Kazakh State Women's Pedagogical University, undergraduate of 2nd year

Conceptualization of metaphors in the Kazakh language

This article describes some of the problems the consideration of literary works from the perspective of pragmatics and lingo-poetics. The unit of analysis in this study is taken literary text, which included works metaphorical paths, and which receives its verbal expression in communicative-pragmatic and conceptual context. Analyzed literary language in the works of F.Ongarsynova.

The text of a work of art is a very special material. As outlined by many scientists, natural language is the only building material for a literary text. A very important role in the perception of a literary text plays background knowledge of the reader. The art work creates in the mind of the reader various associations, which are defined as the text itself and the experience of reading.

This article is dedicated to scientists in style, pragmatics, teachers, students and undergraduates.

Key words: lingo-poets, linguistic aspects, metaphorical formation linguistic centric concept, trails, linguistic knowledge, conceptual, cognitive linguistics, figurative meaning.

УДК 372.8:811.512.122

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ОҚИТУ ӘДІСТЕМЕСІ ТАРИХЫНДА ТҰЛҒАНЫҢ ӘДІСКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІ

Жұмақаева Б.Д. – *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің профессор м.а.
п.ғ.к.*

Кеңесова Б.О. - *БМ011700-қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 1 курс магистранты*

Мақалада, әдіскер-ғалым Ә.Қоңыратбаевтың ғылыми-әдістемелік еңбектері сараланып, пәндік бағдарламалар жасаудағы ізденістері қарастырылады. Сонымен қатар, әдіскер-ғалымның ұсынған орта буын сыныптарда поэзиялық шығармаларды оқыту ұстанымдары, мектеп бағдарламасына оқу материалын сұрыптауда басшылыққа алған негізгі қағидаттары зерделенеді. Автор өз еңбегінде лирикалық шығарманы оқытудың жүйесі мен әдістемелік жолын айқындап бере білген. Автордың әдістемелік жүйесі әдебиетті оқытудың бірден бір тиімді амал-тәсілі ретінде танылып, тұрақтанған. Осылайша әдебиетті оқыту әдістемесінің дәстүрлі жүйесін құруға негіз болғанын атап айту орынды.

Мақалада Ә.Қоңыратбаевтың орта буын сыныптарға арналған әдістемелік оқулықтары сарапталып, әдебиеттік оқу сыныптары оқулықтарына жазылған әдістемелік нұсқаулары, әдеби білімді жүйелеу талаптары айқындалады. Әдебиеттің қысқаша тарихын оқитын жоғары сыныптар үшін әдіскер ұсынған лекция түрлері мен оны жүргізу әдістемесінің қазақ әдебиетін оқытудағы мән- маңызы сөз болады.

Тірек сөздер: әдіс, әлеует, әдебиет теориясы, әдіс-тәсілдер, әдебиет тарихы, бағдарлама, мектеп, Ә.Қоңыратбаев.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі тарихында өзінің өлшеусіз еңбегімен көзге түсетін ірі тұлға – Ә.Қоңыратбаев. Ғалымның түркітану, эпостану, қазақ әдебиетінің тарихы, әдебиет теориясы, көркем мәтін поэтикасы, аударматану саласындағы зерттеулері әдебиеттану ғылымына қосқан сүбелі еңбек болып танылады. Әдебиеттану ғылымының әр саласы бойынша іргелі ізденістермен шұғылданған ғалым қазақ әдебиетін дамытудың жарқын жолы әдебиетті тиімді оқыту екендігін парасат пайымымен болжаған. Сондықтан да қазақ мектептерінің алғашқы оқулықтарын жазудан бастап қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің қалыптасу тарихында үздіксіз еңбек еткен.

Әуелбек Қоңыратбаевтың шығармашылық жолы мен әдебиеттану ғылымындағы табыстарын бірнеше кезеңге бөлуге болады: алғашқы кезең 1920-1935 жылдар аралығын қамтиды. Екінші кезең – 1935-1955 жылдар. Бұл жиырма жылдық мерзімде Ә.Қоңыратбаев 100-ге тарта үлкенді-кішілі еңбектер жариялап, ғылым кандидаты деген атаққа ие болады. Әсіресе, оның Ғылым академиясының тіл-әдебиет институты бастырған «Абай шығармаларының басылымына түсініктемелерін», М.Әуезовпен бірігіп жазған «Қазақ әдебиетінің тарихы» кітабының фольклор бөлімін, «Қазақ совет әдебиетінің библиографиясын», сол сияқты «Орта Азияның ұлы ақындары» деген мақалаларын атап өтуге де болар еді. Ғалым шығармашылығының үшінші кезеңін 1955-1965 жылдар арасында жазып, жариялаған еңбектері құрайды. Бұл он жылдық кезең Ә.Қоңыратбаев үшін аса жемісті болған. Осы кезеңде «Шолпанның ақындығы», [1] «Қазақтың Қозы Көрпеш жыры туралы» [2] монографияларын, «Әдебиетті оқыту методикасын», «Әдебиетті оқыту методикасының очерктерін» [3] жариялайды. «Қозы Көрпеш жыры туралы» монографиясы ғалымдар тарапынан жақсы баға алған болатын. Автордың әдістемелік еңбектері күні бүгінге дейін өздерінің ғылыми-тәжірибелік мәнін жойған жоқ. Тіпті әлі күнге мектеп практикасында Ә.Қоңыратбаев ұсынған әдістемелік жүйе қолданылып келеді. Ғалымның ең жемісті еңбектерінің бірі де осы әдістеме бағытында жазғандары.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі кенже дамып келе жатқан ғылым саласы екендігі белгілі. Әдеби таным, әдеби талғам, әдеби білім тарихы ертеректен бастау алғанымен, әдебиетті оқыту әдістемесі ғылымының қалыптасу тарихы әдебиетті пән ретінде арнаулы мектептерде оқытудан басталады. Алғаш қоғамдық пәндердің құрамында оқытылып келген қазақ әдебиеті өзін пән ретінде 1932 жылдан ғана бастаған еді. Алғашқы мектепке арналған оқулықтар Қазақ әдебиетінің алғашқы оқу құралдары әрі оқулық, әрі әдеби, ғылыми, зерттеу еңбегінің нәтижесі болып табылды. Алғашқы оқу құралдары жазылған тұста әдебиеттің тарихи курсы толық анықталмаған кез болатын. Оның үстіне әдебиеттің теориясы қалыптаспаған, сыны жоққа тән еді. Аумалы-төкпелі кезеңде әдеби мұраға деген көзқарастың да тұрақтамаған тұсы болатын. Қазақ әдебиетінің алғашқы сынында сыңаржақтылық басым еді. Әдебиет пәнінің ғылыми негіздерін анықтау да күрделі үдерісті бастан кешіргені мәлім. Сондықтан осы кезеңде жазылған әдебиет майданы мәселелері алғашқы оқу құралдарына енгізіле берді. Сол оқу құралдары өз кезегінде орталау оқу орындарына да қызмет етті. Сондықтан бұл еңбектердің оқулыққа қарағанда хрестоматиялық сипаты басым болды. Қазақ әдебиеті оқулықтарының алғашқы қарлығаштары қатарында М.Жолдыбайұлы, Ә.Қоңыратбайұлы, М.Қаратайұлының төрт жылдық мектепке арналған «Әдебиет хрестоматиясы» оқулығы бар еді [4]. Бұл хрестоматияның оқушы-шәкірттердің білімін толықтыруға, әдеби эстетикалық танымын қалыптастыруға елеулі ықпалы болды.

Қырқыншы жылдарға дейін қазақ әдебиетінің әдістемесінің қалыптасу кезеңі болды деуге болады. Бұл қалыптасу бірнеше бағыттағы үдерістен көрінеді: осы кезеңде мектептің сабақ жүйесі қалыптасты, яғни жалпыға бірдей орталау және орта білім беру жүйесі құрылды; әдебиет оқулықтарының ғылыми-әдістемелік, материалдық базасы қалыптасу үстінде болды; оқу бағдарламалары мен оқулықтарының әдістемелік құрал ретіндегі рөлі күшейе түсті. Әдебиет оқулықтарының оқушы мен мұғалімнің сүйенетін негізгі құрал ретіндегі рөлінің күшейуі ендігі жерде әдістемелік жүйесін де нығайту талабын туғызды. Ендігі жерде мектеп оқулықтарына әдістемелік нұсқаулардың жазылу қажеттігін туындатты. Сол тұстағы идеологияның әсерінен мектепте оқылатын ақын-жазушыларды іріктеу үлкен жауапкершілікпен жүзеге асырылу себепті, ендігі жерде жеке ақын-жазушылар өмірі мен шығармашылығын мұғалімдерге түсіндіруге арналған танымдық мазмұндағы мақалалар жарияланып, бірлі-жарым әдістемелік кітапшалар пайда болды.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің осы кезеңдегі өзекті мәселесін көтерген алғашқы мақалалардың авторларының бірі де Ә.Қоңыратбаев еді. 1946 жылы «Халық мұғалімі» журналында жарияланған Ә.Қоңыратбаевтың «Мектепте Абайдың мысал өлеңдерін оқыту туралы» деген мақаласы осы тұста жазылған белгілі бір шығарманы жанрлық ерекшелігіне қарай оқыту жолдарын ұсынған алғашқы мақала болатын [5]. Шағын сюжеттік желіге құрылған мысал өлеңдер табиғаты өзінің көлемі жағынан да ғибраттық мазмұнымен де оқушы түсінігіне жеңіл, қызғылықты шығармалар қатарында бағдарламаға енгізілген болатын. Ал, мысал өлеңдерінің композициялық құрылымында эпикалық текке тән сюжеттік желінің болатыны, ғибартнамалық түйінінің әр түрлі көркемдік тәсілдермен берілу жолы

Әдіскер-ғалымның 1959 жылы «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналында жарияланған «ҮІ класта лирикалық өлеңдерді оқыту» атты мақаласы лирикалық шығармалардың табиғатын танытып, оны оқытудың әдістемелік жолдарын жүйелеген еңбек болып танылады [6]. Мақалада автор орта буын

сыныптарда поэзиялық шығармаларды оқытудың ұстанымдарын айқындап, мектеп бағдарламасында оқу материалын сұрыптаудың негізгі қағидаттарын көрсетеді. Мәселен, «ҮІ-класта Абайдың «Жазғытұры» деген пейзаждық өлеңінен оның абстрактілі түйіндеуге, ішкі сезім толқынына, сол сезім арқылы терең этикалық ғибратқа құрылған «Әсемпаз болма әрнеге» деген лирикасының бұрын берілуі орынсыз. Дәл осындай жай Ы.Алтынсарин өлеңдерінің орналасуынан да ұшырасады» - дей келіп, өлеңді мектеп бағдарламасы мен оқулықта берудің рет, тәртібінде әдістемелік жүйе болу керектігін, шығарманың жанрлық ерекшелігіне қарай ұсыну керектігін орынды ескертеді. Автордың пікірінше өлеңнің жанрын таныту үшін әуелі пейзаждық, портреттік, суреттемелік үлгілерін таныстырып, содан соң күрделі әлеуметтік мәселелерді қозғаған тақырыптық өлеңдерді ұсыну керектігін айтады. Осылайша оқыту үдерісін оңайдан күрделіге қарай негіздей құру ұстанымдарын танытады.

Мектеп практикасында лирикалық шығарманы оқыту әдістемесін жетілдіру қажеттігі күннен күнге айқындалу үстінде. Өлең мәтінін оқуда шығарманы көркем қабылдау мен терең тану мүмкіндіктерін туғызбай, жалаң насихат пен таңырқау мен тамсанудың орын алуы бүгінгі сабақтарда да жиі ұшырасатыны жасырын емес. Әдіскер-ғалым шығарма табиғатын, жанрлық қырын терең тани отырып, бүгінгі әдебиет пәнін оқытуда өзекті болып отырған біраз жайды сол тұстың өзінде айқын таныған. Соның бірі мәтінге интерпретация жасай оқыту қажеттігі. Автор: «...сабақты жалаң «түйіндеуге» құрсақ, сөзуарлық, жалпылық бел алып, әдебиеттік оқудың басқа міндеттеріне көңіл бөлінбейді. Өлеңнің басты әсері оның эмоциялық-сезімталдық, эстетикалық мәнінде десек, ал идеялық, тәрбиелік мәні тексті тікелей оқып талдаудан, содан нәр алудан келіп тууға тиіс», деген пікірді өлең мәтінін оқытудың нақты жүйесін ұсынумен кеңейте түседі. Прозалық шығарма мен өлең мәтінін талдауда екі түрлі жүйені ұсынады. Прозалық шығармаға талдау→жинақтау әдісі ұсынылса, өлеңді оқытуда жинақтау →талдау→жинақтау әдісінің тиімділігін көрсетеді. Автор алғашқы жинақтауға өлеңнің жазылу тарихы мен авторына қатысты әңгімені жатқызады. Лирикалық шығармалардың жанрлық ерекшеліктерін түсіндіре келе, «лирикалық шығарманың эстетикалық әсерін сақтау үшін, поэтикалық мәтінге прозалық түсініктеме жасамаңыз, грамматикалық жаттығу бермеңіз деген кеңес айтамыз» дейді. Өлең мәтінін оқытуды мазмұндаудан бастамай, композициялық талдаудан бастау керектігін, өлеңнің әрбір бөлшегінің қызметі мен суреттеу, образда тәсілдерін анықтау, талдау оның идеясы айқындаудың ретті жолы екендігін ашып көрсетеді. Мектеп бағдарламасында белгілі бір автордың шығармаларын сол тақырыптар бойынша қалыптастырылатын әдеби-теориялық білімге сәйкес жүйелеп беру оқу үдерісінің оңтайландырып, білімді мазмұнды ететінін анық. Мақаланың құндылығы сонда, автор бір мақала көлемінде-ақ лирикалық шығарманы оқытудың жүйесі мен әдістемелік жолын айқындап бере білген. Автордың әдістемелік жүйесі әдебиетті оқытудың бірден бір тиімді амал-тәсілі ретінде танылып, тұрақтанған. Осылайша әдебиетті оқыту әдістемесінің дәстүрлі жүйесін құруға негіз болғанын атап айту орынды.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесін пән ретінде жоғары оқу орындарында оқытылғанымен, көпке дейін арнаулы оқу құралдары мен оқулықтары болған жоқ еді. Бұл міндетті атқарға алғашқы оқу құралының авторы да Ә.Қоңыратбаев болды. Автордың «Әдебиетті оқыту методикасы» атты оқу құралы 1966 жылы жарық көрді [7]. Қазақ мектептерінің 9-10 сынып мұғалімдеріне көмекші құрал ретінде ұсынылған оқу құралының қазақ әдебиетін оқыту әдістемесінің негізгі ұстанымдары мен жүйесін танытуға тигізген ықпалы мол болды. Әдебиеттің қысқаша тарихын оқитын жоғары сыныптар үшін лекциялық әдісті түсіндіре келе, әдебиет пәніне арналған шолу түріндегі лекция, монографиялық лекция, әдеби-теориялық лекциялар, жинақтау лекциялары, талдау формасындағы лекциялардың ерекшеліктерін, мақсат міндеттерін, құрылымы мен өткізілу әдістерін көрсетеді. Оқу құралының әдістемелік бағасы әдебиет сабағында мәтінге жасалатын талдауды кең қамтуымен де айқындалады. «Шығарма және оны талдау» деп аталатын бөлімінде автор талдау сабақтарының формаларын айта келе, жазушы және оның стилі, шығарма образдарына талдау, кейіпкерге мінездеме жасау жолдарын, шығарманың композициясы мен сюжетін талдау, шығарманың тілін талдау жолдарын танытады.

«ҮІІІ-Х кластарда оқушы тексті лекциядан бұрын үйде толық не бөлімі бойынша оқып келуге тиіс. Бұл сабақ міндетін жаңартады. Әдетте методиканың бұл шарты орындалмай жүр. Соның салдарынан ҮІІІ-Х кластарда да текст класта, үйде жеке бөлімдері бойынша оқылып, мазмұндалып, Ү-ҮІІ кластардағыдай әдебиеттік сабақтарына ұқсап жүр. Бұған тағы бір себеп — оқушылардың дайындығының төмендігі. Кейбір мұғалімдер үлкен романдарды да жеке бөлімдері бойынша талдауға, дәлірек айтқанда, мазмұндауға бейімделген. Дұрысында, жоғары кластарда, тарихи курс

методикасында қандай үлкен роман болмасын ол әуелі үйде алдын ала оқылып, лекция бағдарлаушы әңгіме, талдау сол негізде жүргізілуі тиіс. Басқаша айтқанда ҮІІІ-Х кластарда текке тұтас талдау жүргізіледі”-дейді [4].

Автордың ұсынған әдістемелік жүйесі бүгінгі мектеп практиксында қолданылып жүрген басты әдістемелік бағыт болып есептеледі.

Орта буын сыныптарға арналған әдістемелік оқулықтар, әдебиеттік оқу сыныптары оқулықтарына жазылған әдістемелік нұсқаулар да Ә.Қоңыратбаевтың авторлығында жарық көрді. Әр сыныпқа арналған әдістемелік нұсқауларда да автор әдеби мәтінді терең тану арқылы әдеби білімді жүйелей алу талаптарына ерекше мән береді.

Ғылымда дәлелденген жай әдебиетті зерттеп терең таныған адам ғана оны оқытудың толағай жолын толғап, таным түйсігімен түйіндей алатыны байқалады. Бұл ретте Ә.Қоңыратбаев сияқты әдебиеттің бірнеше саласын терең зерттеген ғалымның қазақ әдебиетін оқыту әдістемесімен шұғылдануы осы сала үшін үлкен олжа. Қазақ әдебиетін оқу әдістемесіне жаңа әдіскер-ғалымдар қосылып, жаңа әдістемелік ізденістер мен еңбектер жазалып жатыр дегенмен де, бүгінгі қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі Ә.Қоңыратбаев сияқты ғалымның салып кеткен сара жолынан ұзап кете алған жоқ. Себебі ғалымның әдістемелік жүйесі әдебиеттану ғылымының терең тамырларынан нәр алып, педагогика, психология, физиология ғылымдарымен астасқан, санадан сіңіп, жүрекке жол тартқан, көркем шығарма мен оқушы әлемін тұтастырған бірегей жол екендігі анық.

1 Қоңыратбаев Ә. Шолпанның ақындығы А., ҚМКӘБ, 1956.

2 Қоңыратбаев Ә. Қазақтың « Қозы Көрпеш» жырлары туралы. А., ҚМКӘБ, 1956, 1959.

3 Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасының очерктері, 1962.

4 Жолдыбайұлы М., Қоңыратбайұлы Ә., Қаратайұлы М. Әдебиет хрестоматиясы. (төрт жылдық мектепке арналған) - Алматы: 1934 жыл.

5 Қоңыратбаев Ә. Мектепте Абайдың мысал өлеңдерін оқыту туралы. «Халық мұғалімі» журналы, 1946 жыл.

6 Қоңыратбаев Ә. VI класта лирикалық өлеңдерді оқыту. «Қазақ тілі мен әдебиеті» 1959 ж, №4.

7 Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы «Қазақ мектептерінің IX-X класс мұғалімдері үшін көмекші құрал) Алматы: Мектеп, 1966 жыл.

Резюме

Жұмақаева Б.Д. – к.п.н., и.о. профессора d.bereke2009@mail.ru

Кенесова Б.О.- магистрантка I курса по специальности 6М011700 Казахский язык и литература, bakos1993@mail.ru

Потенциал личности в истории методики преподавания казахской литературы

В статье анализируются научно-методические труды А.Коныратбаева, рассматриваются исследования при разработке учебных программ. Вместе с тем рассматриваются основные принципы изучения поэтических произведений в средних классах, систематизации учебных материалов для школьной программы, предложенные ученым-методистом. Автор своей работе смог определить систему обучения и методических путей в преподавании лирических произведений. Система обучения автора является эффективным в преподавании литературы. Таким образом, нужно отметить, что основой для построения традиционной системы в преподавании литературы особое место занимает методика преподавания.

В статье анализируются методические учебники для средних классов, методические рекомендации для учебников по литературе определяют требования систематизации литературного знания. Определяется роль и значение в изучении казахской литературы видов лекций и методики его преподавания в старших классах.

Ключевые слова: метод, потенциал, теория литературы, методы, история литературы, программа, школа, А.Коныратбаев.

Summary

B.D. Zhumakaeva - Candidate's (PhD) degree in pedagogical sciences. d.bereke2009@mail.ru

Bereke Kenesova - 2nd course master specialty of Kazakh language and literature, bakos1993@mail.ru

The potential of the individual in the history of kazakh literature teaching methodology

The article analyzes the scientific and methodological works A.Konyratbayeva regarded research in the development of training programs. However, the basic principles of the study of poetry in middle school, organize training materials for the curriculum proposed by scientist and instructor. An author was able to define the departmental and methodical ways teaching in teaching of lyric works. The departmental of author teaching is effective in teaching of literature. Thus, it is needed to mark that by basis for the construction of the traditional system in teaching of literature the special place is occupied by teaching methodology.

The article analyzes the methodological textbooks for the middle classes, guidelines for textbooks in literature defines the requirements systematization of literary knowledge. The role and importance in the study of Kazakh literature kinds of lectures and methods of its teaching in high school.

Key words: method, potential, literary theory, methods, history of literature, program, school, A.Konyratbaev.

ӘОЖ 378.016.02:81'246.3

КОЛЛЕДЖ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ДАМУДА АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАЗМҰНДЫҚ-ҚҰРЫЛЫМДЫҚ МОДЕЛІ

С.М. Кенесбаев - п.ғ.д., профессор, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
А.Б. Курманғалиева Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
2-курс магистранты

Бұл мақалада ақпараттық технология колледж студенттерінің шығармашылық қабілетін шыңдайтын құрал ретінде қарастырылған. В.М.Глушков, Н.В.Апатова, Д.В.Матрос сынды беделді ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып «ақпараттық технология» ұғымына жан-жақты түсіндірме берілді. Сонымен қатар ақпараттық технологияларды қолданудың мазмұндық-құрылымдық моделі құрастырылды. Бұл модель ақпаратты жинау, жеткізу, өңдеу, жинақтау, сақтау, ұсыну, пайдалану, қорғау сияқты ақпараттық технологияның негізгі үрдістеріне сүйене отырып жасалды. Мақалада алдыңғы қатардағы ақпараттық технологияларды қолданатын білім беру мекемелеріне қойылатын талаптар да сөз етілді. Колледждер санының артуын дәлелді түрде жеткізу мақсатында «Ya-student.kz» жастар білім беру порталының статистикалық мәліметі келтірілді. Мақалада «ақпараттық технология» ұғымы «компьютерлік технология» түсінігімен астасып жатқанын айта кеткен жөн.

Кілт сөздер: ақпараттық технология, оқыту, модель, компьютерлік технология, техникалық құралдар, техникалық кешен, педагогикалық технология, кәсіптік және техникалық білім, ақпаратты өңдеу, білім беру.

Қазақстан кәсіптік және техникалық білім беру жүйесін жетілдіруге басты назар аударып келеді. Бұл қажеттілік елімізде үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасын жүзеге асыру барысында туындап отыр. Сондықтан, қазір мемлекеттің әр облыстарында жаңадан іске қосылып жатқан кәсіпорындарды білікті мамандармен қамту – заман талабы.

Осы орайда, кәсіптік білімге деген қызығушылық жылдан-жылға артып келе жатқанын аңғаруға болады. «Ya-student.kz» жастар білім беру порталының мәліметіне сүйенетін болсақ, 2003-2010 жылдар аралығында Қазақстан Республикасындағы колледждер саны 137-ге артқан (Сурет 1).

	2003/04	2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09	2009/10	2010/11
Қазақстан Республикасы	357	385	415	442	460	471	480	494

Сурет 1. 2003-2010 жылдар аралығында колледждердің сандық көрсеткіші

Колледж табалдырығында тәрбиеленіп жатқан студенттер тек білікті маман болып қана қоймай, сонымен қатар жан-жақты, бәсекеге қабілетті, адамгершілік қасиеттері дамыған тұлға болып шығуы тиіс. Бұл ретте студенттерді шығармашыл тұлға ретінде қалыптастыру маңыздылығы туындап отыр.

Барлық өркениетті елдерде заманауи білім берудің негізгі мәні, іс-әрекет пен ойлаудың әр түрлі формалары мен түрлі мәдени мәндерді іздестіру барысында диалогқа түсе алатын ұлт адамын тәрбиелеу болып табылады [1;5-6]. Осыған байланысты колледж оқытушылары үнемі ізденіс үстінде жүріп, білім беру барысында әр түрлі технологияларды қолданады.

Оқыту теориясында «технология» ұғымының үш жүзге жуық анықтамасы бар. Өз алдына технология дегеніміз — материалды өңдеу үрдістерінің жиынтығы, немесе материалды өңдеу тәсілдері туралы білім жиынтығы [2;27-6]. Мағынасы бойынша технология дегеніміз — түрлендіруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін тәсіл. Бұл «технология» түсінігін тек материалды өндіріс сферасында ғана емес, сонымен қоса адам іс-әрекетінің басқа да сферасында да, соның ішінде білім беру жүйесінде де пайдалануға мүмкіндік береді.

Ақпараттық технология – колледж студенттерінің шығармашылығын дамытатын бірден-бір құрал болып табылады. Ақпараттық технология термині ақпарат және технология деген екі ұғыммен байланысты. Технология грек тілінен аударғанда өнер, шеберлік, біліктілік деген мағынаны білдіреді.

Ақпараттық технология-есептеуіш техника құралдарын пайдалана отырып, ақпаратты алу, жинақтау, сақтау, өңдеу, талдау және ұсыну қызметтерін жүзеге асыратын әрекеттердің реті. Ақпараттық технология құралдарына техникалық, программалық, ақпараттық, ұйымдастырушы және әдістемелік құралдар жатады. Ақпараттық технологиялардың жабдықтары ретінде программалық өнімдердің кең тараған түрлері пайдаланылады. Оларға, мәтіндік редакторлар, электрондық кестелер, графикалық редакторлар жатады. Қоғамның қазіргі заман дәуіріндегі ғылыми-техникалық прогрестің дамуына байланысты адам іс-әрекетінің барлық сферасында компьютерлік және желілік технологиялардың бірігуінен пайда болған ақпараттық технологияны пайдалану кең етек жайды. Қоғамды компьютерлендіру, техника құралдарының белсенді түрде енуі оқу орны мен кез келген ғылым саласы алдында бірқатар көкейкесті міндеттер қояды. Әрине, білім беруді компьютерлендіру оқу-тәрбие үрдісінің көптеген аспектілеріне мәнді, әрі маңызды әсерін тигізеді. Ол компьютерлердің және бағдарламалық құралдардың дидактикалық потенциалына байланысты. Қазіргі заманғы ақпараттық және коммуникациялық технологияларды пайдалану оқу үрдісінің тиімділігін арттыру үшін, яғни әрбір сабақ үшін бағдарламаның бір түрін ғана жасау қажет емес, сонымен қатар атқару қызметі бойынша бір-бірінен бағдарламалар (бақылаушы, бақылаушы-оқытушы т.б.), сабақтың әр кезеңінде қолданылатын (дәрістер, зертханалық сабақтар, практикалық сабақтар, өзіндік жұмыс, курстық, дипломдық жоба немесе жұмыс, ғылыми-зерттеу жұмысы т.б) бағдарламалар жасау қажет. Яғни, әр сабақ түрі үшін компьютерді пайдаланудың ұтымды немесе тиімді әдісін және нысанын таңдау қажет.

Ақпараттық технологияның арқасында әрбір тәлімгердің тек дәстүрлі ақпарат көздерімен ғана емес, сонымен қатар дәстүрлі емес ақпарат көздерімен жұмыс істеуге мүмкіндіктері бар.

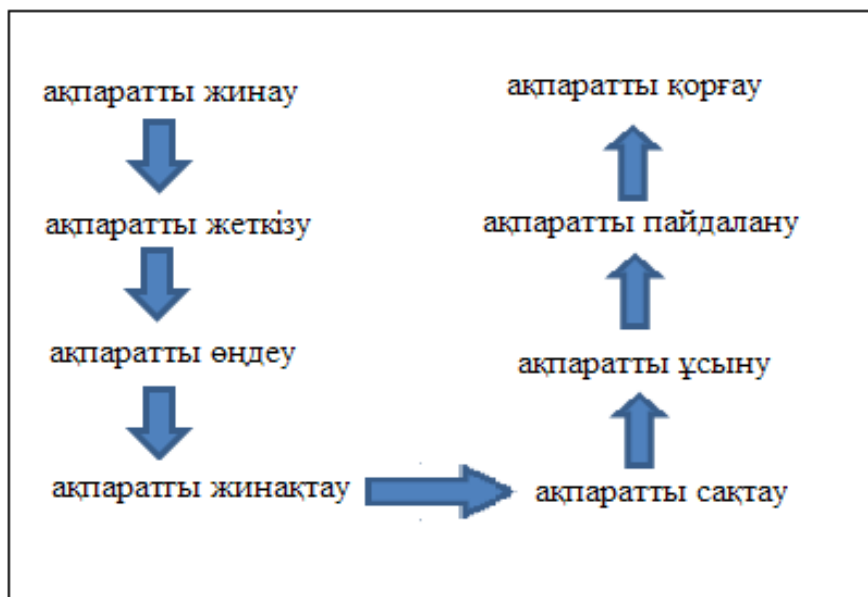
«Ақпараттық технология» деген терминді В. Глушков енгізді. Ол оған былай анықтама береді: «Ақпараттық технология дегеніміз — ақпаратты өңдеумен байланысты үрдістер» [3;116-б]. Сонда оқытуда ақпараттық технологиялар үнемі қолданылған деуге болады, себебі оқыту дегеніміз — ақпаратты оқытушыдан тәлімгерге немесе оқушыға жеткізу. В.Апатова, В.Глушковтың берген анықтамасын жоққа шығармай, оны нақтылай түседі: «Ақпараттық технология дегеніміз — ақпаратты өңдеу үрдісі арқылы жүзеге асатын құралдар мен әдістер жиынтығы» [4;61-б].

Д.Матрос «жаңа ақпараттық технология» ұғымын қарастыра отырып, кез келген әдістер немесе педагогикалық технологиялар ақпаратты тәлімгерлер, оқушылар меңгеру үшін қалай өңдеу және жеткізу керектігін суреттейді [5;18-б], яғни, оның анықтамасы бойынша, кез келген педагогикалық технология дегеніміз — бұл ақпараттық технология.

Оқу үрдісінде компьютерді пайдалану нәтижесі «компьютерлік технология» терминінің пайда болуына әкелді. Есептеуіш техниканың белсенді түрде дамуы және жаңа аппаратты, бағдарламалық құралдардың пайда болуы компьютердің қолдану аясын кеңейтті. Білімді ақпараттандыруды тәлімгерлердің мәліметтер және білім базасында, электронды мұрағаттарда, анықтамаларда, энциклопедияларда белсенді түрде жұмыс істеуі деп анықтауға болады. Осыдан оқытудың ақпараттық технологиясын анықтауға болады: оқытушылық іс-әрекетті және құралды іске қосу, олардың жұмыс істеуі кезіндегі пайдаланылатын электрондық және бағдарламалық құралдар жиынтығы.

Әдістер жүйесінде техникалық құралдарды пайдалану негізінде ақпараттық жинау, жіберу, өңдеу, жинақтау, сақтау тәсілдерін қолдану арқылы ақпараттық технология ұғымын анықтаймыз.

Осы орайда ақпараттық технологияларды пайдаланудың мазмұндық-құрылымдық моделі (Сурет 2) ретінде ақпаратты жинау, жеткізу, өңдеу, жинақтау, сақтау, ұсыну, пайдалану, қорғау сияқты үдерістерін негізге ала отырып, студенттің өз бетімен білім алып, шығармашылық қабілеттерін дамытуға өз септігін тигізеді.

Сурет 2. Ақпараттық технологияларды пайдаланудың мазмұндық-құрылымдық моделі

Бұл ретте нақты ақпараттық технологияны жүзеге асыру үшін мыналарды орындау қажет:

- ақпараттық үрдістің өзін жүзеге асыратын тиісті техникалық құралдардың кешені;
- техникалық кешен мен басқару құралдарының жүйесі;
- техникалық құралдардың барлық іс-әрекеттерінің жүзеге асырылуын байланыстыратын ұйымдастырушылықты әдістемелік қамтамасыз ету.

Бүгінгі күні білім беру саласын қамтамасыз ететін ақпараттық үрдістердің барлығы жинақты түрде пайдалануға негізделген, осыған байланысты көбіне қазіргі заманғы немесе жаңа ақпараттық технология деп компьютерлік ақпараттық технологияны ұғынамыз.

1. С.Ж. Пірәлиев. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы негізінде болашақ мамандардың ұлттық сана сезімін қалыптастырудың көкейкесті аспектілері. // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Педагогика ғылымдары» сериясы, №4(48), 2015 ж.

2. Педагогикалық технология ұғымының мәні мен әдіснамалық сипаттамасы. //Бастауыш мектеп. 1999. - №9.

3. В.М. Глушков. Основы безбумажной информатики. — М.: Наука, 1982. — 552 с.

4. Апатова Н.В., Мосейчук О.В., Переход И.А. О реализации курса "Оператор ЕС ЭВМ" в системе СПОК. Сб. "Модели и системы обработки информации". - Киев, Вища школа, 1984.

5. Матрос Д. Основы теории информатизации процесса обучения / Педагогика, Москва, 2007, № 6.

6. http://www.ya-student.kz/kz/high_schools_and_colleges/statistics/1694/139

Резюме

С.М. Кенесбаев - д.п.н., профессор, КазГосЖенПУ; А.Б. Курмангалиева
КазГосЖенПУ 2-курс магистрант

Содержательно-структурная модель использования информационных технологии в развитии творчества студентов колледжей

В данной статье рассматриваются информационные технологии как инструмент развития творческого мышления студентов колледжей. Ссылаясь на труды авторитетных авторов таких как В.М.Глушкова, Н.В.Апатовой, Д.В.Матроса были даны конкретные объяснения понятию «информационные технологии». Также была сделана содержательно-структурная модель использования информационных технологии. Модель использования информационных технологии была сделана опираясь на такие основные процессы как сбор, доставка, переработка, компоновка, хранение, предоставление, использование и защита информации. Наряду с этим в статье говорится о главных критериях которые стоят перед учебными заведениями которые используют передовую информационную технологию в процессе обучения студентов. Была приведена статистика образовательного портала «Ya-student.kz». Надо отметить, что само понятие «информационные технологии» в статье рассматривается как «компьютерные технологии».

Ключевые слова: информационная технология, обучение, модель, компьютерная технология, технические инструменты, технический комплекс, педагогическая технология, профессионально-техническое образование, обработка информации, образование.

Summary

S.M.Kenesbay - professor, KazGosZhenPU; **A.B.Kurmangaliyeva** - KazGosZhenPU 2-course master student

**Content- structural model of the use of information technology in the development
creativity of college students**

This article discusses the information technology as a tool for the development of creative thinking of college students. Referring to the works of reputable authors like Glushkov, N.V.Apatovoy, D.V.Matrosa explanations were given specific notion of "information technology". It was also made substantial and structural model of the use of information technology. Model the use of information technology has been made based on such basic processes as collecting, shipping, processing, layout, storage, provision, use and protection of information. Along with this, the article says about the main criteria that confront institutions that use advanced information technologies in the learning process of students. It was the statistics of educational portal «Ya-student.kz». It should be noted that the concept of "information technology" in the article is considered a "computer technology".

Keywords: information technology, education, model, computer technology, technical tools, and technical complex, pedagogical technology, Professional and Technical Education, information processing and education.

УДК 372.881.1.

**РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК
ВАЖНЕЙШЕЕ УСЛОВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА
В УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ**

Калиева Л.С. - преподаватель №12 специализированной гимназии
имени Ш.Уалиханова г. Алматы,

Ибраева А.Д. - кандидат филологических наук, старший преподаватель
Казахский Национальный педагогический университет имени Абая

В статье анализируются система заданий, используемых на уроках казахского языка, является важнейшим условием максимального развития творческого и коммуникативного потенциала младших школьников.

Использование компетентностного и личностно-деятельностного подходов на уроках казахского языка направлено на формирование активной позиции учащихся. Эффективная организация творческой деятельности на уроках казахского языка способствует всестороннему развитию личности младшего школьника. Особое значение в формировании и развитии творческих способностей личности приобретают уроки казахского языка в начальной школе, на которых школьникам предоставляется возможность создавать собственную продукцию, самостоятельно решать задачи. На творческих уроках в начальной школе детей необходимо научить пользоваться родным словом, чувствовать и понимать его.

Ключевые слова: начальная школа, развитие творческих способностей, казахский язык

Необходимость новых подходов к решению проблемы организации учебного процесса в начальной школе обусловлена изменением цели обучения и воспитания учащихся, сменой образовательных парадигм, изменением понятия субъекта обучения и развития. Современная система образования ориентирована на разностороннее развитие личности, способной к самостоятельному жизненному выбору, к самообразованию и самосовершенствованию.

Применение **компетентностного и личностно-деятельностного подходов** в школьном образовательном процессе является велением времени и направлено на формирование компетентной личности, способной решать задачи в различных ситуациях, опираясь на имеющиеся знания, умения и навыки, на максимальное развитие индивидуальности школьника, его способностей и интересов. Компетентность в данном случае понимается как общая способность устанавливать связь между знанием и ситуацией, осуществлять действие, подходящее для решения проблемы. При этом «предполагается действие не по аналогии с образцом, а опыт самостоятельной деятельности на основе полученных универсальных знаний.»[1,103]

Одной из актуальнейших проблем компетентностного обучения является развитие творческих способностей школьников, способности к самообучению, что способствует выработке активной жизненной позиции в современных изменяющихся условиях.

Творчество является высшим компонентом в структуре личности и понимается как универсальная способность, обеспечивающая успешное выполнение разнообразных видов

деятельности. Также творчество рассматривается как вид деятельности по решению специальных задач, который характеризуется новизной, нетрадиционностью и трудностью в решении [1,54]. Под творческой деятельностью понимается процесс создания новой продукции с высокими показателями качества.

Творческие способности выступают как индивидуально-психологические свойства личности, способствующие созданию новых, оригинальных предметов и объектов материальной и духовной жизни.

Компетентностное обучение опирается на организацию и управление целенаправленной учебной деятельностью учащихся: учитель выступает в качестве менеджера образовательного процесса. При управлении творческой деятельностью младших школьников наблюдается взаимодействие субъектов, при этом итогом управленческой работы является решение творческих задач, т.е. выполнение необходимых действий учащимися путем преобразования информации в ситуации неопределенности. Младшие школьники должны овладеть важным умением- умением перерабатывать полученные знания в процессе выполнения заданий. Деятельностный принцип проявляется в осуществлении на уроке активной самостоятельности учащихся, их готовности к учебной деятельности, к решению творческих задач, способствует развитию компетентности ученика, развитию его личности.

Особое значение в формировании и развитии творческих способностей личности приобретают уроки казахского языка в начальной школе, на которых школьникам предоставляется возможность создавать собственную продукцию, самостоятельно решать задачи. На творческих уроках в начальной школе детей необходимо научить пользоваться родным словом, чувствовать и понимать его.

Этапы обучения творческой деятельности, согласно теории П.Я.Гальперина, располагаются следующим образом:

- 1) ориентировка в условиях деятельности: целеполагание, определение возможного результата;
- 2) выработка плана действия с опорой на результаты ориентировки: определение материала, способов и порядка операций для достижения поставленной цели;
- 3) выполнение плана: написание творческой работы;
- 4) контроль: соотнесение полученного результата с целью [2,115].

Названные этапы представляют модель коммуникативно-деятельностной технологии, применяемой для развития связной речи учащихся.

На уроках казахского языка для развития речевого творчества детей необходимо использовать работу *со словами*. Задания носят следующий характер:

- 1) придумать новое слово, соединив два слова в одно. Например: *слономышь, волкоптица*. Какие они? Опиши их. Что они любят делать? Что едят? Напиши о них рассказ; Учащиеся, опираясь на имеющиеся у них представления, создают из реальных элементов образы нереальных, фантастических объектов;

- 2) «Слово-магнит». Это упражнение на развитие воображения помогает детям перейти от слова к созданию собственного текста [3,30].

Младшие школьники учатся воспринимать слово, его энергетику. Затем, представив, что данное слово превратилось в магнит, подбирают слова, которые «притягиваются» к нему. Таким образом, слова, подобранные детьми, служат основой для создания собственного текста-сочинения.

Например: *весна (+); поле слов: солнце, травка, листочки, тепло, дети, радость, день*.

«Наступила весна. На деревьях появились зеленые листочки. На улице тепло. Дети играют во дворе. Все радуются теплоте дню».

Такие задания развивают творческие способности младших школьников, способствуют формированию речевых умений.

- 3) Использование элементов игры дает возможность ребенку изменяться, становиться другим. Играя, ученик выступает в необычной, не свойственной ему роли. Например, в роли писателя или поэта. Младшие школьники выполняют необычное творческое задание- сочиняют рассказы, сказки, стихотворения.

Так, например, дети придумывают новый конец хорошо известной сказки. Сказка «Красная шапочка» знакома всем детям. Могла ли Красная шапочка убежать от волка? А если бы она владела приемами карате? Или бы у нее была волшебная палочка и шапка-невидимка? Придумай продолжение сказки.

Игра в писателя или поэта развивает словесное творчество детей, способствуют развитию внутренних механизмов процесса воображения у детей. Работа воображения связана с существенной неопределенностью познаваемой ситуации. Такие задания направлены на развитие креативного мышления, умения находить эффективные и нетрадиционные пути решения задач.

4) Проектная деятельность на уроках казахского языка способствует формированию у младших школьников умения самостоятельно учиться. Работая со словом, дети создают рассказ о нем: уточняют его лексическое значение, происхождение, определяют, является ли данное слово актуальным, важным. Выполняя подобные задания, учащиеся приобретают интерес к языку, развивают свою речь и культуру.

Таким образом, продуманная система заданий, используемых на уроках казахского языка, является важнейшим условием максимального развития творческого и коммуникативного потенциала младших школьников.

Использование компетентностного и личностно-деятельностного подходов на уроках казахского языка направлено на формирование активной позиции учащихся. Эффективная организация творческой деятельности на уроках казахского языка способствует всестороннему развитию личности младшего школьника.

1 Шахгулари В.В. Управление творческой деятельностью учащихся в современной школе. - Алматы, 2010

2 Гальперин П.Я. психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий. - М.: Наука, 1966.

3 Синкин В.А. Путь к слову. М., 1997.

Summary

Бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілеттерін дамыту оқу-тәрбие үрдісіндегі маңызды шарттардың бірі

Қалиева Л.С. Ш.Уәлиханов атындағы №12 мамандандырылған гимназия мұғалімі

Ибраева А.Д. филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Мақалада бастауыш сынып оқушылардың шығармашылық даму жағдайы қараластырылады. Автор қазақ тілі сабағындағы оқушылардың шығармашылық қабілеттерінің даму жолдарын көрсетеді. Сабақта сөздікпен жұмыс істеуді ұйымдастырудың үлкен маңыздылығына көңіл бөлінеді. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық және коммуникативтік әлеуетін дамытуға барынша маңызды болып табылатын қазақ тілі сабақтарында пайдаланылатын тапсырмалар жүйесі талданады. Қазақ тілі сабақтарында құзыреттілік және белсенді көзқарас оқушылардың жеке ұстанымын қалыптастырады. Бастауыш мектеп оқушыларының шығармашылық сабақтар негізінде ана тіліндегі сөздерді сезінуге және түсінуге, оны пайдалануға үйрету керек.

Түйін сөздер: бастауыш мектеп, шығармашылық қабілеттерін дамыту, қазақ тілі

Summary

Development of creative abilities of younger schoolboys as an important condition for the realization of competent approach in the educational process primary school

Kaliyeva L.S. prepedavatel specialized gymnasium №12 named Sh.Ualikhanov Almaty

Ibraeva A.D. candidate of philological sciences, senior lecturer Kazakh National Pedagogical University named after Abai

The article is considered the ways of self-work divided by pupils and teacher at the lesson of Kazakh language. Also article is shown interesting self-works at the lesson of Kazakh language. The article analyzes the system of tasks used in the lessons of the Kazakh language, is essential to maximize the development of creative and communicative potential of younger students. Using the competency and student-activity-approach on the lessons of the Kazakh language is aimed at the formation of the active position of students. Effective organization of creative activity at the lessons of the Kazakh language contributes to the comprehensive development of the younger schoolboy. Of particular importance in the formation and development of creative abilities of the person acquiring the lessons of the Kazakh language in the elementary school, which young students are given the opportunity to create their own products, to independently solve the problem. On the creative lessons in primary school children should be taught to use their own words, to feel and understand it.

Keywords: elementary school, the development of creative abilities, the Kazakh language

УДК 81:372.881

ФИЛЬМ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ.

Кудиярбекова М.К. – к.ф.н., доцент КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова,
Савчиц Н.Е. – к.ф.н., ст.преподаватель КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова,
Исмаилова Ш.А. – магистр, преподаватель КазНМУ им. С.Д.Асфендиярова
e-mail: savchitsnataly@mail.ru; sholpan_is@mail.ru

В статье рассматривается вопрос применения видеофильмов как средства формирования коммуникативной компетенции студентов при обучении русскому языку как иностранному. Проблема коммуникативной компетенции и способов ее достижения является наиболее актуальной в методике преподавания русского языка как иностранного. Применение данной технологии способствует развитию навыков аудирования, невербального общения, повышению мотивации студентов, приобщению к культуре страны познаваемого языка. Овладение основами русскоязычного общения служит своеобразной базой не только для формирования коммуникативной культуры и компетентности, расширения фоновых знаний, но и для профессионального становления личности студента. Студенты получают наглядное представление о жизни, традициях русского народа, начинают понимать реалии русского языка.

Психологические особенности воздействия учебных видеофильмов на студентов способствуют интенсификации учебного процесса и создают благоприятные условия для формирования коммуникативной компетенции студентов.

Ключевые слова: видеофильм, русский язык как иностранный, коммуникативная компетенция, мотивация.

Как известно, при обучении языку большое внимание уделяется коммуникативной подготовке студентов. И не только потому, что изучение норм, правил и стилей коммуникации являются обязательным. Прежде всего, овладение знаниями и навыками коммуникации диктуется практическими потребностями рынка и глобализацией общества.

Современные интерпретации коммуникативной компетенции в области преподавания иностранных языков восходят к определению американского ученого Д. Хаймза, согласно которому, «коммуникативная компетенция – это то, что нужно знать говорящему для осуществления коммуникации в культурозначимых обстоятельствах».[1,7]

Цель обучения русскому языку как иностранному часто формулируется как обучение общению на русском языке. Это реалии современного мира, следовательно, овладение основами русскоязычного общения служит своеобразной базой не только для формирования коммуникативной культуры и компетентности, фоновых знаний, но и для профессионального становления личности студента.

Согласитесь, что овладеть коммуникативной компетенцией, не имея качественных образцов русской речи, дело весьма трудное. Поэтому важной задачей для преподавателя является создание реальных и воображаемых ситуаций общения на русском языке. Для этого существуют различные методы и приемы работы, ролевые игры, дискуссии, творческие проекты и использование видеофильмов.

Проблема коммуникативной компетенции и способов ее достижения является наиболее актуальной в методике преподавания русского языка как иностранного. Именно поэтому в качестве основной цели выдвигается развитие русскоязычной коммуникативной компетенции в совокупности ее составляющих: языковой, речевой, социокультурной и учебно-познавательной. Использование фильмов как приема обучения языку может помочь создать хорошую базу для решения определенных коммуникативных задач.

Мы предлагаем следующие этапы работы над фильмом.

1) подготовительный – когда формулируется мотив и устраняются лингвострановедческие и другие трудности понимания содержания. Студентам сообщается название фильма и предлагается догадаться о чем будет фильм. Затем вводится новая лексика, которая необходима для понимания фильма и предназначена для активного владения, Новая лексика вводится перед просмотром каждого фрагмента.

2) восприятие фильма предполагает развитие умений воспринимать новую информацию. Цель второго этапа – объяснение студентам содержания фильма, активизации речемыслительной деятельности.

3) контроль и коррекция понимания основного содержания с помощью вопросов или специальных упражнений (сначала студенты отвечают на вопросы, поставленные перед просмотром видеофрагмента, после этого им предлагаются упражнения типа «Какой ответ правильный?», «Сохрани логическую последовательность приложений», «Выбери глаголы, называющие действия персонажей в данном фрагменте» и пр.

На этом этапе организуется речевая творческая деятельность студентов, мы предлагаем им описать кадры фильма, показанные без звука по цепочке (упражнение «Снежный ком»), задать вопросы по содержанию кадра, исправить заведомо ложную информацию, описать те кадры фильма, где была представлена новая информация. Одна из учебных задач, которую можно решать на этом этапе с помощью видео является повторение лексики и расширение словарного запаса, другая – задача обучение пониманию речи на слух, которую многие преподаватели в силу различных причин вообще не ставят перед собой.

4) развитие языковых навыков и речевых навыков, речевых умений, коммуникативное говорение стимулируется с помощью заданий типа «Возрази герою», «Вступи в диалог с героем фильма», «Оспорь (или поддержи) точку зрения героя» и т.д.

Чтобы решить каждую из этих задач, студенты должны будут понять не только общее содержания фильма, но и запомнить детали, тогда они смогут оценить события, дать характеристику действующим лицам, а задача преподавателя – нацелить их на использования при этом слов выражений из речевого сопровождения видеофильма. Наш опыт позволяет сделать вывод – такая работа дает возможность развивать речевую активность студентов, а также повысить их речевую активность общения.

Не менее важно приобщить студентов к культурным ценностям народа языка – и достижению этих целей могут служить видеофильмы. Их использование способствует реализации важного требования коммуникативной методики, «...представить процесс овладения языком как постижение живой русскоязычной действительности...». [2]

Наш опыт свидетельствует о том, что использование видеоматериалов является эффективным средством развития речемыслительной деятельности студентов – это позволяет решать одновременно несколько задач, что соответствует принципу комплексного подхода в обучении. Студенты получают наглядное представление о жизни, традициях русского народа, начинают понимать реалии русского языка. Видеозаписи, собранные нами, способствует индивидуализации обучения, развитию мотивированности речевой деятельности студентов, личностное отношение к увиденному.

Готовые видеофильмы позволяют решать очень важные задачи обучения, воспитания и образования. Во-первых, студенты при просмотре видеофильмов имеют возможность слышать подлинную речь из уст носителей языка. Во-вторых, видеофильмы дают возможность учащимся увидеть собственными глазами то, о чем мы говорим на уроках, читаем в текстах и диалогах. Просматривая видеофильмы, учащиеся могут больше узнать о традициях и культуре России.

Более того, использование видеозаписей на уроках способствует индивидуализации обучения и развитию мотивированности речевой деятельности обучаемых. «При использовании видеофильмов на уроках развиваются два вида мотивации: самомотивация, когда фильм интересен сам по себе, и мотивация, которая достигается тем, что студенту будет показано, что он может понять язык, который изучает. Это приносит удовлетворение и придает веру в свои силы и желание к дальнейшему совершенствованию.» [3, 6-7]

Необходимо стремиться к тому, чтобы студенты получали удовлетворение от фильма именно через понимание языка, а не только через интересный и занимательный сюжет.

Мы думаем, что тем преподавателям, кто не желает ограничиваться скучными учебниками и массово распространяемыми кассетами с общими методическими рекомендациями, будут интересны наши приемы работы с фильмами и видеофрагментами, способы их сочетания с другими видами работ на занятии, система упражнений, направленных на творческое осмысление новой информации, а также возможные варианты контроля знаний студентов.

Любой из нас, кто хотя бы изредка использует просмотр фильмов как прием обучению языку, знает, тратить время занятия на то, что студент может сделать самостоятельно, не стоит, что просмотр фильма, пусть даже на неродном языке, - занятие достаточно пассивное для учебного процесса в современных динамичных условиях. Поэтому мы предлагаем методику использования видеофильмов, которая, как нам кажется, доказала свою состоятельность.

Наш опыт показывает, что практически любой фильм на русском языке может превратиться в удобный и эффективный дидактический материал – благо, что способов пополнить фильмотеку сегодня достаточно. И все же, выбирая фильм, необходимо учитывать аутентичность фильма. Он должен быть снят профессионалами в стране изучаемого языка. Кроме того, язык, на котором говорят герои, должен соответствовать стандартному языку. При подборе фильма важно учитывать его тематику.

При отборе видеоматериалов мы руководствуемся, следующими принципами,

- во-первых учитываем интересы обучающихся – именно с интереса начинается любая познавательная деятельность, фильм должен быть интересен студентам, у них должно возникнуть желание узнать побольше о с изучаемых странах.

- во-вторых, обращаем внимание на значения новой и трудной для понимания лексики,

- в- третьих, видеоматериал должен быть современным, актуальным,

- в- четвертых, фильм должен иметь воспитательную ценность.

- в- пятых, необходимо учитывать ценность художественного материала,

- в-шестых, степень эмоционального воздействия фильма должен быть достаточно высокой, тогда будет легче создать в аудитории приятную атмосферу.

- в-седьмых, мы помним, что работа с видеоматериалами как и особые другие приемы, используемыми на занятии, - должна определяться методической целесообразностью.

Конечно же, нельзя не отметить тот факт, что применение видеопроизведения – это не только использование еще одного источника информации. Использование фильма на занятиях повышает мотивацию обучения и активность обучаемых, создает определенные условия для самостоятельной работы студентов. Демонстрация интересного фильма также создает условия для развития различных сторон психической деятельности студентов, и прежде всего, внимания и памяти. А еще совместный просмотр рождает в аудитории атмосферу совместной познавательной деятельности. Иногда, чтобы понять содержания фильма, студенты вынуждены прилагать определенные усилия – так непроизвольное внимание переходит в произвольное. А интенсивность внимания, как говорят психологи, оказывает влияние на процесс запоминания. Во время просмотра видеоматериалов происходит слухо-зрительный синтез – одновременная трансляция звука с изображением – что способствует развитию навыков и умений восприятия речи на слух и стимулирует устно – речевое общение обучаемых, которое происходит в форме выражения собственного мнения, отношения, поиск аргумента и доказательств. Практика показывает, что человек запоминает то, что он слышит и видит в пять раз лучше того, что он только слышит.

Для действительно эффективного использования видеоресурсов на урок необходимо убедиться в том, что:

- содержание используемых видеоресурсов соответствует реальному уровню общего и языкового развития учащихся и корреспондируется с содержанием серии уроков по теме;

- длительность используемого видеофрагмента не превышает реальные возможности урока/этапа урока;

- ситуации видеофрагмента предоставляют интересные возможности для развития языковой, речевой, социокультурной компетенции учащихся;

- контекст имеет определенную степень новизны /неожиданности;

- текст видеоресурса сопровождается четкой инструкцией, направленной на решение конкретной и реалистичной учебной задачи, понятной ученикам и оправданной всей логикой урока;

- видеоаппаратура настроена и проверена заранее, привычна в использовании для учителя;

- видеофрагмент известен самому учителю и заранее поставлен на начало просмотра. [4]

Воздействуя на студентов психологически, видеофильм способствует интенсификации учебного процесса и создает благоприятные условия для формирования коммуникативной компетенции обучаемых. Считаем нужным заметить, что успешное достижение этой задачи возможно лишь при систематическом показе видеофильмов и методически организованной демонстрации.

1 Allan M. *Teaching English with Video: Longman, 1986. – 145 с.*

2 Бадагулова Г.М. *О Коммуникативном поведении в условиях межкультурной коммуникации // Вестник КазНПУ им.Абая: СЕРИЯ "ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ". - Алматы, 2005. - N2(12). - С.10*

3 Кряхтунова О.В. *Методика работы с видеоматериалами в иностранной аудитории: Методическое пособие для преподавателей русского языка подготовительного факультета. - Астрахань, 2011. – 55 с.*

4 Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи //Иностранные языки в школе № 3.– 2010.– 20с.

Түйіндеме

Кудиярбекова М.К. – ф.ғ.к, доцент С.Д.Асфендияров атындағы ҚазММУ, **Савчиц Н.Е.** - ф.ғ.к., аға оқытушы, С.Д.Асфендияров атындағы ҚазММУ, **Исмаилова Ш.А.** - магистр, оқытушы, С.Д.Асфендияров атындағы ҚазММУ

Фильмді орыс тілге оқыту үдерісінде студенттердің қарым-қатынастық дағдылар қалыптастыру негізінде пайдалануы

Бұл мақалада орыс тұлға үйрету үдерісінде бейне материалдарды пайдалану арқылы студенттердің қарым-қатынастық дағдылар қалыптастыру туралы айтылған. Коммуникативтік құзыреттілік және оны жету жолдарының проблемасы орыс тілін шет тілі ретінде оқыту әдістемесінде ең өзекті болып табылады. Осы әдісті қолдану тыңдау дағдысын артуға, тілсіз қатынасуға, студенттердің уәждемені жоғарлауға, өзге мәдениетке қатыстыруға мүмкіндік береді. Орыс тілі қарым-қатынас негіздері меңгеру коммуникативтік мәдениет және құзыреттілігін қалыптастыру үшін ғана емес сонымен қатар фондық білімді кеңейту, жеке студенттің кәсіби дамуы үшін базасын бір түрі болып табылады. Студенттер орыс халқының өмірі және дәстүрлері туралы көрнекі алуға орыс тілі болмысты түсіну бастайды. Оқу бейнефильмдердің студенттерге әсерінің психологиялық ерекшеліктері оқу процесс күшейтуге жағдай жасайды және студенттердің қарым-қатынастық дағдылар қалыптастыру үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Ключевые слова: бейнефильм, орыс тілі, қарым-қатынастық дағдылар, уәждеме.

Summary

M.K. Kudiyarbekova - PhD, associated professor KazNMU after Asfendiyarov, **N.Y. Savchitz** – PhD, Assistant Professor of KazNMU after Asfendiyarov, **Sh.A. Ismailova** - Master, Assistant of KazNMU after Asfendiyarov

Film as a basis for formation of communication skills of students at training Russian as a foreign language

The article discusses the use of video as a means of formation of communicative competence of students in teaching Russian as a foreign language. The problem of the communicative competence and ways to achieve it is the most relevant in the methods of teaching Russian as a foreign language. This technology contributes to the development of listening skills, non-verbal communication, to increase students' motivation, to get introduction to the culture of the country of the learning language. Mastering the basics of Russian language communication is a kind of base not only for the formation of communicative culture and competence, expanding background knowledge, but also for the professional development of the individual student. Students get a visual representation of the life and traditions of the Russian people and begin to understand the realities of the Russian language. Psychological characteristics of the impact of training videos to the students help for intensification of the educational process and create favorable conditions for the formation of the communicative competence of students.

Keywords: video movie, Russian as a foreign language, communicative competence, motivation.

ӘОЖ: 37.025

СТУДЕНТТЕРДІҢ РЕФЛЕКСИВТІ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мухитова Г.М. – Абай атындағы ҚазҰПУ 6M011900 - Шет тілі: екі шет тілі мамандығының 2 курс магистранты, 7_89_7@bk.ru

Ғылыми жетекшісі: **Баданбекқызы З.Б.** – ф.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ доценті, zaure.badanbekkyzy.51@mail.ru

Берілген мақалада рефлексия, оның сабақтың бір бөлігі ретінде қарастырылуы және рефлексиялық дағдылар туралы айтылған. Оқу үрдісінде білім алушылардың бойында рефлексиялық дағдыны қалыптастыру жолдары талқыланған. Рефлексивті білім беру студенттің хабардарлығын емес, жеке даму бағытына, атап айтқанда өздігінен білім алу қарекетіне сәйкес болмыс құбылысын тануда туындайтын проблемаларды шешу тәжірибесін бірінші орынға қоюға мүмкіндік береді. Өз ісінің кәсіби маманы бола алатын, жан-жақты дамыған тұлға қалыптастыру үшін сабақ барысында студенттердің рефлексивті дағдыларды қалыптастыра отырып, әрбір сабақтағы тақырыптарды оқып-үйрену болашақта не үшін керек екенін біліп, сол арқылы өзін-өзі дамытып, өзін-өзі талдап, өзін-өзі реттеп, іс-әрекетті қайта ой елегінен өткізіп, жетістіктерді талдай алып отырса, бұл іс-әрекет білім алушы бойында әдет, дағды болып қалыптасып, келешек мамандығын жақсы таңдап жақсы кәсіби білікті маман болуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: рефлексия, дағды, рефлексивті дағды, оқу үрдісі, өзін-өзі талдау, өзін-өзі бағалау, кәсіби дайындық, тұлғалық-бағдарланған білім.

Қазіргі заманауи қоғам жоғарғы оқу орындарының бітірушілеріне кәсіби ұтқырлықты, өзгермелі жағдайларға бейімделе алатын дамыған қабілетті, өзіне деген саналы түрдегі қарым-қатынасты және тұлғаның өзінің іс-әрекетін бағалауын талап етеді. Бұл аталғандарды жүзеге асыру үшін тұлға кәсіби білімнің көлемімен және рефлексияның бастапқы дағдыларына ие болуы керек. Рефлексивті дағдылар жалпылама мойындаулар бойынша жоғарғы оқу орындарындағы кәсіби дайындықтың негізі болып табылады. Тәжірибе мен кәсібилік шын мәніндегі іс-әрекетте кейінірек қалыптасады. Оның үстіне, егер дәстүрлі парадигмада тұлғаның даму мәселесі интеллекттің дамуы деңгейінде шешімін тапса, ал тұлғалық-бағдарланған білім білім алушылардың тұлғалық-мағыналық қалыптасуына бағытталған. Яғни, олардың шындыққа және оның құндылығына қарым-қатынасы, себептерін қарастыру, айналада болып жатқанның мағынасын түсінуге тырысу, бұл дегеніміз – рефлексивті дағды [1].

Рефлексия – бұл студентке өзін-өзі дамыту жолын табуға, мінез-құлқын жөндеуге көмектесетін кәсіби іс-әрекеттің бір тәсілі. Сонымен қатар, рефлексия тұлғалық және кәсіби жетістіктер мен сәтсіздіктерді ұғынудың маңызды механизмі ретінде түсіндіріледі. Кәсіби қызметтерді орындау барысында қиындықтар туындаса рефлексия адамға өзінің іс-әрекетін қайта қарауға, оның өзгеру мүмкіндіктерін алдын-ала көруге, жеке тәжірибесін ой елегінен өткізуге көмектеседі.

Студенттерді жаңылыстыратыны рефлексия ұғымының әр салада, әр ғылымда әр түрлі түсіндірілуінде. Рефлексия мен рефлексивтік дағдының ара жігін ашып алуды талап етеді.

Мысалы, «рефлексия» термині философтардың түсіндіруі бойынша өзінің алғышарттарының негіздеріне бағытталған, сананың өзіне қаратылуын талап ететін «философиялық ойлаудың элементі». Ал психологтардың көзқарасы тұрғысынан «рефлексия» ол қарама-қайшылыққа негізделген диалектикалық ойлау, екінші жағынан өзінің психикалық жағдайын талдау, өзара түсіністік.

Заманауи педагогиканың тұрғысынан алғанда рефлексия феноменіне кеңірек анықтама беріледі: күмән элементі бар ойлау, өзіндік күйді бағалау, өзін-өзі тану, әрі қарайғы реттеу немесе тоқтату мақсатындағы іс-әрекеттің саналы бейнесі, іс-әрекетті қайта ой елегінен өткізу, жетістіктерді талдау, «Мен-бейнесін» талдау [2].

Ақыл-ойы дамыған адам дамымаған тұлға болуы мүмкін, егер оның дамуы бөлек анықталса. Одан басқа, А. Маслоу бойынша егер біз ішкі жағымыздан соқыр және керең болсақ, біз сыртқы әлемге де соқыр және керең боламыз деген [3]. Өзімізді түсіну, біздің негізгі мұқтаждығымызды түсінуге көмектеседі, ал егер адамдар бір негізгі мұқтаждарға ие болса, онде өзінді түсіну адамдар нәсілін түсінуіне алып келеді.

Тура мағынасына тоқталар болсақ, рефлексия – латын тілінен аударғанда *reflexio* – «қайта үндеу» деген мағынаны білдіреді. Субъектінің өз-өзіне және өзінің сана-сезіміне, яғни өзінің іс-әрекетінің өніміне көңіл аударуы, сонымен қатар оларды ой елегінен өткізуі. Өзіндік сана-сезімге тұлғалық құрылымдар, оның ішінде құндылықтар, қызығушылықтар, мотив, сонымен қоса ойлау, шешім қабылдау, түсіну, эмоционалды жауап механизмдері мен мінез-құлықтық шаблон және тағы басқалары жатады.

Рефлексия білімді терең тұлғалық етеді, рефлексия арқылы білім эмоциялық рең алады, осының арқасында жақсыз мәндер мағыналыға өтеді, рационалды мазмұндар тұлғалық, рухани мағынаға ие болады. Бұл адамның терең жүрегінен шығатын жіп-ойлармен жіпті ұршыққа жинаған сияқты. Рефлексия арқылы адам түсінеді, өзін-өзі таниды, ал өзін-өзі тану арқылы басқаларды да түсініп және таниды. Рефлексия арқылы адам өзін өзі қабылдап, өзімен өзі болады. Сонда, адам өзімен өзі болып, тұлғалық өзгерістер жүріп, тұлғалық өсуі басталады [4].

Пьер Тейяр де Шарден бойынша, рефлексия адамдарды жануарлардан ажыратушы, оның арқасында адамдар бір нәрсе туралы біліп қана қоймай, сонымен қатар өзінің білімі туралы да біле алады.

Сонымен, рефлексия адамның өзін-өзіне қарым-қатынасы, өзінің ішкі дүниесіне (негізінен жеке «психологиялық айна»), «адамның дамуын құру жағдайы» рөлін ойнайды. Сонымен қатар, қазіргі таңда педагог қарым-қатынасқа, үздіксіз рефлексияға және қайтымды байланысқа, өзін-өзі оқытуға, өзін-өзі дамытуға, өзін-өзі жетілдіруге, оқытудың жеке тұлғалық-бағдарлауды ұйымдастыруға кәсіби білікті және жеке тұлғаны тәрбиелеу қабілеттілігі болуы керек.

Рефлексия адам білімі қолданылатын көптеген салада: философия, психология, акмеология, басқару, педагогика, эргономика, конфликтология т.б. зерттеу пәні және құралы болып табылады.

Психологияда алғашқылардың бірі болып рефлексияны қарастырған А. Бузман, ол рефлексияны «сыртқы әлемнен әр түрлі қобалжуларды өзіне тасымалдау» деп түсіндірді.

Өз ісінің кәсіби маманы бола алатын, жан-жақты дамыған тұлға болу үшін рефлексивті дағдыларды қалыптастыру мектеп табалдырығынан бастау алуы керек. Білім алушы әрбір сабақтағы тақырыптарды оқып-үйрену болашақта не үшін керек екенін біліп, өзіне қажетін алып отырса бұл іс-әрекет білім алушы бойында әдет, дағды болып қалыптасып, келешек мамандығын жақсы таңдап жақсы кәсіби білікті маман болуына ықпал етеді.

Дағды деп автоматты түрде жасауға дейін жеткізілген әрекетті айтамыз. Ол көп рет қайталау жолымен қалыптасады. Дағды әр түрлі дәрежедегі жалпылаумен, әр түрлі жағдаяттарды қамтумен, икемділікпен, тез жүзеге асырылуға даярлықпен сипатталады. Дағды деңгейіндегі әрекеттер оның кейбір реттеу компоненттерінің көрінбеуімен (болмауымен) ерекшеленеді. Осылайша, мысалы, жазу дағдысында оны қалай орындау жөнінде ойлаудың қажеттілігі болмайды. Сондықтан көптеген үйреншікті әрекеттер адаммен автоматизацияланады да, адамның саналы іс-әрекетіне күш түсірмейді. Ал оны басқа едәуір күрделі міндеттерді орындауға бағыттайды [5].

Енді осы жерден рефлексивті дағды дегенді түсіндіріп көрсек. Білім алушы әрбір сабақта рефлексияны қолданып отырса, дағды қалыптасып алдағы уақытта да кез-келген өзінің әрекетінен ойша жауап алып, себептерін біліп отырады. Яғни рефлексивті дағды тұлғаның өз-өзіне жауап бере алу қабілеті деп тұжырымдасақ болады.

Рефлексивті дағдылар – бұл адамның сырттан бақылаушы позициясына ие болу, қиындықтарды талдау, қатысушыларды түсіну және бағалау, өзінің іс-әрекетін креативті түрде реттеу және жаңасын үлгілей алу қасиеті. Бұл қасиеттер адамға қиындықтардың себебін іздестіруге көмектеседі. Антоновтың ойынша, рефлексивті дағдылар – бұл өзін өзі бақылау және өз іс-әрекетін бағалау қасиеті.

Зерттеуші М.Н. Демидко рефлексивті дағдылардың қатарына креативті іс-әрекеттің рефлексивті-аксиологиялық компонентін қамтамасыз ететін дағдылардың тобын жатқызады. Ол рефлексивті дағдыларды келесідей элементтер түріндегі құрылымдық іс-әрекетпен байланыстыра сипаттайды: мақсат => тәсіл => нәтиже. Іс-әрекеттің әрбір құрылымдық элементі сәйкес рефлексивті дағдылармен қамтамасыз етіледі.

Рефлексивті дағдылар мыналарды қамтиды: тұжырымдалған мақсаттардың дұрыстығы, олардың нақтылығы, қажетті шарттарға басымды тапсырмалардың, міндеттердің жеткіліктілігі, қойылған міндеттерге бағытталған іс-әрекеттердің мазмұнының сәйкестігі, қолданылып отырған әдіс-тәсілдердің және педагогикалық іс-әрекеттер жабдығының тиімділігі, қатысушылардың жас ерекшеліктері, олардың даму деңгейі, білім мазмұны бойынша ұйымдастырылатын форманың сәйкестігі, оқу үрдісіндегі міндеттерді жүзеге асыру барысында орын алған жетістіктер мен сәтсіздіктердің, қателіктер мен қиындықтардың себептері, өзіндік педагогикалық іс-әрекеттің тұтас тәжірибесі және оның критерийлерге сәйкестігі [6].

Оқу үрдісінде рефлексияны сабақтың басында, ортасында немесе соңында пайдалануға болады. Әр түрлі смайликтерді, белгілерді, карточкаларды қолдана отырып оқушылар өз эмоцияларын білдіре алады.

Сабақтың бір кезеңі ретінде рефлексия бірнеше түрге бөлінеді:

- *Мазмұны бойынша*: символдық, ауызша, жазбаша. Символдық оқушы сабақтың өтілуіне, сыныптастарының жауабына, өзінің түсінгеніне әр түрлі символдар арқылы баға қойса, ал ауызша түрі баланың өз ойын, өзінің эмоциясын еркін байланыстыра отырып жеткізуі болып табылады. Рефлексияның жазбаша формасы ең күрделі және уақытты көбірек қажет ететін түрі. Әдетте оны тарау немесе үлкен тақырыптар соңында өтілгендерді қорытындылау мақсатында орындалады.

- *Іс-әрекет түрі бойынша*: ұжымдық, топтық, фронтальды, жеке болып бөлінеді. Рефлексияның осы түрі бойынша оқушы бойында рефлексивті дағды қалыптастыру ыңғайлырақ. Ең бірінші бүкіл сыныппен, одан соң жеке топта, сосын оқушылардың өздерінен жеке сұрау. Бұл әдіс оқушыларды жеке өз беттерінше және өздерімен жұмыс жасауға дайындайды [6].

Рефлексия не үшін қажет?

Егер білім алушы мыналарды түсінсе:

- не үшін ол осы тақырыпты оқып жатыр, бұл оған келешекте не үшін керек?
- дәл осы сабақта қандай мақсаттар орындалуы тиіс?
- өзінің қандай үлесін қоса алады?
- білім алушы өзінің және өзінің жолдастарының еңбегін тиісті түрде бағалай ала ма?

Онда оқу үрдісі білім алушыға да, оқытушыға да әлдеқайда қызықты әрі жеңіл болады.

- *Материалдың мазмұндық рефлексиясы.*

Рефлексияның бұл типін сабақ соңында қорытындылау мақсатында өткізген ыңғайлы. Ол білім алушыларға, ізденушілерге өтілген материалдың мазмұнын түсінуге, өзіндік жұмысының тиімділігін түсінуге мүмкіндік береді.

Қалай өткізу керек?

Білім алушы әрбір тақырыпты өткен кезде сол тақырып бойынша алған білімін, нені, қалай, қандай деңгейде меңгергенін бағалай алуы керек. Ол үшін ізденуші мынадай «тегтерді» толтыруы қажет. Мысалы:

мен ... білдім;
қиындау болды;
түсіндім;
үйрендім;
қолымнан келді;
білу қызықты болды;
мені таң қалдырды;
жасағым келді.

Қорытындылай келе, білім алушы бойында рефлексивті дағдыны қалыптастыру бір жақты үрдіс емес. Ол тікелей мұғалімнің көмегімен қалыптасатын дағды. Рефлексивті қабілетке жету үшін көптеген әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Жоғары оқу орындарының студенттері өзіне өзі баға беру, өзінің іс-әрекетінің себебін түсіне алу қасиетіне ие болулары керек. Студенттерге оқу үрдісінде рефлексивті дағды қалыптастыру үшін рефлексия сөзінің мағынасын түсініп қана қою аздық етеді. Студент сөзіне қазіргі таңда ізденуші деген атау беріліп келеді. Ал оқытушы тек бағыт бағдар беруші болып есептеледі. Бүгінгі күні қашықтықтан оқыту үрдісі де даму үстінде. Мұның өзі білім алушылардың рефлексивті дағдыға ие екендігінің бір көрінісі болып табылады.

1 Шорина А.В. Проблема формирования рефлексивных умений студентов в образовательном процессе вуза // *Науковедение* Том 7, №3. 2015, - с. 3

2 Шорина А. В. Роль рефлексивных умений в принятии организационных решений // *Молодой ученый*. — 2014. — №8. — с. 903-906.

3 Маслоу А. *Новые рубежи человеческой природы* / Пер. с англ. М.: смысл, 1999. – с. 425

4 Семенов И.Н. *Рефлексивно-творческий подход в непрерывном образовании. // Гуманистические тенденции в непрерывном образовании взрослых в России и США / Под ред. М. В. Кларина, И. Н. Семенова*. – М., 1994. – с. 61-76.

5 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. - 384 бет.

6 М. Н. Аверина, А. В. Воронин *Структура общепрофессиональных умений педагога: рефлексивный компонент Ярославский педагогический вестник – 2013 – № 2 – Том II (Психолого-педагогические науки)*

7 Шутова Г. *Рефлексия как этап урока: виды, приемы, примеры.*

http://pedsovet.su/metodika/refleksiya/5665_refleksiya_kak_etap_uroka_fgos

Резюме

Мухитова Г.М. – магистрантка 2 курса по специальности 6М011900 – *Иностранный язык: два иностранных языка* 7_89_7@bk.ru Научный руководитель: **Баданбекқызы З.Б.** – к.ф.н., доцент КазНПУ им. Абая, zaure.badanbekkyzy.51@mail.ru

Формирование рефлексивных умений студентов

В данной статье рассматривается рефлексия как часть урока и рефлексивные умения. А также способы и методы формирования рефлексивного умения у учащихся в учебном процессе. Рефлексивное образование позволяет выдвинуть на первый план не информированность студента, а опыт решения им проблем, возникающих в познании явлений действительности в соответствии с личностным вектором развития именно самообразовательной деятельности. Чтобы стать профессионалами своего дела, надо создать рефлексивное образование со студентами во время урока, каждой из тем на уроках, что в результате у студента возникает опыт овладения новыми операциями, развития умений и актуализаций знаний, реализуемый студентом в ситуациях проектирования личностного саморазвития. С этих позиций рефлексивное образование позволяет развить теорию саморазвития личности в аспекте достижения высокого качества обучения будущих специалистов разных направлений подготовки.

Ключевые слова: рефлексия, умение, рефлексивное умение, учебный процесс, самоанализ, самооценка, профессиональная подготовка, личностно-ориентированного образования.

Summary

G. Mukhitova – 2nd course master of Foreign Language: two foreign languages, 7_89_7@bk.ru
*Scientific supervisor: **Badanbekkyzy Z.B.** - candidate of Philological Sciences,
Associate Professor zaure.badanbekkyzy.51@mail.ru*

Forming of reflexive abilities of students

This article describes a reflection as part of the lesson and reflexive skills. As well as methods of forming the reflective skills of students in the learning process. Reflexive education allows highlighting not the awareness of student but his experience in solving problems in cognition of real phenomena in accordance with the personal vector of namely the self-education activities. In order to become professionals in their case, it is necessary to create a reflexive education with the students during the lesson, each of the topics in the class, the student gains experience in mastering new operations, development of skills and updating of knowledge to be implemented in situations of personal self-development design. From this standpoint, reflexive education allows developing a theory of self-development of personality in terms of achieving a high quality of training of future specialists in different areas.

Key words: reflection, skills, reflection skills, Education process, self-analysis, self-assessment, professional training, personality-oriented education.

УДК 81'25(082)

ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С ПЕРЕВОДЧЕСКИМИ УПРАЖНЕНИЯМИ

С.Д. Сейденова - *Казахский национальный университет им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71,
к.ф.н., доцент, saule_dus@mail.ru*

В статье дается описание различных переводческих упражнений. Также делается акцент на организационной стороне применения практических заданий. Кроме того, автор обращает внимание на методологические аспекты использования того или иного метода или приема. В статье рассматриваются актуальные проблемы современного переводоведения и обосновываются возможные пути и способы решения практических задач обучения переводу студентов языковых вузов. Кроме того, определяются виды эффективных переводческих упражнений, что считается необходимой составляющей оптимального управления учебной деятельностью студента по овладению переводческих дисциплин. Для обучения переводу очень важен так же и подбор упражнений.

Поэтапное ознакомление с переводческими проблемами в практическом аспекте позволяет уделять особое внимание вопросам эффективных приемов обучения и, в первую очередь, типологии упражнений, отбор и выполнение которых обуславливается особенностями организации обучения переводу в условиях интегрированное его в более общий процесс обучения иностранному языку. Учитывая уровневый характер обучения иностранному языку, особое внимание должно быть уделено разработке типологии упражнений в соответствии с определенным этапом обучения.

Интегрированность обучения переводу с иностранными языками является одной из особенностей учебного процесса. Поэтапное овладение иностранным языком позволяет достичь целей оптимального обучения. Кроме того, в основе общего процесса овладения языком, видами речевой деятельности на иностранном языке лежит тот же принцип интегративности, который свойственен переводу как специфической, комплексной деятельности человека, как умение понимать содержание иноязычной речи на слух и в письменном виде, умение трансформировать смысл, сформулировать данное содержание в соответствии с фонетическими, грамматическими, лексическими нормами языка и адекватными языковыми средствами.

Ключевые слова: проблемы переводоведения, переводческие упражнения, практические задачи обучения переводу, организация учебно-методической работы, управление учебной деятельностью, интегрированное обучение, виды переводческих упражнений.

Важнейшей частью учебно-методической работы преподавателя вуза является практическая организация работы с переводческими упражнениями. Выбор того или иного эффективного переводческого упражнения является важной составляющей оптимального управления учебной деятельностью студента по овладению специальностью переводчика. Для начала необходимо определиться с видами переводческих упражнений. Как известно, все переводческие упражнения делятся на предпереводческие и собственно переводческие [1].

Предпереводческие упражнения нацелены на создание условий для успешной реализации переводческого процесса, а также необходимой коммуникативной среды. Посредством данных упражнений можно проверить наличие у студентов языковых и фоновых знаний. Для этого следует показать будущим переводчикам, как решают типовые переводческие задачи опытные высококвалифицированные переводчики. Необходимо организовать упражнения на сопоставление

параллельных текстов ИЯ и ПЯ с целью выявления их различий, а также сопоставление опубликованных переводов с их оригиналами и критический анализ использованных переводчиком методов и приемов, ответы на вопросы к тексту, проверяющие глубину понимания и наличие необходимых фоновых знаний, обсуждение концепций, лежащих в основе содержания текста, и связанных с ними терминов и понятий, различные упражнения по совершенствованию владения языком перевода. Можно составить синонимические ряды и дать дифференциацию значений синонимов, провести стилистическую оценку предлагаемых вариантов, перефразирование высказываний, выступления на заданную тему.

Собственно переводческие упражнения делятся на языковые, развивающие умение решать переводческие задачи, связанные с особенностями семантики единиц и структур ИЯ и ПЯ; операционные, отрабатывающие умение использовать различные способы и приемы перевода; коммуникативные, создающие умение успешно выполнять необходимые действия на разных этапах переводческого процесса [2].

Организация работы с упражнениями начинается с выбора текстов. Было бы оптимальным вариантом, подобрать полноценный законченный текст. Как правило, упражнение включает 15-20 предложений, содержащих определенную переводческую трудность. Эти предложения подбираются из разных текстов, поскольку, как уже указывалось, трудно подбирать связный текст, в котором нужная проблема представлена в достаточном количестве. Материалом для таких упражнений служат тексты, лишенные индивидуально-авторских особенностей в употреблении языковых средств. Необходимость использовать высказывания, вырванные из контекста, создают трудности для их понимания и перевода. Эти трудности преодолеваются тремя путями. Во-первых, преподаватель стремится подбирать самодостаточные предложения, интерпретация которых не нуждается в более широком контексте. В случае необходимости возможна небольшая модификация отдельных предложений, уточняющая их содержание, но не нарушающая их естественность. Во-вторых, преподаватель всегда должен быть готов сообщить студентам дополнительные сведения, устраняющие многозначность. В-третьих, одним из способов работы с упражнениями может быть обсуждение вариантов понимания и перевода, которые будут правильны при различных лингвистических и ситуативных контекстах, в которых может быть помещено данное высказывание.

Важным для будущего переводчика является развитие профессиональных качеств, как развитие переводческих умений. Упражнения на развитие переводческих умений подразумевают упражнения на развитие навыков аудирования, которые, в свою очередь, включают в себя: письменный перевод звукозаписи, перевод-диктовку, перевод прецизионных слов, перевод-пересказку, абзацно-фразовый перевод на слух, упражнения в сложном аудировании (со счетом сначала русский, потом иностранный текст с последующим пересказом). Упражнения на одновременность действий состоят из: перевода на слух для отработки штампов и псевдоинтернациональных слов и сочетаний, дешифровка символов, кодирования письменного текста, кодирования устного текста, упрощенного перевода (с текстом и без него). Упражнения по технике речи представляют упражнения в варьировании высказывания и упражнения по избеганию дословности.

Большой интерес вызывают упражнения по переводу сложных предложений. Обычно такие предложения встречаются в научных статьях, в официальных публикациях, в контрактах. Сложность перевода таких материалов связана не только с обилием незнакомых слов, но и с громоздкими конструкциями предложений. Помимо этого, начинающие переводчики допускают ряд ошибок, связанных с неопытностью переводчика. Переводчик боится применить значение слова, которого нет в словаре. По причине своей неуверенности переводчик боится отклониться от схемы построения оригинала. Это приводит не только к корявому, неблагозвучному переводу, но и часто затуманивает смысл исходного предложения. Чтобы получить на выходе нормальный текст многие предложения можно и нужно перефразировать. Некоторые длинные предложения приходится разбивать на более короткие. Для выработки этого навыка в практику переводчика всегда надо включать английские предложения, которые требуют "творческой переработки". Противоположная крайность неопытного переводчика связана с небрежностью. В ситуациях, когда переведенное предложение не имеет четкого смысла, переводчик сам "дорабатывает" его до конечного вида. Такие действия могут увести перевод далеко в сторону от исходной мысли автора. Перевод длинных сложных предложений, как правило, связан с трудностью разбора их структуры. Без этого этапа невозможно сделать достоверный перевод, поскольку только структура четко определяет, какой частью речи является то

или иное английское слово. Для перевода таких предложений можно воспользоваться следующим алгоритмом [3].

На первом этапе целесообразно выполнить следующие действия, как выбор аутентичного текстового материала, затем чтение английского текста или фрагмента с задачами определения контекста, выделения ключевых слов и знакомства с конструкцией длинных предложений. Для определения структуры длинного сложного предложения его можно разбить на отдельные части. Чтобы структура предложения воспринималась четче, предложение можно дополнительно упростить, исключив из него второстепенные слова и части. Второй этап включает: подстрочный или дословный черновой перевод каждого длинного предложения, затем преобразование черногового перевода в литературную форму (подбор слов, структуры, стиля)

Как уже было указано, языковые упражнения имеют целью развитие умения преодолевать трудности, связанные с особенностями семантики и употребления определенных типов языковых единиц в ПЯ. Такие упражнения удобно классифицировать по характеру этих единиц как лексические, фразеологические, грамматические и стилистические.

В отношении моноэквивалентов в задачу обучения входит обогатить память переводчика набором основных соответствий. Для этого можно использовать терминологический диктант. В начале каждого занятия на диктант отводится 10-15 минут. Преподаватель в быстром темпе диктует 20-30 изученных терминов и названий на русском или иностранном языке, нумеруя их по порядку. На следующем занятии студент получает новую порцию лексических единиц, в состав которой включаются и слова из предыдущего диктанта, которые были пропущены студентами или неправильно переведены. Опыт показывает, что такая процедура позволяет задавать студентам выучить к каждому занятию 20-30 слов, имеющих моноэквиваленты.

Следующая группа упражнений посвящается отработке методов перевода безэквивалентной лексики. Отсутствие у слов прямого соответствия в другом языке не означает невозможность передачи его значения в контексте высказывания. Теория перевода предлагает целый ряд способов создания окказиональных соответствий для безэквивалентных лексических единиц: заимствование, калькирование, использование аналогов в ПЯ, лексико-семантические замены, описание.

Упражнения этого типа имеют целью развитие умения применять в процессе перевода изученные в теоретическом курсе модели, трансформации и технические приемы перевода. Подобные упражнения можно разделить на четыре основные группы:

Первая группа упражнений направлена на идентификацию метода или приема, примененного в выполненных переводах. Студентам предлагается сопоставить исходные высказывания с их переводами и указать, какие стандартные методы были использованы в каждом случае. Высказывания, составляющие такие упражнения, могут быть переведены либо одним определенным способом, либо разными приемами. Приводимые примеры переводов необязательно являются образцовыми, но должны достаточно наглядно иллюстрировать применение известного студентам приема. Такие примеры выигрывают в убедительности, если в упражнении указывается, из какого опубликованного перевода они заимствованы.

При выполнении упражнений второй группы обучаемым предлагается не только идентифицировать использованный прием, но и оценить уместность его применения. Этот тип упражнений включает две разновидности. В одном случае приводится как оригинал, так и перевод и оценивается правильность выбора приема. В другом случае студентам даются лишь высказывания на языке оригинала и предлагается оценить, можно ли при их переводе использовать данный прием.

В третьей группе упражнений ставится задача применить при переводе определенный прием, даже если высказывание в оригинале могло бы быть переведено и каким-либо иным способом. Разумеется, материал упражнений подбирается таким образом, чтобы составляющие его высказывания требовали при переводе именно данного приема.

Четвертая группа операционных упражнений предназначена для выработки умения выбирать и применять прием перевода, наиболее подходящий для перевода конкретного высказывания. Выполняя такое упражнение, студенты самостоятельно определяют, какой прием будет использован и каким образом он будет реализован в тексте перевода.

Задача упражнений этого типа заключается в создании у обучаемых умения выполнять необходимые коммуникативные действия, входящие в переводческий процесс. Такие действия могут осуществляться с помощью каждого из языков, участвующих в переводе, или в процессе самой

межъязыковой коммуникации. Упражнения, требующие самостоятельных речевых действий, могут подразделяться на несколько основных типов [4].

К первому типу относятся упражнения, которые требуют от обучаемых различных действий с единицами ИЯ и ПЯ разного уровня. Так, на уровне слова могут быть предложены задания по объяснению различий между синонимами в данном ряду, по составлению параллельных рядов синонимов в ИЯ и ПЯ и т.п. В области словосочетания обучаемые описывают возможные сочетания предлагаемых слов в ИЯ и сочетаемость их эквивалентов в ПЯ, составляют параллельные ряды словосочетаний в двух языках, различных по составу, но эквивалентных по общему значению, составляют список идиоматических выражений в ИЯ, не имеющих соответствий в ИЯ, и т.п. В области грамматики обучаемым предлагается сопоставлять различные способы выражения в ИЯ и ПЯ одинаковых грамматических категорий (время, род, одушевленность и т.п.).

Вторая группа упражнений предполагает идентификацию и обсуждение обучаемыми переводческих трудностей, имеющихся в предлагаемых текстах. Предметом обсуждения могут быть как очень общие, так и более частные проблемы перевода. С одной стороны, может быть поставлена задача оценить цель текста оригинала, тип этого текста и обусловленные этими факторами особенности переводческой стратегии. С другой стороны, предлагается обсудить особые проблемы, которые возникают в связи с наличием в исходном тексте специфических лексических, грамматических или стилистических явлений. Общей целью таких упражнений является развитие умения осуществлять предпереводческий анализ текста.

Третья группа упражнений включает различные манипуляции с текстами оригинала и перевода. Сюда относятся задания составить план содержания оригинала, сформулировать основную мысль автора, пересказать этот текст более или менее подробно. Особую группу упражнений составляют задания по переводу разными способами одного и того же текста в зависимости от поставленной цели перевода и предполагаемого типа рецептора. В качестве цели может быть указан характер газеты или журнала, где будет опубликован перевод, предполагаемое использование перевода в рекламных целях, политических или пропагандистских целях, стремление модернизировать перевод и т.д. Задание может предусматривать разные варианты перевода для профессионалов и непрофессионалов и для различных возрастных групп, для конкретных прагматических ситуаций.

Таким образом, учитывая, что обучение переводу является непростым видом учебной деятельности, мы изучили общие принципы организации обучения переводу, определили, из чего состоит профессиональная компетенция переводчика и преподавателя перевода, рассмотрели содержание обучения переводу, изучили упражнения по переводу и дали общую характеристику видам перевода. Сейчас это весьма актуальный вопрос, так как в связи с таким явлением как интеграция в различных областях нашей жизни, появился огромный спрос на профессиональных переводчиков, которые могут донести и передать весь смысл сказанного или написанного.

Итак, переводчику необходимо помочь овладеть следующими навыками, как система краткой записи, быстро поддающейся дешифровке; возможность самостоятельно определять форму и темп перевода; возможность предварительной тренировки по обработке важнейших компонентов переводческого процесса: аудирования, запоминания, кодирования, декодирования, техники устной речи [5].

Переводчику необходимо овладеть следующими умениями, как хорошее понимание беглой устной речи; одновременное слушание, мысленный перевод и запоминание; свободная и правильная устная речь на языке перевода; точное запоминание и воспроизведение (с возможной опорой на запись) прецизионных слов; быстрое и правильное ведение записи; способность одновременного декодирования записи и проговаривания перевода; способность обобщать и компрессировать смысл ряда последовательных высказываний. Таким образом, упражнения являются важнейшим способом выработки необходимых умений при обучении переводу. Необходима только целенаправленная работа. На это и должны быть направлены основные усилия преподавателей, обучающих студентов переводу.

1 Алексеева И. С. *Профессиональный тренинг переводчика*. - СПб: Союз, 2001. - 278 с.

2 Латышев Л.К., Провоторов В. И. *Структура и содержание подготовки переводчиков в языковом вузе*. - М.: НВИ – ТЕЗАУРУС, 2001. - 136 с.

3 Миньяр-Белоручев Р.К. *Теория и методы перевода*. - М.: Московский лицей, 1996. - 207 с.

4 Пассов Е.И. *Методология методики: теория и опыт применения (Избранное)*. - Липецк: РИЦ, ЛГПУ, 2002. - 228 с.

5 Лиштованная Т. В. К проблеме типологии переводческих упражнений на начальном этапе обучения иностранному языку // Лингводидактические аспекты перевода в процессе подготовки переводчиков : материалы Междунар. науч.-практ. семинара. Иркутск, 15 нояб. 2005 г. - Иркутск, 2006. - С. 313-318.

Түйіндеме

С.Д. Сейденова - әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы., 71, ф.ф.к., доцент, saule_dus@mail.ru

Аудармада қолданылатын жаттығулар арқылы тәжірибелік жұмыстар ұйымдастыру

Мақала әртүрлі аударма жаттығуларын тәжірибе жүзінде қолдану жолдарына арналған. Мақалада аударматанудың өзекті мәселелерін шешу жолдары қарастылып, тілге үйрететін жоғары оқу орындарында оқитын студенттерді аудармаға оқытуды жаттығуларды тәжірибе жүзінде ұйымдастыру жолдары талқыланады.

Тәжірибе тұрғысынан аударматану мәселелермен сатылы танысу аудармаға оқытуда тиімді әдістер қолдануға назар аударады, ең алдымен, тәжірибе жаттығуларын таңдап алуда және жаттығуларын типологиясын жасауда шетел тілімен интегративті байланыста оқытуда қарастырылады. Шетел тіліне деігейлі оқытуды ескере отырып, белгәлә сатыға байланысты жаттығулар типологиясын құрастыруға көңіл бөлінеді.

Интеграция принципі аударма негізінде жатқандықтан, басқа тілде берілген мәтінді тыңдау арқылы түсіну және жазбаша түрде беру, мазмұнын өрнектеу, тілдік фонетикалық, грамматикалық, лексикалық талаптары мен тілдік құралдарына сәйкестендеру дағдылары ескеріледі. Сөйтіп, аударманы оқыту тілдік қызметтің негізгі түрлерін қамтиды.

Түйін сөздер: аударматану мәселелері, аудармада қолданылатын жаттығулар, аудармаға оқытуда тәжірибелік мақсаттар, оқу-әдістемелік жұмыс ұйымдастыру, оқу процесін басқару, интегративті оқыту, аудару жаттығуларының түрлері.

Summary

С.Д. Сейденова - Kazakh National University after named Al-Farabi, Al-Farabi, 71, candidate of philological science, associate professor, saule_dus@mail.ru

Organization of practical work with exercises on translation

Article is devoted to practical use of various translation exercises. Problems of modern theory of translation are considered in this article and are proved ways of the solution of practical problems of training of students on translation studies.

Stage-by-stage acquaintance with translation problems in practical aspect allows to pay special attention to questions of effective methods of training. The development of typology of exercises is caused by features of the organization of training in the translation and is integrated into general process of training in a foreign language.

The principle of integration is the important moment of the translation as ability to understand contents of the foreign-language speech aurally and in writing, ability to transform sense, to formulate this content according to phonetic, grammatical, lexical standards of language and adequate language means. So, training in the translation covers all main types of speech activity.

Keywords: problems of theory of translation, exercises on translation, practical problems of training in the translation, organization of educational and methodical work, management of educational activity, the integrated training, types of translation exercises.

ӘОЖ 001 (063)

МЕКТЕПТЕГІ МЕДИАБІЛІМ

Б.К. Сердәлі - Қожа Ахмет Ясауи ат. ХҚТУ, ф.ғ.д., доцент

Мақалада жалпы орта мектепте оқытылуы мүмкін «Мектептегі журналистика» пәнінің типтік бағдарламасына, жазуға икемі бар талапты балалар үшін қажетті материалдар жиынтығына (нұсқаулар, кеңестер, жоспарлар, мазмұндамалар, лекциялар, оқу материалдары т.б.), осы бағдарламаны білім беру мекемелерінде іске асыру үшін оқушылардың әлеуметтік және шығармашылық деңгейін оңтайландыруға мүмкіндік беретін, олардың медиа-мәдениетін қалыптастырып, кәсіп таңдау ізденістеріндегі белсенділіктерін реттейтін әдістемелік тәсілдер қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада сабақтан тыс уақытта балалардың дамып-жетілуіне себепші болатын бағдарламалар сериясына арналған «Мектептегі журналистика» пәнінің өзектілігі сөз болады. Білім беру мекемелерінің шешімдеріне байланысты жүзеге асатын, жеке тұлғаны әлеуметтік шығармашылық дамытуға, кәсіптік бағдар беруге, әлеуметтендіруге және балалар мен жасөспірімдерді тұлғалық қалыптастыруға бағытталған міндеттер көрініс табады. Мұндай пәндер жастар мен қоғамның ересек мүшелері арасындағы қарым-қатынастардың үзілген бір үзігін жалғап, заманауи білім беруді көздейтіні айтылады.

Түйін сөздер: журналистика, мектептегі баспасөз, журналистік шеберлік, журналистік шығармашылық, ақпарат.

Жас ұрпаққа тәрбие мен білім беруде бұқаралық ақпарат құралдарының орнын еш нәрсемен теңестіруге болмайды, әрі бұл балаларды шығармашылыққа баулитын бейіндік рөл атқарады. БАҚ балалар үшін тек «дүние терезесін» ашып қана қоймай, олардың өмірлік идеалына да айта қаларлықтай ықпал жасай алады. Әлеуметтік ақпараттың дереккөзін айқындап, әлемді танып білуге, басқа адамдардан үйреніп, қоғаммен қарым-қатынас жасауға ықпал етеді.

Білім беру үдерісінің басты міндеті – тұлғаны әлеуметтендіру десек, бұл эллективті дәріс қоғамдық қатынастардың тиімді элементтерін үйретеді. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары мен білім беру жүйесін үйлесімді іске асыру үшін бұл бағдарламаны мектеп жоспарына енгізу өз жемісін бермек. Сонымен қатар бұл курс қабілетті балалардың өзара ықпалдасуына, өскелең ұрпақтың әлеуметтік дамуының жаңа серпінмен қарқын алуына қуатты фактор бола алады.

«Мектептегі журналистика» пәнінің бағдарламасында талапты балалар үшін қажетті материалдар жиынтығы берілген: нұсқаулар, кеңестер, жоспарлар, мазмұндамалар, лекциялар, оқу материалдары т.б. Білім беру мекемелеріндегі бағдарламаларды іске асыру оқушылардың әлеуметтік және шығармашылық деңгейін оңтайландыруға мүмкіндік береді, олардың медиа-мәдениетін қалыптастырып, кәсіп таңдау ізденістеріндегі белсенділіктерін реттейді.

«Мектептегі журналистика» бағдарламасындағы дәріс сабақтарына арналған материалдар 8-11 сынып оқушыларының журналистік шеберлігін шыңдауға лайықталған және оларға журналистік кәсіп туралы алғашқы мағлұматтарды беруді көздейді. Журналистің кәсіби мәдениетінің негізін қалап, әр түрлі дереккөздерден ақпарат алуға үйретеді, ізденіс дағдыларын қалыптастырып, материал жинап қана қоймай, оларды жүйелеуге дағдыландырады.

Типтік бағдарламадағы материалдар мектептегі баспасөз орталығының жұмысын ұйымдастыруға көмектеседі және мектеп баспасөзін шығару ісін жолға қояды. Оқушылар мектептегі баспасөз орталығының жұмысына қатысу арқылы өздерін журналистердің, редакторлардың, корректорлардың, беттеушілердің, фототілшілердің орнына қойып байқайды, жаңа қарым-қатынастар жүйесіне еніп, өз қабілеттері мен кәсіптік дағдыларын байқап көреді, қызықты істі атқаруда оларға не көмектесетінін айқайды, қоғамдық ой-пікірлері қалыптасады, сондай-ақ журналистік кәсіп әлеміне енеді.

«Мектептегі журналистика» пәнін іске асыру бағдарламасы шығармашылықпен жұмыс істейтін кез-келген мектеп педагогына, оның мамандығына қарамастан, қолжетімді болып табылады. Оны оқушы қабілетіне жылдам бейімдеуге болады. Бағдарламада әрбір тарау бойынша сағаттардың теңдей бөлінуі қарастырылған. Журналистика туралы алғашқы ұғым беретін осы бағдарлама негізінде факультативті дәрістерді әртүрлі жастағы топтарға да, оның ішінде 5-7 сыныптарға да жүргізуге болады. Бағдарлама өзінің мерзімді басылымын жасауға талпынған немесе өзінің тұрақты қабырға газетін шығарғысы келген барлық мектептерге, лицейлерге, гимназияларға ыңғайлы. Бір жағынан бағдарлама үйірме және сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру үшін де қосымша білім беретін педагогтарға жақсы көмекші құрал. Негізінен бұл бағдарлама жалпы орта білім беретін мекемелердегі 8-11 сыныптарда «Журналистика негіздерінен» сабақ беретін мұғалімдерге, кітапханашыларға, сынып жетекшілеріне, тәрбие жұмысын ұйымдастырушыларға арналған.

Сабақтан тыс уақытта балалардың дамып-жетілуіне себепші болатын бағдарламалар сериясына арналған «Мектептегі журналистика» бағдарламасының *өзектілігі* – білім беру мекемелерінің шешімдеріне байланысты жүзеге асады, олар: жеке тұлғаны әлеуметтік шығармашылық дамыту, кәсіптік бағдар беру, әлеуметтендіру және балалар мен жасөспірімдерді тұлғалық қалыптастыру міндеттерінен көрініс табады. Бұл қазіргі жастар мен қоғамның ересек мүшелері арасындағы қарым-қатынастардың үзілген бір үзінгі жалғап, заманауи білім беруді көздейді.

Мектептегі балалар шығарған қабырға газеттері бұқаралық қарым-қатынас аясын айқындауға мүмкіндік береді, қызықты идеяларды іске асырады, қоғамдық пікірлер арқылы мектеп жетістіктерін дәлелдейді, оларды өзге құрылымдардағы жаңа қатынастар жүйесіне жетелейді. Оқушылардың өз бейімділіктері мен қабілеттерін айқындауына, кеңінен ашып көрсетуіне мүмкіндік ашады. Баланың кәсіби санасын арттырып, кәсіптер әліміндегі орнын айқындайды.

Көркем сөйлеу мен көркем жазу өздігінен келмейді. Мұны меңгеру үшін тиісті кәсіптік білім қажет. Білім мекемелерінің оқу жоспарына таңдау сағаты ретінде аталған білім бағдарламасын енгізу – балаларды бейімділікке баулып, оқушылардың белгілі бір тобының өз біліктіліктерін тәжірибе жүзінде арттыруына мүмкіндік береді.

«Мектептегі журналистика» бағдарламасы оқушылардың журналист кәсібін өз бетінше сынап көруіне бағытталған. Қасыбір дәріс те тұлғаға бағыт-бағдар беруге лайықталған. Ол оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, еркін әрі шығармашылықпен ойлануына мүмкіндік береді.

Оқушылардың тұлға ретінде қалыптасуы іркілмей еркін сөйлеуіне, әдеби дарынының ашылуына, тәжірибелік ізденіске бейімделуіне, қиялын дамытуына, стандартты ойлау жүйесінен арылып, еркін ойлау қабілетінің артуына, ұжымдық шығармашылыққа деген қажеттілікті іске асыруына мүмкіндік ашады. Оқушының жауапкершілік сезімін тәрбиелеп, қоршаған әлеуметтік ортамен (ата-аналармен, педагогтармен, сыныптастарымен) байланысын нығайтады. Аталған бағдарлама білім берудің коммуникативті оқыту әдісі – газет шығару процесімен түйінделеді [1, 122]. Бұл оқушылардың бір-бірімен тілдесуіне мүмкіндік береді, ал оқытудың экспрессивті сипаты әрбіріне жекелей әрі ұжымдық жұмыс істеуді дағдыландырады. «Мектептегі журналистика» бағдарламасы журналистика негіздерін оқуға қызығушы әрі тәжірибелік дағдыларды меңгергісі келген 8-11 сынып оқушыларына арналған, әрі ол бұрын оқыған пререквизитті пәндер: қазақ әдебиеті, орыс тілі, қазақ тілі, қазақстан тарихы, география және т.б. базалық пәндермен кең ауқымда сабақтастыра қолдануға бағытталған. Аталған бағдарлама бойынша оқыту оқушылардың негізгі оқыту пәндерінен алған білімдерінің көлемін ұлғайтып қана қоймай, сонымен қатар болашақ мамандық туралы қосымша мәліметтер де бере алады, сондай-ақ жалпы мәдениет сипатындағы танымдық дағды қалыптастырады.

«Әмбебап журналист» кәсіби бағытын беру үшін мектептегі баспасөз орталығының жүйесін дамыту қажет, оған мынадай бастапқы бағыттар таңдалған: «Лингвистикалық журналистика», «Экологиялық журналистика», «Этнографиялық журналистика», «Әлеуметтік журналистика» т.б. Құрылған жүйе бітірушілерге еңбек нарығында бәсекеге қабілетті болуға жәрдемдеседі, озық жетістіктерге және әлеуметтік пікірлестікке баулиды, сонымен қатар, жақсы білім қорын иеленіп қана қоймай, жаһанданып жатқан әлеуметтенуге жылдам бейімделуге бағыттайды. Аталған барлық өзекті бағыттар әлеуметтік құбылыстарды жан-жақты қарастыратын журналистиканың ерекшелігіне бағынып қана қоймай, қоршаған ортаның экономикалық, әлеуметтік, экологиялық мәселелерінің арақатынасын ашатын маңыздылығымен де ерекше. Сондықтан бұл бағдарламаны оқу қажетті рухани құндылықтарды, әрекеттерді ашумен де айшықталады.

Бағдарламаның мақсаты:

- оқушының интеллектуальдық жетілуіне, әлеуметтік тиімділікке ұмтылуына, шығармашылығын іске асыра білуіне жағдай жасау;
- салалық бағыттағы білім берудің медиа мәдениетін қалыптастыру және мамандық таңдау ізденістеріндегі белсенділігін реттеу;
- журналистік шеберлік негіздерін үйрету.

Перспективті мақсат – оқушыларды қалалық, облыстық және республикалық мерзімді басылымдармен қызметтік байланыста болуға даярлау және журналистиканы мүмкіндігінше болашақ мамандығы ретінде таңдауына жәрдемдесу.

Бағдарламаның мақсатына жету үшін төмендегі *міндеттер* жүктеледі:

1. Білім берушілік:

- оқушылардың журналистика қызметінің принциптеріне, ерекшеліктеріне, сондай-ақ, медиасаласына қатысты тікелей және жанама байланысы бар пәндер жиынтығынан білім алуына жәрдем ету;
- қазақ журналистикасының тарихы мен оның даму кезеңдерін үйрету;
- журналистік шығармашылық пен әлеуметтану негіздерін игеру;
- журналистік шеберлік дағдыларын, қызметтік біліктілік пен алғашқы кәсіптік тәжірибе алуына, бастапқы кәсіптік бағдарды игеруіне ықпал ету;
- мектептегі баспасөз басылымдарының тәжірибелік дағдыларын қалыптастыру;
- қажетті білім арқылы экологиялық, денсаулық сақтау ісіне қатысты дағды мен біліктілік тәжірибелерін қалыптастыру.

1. Тәрбие берушілік:

- бірге қызмет атқару, әңгімелесу, қазіргі дүниетаным арқылы белсенді өмір сүру позициясына, дағдыларына қалыптастыру;
- толеранттыққа және көпұлтты әлеуметтік қоғамдағы ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетіне үйрету;
- қоғамдық өмірде өзіндік рөлі бар журналистік кәсіп туралы түсінік қалыптастыру;
- бұқаралық ақпарат құралдары әлемі арқылы мәдени қарым-қатынас түйсігін қалыптастыру;
- баспасөзге қызығушылығын арттыру арқылы журналистикаға деген саналы қарым-қатынасты қалыптастыру;
- ақпараттануға деген тұрақты сұранысты қалыптастыру;

- табиғатқа, экологияға, оның ішінде өз денсаулығына деген жауапкершілік сезімін ояту;
- оқушылар мен олардың ата-аналары арасында салауаттылық шараларын қолдану және оның міндеттілігін арттыру арқылы түсінік қалыптастыру;
- мінез-құлық мәдениеті мен тіл мәдениетін тәрбиелеу.

1. Дамытушылық:

- шығармашылық қабілетті жан-жақты дамыту, еркін ойлау білуге үйрету, журналистикаға қызығушылығын, бейімділігін, солар арқылы кәсіби бағытын дамыту;
- жалпы ой-өрісін кеңейту [2, 79].

Материалдарды ұсынуы бойынша «Мектептегі журналистика» бағдарламасы тәжірибелік-бағдарламалық үлгіге құрастырлған.

Білім беру үдерісін *ұйымдастыру үлгісі бойынша* бағдарлама модульдық үлгіде жазылған. Құрылымы жағынан ол алты дербес негізгі бөлімдерге бөлініп, журналистиканың барлық бағытын қамтыған, заңдар мен жанрлардан хабардар етіп, газет дизайнымен жұмыс істей білу дағдысын қарастырған:

- «Қазіргі газет жанрларының сипаты»,
- «Журналистиканың ақпараттық хабарлама жанрлары»,
- «Журналистиканың оқиғалы-талдамалы жанрлары»,
- «Журналистиканың көркем-публицистикалық және сатиралық жанрлары»,
- «Журналистиканың иллюстрациялық жанрлары»,
- «Мерзімді баспасөз дизайны».

Әрбір бөлім теориялық және шығармашылық тапсырмалардан тұратын бірнеше блокқа бөлінген. Шығармашылық курстың көлемі ауқымды емес. Дегенмен таңдалған тақырыптар журналистика теориясына қатысты барлық мәселелерді қамтиды. Барлық бөлімдердің жиынтығы тұтас әдістемелік тұжырымдамаға негізделген.

Сондықтан мұғалімдерге мынандай кеңес берген орынды: қай сыныпта дәріс өтілмесін алдымен аталған бағдарламаның мазмұнымен танысып алу керек, содан кейін ғана бөлімдерді игерген абзал, бұл нақты бір сабақты немесе циклді өткенде пайда беруі мүмкін.

Оқыту мақсаты бойынша аталған бағдарлама кәсіби-қолданбалы жүйеде құрастырылған, бұл жалпы орта білім беру мекемесінің базалық білімінде жоқ журналистика саласы бойынша кәсіптік білім беруге бағытталған.

Бағдарлама бойынша жоспарланған оқытудың нәтижесі мектептің мерзімді басылымын шығаруға және оны оқу-тәрбие процесінде қолдануға бағытталған. Ол оқушының өз қабілетін танытуына, осы бағдарламада қамтылған теориялық, сондай-ақ тәжірибелік білім дағдыларын алып, журналистік қызмет дағдысын көрсетуіне дағдыландырады. Олар төмендегілер:

- журналистика ақпараттық қызметтің бір түрі ретінде;
- журналистика мүмкіндігі мол мамандық ретінде;
- ақпараттық нарық;
- қоғамдық пікірді қалыптастырудағы журналистің рөлі;
- шешендік тәсілдер;
- журналистік мәтіндерді түзу;
- газеттің негізгі жанрларын үйрену;
- редакциялау;
- редакциялық ұжым;
- газет нөмірінің құрылымы;
- газеттің безендірілуі;
- газетті беттеу және макет жасау.

Пәннің білігі мен дағдысы. Журналистік зерттеу дағдысы журналистік қызметтің соңғы нәтижесі болып табылғанымен, әр түрлі жанрдағы мәтін түзу, түрлі дереккөздерден ақпарат алу ізденісі, газет макетін жасаудың алғашқы дағдылары мен газет нөмірін беттеу, анықтамалық әдебиеттер мен ғылыми жұмыс істеу дағдысы – пәннің іскерлігі мен дағдысын құрайды.

Зерделік білік пен дағды. Бұл өз ойын тұжырымдап айту, зерделік мәселелер мен тапсырмаларды шешу және оны мәселе етіп қоя білу дағдысы.

Ой түйюшілік дағды. Оқушы журналистика туралы негізгі ұғымдарды, оның даму кезеңдерін, редакцияны ұйымдастыру жұмыстарының принциптерін, тіл мәдениетін білумен қатар, алған білімі мен біліктілігін, тәжірибелік қызметін қолдана білу дағдысы.

Нәтижеге жетудің басты белгілерін үйренудің барлық кезеңдерінде материалды газетте басуға даярлық негізгі дағды болып табылады. Бірақ барлық оқушылардың бағдарлама материалдарын біркелкі дәрежеде меңгере бермейтіні белгілі, сондықтан бағдарлама материалдарын тәжірибе жүзінде үйретудің жеке дара тәсілін де қолданған абзал (яғни оқушылардың қызығушылығы мен қабілеті ескерілуі тиіс).

Меңгеру деңгейі бойынша аталған бағдарлама кәсіби-бағдарлық болып табылады.

Оқушылардың білімін бағалау мен оқыту – шығармашылық жұмыс үлгісінде, барлық тақырыптар бойынша эвристикалық әңгімелесу, реферат жазу түрінде өткізіледі. Сондай-ақ, сабақта шығармашылық тапсырмаларды орындау, тәжірибе жүргізу, өздігінше бақылау жасайтын экскурсиялық дәрістер қолданылады. Теориялық материалдармен жұмыс істеу барысында эвристикалық әңгімелесуге басымдылық беріледі. Себебі бұл тәсіл ауызша материалды баяндауда маңызды рөл атқарады. Оқушылар жаңа ұғымдарды өздігінше логикалық ойлау жолымен меңгереді. Сол себепті де дүниетанымның эвристикалық әдісі белсенді қолданылады. Оқушылардың сабақ барысында сауал қоя білу техникасы да маңызды рөл атқарады. Бұл журналистік қызметте нәтижеге жетудің ең маңызды жолы. Аталған әдіс қайталауға, алған білімді пысықтауға және бекітуге мүмкіндік береді.

Кәсіби дайындықтың сапасы оқушылардың оқу үдерісі кезінде алған тәжірибесіне байланысты болады. Тәжірибе жұмысы және авторлық мақала даярлау – кәсіпті берік меңгеруді қамтамасыз етеді және кәсіптік білімді бекітіп, білік мен дағдыны қалыптастырады. Сабақ барысында балалар әртүрлі газет жанрларында материалдар жазады, өз бетінше газет нөмірлерін беттейді, авторлық мәтіндерді түзетеді, конкурстарға, студиялық сабақтарға, әдеби-іскерлік ойындарға, семинарларға (дөңгелек үстелдерге), семинар-пікірсайыстарға, топтық жобаларға, шебер-сыныптарға қатысады. Өздері қызығатын тақырыптарда пікір алысып, мамандармен әңгімелеседі, алған білімдерін тәжірибе жүзінде қолданып көреді.

Бағдарлама кез-келген мектепте, лицейде, гимназияда қолдануға лайықты, сондықтан оны мерзімді басылым шығаруға талпынушылар да, тұрақты мерзімді қабырға газеті бар білім мекемелері де қолдана алады.

Тиісті мемлекеттік білім беру стандарты болмаған жағдайда журналистиканың негіздерін мектепте үйрету үшін Т.Амандосовтың (Совет журналистикасының теориясы мен практикасы. – Алматы, 1978), Т.Қожақеевтің (Жас тілшілер серігі. – Алматы, 1991; Сатира негіздері. – Алматы, 1996), Б.Сердәлінің (Қазіргі газет жанрлары. – Алматы, 2011; Мерзімді баспасөз дизайны. – Астана, 2015), Д.Рэндаллдың (Универсальный журналист. – Алматы, 1996) оқу құралдарын пайдалануға, әдістемелік құрал ретінде басшылыққа алға болады.

Біз ұсынып отырған «Мектептегі журналистика» қосымша білім беру бағдарламасының жалпы көлемі 136 сағатқа есептеліп, 2 оқу жылына лайықталған. Оқу сабақтан тыс уақытта аптасына 1 рет 2 сағаттан өткізіледі.

Бағдарламаның сағатқа мөлшерлеп қана бөлінуі шеберліктің алғашқы дағдысын беріп, таныстыру үшін ғана қажет. Схемасы шартты, себебі ол жыл сайын нақты топтардың оқуына арналып түзетіліп отырылуы мүмкін.

Аталған пән факультативті курстың бағдарламасы негізінде 8-11 сыныптарға журналистика негізінен сабақ беретін мұғалімдерге арналған, сондықтан ол, мамандығына қарамастан, кез-келген шығармашылықпен айналысатын педагогқа қолжетімді болып табылады.

Бағдарламаны іске асыру қорытындысы 1-ші оқу жылының соңында оқушылардың журналистік кәсіп туралы толық мағлұмат алып шығуына, журналистік кәсіп мәдениетінің негізін меңгеруіне, жанрлар бойынша журналистік мәтіндерді түзе білуіне негізделген. Оқу жылын аяқтау сәтінде оқушылар әртүрлі дереккөздерден ақпараттар іздестіру дағдысын меңгеріп, әдеби редактор қызметін меңгеруі қажет.

Оқудың 2-ші жылының соңында оқушылар журналистік шеберлік дағдыларын айтарлықтай толық меңгеруі қажет: материал жинауды үйреніп қана қоймай, оны жүйелей білуіге, беттей білуіге, макеттей білуге және мектеп басылымын (газет, журнал, альманах т.б.) өз бетінше шығаруға дағдылануы тиіс.

Біліктілікті, білім мен дағдыны тұрақты түрде жетілдіре беру үшін жазғы каникул кезінде де тәжірибені іс-жүзінде қолдана білу қарастырылған. Оқушыларға жергілікті редакцияларда болып, туған өлкенің тарихы мен ескерткіштеріне саяхат жасау, экологиялық аймақтарға журналистік

жолсапарға шығу, ұлттық мерекелерге қатысу, әлеуметтік маңызы бар іс-шаралардың куәсі болу, осы оқиғалардың нәтижесін өз мерзімді басылымында жазу тәжірибесі үйретіледі.

Жоба

**«Мектептегі журналистика» бағдарламасының
тақырыптық жоспары
(136 сағат)**

р/с №	Бөлім атауы	Барлық сағат	Лекциялық сағат	Практикалық сағат	Бақылау формасы
I	Қазіргі газет жанрларының сипаты	5	4	1	Эвристикалық әңгімелесу, реферат, шығармашылық жұмыс
II	Журналистиканың ақпараттық хабарлама жанрлары	21	9	12	Эвристикалық әңгімелесу, реферат, шығармашылық жұмыс
III	Журналистиканың оқиғалы-талдамалы жанрлары	52	24	28	Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, жоба
IV	Журналистиканың көркем-публицистикалық және сатиралық жанрлары	24	12	12	Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, жоба
V	Журналистиканың иллюстрациялық жанрлары	4	2	2	Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, жоба
VI	Мерзімді баспасөз дизайны	30	15	15	Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, жоба

**«Мектептегі журналистика» бағдарламасының
кеңейтілген тақырыптық жоспары
(136 сағат)**

р/с №	Бөлім атауы	Барлық сағат	Лекциялық сағат	Практикалық сағат	Бақылау формасы
Оқудың 1-ші жылы					
I Қазіргі газет жанрларының сипаты					
1.1	Газет жанрларын тудырушы факторлар	1	1		Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, тест
1.2	Газет жанрлары туралы түсінік	1	1		Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
1.3	Газет жанрларының өзге жанрлармен сабақтастығы	1	1		Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс, практика
1.4	Газет жанрларының типтері, түрлері	2	1	1	Шығармашылық жұмыс, тест
II Журналистиканың ақпараттық хабарлама жанрлары					
2.1	Газеттегі ақпарат.	3	1	2	Эвристикалық лекция, шығармашылық

					жұмыс, «дөңгелек үстел»
2.2	Хабарлы корреспонденция	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу
2.3	Хабарлы есеп	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс
2.4	Хабарлы сұхбат	3	1	2	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс, «дөңгелек үстел»
2.5	Блиц-сауалнама	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс, саяхат
2.6	Сұрақ-жауап	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс
2.7	Репортаж	3	1	2	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс, практика
2.8	Азанама	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс
2.9	Ақпараттық кескін	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу, баспасөзбен жұмыс
III Журналистиканың оқиғалы-талдамалы жанрлары					
3.1	Талдамалы есеп	3	1	2	Шығармашылық жұмыс
3.2	Талдамалы корреспонденция	3	1	2	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.3	Талдамалы сұхбат	3	1	2	Мәгінмен жұмыс
3.4	Талдамалы сауалнама	3	1	2	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.5	Әңгімелесу	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.6	Түсіндірме	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.7	Социологиялық резюме	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу
3.8	Анкета	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу
3.9	Мониторинг	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық

					жұмыс
3.10	Рейтинг	2	1	1	Эвристикалық әңгімелесу
3.11	Рецензия	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.12	Мақала	2	1	1	Өзіндік жұмыс
3.13	Публицистік қайымдасу (полемика)	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.14	Журналистік зерттеу	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
3.15	Шолу	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.16	БАҚ-қа шолу	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.17	Болжам	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
3.18	Түйткіл (версия)	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
3.19	Эксперимент	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
3.20	Эссе	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
3.21	Хат	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.22	Мөлтек сыр	2	1	1	Реферат, эвристикалық әңгімелесу, шығармашылық жұмыс
3.23	Кеңес	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
3.24	Талдамалы пресс-релиз	2	1	1	Өзіндік жұмыс, баспасөзбен жұмыс
IV Журналистиканың көркем-публицистикалық және сатиралық жанрлары					
4.1	Очерк	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвристикалық әңгіме
4.2	Тұрмыстық хикаялар	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвристикалық әңгіме
4.3	Аңыз	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвристикалық әңгіме
4.4	Эпиграф	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвристикалық әңгіме
4.5	Эпиграфия	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвристикалық әңгіме

4.6	Фельетон	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
4.7	Памфлет	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
4.8	Пародия	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
4.9	Сатиралық түсіндірме	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
4.10	Анекдот	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
4.11	Қалжың	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
4.12	Ойын	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, эвиристикалық әңгіме
V Журналистиканың иллюстрациялық жанрлары					
5.1	Фотоиллюстрациялар	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, тәжірибе
5.2	Суретгі иллюстрациялар	2	1	1	Баспасөзбен жұмыс, тәжірибе
Оқудың 2-ші жылы					
VI Мерзімді баспасөз дизайны					
6.1	Кіріспе. Газеттегі цифрлық технология және дизайн	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.2	Беттеуші-дизайнер және басылым сапасы	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.3	Басылымның тұрақты элементтерін безендіру	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.4	Жарияланымдарды беттеу жолдары мен басылымды шығару	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.5	Дизайншы құралы және газет мәтінінің графикасы	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.6	Дизайн фотоиллюстрациясы	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.7	Беттегі мәтіндерді орналастыру	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.8	Газет және журнал дизайны: өзара айырмашылығы	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.9	Беттеу дизайны	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.10	Журнал мұқабасы мен газеттің ашпа бетінің дизайны	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.11	Беттеушіге қажетті дизайн бағдарламалары	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.12	CorelDRAW графикалық дизайн бағдарламасы	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.13	Adobe inDesign газет	2	1	1	Шебер-сынып,

	беттеу дизайн бағдарламасы				интерактивті тақтамен жұмыс
6.14	Adobe Photoshop сурет өңдеу дизайн бағдарламасы	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс
6.15	web-дизайн	2	1	1	Шебер-сынып, интерактивті тақтамен жұмыс

1 Якушина Е. В. Интернет для школьников и начинающих пользователей / под ред. А. А. Журина. – М., 1997. – 220 с.

2 Гоне Ж. Школьные и лицейские газеты / Ж. Гоне; общ. ред. и выступ. ст. А. В. Шарикова. – М.: ЮНПРЕСС, 2000. – 200 с.

Резюме

Сердали Б.К. - к.ф.н., доцент МКТУ им. Ходжа Ахмеда Ясави

Медиаобразование в школе

Статья рассматривает о дополнительном образовании в общеобразовательном учреждении «Журналистика в школе» и материалы к ней (рекомендации, планирование, содержание, материалы к занятиям и др.), о том, как осуществление этой программы поможет создать условия для оптимальной социальной и творческой реализации обучающихся и стимулировать их активность в поисках профессии. Наметившийся в последние годы перекокс к творчеству учеников привел к тому, что стенному газету в школе, например, в целом уделяется меньше внимания, чем надо. Так что активное внедрение медиаобразовательных технологий, и прежде всего журналистики, позволяет отчасти восполнить этот пробел. Общество, в котором мы живем, стремительно превращается в общество, где господствуют информационные технологии, где умение грамотно использовать возможности масс-медиа становится важнейшим условием для достижения успехов в жизни и карьерного роста. А коли так, современная школа просто обязана отвечать на вызовы времени и учитывать реалии сегодняшнего дня. На практике это означает не только активное привлечение в образовательный процесс безграничных возможностей интернета, но и создание в школе кружков журналистики, выпуск собственных периодических изданий, внедрение предметов по журналистики.

Ключевые слова. журналистика, пресса в школе, журналистское мастерство, журналистское творчество, информация.

Summary

Serdaly B.K. - The international Kazakh-Turkish university of a name H. A. Yasau

The candidate of philological sciences, senior lecturer

Media education at school

The article deals with a further education in educational institution "Journalism in the School" and materials to it (recommendation, planning, content, materials for classes, etc.), On how this program will help to create the conditions for an optimal social and creative realization of students and stimulate their activity in search of profession. Loomed in the recent years, skewed to the creativity of the students led to the fact that the wall paper in the school, for example, generally receive less attention than they should. So, the active introduction of media education technologies, and above all journalism, allowing in part to fill this gap. A society in which we live is rapidly turning into a society dominated by information technology, where the ability to competently use the possibilities of the media becomes essential to achieve success in life and career. And if so, modern school is simply obliged to meet the challenges of the time and take into account the realities of today. In practice, this means not only involvement in the educational process of endless possibilities of the Internet, but also the establishment of the school of journalism circles, issue their own periodicals, introduction of subjects in journalism.

Key words. Journalism, press at school, journalistic skill, journalistic creativity, information.

ӘОЖ : 378.016: 81

ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҒЫНДА СТУДЕНТТЕРДІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУҒА ЫНТАЛАНДЫРУ

Токсанбаева С.А – Абай атындағы ҚазҰПУ 6М011900 – Екі шет тілі мамандығының 2 курс магистранты, salta-20.09@mail.ru,

Ғылыми жетекші: **Убниязова Ш.А** – Абай атындағы ҚазҰПУ кәсіби бағыттағы тілдер кафедрасының PhD, аға оқытушысы, ubniyazova@bk.ru

Қазіргі таңда оқу орындары қағида тұрғысынан студенттердің шығармашылық белсенділік танытуда жүйелі ойлау мен дербес жұмыс істей алуды дамыту мен қалыптастыруға жаңа міндеттер қоюда. Кәсіби білім беру мекемелерінде маман әзірлеуде негізгі мақсат болып білімді толық меңгеру ғана емес, онымен қоса студенттердің өздері білім жинап, танып білуге, танымал немесе құрастырылған іс-әрекет негізінде оларды шығармашылық тұрғыда қолдануға арналған қабілеттіліктерді дамытуды көздейді. Шетел тілін ЖОО-да оқыту студенттің тек гуманитарлық бағыттағы дайындық дәрежесін көтеріп қана қоймай, сонымен қатар олардың шығармашылық ойлау қабілеттерін қалыптастырып, дамытуын қамтамасыз етеді. Өзінің болашақ кәсіби ісі барысында студенттер стандартты емес амалдарды талап ететін, шешуге мәжбүр проблематикалық жағдайлармен «қақтығысады». Ондай мәселелердің нәтижелі шешілуі маманның белгілі бір шығармашылық тәжірибесіз мүмкін емес. Ал шетел тілі сабағында студенттің шығармашылық ойлау қабілетін оған ғылым негіздерін толыққанды ұғынып, меңгергеннен соң зерттеліп отырған материалды жан жақты ойластыруға бар күшін салғанда ғана қалыптастыра алады. Сондықтан да берілген мақаламызда студенттердің шығармашылық ойлау қабілетін жоба технологиясы мен өзіндік жұмыс арқылы ынталандыру қарастырылған.

Түйін сөздер: шетел тілі пәні, шығармашылық ойлау, білікті маман, өзіндік жұмыс, жоба, өзін-өзі бағалау.

Президентіміз Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына Жолдауындағы білім беру жүйесінде үш тілдің - мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін, ұлтаралық қатынас тілі ретінде орыс тілін және әлемдік экономикаға үйлесімді кірігу тілі ретінде ағылшын тілін меңгерген, бәсекеге қабілетті маман даярлау міндетін атап көрсеткенін білеміз. Бұл дегеніміз оқу орындарына жаңа міндеттер, жаңа талап, жаңа мақсаттар қойып отыр дегенді түсіндіреді [1].

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуының жаңа кезеңге өту жағдайында кәсіптік білікті болашақ маман даярлауда, олардың жоғары білім сапасының деңгейін қамтамасыз ету ЖОО-нда негізгі мәселелерінің бірі болып табылады. Болашақ маман үшін маңызды арнайы қабілеттерді дамыту ағылшын тілін оқыту үдерісінде кешенді жүзеге асырылады. Ағылшын тілін оқытуда студенттердің кәсіптік даярлығын тиімді қалыптастырудағы міндеттердің бірі олардың сыни, шығармашылық тұрғыдан ойлау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. «Қазақстан Республикасында жоғары білімді дамыту стратегиясында» «Қазақстанда жоғары білімнің міндеттері» бөлімінде: « - сынай ойлау мен шығармашылық – жоғары білімге инновациялық тұрғыдан қараудың мәні» деп көрсетілген. Студенттің өзін-өзі бағалай алуы, тәуелсіз пікір бере білуі оның білімінің сапасын ғана емес, жеке тұлға ретінде қабілеті мен білгірлігін, қоршаған ортаға икемділігін айғақтайды [2]. Е.С. Полат «постиндустриалды қоғам студенті «өздігінен сыни ойлай алатын, қиындықты жеңе алатын, өздігінен шешім қабылдайтын» тұлға болуы керек дейді [3]. Студенттің шетел тілі арқылы айналаны тану, өзіне қажеттіні таңдай алу, өз бетінше іздену, кәсіптік деңгейін арттыра білу шеберліктерін дамытуда шығармашылық ойлау шеберліктерін қалыптастырудың маңызы үлкен.

ЖОО студенттерінің шығармашылық ойлау қабілетретінқалыптастырудың бірден бір ұтымды жолы – білім беру үрдісінде олардың өзіндік жұмыстарын жоба технологиясын қолдану арқылы күшейту. Сол себептен де шығармашылық қабілетті дамытуда өзіндік жұмыстарды ұйымдастыруды негізгі мәселелерінің бірі ретінде қарауға тура келді. Жобаны ұйымдастыру арқылы олардың дербес жұмыс істеу дағдыларын арттыруға, оның нәтижесінде өз ой-пікірін құрастырып, әр іске шығармашылықпен қарауға жағдай туады.

Өзіндік жұмыста жоба әзірлеу үнемі оқытушының жол сілтеуімен, басшылық жасауымен ғана орындалып қана қоймай, соңғы кездегі тиімді жаңа технологиялар тұрғысынан алғанда бүгінгі студенттің, ертеңгі маманның жеке тұлғалық және шығармашылық қабілетін қалыптастыратындай деңгейге көтерілуі оның түрлерін, ұйымдастырылу жолдарын, қолданылатын әдістерді, олардың беретін нәтижесін педагогикалық тұрғыда теориялық және практикалық тұстарын жан-жақты зерттеуді және зерттеу нәтижелерін тәжірибеде қолдануды керек етеді. Қазіргі таңда жоғары оқу

орындарында білім берудің кредиттік жүйеге көшуімен байланысты студенттердің шығармашылық әрекетін, білімді өздігінен ізденіс арқылы табудың жолын, жалпы педагогикалық принциптерді басшылыққа алу біліктіліктерін көтеру мәселесі қойылып отырғандықтан, білім беруді ұйымдастырушы-оқытушы мен білім алушы-студенттер арасындағы қарым-қатынас дәрежесі мүлдем басқаша жаңа деңгейге көтерілді. Осының негізінде оқыту әдістері мен оқу әрекеттері түрленіп, өзіндік жұмыстың құрылымы да, мазмұны да, оны ұйымдастырудың педагогикалық-психологиялық мақсаты да кешенді түрде өзгеріске ұшырады.

«Шығармашылық» ұғымының мазмұны «шығару», «іздену», «жаңаны ойлап табу» деген мағынаны білдіреді. Ол, жаңалық ашатын адамның әрекетінен, адамның мақсатқа бағытталған қызметіндегі ізденімпаздығы мен белсенділігінен, табандылығы мен жігерінен құралып, ақыл-ойы мен сезімінің, креативтілігінің бірегейлігінен туындайды.

«Шығармашыл ойлау» жаңа идеяларды туындатуға бағытталады, оның нәтижесінде қандай да мәселе, проблеманың соны, қайталанбас шешімі табылып, не бұрыннан бар шешімнің жетілген әдісі жүзеге келеді. Шығармашыл ойлау барысында танымдық іс әрекеттің төркін, мән мағынасына, құнына, мақсатына сай жаңа ой пікір құрылымдары пайда болады. Бұл арада іске асатын жаңалықтың екі түрін айыра білу қажет:

1) Жалпы болмыс заңдылықтарына бейімделген, ғылымда бұрын болмаған объективті жаңалық;

2) Нақты тұлға ой өрісінен бастау алған субъективті жаңалық: Шығармашыл ойдың дамуына көптеген факторлар кедергі келтіреді. Олар:

1) Шектен тыс сыншылдық

2) Шешім іздеудегі асығыстық

3) Ішкі шек қоюшылық

4) Регидшілік ескі білімдерді қолдануға әуесқойшылық

5) Конформизм сырт көзге мазақ болу қаупінен туған тартыншақтық Шығармашылық іс-әрекет шығармашылық ортада орындалады және оның орындалу нәтижелілігін шығармашылық қабілеттер анықтайды, шығармашылық ортада тұлғаның шығармашылық қызығушылығы, белсенділігі, танымдық ізденімпаздығы артып, шығармашылық қабілеті дамиды.

Жоғары оқу орындарында студенттерді шығармашылыққа баулуда олардың бойында болашақ маманның шығармашылық қасиеттерінің болуына көп көңіл бөлеміз. Шығармашылық - бұл адамның өмір шындығына өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйін, өздігінен саналы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу оның рухани күшін нығайтып, өмірде өз орнын табуға көмектеседі. Шығармашылық - бүкіл тіршіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі [4]. Шығармашылық - төмендегідей ерекшеліктермен сипатталатын адам әрекеті: - шығармашылықтағы қарама-қайшылықтардың болуы; - әлеуметтік немесе жеке адамға деген мәнінің болуы; - шығармашылыққа арналған шарттардың, жағдайдың болуы; - шығармашыл тұлғаның жекелік қасиеттерінің болуы; - нәтиженің жаңалығы, соңылығы. Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жеке тұлғаның қалыптасып, дамуы үшін жаңа талаптарды қажет етеді. Уақыт табандылығының қажеттілігі, адамзаттың шығармашылық қабілеттерінің дамуында, кез келген қызмет саласындағы мақсаттардың дәстүрден тыс жолдарын іздеу, қоғамның әрбір мүшесінің зиялылық мүмкіндігін арттырумен қатар, барынша шығармашылық белсенділігін оятып, оның дамуына алып келеді.

Жоғары оқу орындарында студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамытудың негізгі факторы болып олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, оларға кәсіптік білім беруде болашақ мамандықтарына байланысты қабілеттерін де дамыту аса маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Шығармашылық қызығушылықты қалыптастырудың қазіргі тұжырымдамасы жаңа парадигмаға сүйенеді, ол әр жеке тұлғаның ынтасы; әр жеке тұлғаның даму мүмкіндіктерінің, оның ішінде оның шығармашылық өзін-өзі дамытуды қажетсінуінен; ішкі еркіндігінің басылымдылығы – сыртқы шығармашылық өзін-өзі дамытудың табиғатын танымдық қызығушылықтың ықпалдастырылған сипаттамасы ретінде түсінуден тұрады. Жеке тұлғаның шығармашылық қызығушылығы – бұл ішкі процесс, адамның орта әсеріне белгілі бір жауап беру тәсілі, өзіндік қарама-қайшылықтар әсерінен және қоршаған ортаға, әлеуметтік қатынастардың субъектісі ретінде өзінің субъективті қарым-қатынастарын есепке алу негізінде өзін саналы түрде жетілдіруге ұмтылысы. Шығармашылық қызығушылықтың жетекші функцияларына талаптанушылық, танымдық, реттеушілік, рефлексиялық, белсенді өзара қарым-қатынас т.б. жатқызылады. Олар өзін-өзі

дамытудың бағыттылығы мен артуын, тұлғалық компоненттердің деңгейін және олардың сабақтастығын айқындайды, адамға өзін жетілдіруге орай дербес әрекетін ұйымдастыруға мүмкіндік туғызады. Шығармашылық қызығушылықты қалыптастыру - субъект-субъектілік бағдардың шығармашылық әрекетінің ерекше түрі, ол бір жағынан “өзіндік” процестердің “өзін-өзі тану, өзін-өзі айқындау, өзін-өзі басқару, өзін-өзі таныту” қарқынын күшейту мен тиімділігін арттыруға, екінші жағынан, педагог олардың шешімін табу барысында субъектілік бағыт ұстанатындай, тұрақты түрде күрделеніп отыратын проблемалық шығармашылық міндеттердегі қарама-қайшылықтарды шешуге бағытталады. Шығармашылық қызығушылық – жеке тұлғаның жаңа жағдайда өзекті мәселенің шешімін табуға танымдық бағдары негізінде, психологиялық сапаларын дамыта отырып, білімдік-рухани құндылықтарға жетуге ұмтылысымен сипаталатын және шығармашылық қабілетті дамытуға жетелейтін танымдық сапасы. Оқу процесінде студенттердің шығармашылық сипаттағы тапсырмаларын жүйелі түрде ұйымдастыру және оны болашақтағы кәсіби бағдарымен сабақтастыра зерттеу оқытушының педагогикалық құзіреттілігіне де байланысты. Өз пәнін жетік меңгерген және оның мазмұнын жаңа біліммен үнемі толықтыра отырып, шығармашылықпен жұмыс істеуі, өз болмысын терең зерделей отырып, жеке тұлғаның дамуы мен қалыптасуына өзінің қолтаңбасын қалдыруына, рухани тұрғыда терең түсінуі мұғалімнің ішкі құндылық бағдарына байланысты [5].

Студенттің шығармашыл тұлғасын қарастыру оның көптеген сапалық қасиеттерінен тұрады:

1) Тұлғаның жалпы белсенділігін сипаттайтын қасиеттерін жігерлілік, табандылық, инициативтік, шешім қабылдаушылық, мақсатқа бағыттаушылық, өздігінен жұмыс істей алуы, қажырлылық, оптимизм, сенімділік, тұрақты қызығушылық дамыту тұлғаның шығармашылық қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

2) Білім алуға қатысты қасиеттер жауапкершілік, ұқыптылық, қызығушылық, еңбексүйгіштік, орындаушылық, байыптылық, ұйымдастырушылық, продуктивтілік, ізденімпаздық және т.б. әрбір шығармашыл тұлғаның бойында табылады.

3) Тұлғаның ақыл ойына қатысты қасиеттер тұлғаның ойлауының кең, сыни тұрғыда, логикалық болуы, ой батылдығы, даму интеллектісі мен деңгейі, эрудиция, интуиция, оқуға қабілеттілігін дамыту шығармашыл тұлғаның ойлау қабілеттерін дамытудағы ең маңызды мәселелердің бірі. Оқытудың кредиттік жүйесінде ең тиімді және жоғарғы тиімді сабақ берудің бір түрі студенттің өз бетімен жұмыс жасауын ұйымдастыру болып табылады. Ол қазіргі заманғы білім беруде үлкен орын алады, себебі әр студент өз бетінше оқу әрекетінде білім алады, өз бетінше жұмыс істейді. Жеке өз бетінше жұмыс жүргізуді - оқытушының студенттің белсенді әрекетін ұйымдастыру, ол алға қойылған мақсатты арнайы берілген уақыт ішінде орындау, білімді іздеу, оларды түсіну, бекіту, шеберлік пен дағдыларды қалыптастыру деп түсінеді.

Шығармашылық қабілетті дамыту студенттердің қажетті теориялық білімі, біліктіліктер мен дағдылардың болғанында ғана мүмкін болады және әрі қарай дамиды. Олар:

- Қолдану (теориялық білімдерін практикада қолдана алса, бір пәннен алған білімдерін басқа пәннен алған білімдерімен өзара байланыстырып кешенді түрде қолдана алса);

- Ойлау (шығармашыл ойлап, өзінің ойларына еркіндік бере алса, анық және логикалық тұрғыда ойлай алса; сыни ойлау);

- Шешім (проблемаларды тауып, шеше алса; шешімнің жаңа жолдарын тапса; жаңа ситуацияда жөн таба алса);

- Түсіну (оқу материалының мағынасын шығармашылық бағытта түсіне алса; оқу материалынан ең бастысын атап көрсетсе);

- Болжау (нәтижелерді болжай алса; ғылыми проблемаға өзіндік зерттеу жұмыстарын жүргізе алса);
- Сөйлеу (ауызша және жазбаша тілді жақсы меңгерген болса);
- Бағалау (бағалай және өзін өзі бағалай алса);
- Талдау (анализ, синтез, салыстыру, жалпылау, классификация жасай алса);
- Зерттеу (өзіндік, шығармашыл, ғылыми ізденіс жасай алса).

Шығармашылық ойлаудың негізгі белгілері:

Оригинальдық - шығармашылық ойлаудың өзіне тән болуы, проблеманы шешудің өзгеше болуы, ерекше жауаптар беру қабілеті;

Ікемділік - сұрақтарға түрлі жауаптар табу және бірден кірісіп кету қабілеті, бұл қабілет жауаптардың әртүрлі болу деңгейі, неғұрлым көп шешімдердің болу және қолдану мүмкіндіктері немесе шешімдерді өзгертіп, олардан жаңа мүмкіндіктер ашу арқылы анықталады;

Интеграция - бірнеше қарама қарсы шарттарды, принциптер мен пайымдарды ескеру қабілеті;

Сезушілік - проблеманың, құбылыстың немесе оқиғаның аз байқалатын тұстарын ескеру.

Шығармашыл ойлау студенттердің түрлі саладағы кең көлемдегі және үнемі жаңарып отыратын ақпараттармен жұмыс істей алу дағдыларын, басқалардың ойын ескере отырып өз пікірін анық жеткізу, түрлі ойларды, танымдарды түсіне отырып, өзінің жеке ойын қалыптастыруға, проблемаларды шешуге, өздігінен жұмыс істей алу қабілетін арттыруға, топпен бірге жұмыс істеу және басқалармен қолайлы қарым – қатынас жасай алу қабілеттерін дамытады. Шығармашылық қабілеттерді дамыту барысында жоғарыда айтылғандарды дамыта алсақ, студенттердің өз ойларын білдіріп, өздіктерінен тұжырымдама жасауына, оның шығармашылыққа бағытталуына, өздігінен білім алып, полимәдениетті дамыған тұлға болуларын жүзеге асыра аламыз.

1 Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы // Егемен Қазақстан, 1999, 1 маусым.

2 Новые педагогические и информационные технологии в системе образования /Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина и др.; под.ред. Е.С.Полат. – М.: Академия, 2003. – 272 с.

3 Көшербаев Қ.Е., Ахметов Ә.Қ., Әбілқасымова А.Е., Рахымбек Х.М. Қазақстан Республикасында жоғары білімді дамыту стратегиясы. – Алматы, 1998. – 232 б.

4 Кузнецов С.А. Интегративный подход к решению основных проблем математического анализа в школе и педагогическом ВУЗе// Интеграция образования 2008 №3 с, 69-74.

5 Richard P. How to Prepare Students for a Rapidly Changing World. – USA, 2010. -200 p.

Резюме

Токсанбаева С.А – магистрантка 2 курса по специальности 6M011900

Иностранный язык: два иностранных языка, salta-20.09@mail.ru

Научный руководитель: Убниязова Ш.А – PhD, старший преподаватель кафедры профессионально-ориентированных языков, ubniyazova@bk.ru

Стимулировать студентов к творческому мышлению на уроке иностранного языка

Перед учебными заведениями сейчас ставятся принципиально новые задачи, направленные на формирование и развитие у студентов системного мышления творческой активности и самостоятельности. В учреждениях профессионального образования в подготовке специалиста главным является не усвоение знаний, а развитие у обучающихся способностей к овладению методами познания, дающими возможность самостоятельно добывать знания, творчески их использовать на основе известных или созданных способов деятельности. Изучение иностранного языка в вузе способствует не только повышению гуманитарного уровня подготовки будущего специалиста, но также формирует и развивает у студентов творческое мышление. В своей будущей профессиональной деятельности студенты «столкнутся» с необходимостью разрешать проблемные ситуации, требующие нестандартного подхода. Эффективное решение таких проблем будет невозможным без определенного опыта творческой деятельности. Творческое мышление, в процессе обучения иностранному языку возможно развить лишь тогда, когда студент направляет свои усилия на осмысление и прочное овладение основами наук, умеет всесторонне анализировать изучаемый материал. В данной статье рассматривается мотивация творческого мышления студентов с помощью технологии проектирования и самостоятельной работы.

Ключевые слова: урок иностранного языка, творческое мышление, специалист, самостоятельная работа, проект, самооценивание.

Summary

S. Toxanbayeva – 2nd course master speciality of Foreign language: two foreign languages, salta-20.09@mail.ru

Scientific supervisor: Sh.Ubniyazova – PhD, senior lecturer of chair of Professionaly-oriented languages, KazNPU named after Abai, ubniyazova@bk.ru

Encourage students' thinking in foreign language classroom

Schools have now set placed fundamentally new tasks aimed at the formation and development of students' creative activity and independence of systematic thinking. In institutions of professional education in the preparation of the expert main thing is not the assimilation of knowledge and the development of students' ability to master the methods of cognition, but also giving the opportunity to acquire knowledge, creatively use them on the basis of known or established ways of life. Learning a foreign language in high school not only improves the level of humanitarian training of future specialists, but also creates and develops students' creative thinking. Students in their future careers "face" the need to resolve problematic situations that require non-standard approach. An effective solution to these problems is impossible without a certain experience of creative activity. Creative thinking, in the process of learning a foreign language may be developed only when the student is focused on understanding and mastery of the fundamentals of science, it is able to comprehensively analyze the study of learning material. This article discusses the motivation of creative thinking of students with the help of project work and technology of independent work.

Keywords: foreign language lessons, creative thinking, an expert, independent work, project self-evaluation.

УДК 811 512.122.42

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЖОЛДАРЫ (ТІЛ ТАРИХЫ КУРСЫ ПӘНДЕРІН ОҚЫТУ НЕГІЗІНДЕ)

А.Н.Юсуп - Абай ат. ҚазҰПУ, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

А.Н. Мамиева – ҚазМемҚызПУ, филология ғылымдарының магистрі, PhD докторант

Мақалада тіл тарихы курсы бойынша өтілетін пәндерді жаңа технологиялар арқылы оқытудың жолдары қарастырылып, аталған пәндерді оқыту үдерісінде қалай тиімді өткізуге болатындығы дәйектеледі. Тіл тарихы курсы бойынша жүргізілетін пәндер тіл білімінде терең қарастыруды, жан-жақты ізденуді талап ететін күрделі пәндер болып табылады. Түркітану және тіл тарихы пәндерін жүргізудегі басты мақсат тек таза білімді меңгерту ғана емес, сонымен қатар әр студенттің ақпараттық-танымдық қабілетін дамытып, оны бекіту, жеке тілдік тұлға ретінде қалыптасуына жан-жақты жағдай жасау.

XXI ғасыр – жаһандық білім мен ғылымның қалыптасу ғасыры, яғни жаңа технологиялардың қарқынды даму ғасыры. Әсіресе, ЖОО оқу үдерісінде жекелеген пәндерді оқытуда жаңа технологияларды қолдану білімнің сапасын арттырып қана қоймайды, сонымен қатар студенттердің жаңа тақырыпты игеруіне алғышарт жасайды, олардың шығармашылық қабілетін шыңдайды, өзіндік дамуына тікелей ықпал етеді, өзара және пән оқытушысымен де тығыз тілдік қарым-қатынас орнауына қолайлы жағдай жасалады. Мақала оқыту үдерісінде жаңа технологияларды тиімді қолданудың жолдарын көрсетеді.

Түйін сөздер: тіл тарихы, түркі тілдері, түркітану, көне жазба мұралары, диагностикалық тапсырмалар, әдістік тест

Тіл тарихы мен түркітануға қатысты пәндерді жүргізу барысында түркі тілдерінің фонетикалық, лексика-грамматикалық құрылымының өзіндік даму эволюциясына қатысты көптеген күрделі теориялық мәселелер ғылыми тұрғыда жүйелі түрде қарастырылуға тиіс екендігі белгілі. Осыған орай оқытушыға пәндерді өту барысында, дәріс оқығанда шығармашылық үлкен еркіндік берілетіндіктен, ол өзінің білімі мен өмір тәжірибесі негізінде әрбір тақырыпты түркі халықтарының рухани құндылықтарға толы жәдігерліктерінен алынған мысалдармен байыта отырып, оларды тартымды да қызықты етіп жеткізу жолдарын өз қалауымен таңдап алуы қажет. Тіл тарихы курсына, ең алдымен, студенттердің университет қабырғасында алған толық білімін саралауға, ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысуға баса назар аударған абзал. Ол үшін сабақ кезінде тіл тарихына қатысты студенттің өзіндік дүниетанымын кеңейтіп, танымдық қабілеттерін дамытатын дағды мен кәсіби бейімділіктерін қалыптастыруға, материалдарды терең меңгеруіне мүмкіндік жасалады.

Түркітану және тіл тарихы пәндерін жүргізуде басты мақсат тек білімді меңгерту ғана емес, сонымен қатар студенттің танымдық қабілетін дамытып, оны бекіту, шығармашылық деңгейін арттыруға негізделуге тиіс десек, қателеспейміз. Осымен байланысты оқытушы сабақты өту барысында әдеттегідей жоспарланған әр тақырып пен онда қарастырылған ұғым-түсініктерді тереңдете түсу үшін жаттығулар орындатқызып, сұрақ-жауап түрінде талдау тәсілдерін қолданумен қатар бұл ұғымдар студенттердің алған білімдері негізінде толықтырылып, пікірталастар ұйымдастырылып, сахналық көріністер жасалып, іс-қимыл әрекеттеріне негізделген тренингтер түрінде де өткізуге болады (*фестиваль, аукцион, пресс-конференция, жас түркологтар симпозиумы, түркі ғылымы бизнес-тренингі мен түркі білім менеджменті сабақтары, т.б.*)

Жалпы алғанда ұзақ жылғы жинақтаған тәжірибе көрсеткендей, түркітану және тіл тарихы курсы сабақтарын жүргізуде түркі халықтарының рухани жәдігерліктері – көне жазба мұралары мен оларда берілетін ой-тұжырымдар үнемі басшылыққа алынуға тиіс. Сонда ғана халықтың ұзақ тарихында жасаған рухани, мәдени қазынасы мен жинақтаған тәжірибесі, адамгершілік, тәлімгерлік тағылымдарына негізделген ұстаз-шәкірт арақатынасы осындай жағдайда ғана жүзеге асады.

Өйткені, жаңа заманның озық ойлы, терең мінезді тәрбиелі жастарын қалыптастыру – оқытушылардың алдына қойылған үлкен міндет. Мұны шешуде оқытушы, біріншіден, студентпен жеке тұлға ретінде тікелей байланысты жүзеге асыра отырып, онымен жүргізілетін жұмысының негізгі бағыттары мен жұмыс бөліктерін дұрыс та сапалы ұйымдастыра алуға міндеттелсе; екіншіден, қазірде пәнді оқыту мен үйретудің мазмұн-сипаты, әдіс-тәсілдерінің күрделене түсуіне орай ол үнемі ізденіс үстінде болуы керек және, үшіншіден, сыни тұрғыдан ойлай білуімен қатар қандай істі болсын, бар ынтасымен атқара алуы да қажет.

Түркітану және тіл тарихы курсы бойынша сабақтарда студенттермен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдері кеңінен қамтылып, олар шәкірттеріміздің сабаққа дайындығын, танымдық процестерінің даму деңгейін, ақыл-ой қабілеттерінің жетілу барысын анықтауға тиіс. Осыған орай пәнді өткізу барысында жүргізілетін түрлі әдістемелік жаттығулар мен тапсырмалар өзінің маңыздылығы және қажеттілігімен ерекшеленеді. Атап айтқанда, студенттердің түркі халықтарының тарихы, тілдері, әдебиеті, мәдениеті жайында алған білімдерін анықтап алу үшін *Керн-Йирасектің әдісіне негізделген дайындықты анықтау тестісі* қолдануға болады. Тест төрт тапсырмадан тұрады:

1) Студенттің түркітануға қатысты пәнді өткенге дейінгі білімін анықтау тесті 15 сұрақтан тұрады. Дұрыс жауапқа –1 балл, дұрыс емес жауапқа – 0 балл;

2) «Түркі тектік ағашының» суретін салу.

3) Сөздік мәтін бойынша бағалау. Көне түркі тілі не қазіргі түркі тілінде жазылған мәтіннен үзінді ретінде 1-2 сөйлем оқылып, есте сақтау қабілеті бойынша жазылады.

4) Түркі өркениетінің ұлы тұлғалары жайында мәліметтер оқылады да, студенттерге тыңдаған мәліметтер негізінде концептуальды кесте жасау ұсынылады.

Мұндай диагностикалық тапсырмалар студенттің түркітану іліміне қатысты ұғым деңгейін анықтауға мүмкіндік туғызумен қатар, олардың өзіндік ойлау және тұжырым жасай білу қабілеттерінің қандай деңгейде қалыптасқандығын жобалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ тіл тарихы курстары бойынша сабақтарда әдеттегідей топ-топқа бөліп интерактивті түрде өту әдісін ұтымды қолдану студенттердің сыни тұрғыдан ойлануына, берілген тақырып бойынша белсенді түрде жұмыс істеулеріне, достарының логикалық ойлауына баға беруге, өз ой-пікірлерін ортаға салып, еркін жеткізе білулеріне жағдай туғызары сөзсіз. Әсіресе, Л.С.Выготскийдің әдісіне сәйкес түркі тілдері бойынша берілген материалдарды оқып шығып, ондағы әрбір жеке түркі тілдеріне тән ерекшеліктерді *Венн диаграммасы* не *концептуальдық кесте* түрінде рәсімдеуі студенттердің сабақ кезінде қалыптасқан түсінік деңгейін анықтауға және олардың пәнге деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ студенттің сөзді, түркі тілдерінің сөздік қорын, сөз тіркесі мен түркі сөйлемінің өзіндік құрылысын ерікті есте сақтау үдерісін жүзеге асыру үшін «*10 сөз не сөйлем*» деген әдісті пайдалануға болады. Берілген сөздер не сөз тіркестері немесе сөйлемдер студенттің зейін қасиетінің тұрақтылығы мен есте сақтау қабілетін арттыруға бағытталады. Топ студенттері арасындағы байланысқа сүйенетін оқытудың интерактивті әдістерінің бұл түрі ұжымдық жұмысқа, студенттің өзіндік белсенділігін арттыруға ықпал етеді. Әдісті тест әдісін қосу арқылы жандандыруға да болады. Берілетін тест тапсырмалары студенттің зейіні мен логикалық ойлау қабілетін арттыруға негізделуі қажет.

1. «Жер – мемлекеттің негізі» деп таныған ғұн көсемі

A Тұман Шаньюй

B Шұжық-князь

C Ұлы данху

D *Моде Шаньюй*

E Лули-князь

2. «Кодекс Куманикусты» зерттеген қазақ ғалымы

A Н.Сауранбаев

B Б.Әбілқасымұлы

C Р.Сыздық

D *Ә.Құрышжанұлы*

E Ә.Қайдар

3. Чуваш тіліндегі «самка» сөзінің мағынасы

A маңдай

B ұрғашы

C өзімен-өзі

D самғау

E ұшу

4. «Ит» оғыз тілінде

A қапу

B құрт

C илге

D көпек

Е самса

5. Түрік жігітінің үйлену тойына дейін қызға жіберетін сыйлығы

А жүзік, орамал, халва

В хна, айна

С тәтті, гул

Д пышақ, ат

Е гул, мата, т.б.

Ал «Қазақ жазуының тарихы» пәнін өту кезінде «Бейнелі ойлауды бағалау» тренингін «Көне түркі руникалық жазба ескерткіштері» тақырыбын өткенде пайдаланған ұтымды. Тренингтің мақсаты – студенттерді ғылыми-зерттеу жұмысымен шұғылдануға үйрету, ғылыми-зерттеу әдістерімен таныстыру. Ол үшін топ студент санына қарай «Тіл білімі институтының» ғылыми қызметкерлері ретінде 4-5 топшаға бөлінеді. Әр топшаға зерттеу үшін Орхон, Енисей, Талас, Ертіс, Сырдария, Есік, т.б. ескерткіштерінің 4-5 суреттер топтамасы салынған мен транскрипциясы қоса жазылған мәтіні бар конверт ұсынылады. Оның әрқайсысында 4 суреттен салынған. Әрбір «зерттеуші ғалымдар» тобына сағат және жауабын жазу үшін хаттама қажет.

Бейнелі ойлауды зерттейтін хаттама

Бөлім	Нәтиженің нөмірі	Тапсырманы орындаған уақыт
1.		
2.		
3.		
4.		

Жұмыс студенттермен қарым-қатынасқа түскеннен кейін ғана басталады. Құрылымы: бір конвертте 4 көне түркі руникалық ескерткіші бейнеленген сурет беріледі, олардың 3-уі бір топқа жатады, ал 4-сі басқа ескерткіштен. Соны ескерткіштердегі жазу үлгісі, мәтіндегі тілдік ерекшеліктерге қарап отырып, ажыратулары қажет. Зерттеушілер берілген тапсырманы дұрыс орындаулары үшін қосымша көмек ретінде 10 сұрақтан тұратын жетелеуші тест сұрақтарын да беруге болады. Жұмысты орындау кезінде зерттеу нәтижелері, кеткен уақыт, әр бөлім бойынша орындалған тапсырмалардың орындалу барысы хаттама толтырылады. Тренинг-сабақ нәтижесі мына формула негізінде есептеледі:

$$A+B=T$$

Ескерту: Бейнелі ойлаудың интегральдық көрсеткіші – А, біріктіретін дәлдік – В және тесті орындау уақыты – Т.

«Жазу, оның түрлері», «Графика және эпиграфика» «Көне түркі әліпбиі», «Көне ұйғыр әліпбиі», «Араб жазуы», «А.Байтұрсынұлы әліпбиі» тақырыптарын өту кезінде қолданылған Л.Д.Элькониннің «Графикалық диктант әдістемесі» үнемі оң нәтиже береді. Бұл әдістің негізгі мақсаты студентке жазу, оның түрлері жайында түсінігін қалыптастыруға және әріптердің сөзде орналасу позициясын (жеке тұрғанда, сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында) өздігінше ажырата білуге үйретуге бағытталған. Ал Цицерон әдісін түрлі әліпбилердегі әріптер таңбасының өзіндік графикалық бейнеленуі мен жазылуын үрдісін, әсіресе, Орхон, Енисей, Талас жазулары мен көне ұйғыр, араб әліпбилерін өткен кезде қолданған өте тиімді деп ойлаймын. Әдісті қолдану тәсілі мынадай:

Елестетіп көріңіз, өзіңізге таныс ..... әліпбимен сіз сабақ барысында таныстыңыз. Әрбір әріпті, оның сөзде орналасу позициясын (жеке тұрғанда, сөз басында, сөз ортасында, сөз аяғында) ойша сақтаңыз. Міне сіздің алдыңызда ..... әліпбиі. Көзіңізді жұмып, оның құрамын көз алдыңызға елестетіңіз. Барлық нәрсе сіз қалай ойласаңыз, солай болуы керек. Сіз ..... әліпбиін есте сақтадыңыз.

Бұл әдіс оқытудың психодиагностикалық тәсілдерінің қатарына жататындықтан, студенттердің аталған әліпбилерді есте сақтауларына жақсы көмектеседі. Сол сияқты таңбаларды көру арқылы есте сақтау қабілеті жаттықтыруда (арша жазуын үйрету кезінде) Айвазовскийдің әдісін де пайдаланған жөн.

Жоғарыда аталған технологиялық әдістер студенттерді өз бетімен жұмыс істеуге, қорытындылар жасауға, жүйелі білім алуға жетелейді, өзін-өзі бағалауға және өзгені де бағалай білуге үйретеді. Мұнымен қатар тіл тарихы курсы бойынша студентті ұсынылған жаңа материалмен жұмыс барысында өз ойын сызба немесе сурет, тірек конспектілері арқылы жеткізуіне, жаңа тақырыпты

бекіту кезеңінде өз пікірін шағын трактат (эссе), баяндама немесе ереже құрап жазу арқылы беруіне дағдыландыруға да болады. Бұлардың бәрі де студенттеріміздің белсенділігін, ойлау, есте сақтау, елестету, қабылдау қабілеттерін, жадысы мен зейінін дамытып, қызығушылығын арттыра түседі. Сабақ формаларының үнемі өзгеріп отыруы, әсіресе топтық формаларда жұмыс істеу студенттер арасында қарым-қатынастың нығаюына ықпалын тигізеді. Шәкірттеріміздің тапсырманы өзінің орындау мүмкіндігіне қарай таңдап алуға еріктілігі, оның өз күшін, шама-шарқын бағалай білуге, өзін қауіпсіз сезінуіне, қиындыққа дайын болуға және оны жеңуге тырысуына жетелейді.

- 1 *Познавательные способности в обучении/ Под ред. Щадрикова В.Д. – М.: Просвещение, 1991*
- 2 *Практикум по общей психологии/ Под общ.ред. Щербакова М.Н. – М.: Просвещение, 1990*
- 3 *Иманғалиев Е. Жеке тұлғаны әлеуметтік-психологиялық болжау әдістері. Астана, 2008 жыл,*

«Фолиант» баспасы

Резюме

Юсуп А.Н. – магистр педагогических наук, старший преподаватель КазНПУ им. Абая
Мамиева А.Н. - Магистр филологических наук, PhD докторант КазГосЖенПУ

Пути использования инновационных технологий в процессе обучения (В основе преподавания курса истории языка)

В статье рассматриваются пути обучения методики преподавания курса истории языка с применением инновационных технологий. В казахском языкознании предметы по курсу языка являются сложными предметами, которые требуют особого внимания для изучения и исследования. Главная задача при преподавании предметов по тюркологии и истории языка не только освоение знания, но и развитие информационно- познавательных способностей студента, создание всяческих условий в формировании отдельной языковой личности.

XXI век – век формирования мирового образования и науки, то есть век интенсивного развития новых технологий. Особенно, использование новых технологии при обучении отдельных предметов в учебном процессе ВУЗ-а не только повышает качество знания, но а также благотворно влияет на студентов при освоение новых тем, закаляет их творческие способности, влияет на саморазвитие, создает условия для языкового общения с преподавателем.

Ключевые слова: история языка, тюркские языки, тюркология, древние письменности, диагностические задания, методический тест

Summary

A.N.Yusup - Abai Kazakh National Pedagogical University, Master of pedagogical sciences, Senior Lecturer **A.N. Mamieva** - Kazakh State Women's Pedagogical University, Master of philological sciences, PhD doctoral student

Ways of using innovative technologies in the educational process (On the base of teaching Language history course subjects)

In the article considered ways of teaching of subjects on language history course through new technologies, also specified how to profitably carry out this subjects during teaching process. Subjects of language history course complicated subjects that need deep considering in language science and looking comprehensively. Main purpose of providing Turkology and language history subjects is not only familiarization of education, also it is develop information and perceptible ability of every students, fixate it, making comprehensive conditions for formation as individual language person.

XXI century- is a century of developing global education and sciences, namely it is a century of impetuous developing of new technologies. Especially, using of new technologies in particular subjects teaching is not only increase the quality of education, also make precondition of assimilating new topic by students, harden their creation, directly influence to self-development, make appropriate condition for establishing strong language relationship between each other and subject teacher. The article shows ways of suitable using of new technologies in the teaching process.

Key words: language history, turk languages, turkology, ancient written records, diagnostic tasks, methodological test.

ЖУРНАЛИСТИКА

УДК 81'1

ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЕТАФОРА В ЯЗЫКЕ СМИ КАЗАХСТАНА

Дуйсембиева Г.М. – магистрант КазНПУ им.Абая, *brilliant_dgm@mail.ru*

Статья рассматривает политическую метафору в языке СМИ. Согласно современной концепции процессы метафоризации, актуализировавшиеся в последние годы в СМИ, помогают реализовать основную функцию публицистического дискурса - воздействие на массового читателя. Сила воздействия зависит от продуктивности метафоры. Средства массовой коммуникации являются не только посредниками в политической коммуникации, но и проводниками политических идей и взглядов. Указанные факты свидетельствуют о том, что использование метафоры в СМИ актуально и нуждается в тщательном исследовании. Таким образом, статья направлена на определение роли метафоры, исследуется газетный язык с точки зрения грамматики и лексики. Язык СМИ вызывает большой интерес лингвистов, как с целью изучения активных процессов в любом национальном языке, так и дискурса. Большое значение для исследования представляют работы, в которых медиадискурс рассматривается как тематически сфокусированный вид речевой коммуникации в масс-медийном пространстве.

Ключевые слова: метафора, дискурс, политическая метафора, метафора в СМИ

На современном этапе СМИ являются главным инструментом политического института любого государства. Отсутствие тотальной цензуры проявляется в том, что СМИ не просто информируют о происходящем, но и представляют собственную интерпретацию событий. Для того, чтобы определить природу языка газеты, в свое время Г.О. Винокур предложил установить признаки письменной речи в отличие от речи вообще и от устной, в частности, а также установить специфической признаки газетной речи. Исследуя газетный язык с точки зрения грамматики и лексики, ученый в качестве главной отличительной черты газетного языка отмечает высокую степень его стандартизованности и шаблонности. [1, с. 181].

В газете метафора широко используется как источник экспрессии. Благодаря употреблению метафоры газетные тексты становятся гораздо более яркими и впечатляющими, так как метафора апеллирует не только к разуму, но и к чувствам читателей. Функция метафоры в газетно-публицистическом тексте сводится либо к психологическому аспекту, т.е. созданию эмоциональной оболочки для социально-политических понятий, либо к гносеологическому - для истолкования, доказательства, конкретизации, интенсификации мысли и для подчеркивания реальности факта.

Метафора в СМИ категоризирует явления общественно-политической жизни страны в виде концептов. Процессы метафоризации, актуализировавшиеся в последние годы в СМИ, помогают реализовать основную функцию публицистического дискурса - воздействие на массового читателя. Сила воздействия зависит от продуктивности метафоры. Средства массовой коммуникации являются не только посредниками в политической коммуникации, но и проводниками политических идей и взглядов.

Большое значение для исследования представляют работы, в которых медиадискурс рассматривается как тематически сфокусированный вид речевой коммуникации в масс-медийном пространстве. Среди них можно выделить исследования А. Белла, Т. ван Дейка, В.И. Герасимова, Т.М. Грушевой, М.Р. Желтухиной, Е.В. Кожемякина, А.А. Негрышева, Н. Фэркло и др.

Язык СМИ вызывает большой интерес лингвистов, как с целью изучения активных процессов в любом национальном языке, так и дискурса. Одним из интенсивно изучаемых дискурсивных формаций является политический дискурс. Одним из ярких показателей политического дискурса является политическая метафора, ярко представленная в языке СМИ. Изучение политической метафоры вызывает большой интерес ученых-лингвистов, так как она является наиболее действенным средством передачи выразительности, оценочности, агрессивности, полемичности и манипулятивности в политической речи.

Политическая метафора активно исследуется как в зарубежной лингвистике, так и на постсоветском пространстве.

В зарубежной лингвистике данная проблема разрабатывается в трудах таких ученых, как: Х. Бальдауф, Дж. Лакофф, М.Джонсон, Ф.Риготти, К. Шефнер, О. Экель, Т.А.ван Дейк, П. Лазарсфельд, П. Друлак [Drulák 2004, 2005a], Н.Н. Клочко [2006], Р. Водак и др.

Эти исследования по их объекту можно классифицировать следующим образом: закономерности метафорического представления «европейского дома» в политических дискурсах 28 европейских

государств (П. Друлак); метафоры, которые активно используются в СМИ различных стран Восточной и Центральной Европы (Н.Н.Ключко); метафорическое представление Брюссельской межправительственной конференции (дек. 2003 г.) в дискурсе 8 европейских государств (Р. Водак и ее коллег); контент-анализ к исследованию зависимости электорального поведения от предвыборной агитации СМИ, разработка модели двухуровневой коммуникации, согласно которой в любом обществе восприимчивые к воздействию политической пропаганды «лидеры общественного мнения», распространяющие политическую информацию по каналам межличностного общения (П.Лазарсфельд); «Иммиграция курдов в Италию в 1998 г.» на материале австрийских газет (Е.Рефайе); широкая панорама метафорических моделей в политическом нарративе «Переходный период в Германии» (Wende-Periode) на материале немецкой прессы (Й. Цинкен); представление украинского политического кризиса 2000- 2001 гг. в украинских СМИ (О. Байша и К.Халлахан); метафорическая репрезентация евро в итальянской и британской прессе и отражение метафоры в дискурсе этих двух стран, выражающих противоположные оценочные смыслы (Е.Семино); [Andersson 1993] показ того, что в основе шведских и канадских метафор природопользования лежат разные национально-специфичные прототипы, определяющие не только экономическую политику, но и экологическое законодательство (Т. Андерссон); анализ метафорического представления европейской интеграции в немецком и польском газетном дискурсе 2000 г., на основе которого выделяются три образ-схемы для концептуализации интеграционного процесса, наполняемые различными метафорами, в разной степени востребованные в немецком и польском дискурсах (Й. Цинкен); проблема воздействия «мужского нарратива» на метафорическое описание женщин-политиков в канадских СМИ и выявление гендерной специфики политической метафоры, сравнительный анализ метафорического представления участников канадских политических дебатов 1993 г. в СМИ с действительным поведением оппонентов (Э. Гиденгил и Дж. Эверитт) и др.

Политическая метафора является объектом исследования и российских лингвистов: А.Н.Баранова, Д.О.Добровольского, Ю.Н.Караулова, А.П.Чудинова, Е.В.Какорина, В.Г.Костомарова, Г.Я.Солганика, А.Н.Горбунова, В.П.Чернышева, Ю.А.Бельчикова, А.Н.Васильева и др.

Описывая функции политической метафоры, российские исследователи выделяют способность метафоры служить средством осмысления динамичной политической реальности и формирования моделей, а также функцию аргументированную-метафора выступает средством убеждения, притяжения или неприятия определенных политических позиций. Ученые уделяют особое внимание исследованию метафор и стереотипов, лежащих в основе определенных политических убеждений.

По наблюдениям А.Н. Баранова и Ю.Н. Караулова, плохо сочетаются (особенно в пределах одного предложения) механистическая и органистическая метафоры, метафорические модели пути и игры. Как правило, удачно сочетаются метафорические модели, принадлежащие к одной исходной субсфере (например, фитоморфные, зооморфные и антропоморфные образы, относящиеся к органистической метафоре) или с однотипным прагматическим потенциалом (например, одинаково агрессивные по своей природе криминальные и военные метафоры).[2, с 52]

Фундаментальное исследование политической метафоры представлено в монографии А.П. Чудинова, в которой большое внимание уделено изучению способов акцентирования, выделения метафоры в тексте. Автор показывает, что усилению значимости метафоры в тексте способствует ее использование в условиях максимального «текстового напряжения», в условиях, когда эта метафора привлекает особое внимание адресата. Выделяются три основных вида акцентирования текстовой значимости метафоры. В первом случае метафора привлекает особое внимание за счет того, что находится в сильной позиции, которая уже сама по себе притягивает внимание адресата. Во втором случае акцентирование роли метафоры происходит благодаря ее взаимодействию с разнообразными риторическими (стилистическими) фигурами (антитеза, повтор, инверсия, эллипсис и др.). Третья разновидность – это акцентирование метафоры с использованием ресурсов интертекстуальности. [3, с 78]

Политическая метафора интенсивно изучается и казахстанскими учеными. Предпосылками изучения политической метафоры явились отдельные работы по метафоре: Г.П. Байгариной, Г.Г. Гиздатовой, Э.Р. Когай и др.). В последнее десятилетие защищены докторские и кандидатские диссертации (Б.А. Ахатова, Б.С. Каримова, Д.Б. Калкабекова, А.А. Успанова, Б.С.Жумагулова и др.), которые свидетельствуют о сложности этого языкового явления, стимулирующегося уникальным его свойством – способностью проникать в любые контексты.

Метафора в публицистике имеет ценность не только как средство украшения или оживления материала, но и прежде всего как средство формирования оценочного эффекта, который она производит, т.е. в газете метафора выполняет специфические функции, обусловленные задачами

публицистического стиля. Социально-политические процессы последних лет в Казахстане обусловили изменения в сфере русского языка.

Современный политический язык СМИ Казахстана представляет собой сложное и изменчивое явление, обусловленное множественностью социальных интересов, высокой политической активностью граждан и столкновением ценностей традиционного и обновляющегося общества.

Особое место среди языковых средств, воплощающих авторскую интенцию, принадлежит метафоре. Как отмечает В.Г.Гак: «Исследование метафоры, характерной для языка определенного временного среза прежде всего для языка прессы, дает богатый материал для изучения менталитета соответствующих ораторов и журналистов, а через них и всего общества в данный период времени [4, с. 136].

Метафоры показывают, как картина мира отражается в общественном сознании. Изучение метафоры дает возможность показать влияние общественно-политических изменений на семантические процессы, так как метафоризация как семантический процесс тесно связан с экстралингвистическими факторами, в том числе политическим устройством общества.

Описывая функции политической метафоры, исследователи выделяют ее эвристическую функцию, то есть способность метафоры служить средством осмысления динамичной политической реальности и формирования моделей. Специфику политической метафоры СМИ составляет ее прагматическая интерактивная функция, проявляющаяся, с одной стороны, в сглаживании острых углов, а с другой - в снижении ответственности за сказанное.

Метафора в языке СМИ становится популярным способом привлечения внимания и воздействия на адресата. Метафора, функционируя на уровне конструирования символического пространства социума, становится материалом формирования коллективных представлений.

1. Винокур Г.О. «Культура языка» - М., «Федерация», 1929. — 336 с. (Переиздание: М.: Лабиринт, 2006. 254.

2. Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора: Материалы к словарю. М., 1991.

3. А.П. Чудинов «Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. Екатеринбург, 2003. - 248 с.

4. Гак В.Г. Рецензия: Баранов А.Н., Караулов Ю.Н. Русская политическая метафора (материалы к словарю) // Вопросы языкознания. - 1993. №3. - С. 136.

Түйіндеме

Г.М. Дүйсембиева - Абай ат. ҚазҰПУ магистранты, brilliant_dgm@mail.ru

Саяси метафора Қазақстан БАҚ тілінде

Мақалада саяси метафора бұқара ақпарат беттерінде қолданылуы көрсетілген. Соңғы жылдары жаңартылған метафора үдерістерін қазіргі заманғы тұжырымдамасына сәйкес, БАҚ көмегімен дискурс негізінде саяси метафораның функциясын жүзеге асыру. Бұқаралық ақпарат құралдары саяси коммуникацияда медиаторлар, сонымен қатар саяси идеялар мен көзқарастар агенттері болып табылады. Берілген фактілер бойынша бұқаралық ақпарат құралдарында метафора пайдалану және нақты қажеттіліктерін мұқият зерттеуінің қажеттілігі көрсетеді. Осылайша, мақала метафоралардың рөлі грамматика мен лексика тұрғысынан газет беттерінде зерттелуін анықтауға бағытталған. Бұқаралық ақпарат құралдарының тілі кез келген ұлттық тіл мен дискурс процестерді зерттеп, лингвистика саласында үлкен қызығушылық тудырады.

Түйін сөздер: метафора, дискурс, саяси метафора, БАҚ метафоралары

Summary

G.M. Duisembiyeva - Kazakh National Pedagogical University named after Abai

Political Metaphor in the Language of Kazakhstan Media

This paper examines the political metaphor in the language media. According to the modern concept of the processes of metaphor, updated in recent years, the media help to realize the basic function of journalistic discourse - the impact of the general reader. The impact depends from the productivity of metaphors. Mass media are not only mediators in political communication, but also agents of political ideas and views. These facts indicate that the use of metaphor in the media and the actual needs to study carefully. Thus, the article seeks to define the role of metaphors is investigated newspaper language in terms of grammar and vocabulary. Language of the media is a great interest to linguists, how to study active processes in any national language and discourse. For the great importance for the study is the work in which the media discourse is seen as thematically focused kind of verbal communication in the mass media space.

Key words: metaphor, discourse, political metaphor, a metaphor for the media

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОВЕДЕНИЕ

ӘОЖ: 81'25

МЕТАФОРАНЫ АУДАРУ ЖОЛДАРЫ

Алмабаева Г.Б. - ҚазҰУ, гуманитарлық ғылымдардың магистрі, аға оқытушы, gulnur_agb@mail.ru Жаңадилова З. М. - ҚазҰУ, аға оқытушы, zzhanadilova@mail.ru
Акшалова Б.Н. - ҚазҰУ, ф. э. к., доцент, bakhyt.nadir@mail.ru

Түйіндеме: Мақала метафораның аударылу тәсілдеріне арналады. Көркем мәтіннің аударылуында автордың индивидуалды стилі сақталуы керек. Метафора, әсіресе индивидуалды метафоралар, автордың дүниеге деген көзқарасының туындысы болғандықтан, аудармашы автордың шығармашылығымен, өмірбаянымен, өмір сүру салтымен, көзқарастарымен, ұстанымдарымен т.б. ерекшеліктерімен таныс болуы тиіс. Аударма теориясының қызығушылық туғызатын аспектілерінің ішінде стилистикалық тәсілдерді аудару мәселесінің орны ерекше. Бұл мәселе тіл білімі ғалымдарының назарында болғанымен, әлі де толық зерттелмеген. Троптардың аударылуын зерттеу көркем шығармалардағы бейнелі ақпаратты қабылдаушы тілінде барабар аударма жасауда, аудармада түпнұсқаның стилистикалық әсерін жаңғыртуда өте маңызды. Көркем аударма түпнұсқа мен аудармашылық шығарма саласындағы сөз мәдениетін жетілдіруге атсалысады. Аударманың биік көркемдік дәрежеде орындалуына аудармашының саластырмалы стилистиканы жете меңгеруі тиімді.

Түйін сөздер: метафора, аударма түрлері, аударма теориясы, көркем мәтін.

Метафора қажеттіліктен туындамайтындығын, адамның ойлауына тән құбылыс екенін ғалымдардың тұжырымдамаларымен дәлелдедік. Тіл тұтынушы зат пен құбылыстың түрлі ерекшелігін ескере отырып, ұғымды жеткізуде тілдік түрлі тәсілдерді пайдаланады, яғни ұқсату, бағалау, бейнелеп көрсету т.б. арқылы атауды қалыптастырудың жолын таңдайды.

Проф. Г.Гачечиладзе «салыстырмалы стилистика жақсы қайралған қарудай аудармашының шығармашылық жұмысына жәрдемдеседі» деп айқындайды [1; 246]. Екі тілдің стилистикалық-семантикалық ереже-заңдылықтарын білу- аудармада шығарма стилін дәл жеткізудің кепілі.

А.В.Федоров өзінің «Аударма теориясына кіріспе» атты танымал еңбегінде аударма теориясының бірқатар сұрақтарына анықтама беріп, түпнұсқаның жеке ерекшеліктерінің аудармада дұрыс берілу мәселесін қарастырғанда автор тек мәселенің жалпы құрылысымен шектелуге мәжбүр болады деген ойын айтады [2; 95].

Көркем шығармаларды жазбаша аудару – ұлттық колорит пен жазушының стильдік ерекшелігі көрініс табатын тілдік әрекеттің әлеуметтік маңыздылығы ерекше нысаны болып табылады. Н.Ж.Шаймерденова өзінің «Көркем аудармадағы тілдік бірліктердің семантикасына бөлшектік талдау» атты мақаласында көркем шығарманың аударылуының мәні мен жайын қарастырған [3; 218].

Тілдегі метафоралардың концептуалдық өзегінен, кез келген тілдік қолданыстағы метафоралар когнитивтік қызмет атқаратындығын байқауға болады. Мәселен, метафора табиғатына тән бейнелілік, көркемдік, бағалауыштық, образдылық қасиеттерінің тілдегі орын алуына адам ойы мен танымдық тетіктерінің қатысатындығын, метафоралардың прагматикалық сипатынан көрінеді [4; 9].

Өзінің жазылу мәнерімен, оқиға құрылымымен, әлеуметтік астарлы ой айта білуімен, таза кәсіптік шеберлігімен классикалық шығарма дәрежесіне көтерілген М.Әуезовтың «Абай жолы» романын және оның түрік, орыс, ағылшын тілдеріне аударылған нұсқаларын талдадық. «Абай жолы» романы жұмысымыздағы алынған метафоралардың негізгі көзі.

Баламалы (эквивалентті) аударма – сөз баламаларының әрбір контексттің ыңғайына қарай орынды қолданылуы. Аудармашы белгілі бір сөзді аударғанда онымен ұғымдас, мәнделс келетін бар сөздерді саралай отырып, солардың ішінен нақ осы қалыпқа, осы көрініске жазушының бейнелеп отырған өмір көрінісін құрастырарлықтай сөздерді дәл тауып қоя білуі. Балама аударма жасау функционалдық стильдердің, жекелеген жанрлардың экспрессивті әсер ету қызметін күшейту үшін де ең оңтайлы амал ретінде игеріледі.

– Балам-ай, әжеңде **қуыс кеуде** болмаса, не сымбат қалды? - деп, өзінің дағдылы мұң-шыңына *betmen edi* [7;16].

– Ah yavrum! *Büyükannende bir kuru kemikten başka ne güzellik kaldı ki! deyip kendisinin alışageldiği üzüntülü tavrını takındı* [8; 14].

– *Что осталось от твоей бабушки, светик мой? **Одни кости!*** – печально ответила она [9; 31].

“*What’s there left of your granny, dear heart? Only **a bag of bones,**” quavered* [10; 40].

Байқап отырғанымыздай түпнұсқада берілген «куыс кеуде» метафорасы аударма мәтіндердегі нұсалары мағыналық жағынан сәйкес келеді, яғни олардың бері «кәрілікті» сипаттап, шарасы жоқтығын көрсетеді.

Сөзбе-сөз аударма – аударма тілі сөздерінің бастапқы тіл сөздерімен автоматты түрде алмастырылуы. Сөзбе-сөз аударма индивидуалды авторлық метафораларды, оның ішінде «жалпыстилистикалық» метафораларды аударуда көп қолданылады. «Жалпыстилистикалық» метафоралар деп барлық тілдерде бірдей ассоциация туғызатын сөздер. Мысал ретінде келесі сөйлемді қарастырайық:

*Em tabайық, тек **жараны** ұлғайтпайық* [7; 481].

*Devasını bulalım, tek **yarayı** büyütmeyelim* [8; 115].

*He надо бередить **рану** и осложнить дело*[9; 379].

“*Why quarrel and let fists fly, why open up old **wounds?**”* [10; 116].

Мысалдан, түпнұсқадағы «жара» метафорасы сөзбе-сөз аударылған. Түпнұсқада «жара» метафорасының астарлы мағынасы – көңілдегі ауыртпашылық, реніш пен өкініш сезімдерінің көрінісі. Бұл ассоциация барлық тілдер өкілдеріне түсінікті, өйткені көңіл, жара ұғымдары барша адамзатқа ортақ. Сөзбе-сөз тәсілі аударылған метафора келесі мысалда да қолданылған және мағынасы сақталған:

Метафоралардың аударылуында трансформацияның сөз мағынасын дамыту, сөз мағынасын нақтылау және шығынды өтеу түрлері қолданыс табады.

Сөз мағынасын дамыту (генерализация) – бастапқы тілдің біршама тар мағыналы бірлігі аударма тілінің біршама кең мағыналы бірлігімен алмастырылатын лексикалық-грамматикалық трансформация (аударма тәсілі). Контексттегі сөздің ауыспалы мағынасын, стильдік қызметін толық жеткізе алатын балама, сәйкестік бола тұрса да аудармашы көп ретте сөздің семантикасын ашатын басқа баламаны, сөзді, сөз тіркесін іздейді де пайдаланады. Аудармашының бұндай ізденістері көркем аудармаға айтылған сыни еңбектерде «қателік», «түпнұсқадан ауытқу», «еркін кету», деген пікірлермен, біржақты түсіндіріледі. Алайда түпнұсқадағы сөздің мағыналық құрылымын толық, жан-жақты беретін функционалды сәйкестіктер жасауда белгілі бір заңдылықтар бар. Аудармашының тілдік норма мен тілдік дағдыда қалыптасқан сәйкестікті пайдаланбай, өз тарапынан функционалды қызметі сәйкес келетін тілдік бірлікті таңдау «мәжбүр» болуының себебі - өзі интуитивті түрде ұсынатын аударманың прагматикалық жағы – аударма мәтінінің түпнұсқа сияқты кедергісіз қабылдануы. Екі мәтіннің прагматикалық қызметін теңбе-тең ұстау үшін аудармашы өзге де тәсілдермен қатар контексттегі сөзді түрлендіріп, оның орнына функционалды қызметі жақын-жуық сөз тіркесін, фразаны, тұрақты теңеуді қолданады, сондай-ақ бірі бірінің мағынасын үстейтін бірнеше синонимдерді қатар қолданады. Аударматану теориясында сөз мағынасын дамыту (смысловое развитие [5; 58], модуляция) деген термин алынады. Бұл – түпнұсқадағы тілдік бірліктің мағынасын логикалық түрде дамыта алатын лексикалық-семантикалық алмастыру деген сөз.

Аудару процесінде сөз мағынасын ұлғайту, үстемелеу:

а) контексттегі сөздің ауыспалы мағынасының екінші тілдің жүйесінде, тілдік дағдысында да сондай ауыспалы реңкі болмаған жағдайда;

ә) контексттегі сөздің стильдік бояуы өте-мөте қанық осы стильдік бояуды мейлінше дәл жеткізу қажет болған реттерде;

б) кейіпкердің характерін ашу үшін автор қолданған индивидуалды қолданыстың стильдік қызметін беру үшін;

в) аудармашы өз тарапынан түпнұсқадағы бейтарап реңкті сөзге стильдік бояу үстеу қажет деп тапқан жағдайда игеріледі. Мысалы:

*Ағындап **ұшып келе жатқан бестінің** екі жағында көделі, бетегелі көк дала, тасқын судай зулап жөнеліп, артқа қарай құлдырап ағып кетіп жатыр* [7; 48].

Уçup giden atının iki tarafında ködeli, ayırık otuyla kaplı yeşil bozkırı, taşkın sel gibi arkasında bırıyordu [8; 51].

*Он **пустил коня во весь опор**, тучная зеленая степь летела навстречу и мимо, – так во время весеннего половодья мчится широкий поток, бурный и стремительный, мощный и волнующийся* [9; 57].

He spurred his horse on, and the steppes rolled by like the wide rivers of spring, turbulent and swift, might and exhilarating [9; 68].

Сөз мағынасын нақтылау (конкретизация значений) – түпнұсқадағы сөздің сөздіктегі сәйкестігі болмаған жағдайда, сондай-ақ қолданылған тілдік бірлік жалпы атау, жергілікті тіл ерекшелігі болған жағдайда игерілетін аудару амалы. Сөз таңдау тәсілі бұнда тектік атауды түрлік атаумен, мағынасы көмескі сөзді екінші тілдің айналымында бар балама-нормасымен ауыстыру арқылы жүреді.

Мысалы:

Осы отырған ру басылардың мінезі, артта жүрген үлкенді-кішілі атқа мінер, ақсақал, қарасақалының бәріне де мінез, тәсіл бола жүреді [7; 28].

Burada bulun boy liderlerinin tutum ve tavırları, mahiletlerindeki ileri gelenleri, aksakalları, ortanca yaşlıların hepsini de karakter yönünden etkiliyordu [8; 28].

Все, что делают или решат судящие здесь старейшины, будет бесспорно и безоговорочно принято остальными – и старыми, и малыми, и умудренными опытом аксакалами, и зрелыми мужами [9; 41].

Everything said or resolved upon by the elders would unquestioningly be accepted by all the Tobikty, old and young alike [10; 44].

Түпнұсқадағы «қарасақал» метафорасының астарлы мағынасы «жас жігіт» және аудару барысында аудармашылар аударма тіліндегі мағыналас сөздермен ауыстырып отыр.

Шығынды өтеу (компенсация) бастапқы тіл бірлігінің семантикалық немесе стилистикалық жағынан шарасыз кемуінің аударма кезінде екінші тілдің құралдары арқылы толықтырылуы болап табылатын аударма тәсілі. Толықтырылу түпнұсқадағы орнына қойылуы міндетті емес. Әр тілде, өзіндік ерекшеліктеріне байланысты, басқа тілге толық аударылмайтын элементтер кездеседі. Бұл жерде мағыналық немесе стилистикалық тәртіптің жоғалуы орын алады. Осындай жағдайда аудармада өтем тәсілінің қажеттілігі туындайды. Өтем тәсілі – мағыналық немесе стилистикалық көріністің орыны немесе стилистикалық тәсілінің ауысуы. Егер аудармашы тілдік бірліктің стилистикалық тәсілін немесе оның экспрессивті әсерін таңдауы қажет болса, ол міндетті түрде экспрессивті әсерін таңдап, ал стилистикалық тәсілін өтеуі керек. Мысалы:

Құнанбай аға сұлтан болды да, өзгелердің қатарынан озғындап кетті. Онда әкімдік бар. Әрі қолы ұзын, малды. Сөзге жүйрік мінез бекен іске де алғыр. Осының бәрі, өз ортасын бойымен басып жыға беруге себеп болатын [7; 26].

Kunanbay Ağa Sultan olarak diğer büyüklerin önünde yer aldı. Elinde otoritesi vardı. Dışarında da, ileri gelenlerin yanında da saygınlığı vardı. Hem kolu uzun, hem servet sahibi. Hatip davramışlarıyla da işe yatkındı. Bütün bunların hepsi kendi bölgesinde otorite kurabilmesinin sebepleriydi [8; 26].

Түпнұсқадағы «сөзге жүйрік», «ортасын бойымен басып» деген метафоралардың аудармада стилистикалық көрінісі берілмегенмен, мағынасы аударылған. Ал, сөйлемдердің экспрессивті әсері, аудармада «büyüklerin önünde yer aldı», «elinde otoritesi vardı», «servet sahibi» сияқты метафораларды қоладануы арқылы жеткізілген.

Өтем тәсілі берілген түпнұсқа сөйлемнің орыс және ағылшын тілдеріне аударылған нұсқаларында қолданылған.

Став аға-султаном, Кунанбай поднялся над всеми. Власть в его руках. Он связан с внешним миром, с высшими властями, они с ним считаются, ценят его. Кроме того у него длинные руки, – он богат. Он за словом в карман не лезет, умеет держать себя, внушителен, упорен, непреклонен в достижении цели. И, ловко применяясь к обстоятельствам, он подавляет всех вокруг себя [9; 40].

Мұндағы өтем тәсілі түпнұсқадағы «сөзге жүйрік» метафорасы орыс тіліндегі «за словом в карман не лезет» фразеологизмымен алмастырылған. Екеуінің лексикалық мағыналары бір болғанымен, стилистикалық формалары әр түрлі.

On becoming Aga-Sultan, Kunanbai had risen above the rest, In his hands lay the power. He was linked with the outer world, with the highest authorities, who respected him and valued his opinion. Moreover, he was acquisitive a man of wealth. He was never at a loss for words, and cut an impressive figure. Dogged and persistent, he never gave up until he had got what he wanted, and adapting himself skillfully to the circumstances, he imposed his will on all who surrounded him [9; 42].

Бұл жерде түпнұсқадағы «сөзге жүйрік» метафорасы «was never at a loss for words» тұрақты сөз тіркесімен берілген.

Түсіп қалу (опущение). Метафоралықолданылған сөйлемдердің аудару барысында түсіп қалуы. Метафоралардың түсіп қалу тәсілі, көбіне орыс және ағылшын тілдеріне аударылу барысында қолданылған. Мысалы: «**Көңілі жібіді ме, қабағы жадырады ма?**» [7; 164], *Енді, міне, **өкпенің бетін біржолата ашып ап, айқын түзеп алған Торғай, бұлардан кетпегін де айтып отыр*** [7; 209] «*Кітап шындығы, **өмір уымен тең сыбаға боп, Абай үшін анық бетпе-бет кеп ең алғаш қақтыққаны осы***» [7; 512], ***Жер аяғы кеңіген соң барам, аралап қайтам*** [7; 522] деген метафоралы сөйлемдер орыс және ағылшын тіліндегі аударма мәтінде мүлдем аударылмаған.

Келтірілген мысалдарда «ұшып келе жатқан бестінің» метафорасының бір компенті, яғни «бесті» сөзі жалпыланып, «ат» мағынасында аударылған. «Бесті» деп бес жасар жылқыны атайды, ал аудармаларда оның мағынасы ұлғайып көрсетілген.

Аудару барысында аталған тәсілдердің барлығы қолданылғанымен, олардың жиілігі бірдей емес. Мысалы романның түрік тіліне аударылған нұсқасын қарастыратын болсақ сөз-сөз аударма тәсілінің басымдығын байқаймыз.

Сонымен қатар «Абай жолы» романында адамның жан дүниесіне қатысты құбылыстарды табиғатқа балап қолданған метафораларын кездестіре аламыз. Ондай метафоралық тіркестерді аудармашылар **лексикалық ауыстыру тәсілін** қолданып жеткізген. Мысалы: *Бала жүрегінде бұл шақта көп **сезімнің алай-түлей құйыны соққандай*** [7; 49].

*Çocuk yüreğinde o anda birçok **karmakarışık duygunun girdabına kapılmış** gibiydi* [8; 52]. *Он был далек от мира человеческих страданий, но теперь сразу постиг всю их глубину, и его сердце всей **силой чувства** откликнулось на них* [9; 57].

*But now he was plunged into its very depth, and his whole being responded with great **intensity of emotion*** [9; 68].

Экспрессивті-бағалауыштық немесе эмоциялық боялған метафораның құрылымы басқа метафорамен салыстырғанда күрделірек болады. Бағалауыштық метафораның ерекшеліктері суреттеуші метафорамен біріктіріледі. Метафора әмбебап және өзіне тән қасиеті бар құбылыс, сондықтан ол логикалық форма, ұлттық-мәдени ассоциациялар, атаулық, қажеттілік тұрғысынан қарастырылады.

Қазіргі қазақ аударма ғылымында ғылымында жиі қолданылып жүрген балама, баламалы аударма, баламалылық (эквивалент, эквивалентный перевод, эквивалентность) деген терминдердің ұғымдық шеңбері әлі де талас тудырып келеді. Бірқатар зерттеулерде балама ұғымы теңбе-теңдік (тождественность), дәлме-дәл аударма (адекватный перевод) терминдерімен бір тең мағына түсініледі. Сондай-ақ балама (эквивалент) дегенді түпнұсқа тілдегі сөздің басқа тіл сөздігінде көрсетілген варианттары немесе аудару үдерісі кезінде түпнұсқадағы сөзге, тіркеске, фразаға, синтаксистік тұтастыққа аудармашы аударылатын тілден таңдап, іріктеп алған мағынасы жуық нұсқалар деп түсіндіретін зерттеулер де бар [6; 80]

Көркем шығарманың сыртқы сымбаты, яғни көркем мазмұны қандай сұлу, тартымды болса, ішкі сипаты, түрі, көркемдік құрылымдық элементтері соған сәйкесуі тиіс. Мазмұн сұлулығы шығарманың әдемі түрімен келісті болуы-басты ерекшелігі.

Сонымен, метафоралардың аударылуында ең негізгі ұстаным оның аударма мәтінінде сақталуы. Өйткені метафора көркем шығарманың бейнелілігінің басты құрамдас бөлшегі. Осыған орай баламалы аударма тәсілі ең тиімді болып табылады, алайда тілдердің өзіндік стилистикалық, ұлттық ерекшеліктеріне байланысты аударманың басқа да тәсілдері қолданылады.

1 Гачечиладзе Г.Р. *Художественный перевод и литературные взаимосвязи*. – М.: Советский писатель, 1972. – 262с.76. Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. *К обоснованию лингвистической теории перевода // Вопросы языкознания*. – 1962. – №5. – С.56-58

2 Федоров А.В. *Основы общей теории перевода. Лингвистические проблемы*. – М.: Высшая школа, 1983. – 303 с.

3 Шаймерденова Н.Ж. *Преводы на русский язык и экспликация семантики языковых единиц // Межкультурная коммуникация и актуальные проблемы казахской, русской филологии*. – Алматы, 2004. – С.218-220.77.

4 Мазбаева Ж.О. *Метафоралардың тілдік-танымдық мазмұны (Т.Ахметжан шығармалары негізінде) // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Филология» сериясы, №2 (44), 2013 ж. - 9-12.*

5 Ревзин И.И., Розенцвейг В.Ю. *К обоснованию лингвистической теории перевода // Вопросы языкознания*. – 1962. – №5. – С.56-58.

6 Утепбергенова Л.А. Аудармадағы тіларалық балаламылық және антонимдік аударма мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ-ның Хабаршысы, «Филология» сериясы, №3 (49), 2014 ж. - 79-82 б.

7 М. Әуезов Абай жолы. I том. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1961. – 804 б.

8 M. Auezov Abay yolu I, II. Çeviren Doç. Dr. Zeynep Ismail, Ahmet Güngör. – Ankara, 1997. – 414 s.

9 М.Ауэзов Путь Абая. Том I. – Алма-Ата, 1978

10 M. Auezov Abai. I, II. Translated from the Russian by L.Navrozov. – Moscow, 1966. – 452 p

Резюме

Г.Б. Алмабаева - КазНУ, магистр гуманитарных наук, ст.преподаватель, gulnur_agb@mail.ru

З. М. Жанадилова - КазНУ, ст.преподаватель, zzhanadilova@mail.ru, Б.Н. Акшалова - КазНУ, к.ф.н.,

доцент, bakhyt.nadir@mail.ru

Пути перевода метафры

Статья посвящена и методам перевода метафоры. Передача метафоричности и своеобразности текста требует тщательного анализа авторских языковых средств и композиционной структуры произведения, подбора приемов перевода для передачи не только смысла произведения, но и особенностей стиля авторского текста. Для осуществления диалога, и полного понимания культуры другой страны, перевод метафор имеет весомое значение. Переводчик несет ответственность за адекватную передачу смысла, эмоциональной окраски и своеобразия подлинника художественного произведения. На своем пути переводчик сталкивается с определенными трудностями, особенно там, где речь идет о передаче метафорических образов. Необходимость правильного подхода к изучению способов перевода метафоры обусловлена важностью адекватной передачи образной информации и воссоздания стилистического эффекта исходного текста в переводе.

Ключевые слова: метафора, способы перевода, теория перевода, художественный текст.

Summary

G.B. Alambaeva - Master of translation, senior teacher, KazNU, gulnur_agb@mail.ru Z.M. Zhanadilova - senior teacher, KazNU, zzhanadilova@mail.ru B.N. Akshalova - Candidate of philological sciences, assistant professor,

KazNU, bakhyt.nadir@mail.ru

Methods of metaphor translation

The article deals with the methods of metaphor translation. In language, a metaphor is defined as an indirect comparison between two or more seemingly unrelated subjects that typically uses “is a” to join the subjects. Metaphor brings forth the unique human ability to create and transmit ideas through the manipulation of language. As the tool of showing of conceptual picture of the world, metaphor is always based on the national mentality. So when we plan to translate it we can take account of the differences between concept-building in different languages. It has been argued that metaphors can become a translation problem, since transferring them from one language and culture to another one may be hampered by linguistic and cultural differences. A number of translation procedures for dealing with this problem have been suggested, e.g., substitution, paraphrase, or deletion.

Key words: metaphor, methods of translations, translation studies, literary text.

МӘДЕНИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ БАЙЛАНЫСТАР

УДК 82.0:001.92

ЯПОНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В КАЗАХСТАНЕ

Абишева С.Д. - *Зав. кафедрой русского языка и литературы, КазНПУ имени Абая, д.ф.н., профессор, s.abisheva@mail.ru*

Статья посвящена месту японской литературы в культурно-образовательном пространстве Казахстана. Показана предыстория интереса к ней в Советском Союзе. В независимом Казахстане внимание к литературе Дальнего Востока выражается в 4 аспектах: наука, образование, культура, переводы. Обзор исследований казахстанских ученых свидетельствует о наличии близости между японским и казахским художественным мировоззрением. В ведущих вузах страны на японском отделении японская литература изучается как академический предмет. Представлены рейтинговые казахстанские интернет-порталы, СМИ, общественные организации, активизирующие интерес к японской литературе. Затронуты и проблемы перевода ее на казахский язык. Говорится о перспективах изучения японской литературы в Казахстане.

Ключевые слова: японская литература, роман, танка, хокку, культурные связи, Казахстан, Япония

Предыстория

Японской культурой и литературой активно интересовались в советском Казахстане. Не ослабевает интерес к ним и в Казахстане независимом. Прежде чем говорить о том, как сложилась судьба японской литературы в современном Казахстане, необходимо сделать небольшой, но очень важный экскурс в недавнее прошлое. Это необходимо для понимания того, что интерес к японской литературе имеет глубокие корни для казахстанского читателя и стоит у формирующих истоков современного японоведения в нашей стране.

Как же складывалась традиция вхождения японской литературы в советское читательское пространство? В этом направлении много было сделано академиком Н.И. Конрадом. В его трудах по истории культуры средневековой Японии VII-XVI веков [1], по японской литературе и театру [2; 3] предстает панорама развития типологических универсалий одной из самых оригинальных литератур мира с момента зарождения до середины XX века. По сути, труды Н.И. Конрада представляли первую советскую версию описания истории японской литературы.

С 1960-х годов в СССР стали широко издаваться произведения Рюноскэ Акутагавы, большой популярности которых способствовал фильм Акиры Куросавы «Расёмон», поставленный по рассказу писателя «В чаще».

Малая проза Рюноскэ Акутагавы начала XX века заложила целую художественную традицию японской новеллистики, расцвет которой пришелся на II-ю половину XX века. Сборник «Японская новелла 1960-1970» [4] свидетельствует о том, что малая форма обретает в Японии огромную популярность и становится «жанром периода бурных событий». 20 новелл двадцати писателей широко представляют японское общество и проблемы, волнующие его.

Всеобщий книжный дефицит, наблюдавшийся в Советском Союзе в годы застоя, усложнил процесс дальнейшего знакомства с японской литературой. В этом случае функцию популяризатора взял на себя журнал «Иностранная литература», который позволил профессионалам-филологам и любителям литературы познакомиться с самыми выдающимися романами японской литературы XX века.

Путь японцам в большую мировую литературу проложил Ясунари Кавабата, первый в истории Японии лауреат Нобелевской премии (1968) по литературе. Его роман «Стон горы», опубликованный в журнале «Иностранная литература» (1973, № 9-10), отличается недоговоренностью, глубинной соотнесенностью между конкретной деталью и ее символическим значением. Кавабата стремится подчеркнуть обостренное чувство прекрасного и поиски гармонии, свойственные герою романа.

Впервые с творчеством крупнейшего японского писателя Кобо Абэ читателей также познакомил журнал «Иностранная литература»: в 1966 году, в № 5, был опубликован его роман «Женщина в песках», через десять лет – роман «Человек-ящик» (1976, № 8-9). Для советского читателя 70-80-х годов эти произведения стали культовыми. Писатель считал себя учеником Достоевского и Гоголя,

поэтому особо радовался и гордился тем, что его произведения переводились на русский язык и были востребованы в Советском Союзе [5].

В «Иностранной литературе» были также впервые опубликованы известные романы Кэндзабуро Оэ «Футбол 1860» (1972, № 1-2) и «И объяли меня воды до души моей...» (1978, № 3). Писатель-гуманист, в 1994 году награжденный Нобелевской премией по литературе, «с поэтической силой создает воображаемый мир, в котором реальность и миф, объединяясь, представляют тревожную картину сегодняшних человеческих невзгод» [6].

Огромной радостью для советского читателя стало издание знаменитой поэтической антологии «Манъёсю. Собрание мириад листьев» в 3 томах [7]. Это первый письменный памятник японской поэзии VII-VIII веков, определивший «пути и характер дальнейшего развития не только поэзии, но и в известной степени всей японской литературы в целом» [8, 3].

Новой вехой в истории японской поэзии явились трехстишия Мацуо Басё. Благодаря переводам В. Марковой в 1964 году состоялась первая полноценная встреча советских читателей с великим японским поэтом конца XVII века. В 1985 году в том же издательстве «Художественная литература» появился небольшой томик стихов тонкого лирика, поэта-гуманиста и философа, мастера просветленной красоты Басё [9]. Этот томик стал настольной книгой любителей поэзии.

Не забывали в Советском Союзе и о юных читателях. В 1987 году в издательстве «Детская литература» вышли классические японские трехстишия поэтов средних веков и Нового времени [10]. В них предстает удивительный мир природы Японии и приметы жизни японцев – и будничной, и праздничной.

Если Басё был мастером хокку, то Исикава Такубоку стал создателем новой японской поэзии в начале XX века. Он довел до совершенства национальную форму пятистишия – танка, являющуюся первым образцом поэтического жанра. Присущие ей тонкие ритмические ходы «приблизили стихотворную речь к простой, естественной, разговорной речи» [11, 15]. В 80-е годы маленькая книга стихов Такубоку встала в один ряд со сборником Басё на книжных полках советских читателей.

Среднестатистическому советскому читателю были хорошо известны все перечисленные книги и имена. Читали не только японских авторов, но были популярны и книги о Японии. Особое внимание среди них заслуживают две, сыгравшие большую роль в формировании интереса к Японии в СССР в 80-ые годы.

Это исследование Л.Д. Гришелевой о театре и национальных театральных жанрах современной Японии [12], содержащее хороший визуальный ресурс и подробный анализ всего разнообразия творческой практики великого множества театральных коллективов и отдельных мастеров сцены. О японском обществе и своеобразии японской жизни пишет известный журналист-международник В. Цветов, проработавший в Японии много лет. Его книга называется «Пятнадцатый камень сада Рёандзи» [13]. В саду Киото посетитель всегда видит только четырнадцать камней, загадочный пятнадцатый ускользает от взгляда. Изменение точки зрения каждый раз дает новую комбинацию из четырнадцати камней, словно воплощая метафорическую модель японского мира, в котором для нас обязательно остается что-то неизвестное, несосчитанное, неучтенное.

Используя символику четырнадцати камней, можно говорить об изменении ракурса взгляда на японскую литературу сегодня. Комбинация четырнадцати камней складывается по-новому, потому что изменилась точка зрения, связанная с новым веком, нашей новой страной и новым опытом профессионального постижения словесного искусства, созданного японскими писателями.

Колоссальный опыт изучения Японии и японской литературы, заложенный в Советском Союзе, имел дальнейшую самостоятельную реализацию в Республике Казахстан после обретения ею независимости по 4 большим направлениям: наука, образование, общество и переводы. Попытаемся проанализировать каждый из них в отдельности для того, чтобы в результате получилась целостная картина того, как развивается изучение японской литературы в Казахстане.

Наука

Исследованию эстетических черт японской литературы посвящает свои работы казахстанский ученый Г. Мухтарова. На примере «Ганцовщицы из Идзу» Ясунари Кавабаты и романов «Женщина в песках», «Чужое лицо» Кобо Абэ она рассуждает об эстетике недосказанности. Японский писатель, не выражая откровенно свою точку зрения, «как бы оставляет читателю свободное поле для философских размышлений, домыслов читателя, так как задачей писателя является только подтолкнуть человека к созерцанию окружающего мира с иной точки зрения, с другой позиции» [14, 71].

Близость казахского и японского художественного мировоззрения, наличие ряда типологических черт Г. Мухтарова объясняет «сходством в рамках тождественности универсальных культурных архетипов» [15, 39]: культура солнца, культура неба, курганной культуры, культура поклонения силам природы, культура сакральных мест. О наличии эстетики тождества в двух национальных культурах свидетельствуют и параллели в традиционных жанрах казахской и японской литературы. Они проявляются в характерном смешанном употреблении поэтического и музыкального текста в японских «ута-моногатари» и казахских «жырах»; японские повествования «гунки» сродни казахским эпосам «батырлар жыры», а поэтические турниры «сэндзай утаавасэ» напоминают казахский «айтыс» [15, 9].

Очерк А.Е. Ментебаевой в академическом сборнике 2006 года [16] написан на казахском языке и посвящен анализу тенденций развития японской литературы на стыке XX-XXI веков, метафорически именуемом «Эпохой Мураками и Есимото». Ценность статьи заключается в том, что наряду с культовыми именами писателей названы имена и произведения самобытных японских писателей, мало известных казахстанскому читателю: Нацуки Икэдзава, Хисаки Мацуура, Кэндзи Маруяма и др. Автор статьи показывает многообразие современной японской литературы: это литература элитарная и массовая (Дзиро Асада и Макото Сиина), городская и женская (Масахико Симада и Эйма Ямада), многонациональная (Хидэо Ливи, Ян Согиру). Японские писатели пишут не только на японском языке, но и немецком, английском языках (Ёко Тавада, Минаэ Мидзумура), не ограничивают себя географически (сборники Тосиюки Хориэ «В пригород», «Auragavant» написаны по мотивам собственного опыта жизни писателя во Франции), живут в других странах (Кадзуо Исигуро). Также дана характеристика современной поэзии и драматургии. Работа А.Е. Ментабаевой представляет собой добротный сделанный информационно-справочный блок с тонкими наблюдениями и оценками.

Необходимо особо отметить работы казахстанского филолога А.Т. Мустояповой, занимающейся исследованием японской прозы II-й половины XX века. На примере романа «Женщина в песках» ученый рассматривает проблему органического единства модернистских тенденций и традиционных черт в творчестве Кобо Абэ [17]. Предметом анализа в ее статьях становятся жанрообразующие признаки в романе «Охота на овец» и мотив посланий в трилогии «Крысы» другого известного японского писателя – Харуки Мураками [18; 19]. А.Т. Мустояпова говорит о том, что его проза демонстрирует новый путь развития современного романа.

В области формирования науки о японской литературе в Казахстане внимания заслуживает мероприятие, прошедшее в 2012 году в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая. Это международная научно-практическая конференция «Казахстан – Япония: гуманитарные исследования» с участием ректора университета, академика С.Ж. Пралиева, главы отделения Посольства Японии в Алматы Мацудзаки Киёси и директора Казахстанско-Японского Центра человеческих ресурсов Митаяма Эйтаро. В их выступлениях было отмечено, что наука, образование и культура стали важной точкой пересечения Казахстана и Японии и нарастающего взаимного интереса двух стран друг к другу. В этом же ключе прозвучал доклад заведующего отделом мировой литературы и международных связей Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова МОН РК С.В. Ананьевой: «Казахстан и Япония: научное сотрудничество периода Независимости в области филологии и искусствознания».

Материалы конференции свидетельствуют о широком диапазоне затронутых тем [20]. Проблему мифопоэтического притяжения современной казахской и японской литературы рассматривает С.М. Алтыбаева. На примере произведений А. Егеубая, М. Магауина, А. Нурпеисова, А. Жаксылыкова, Р. Сейсенбаева, Д. Накипова, с одной стороны, Кадзуо Исигуро, Курои Сэндзи, Харуки Мураками, Кага Отохико, с другой, исследователь сопоставляет реализацию темы «Ядерная катастрофа» и мифологем «Ад», «Хаос» в двух национальных литературах. Большой интерес представляет статья А. Тиливалди-Хамраева, в которой поднимается проблема интерпретации древнеуйгурской буддийской литературы VI-XV веков. «На сегодняшний день обнаружено более 20 000 больших и маленьких древнеуйгурских текстов буддистской ориентации» [20, 50], относящихся ко времени древнеуйгурского государства Идикут. В раскрытии содержательных и формальных аспектов этих текстов активное участие принимают представители японской буддистской школы Нитирэн.

О классической литературе Японии и вкладе женщин-писательниц говорится в статье Ф.Е. Исмаиловой. Исследуя жанр женского дневника в литературе периода Хэйан в творчестве Идзуми Сикибу, Сэй Сёнагон, Мурасаки Сикибу, ученый говорит о том, что в этом жанре впервые проявляется «интерес к частной жизни человека, к его внутреннему миру и переживаниям» [20, 133].

Лирические дневники подготовили почву для появления жанра романа. Об особенностях пространственно-временной организации рассказов Харуки Мураками пишет А.Б. Темирболат. На примере рассказов «Светлячок», «Сжечь сарай», «Танцующая фея» показана относительность и условность границ хронотопа, основанного на эстетике двойственности. Соотнесенности японской литературы и западно-европейской посвящена статья Н.О. Джуанышбекова. В ней рассматриваются экзистенциальные мотивы романов У. Голдинга «Повелители мух» и Кэндзабуро Оэ «И объяли меня воды до души моей...».

Конференция «Казахстан – Япония: гуманитарные исследования» стала прорывным проектом в области исследования японской литературы как для КазНПУ имени Абая, так и для всего Казахстана.

Современное литературоведение ищет новые пути исследования, работая на стыке жанров. Аналогии с литературой вызывают многие виды искусства, в том числе самые современные. В анимационном фильме «Aoi Bungaku» повторяется, как считает М. Кусайын, неприятие культурных элементов цивилизации, расцениваемых в литературе эпохи Мэйдзи как «западные». К данному выводу ему позволило прийти сопоставление с повестью Кёка Идзуми «Паломничество в Коя» (1900) и обнаружение схожих мотивов художественного произведения и аниме [21].

В казахстанском литературоведении еще не так много работ по истории и теории японской литературы, но, тем не менее, можно говорить о формировании стабильного научного интереса к ней.

Образование

При содействии Посольства Японии в Казахстане организуются регулярные курсы повышения языковой квалификации и семинары по различным аспектам преподавания японского языка, литературы и др. По окончании семинаров и курсов повышения квалификации преподаватели получают сертификаты установленного образца.

На базе факультетов востоковедения в 3 вузах страны имеется японское отделение: КазНУ им. аль-Фараби, КазГУМОиИЯ им. Аблайхана, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Одними из первых в 1992 году в Казахском национальном университете имени аль-Фараби открыли специальность 5В021017 – Иностранная филология по образовательной программе «Японский язык и литература» [20, 151-154]. Сегодня 60 бакалавров в полном объеме изучают японский язык и литературу на двух отделениях (русском и казахском) благодаря 20 преподавателям, в числе которых Ниномия Такаси (Университет Цукуба) и Сайто Ацуси (Университет Васэда).

Кафедра стран Дальнего Востока факультета востоковедения КазНУ им. аль-Фараби является ведущим казахстанским центром по подготовке высококвалифицированных специалистов-японистов. На базе этой кафедры 11 ноября 2015 года открылся научно-образовательный центр по изучению Японии, японского языка и литературы (офис Университета Цукуба в Алматы), одной из многочисленных задач которого является обеспечение студентов учебниками по японскому языку и художественными произведениями японских писателей на языке оригинала.

Японская литература является предметом изучения базовой дисциплины «Литература страны изучаемого языка от истоков до XX века» и читается преподавателями кафедры Г.Р. Оразбековой, А.М. Нуреловой, владеющими казахским, русским и японским языками. Целью курса является формирование у студентов знаний о путях развития японской словесности, начиная с древнейших времен до современности.

Анализируя японскую литературу, студенты русского и казахского отделений работают с оригинальными художественными текстами. Погружение в первичную языковую среду произведения и его интерпретация способствуют развитию лингвистических, литературоведческих и переводоведческих навыков и умений обучающихся, а также интеграции дисциплины по японской литературе с другими дисциплинами.

Авторы syllabus по литературной дисциплине учитывают тот факт, что изучение японской литературы невозможно без знания особенностей исторического периода и политической ситуации в стране. Требуется и знания теоретических дефиниций, потому что студентам необходима дифференциация таких популярных в японской литературе жанров, как повесть, дневник, роман, гунки, хокку, танка и др.

В курсе рассматриваются первые письменные памятники эпохи Нара в VIII веке, литературный памятник письменной поэзии «Манъёсю», говорится о становлении жанра танка. Литература IX-XII веков, хэйанский период, ознаменовалась появлением художественной прозы в форме жанра повести («Такэтори моногатари», «Исэ моногатари», «Ямато моногатари»), романа (Мурасаки Сикибу

«Гэндзи моногатари»), эссе (Сэй Сёнагон «Макура-но соси»). Литература эпохи Камакура (XIII-XIV вв.) тесно связана с распространением самурайской идеологии, отразившейся в гунках – военных эпосах («Хэйкэ моногатари»). Литература эпохи Муромати (XIV-XVI вв.) обусловлена спецификой буддийского вероучения (Кэнко-хоси «Цурэдзурэгуса»). Изучается влияние театра на становление городской литературы в XIV-XVI веках. Анализируется проза (Ихара Сайку), поэзия (Мацуо Басё), драматургия (Тикамацу Монзаэмон) литературы эпохи Токугава (XVII-XVIII). Проблема взаимодействия японской культуры с западной цивилизацией и борьба художественно-идеологических течений стали приметой литературы XVIII в.

Развитие японской литературы в XIX в. прослеживается через жанры «нидзёбон» (книга о чувствах) или «ёмихон» (книга для чтения). Студенты изучают разнообразие методов и направлений: реализм, натурализм, неоромантизм и неореализм в японской литературе на рубеже веков. Обстоятельно изучается роман Фтабатэя Симэя «Укигуама» («Плывущее облака») как реалистический роман, а также творчество Куникида Doppo, Таяма Катай как представителей литературы натурализма. При изучении литературы этого периода уделяется внимание культурно-историческим предпосылкам воздействия русской классической литературы на японскую. Особое внимание направлено на изучение творчества Акутагавы Рюносукэ как представителя «неореализма», а также понимание теории «неосенсуализма» («синканкакуха») и раннего творчества Кавабаты Ясунари.

Литература периода Второй мировой войны и послевоенного времени отразила идеологизацию культуры в целом. Основные тенденции развития литературы последних десятилетий XX века изучаются на материале творчества Кобо Абэ и Юкио Мисима. Как пишет в учебном пособии А.Т. Мустояпова [22], на первый план выходит проблема взаимоотношений личности и общества. Тема обманутого поколения представлена в прозе Кэндзабуро Оэ. Особенности общественного сознания японцев начала 80 – конца 90-х годов отразились в появлении «лёгкой» прозы Харуки Мураками. В заключение курса студенты знакомятся с тенденциями развития японской литературы на рубеже XX-XXI веков.

Приведем еще один пример из опыта изучения японской литературы в вузах Казахстана. В 1993-1995 годах в КазНПУ имени Абая доцент кафедры русского языка и литературы О.Б. Маркова читала спецкурс «История японской литературы» для студентов 4-5 курсов специальности «Русский язык и литература». Целью этого предмета являлось формирование у студентов знаний о путях развития японской словесности, начиная с древнейших времён (VII в.) до современности (конец XX в.). Основным акцент делался на сравнительно-исторический, сопоставительный аспект, стремление представить явления японской словесности в контексте мирового литературного процесса.

О.Б. Марковой был предложен перечень курсовых и дипломных работ. Чаще формулировка научных проектов студентов была ориентирована на историко-литературный аспект. Это темы биографические и хронографические (например, «Творчество Тамэнага Сюнсуя и его роман «Сюнсёку умэгоёми» («Сливовый календарь любви»)) или «Главные тенденции и характер японской литературы послевоенного периода»). Но О.Б. Маркова, являясь теоретиком литературы, старалась давать темы, связанные с важными для понимания японской литературы теоретическими проблемами:

1. Мифопоэтическая основа развития японской литературы.
2. Роль поэтического слова в формировании духовной атмосферы эпохи Хэйан.
3. Поэтика жанров японского средневековья.
4. Взаимодействие лирического и повествовательного начала в жанре моногатари.
5. Поэтические школы японской лирики XVII в. и жанр хокку.
6. Особенности изображения человека и окружающего мира в японской литературе и живописи.
7. Роль русской литературы в формировании нового мировоззрения японских писателей на рубеже XIX-XX веков.
8. Тема экзистенциального одиночества в японской литературе XX века.
9. Семантика образа птиц (цветов, воды, деревьев) в японской поэзии (прозе).
10. Японская классика на кино- и телеэкране.

В качестве примера выполнения научной работы обучающимися дадим небольшую аннотацию на магистерскую диссертацию «Образно-мотивная организация романов Ф.М. Достоевского и японских писателей XX века», выполненную соискателем А. Ахмедовым под руководством профессора Б.О.

Джолдасбековой в 2014 году в КазНУ имени аль-Фараби. Достоинством работы является то, что диссертант, закончивший специальность «Японский язык и литература», в совершенстве владеет японским языком. С текстами японских ученых и писателей он работал в оригинале и приводил свои подстрочные переводы.

Магистрант выявил целый ряд схожих мотивов у Достоевского и у японских писателей Актуагавы Ронюскэ и Юкио Мисимы: мотив города, мотив грешника и блудницы, мотив смерти. Схожи у них и принципы изображения человека и его преступного самосознания, этической сферы человеческой природы, борьбы добра и зла в человеке.

Вывод, к которому приходит диссертант А. Ахмедов заключается в том, что трех писателей объединяют поиски подлинного гуманизма, человека в человеке.

Изучение японской литературы в образовательном процессе Казахстана имеет многогранное проявление, в том числе оно осуществляется в научных работах студентов. В рамках международного проекта «Япония в мировой литературе: литературное образование в постсоветских странах» (Международный фонд Toshiba, 2015-2016) в КазНПУ имени Абая ведется кружок японской литературы, по результатам работы которого на научной студенческой конференции было сделано 2 доклада по японской литературе бакалаврами 1 курса специальности «Русский язык и литература».

Доклад Р. Жакеновой (науч. рук. – профессор С.Д. Абишева) был посвящен феномену поэтического жанра хокку: его истории, жанрово-стилевым особенностям, ярким представителям. Теоретическая часть доклада была посвящена версификационной культуре трехстиший. Был отмечен такой обязательный элемент, как природный образ, проявляющийся в «киго» – «сезонном слове». Также для него показателны отсутствие названия, обязательное настоящее время, расположение на одной странице только одного трехстишия. Отмечен докладчиком и главный принцип хокку – сказать много, используя лишь немного слов.

Н. Кадырова (науч. рук. – доцент З.Н. Поляк) исследовала творчество Юкио Мисима – писателя, для которого Прекрасное стало частью жизни. Рассказывая о фактах его биографии, студентка остановилась на романе «Золотой храм», в котором присутствует влияние эстетики Ф.М. Достоевского и Т. Манна. Она показала на примерах из текста, что повествование от 1-ого лица позволяет погрузиться во внутренний мир героя и увидеть человека неуравновешенного, проследить за логикой его рассуждений. Нравственное саморазрушение героя, как это ни парадоксально звучит, служит возвышению Красоты.

Оба доклада были отмечены призовыми местами. Радует, что интерес к японской литературе проявили юные исследователи, сделавшие только свои первые шаги в науке. Это свидетельствует о перспективности более глубокого изучения ими японской литературы в дальнейшем.

В КазНПУ имени Абая при кафедре русского языка и литературы в рамках проекта в 1 семестре регулярно действовал кружок по японской литературе. Один из видов работы заключался в подготовке к проведению фестиваля «Знаем ли мы Японию?». 12 декабря 2015 года силами преподавателей кафедры, студентов, магистрантов, докторантов, учителей и учащихся школ № 165, 12, 15 г. Алматы было осуществлено это мероприятие.

Традиция чайной церемонии, исполнение японских песен и танцев, чтение притч и инсценировка старинной японской сказки порадовали всех присутствующих. Для аудитории оказался знакомым жанр короткого стихотворения хокку и удивительная поэзия Мацуо Басё. Огромный интерес у слушателей вызвали фантастический реализм Кобо Абэ и современная японская проза. Конкурс сочинителей хокку и коллективное составление заключительного сиквейна стали творческой «изюминкой» вечера. Отраднo, что для гостей и участников литературного фестиваля далекая загадочная Япония стала понятнее и ближе еще и потому, что о ней рассказали и показали свои слайды профессора кафедры М.Ш. Мусатаева и А.К. Казкенова, которые побывали в этой замечательной стране и знают о ней не понаслышке. Фестиваль о Японии прошел в лучших традициях костюмированных представлений [23].

Большой вклад в изучение японской литературы среди школьников вносит учитель русского языка и литературы Специализированного лицея № 165 г. Алматы, кандидат филологических наук М.С. Асылбекова. На уроках внеклассного чтения в 6, 10 и 11 классах она часто обращается к японским сказкам, поэзии, прозе и тем самым прививает любовь к японской литературе.

Ее шестиклассники приняли активное участие в Фестивале в КазНПУ имени Абая, в театрализованно-костюмированной форме показали процедуру чайной церемонии.

12 января 2016 года в 10 классе ею был проведен урок по анализу повести Кэндзи Хайтани «Взгляд кролика», основанный на различных формах работы: ребята собирали пазлы «Япония», «кролик», «муха»; инсценировали фрагмент из повести; анализировали ключевые эпизоды; писали рефлексии. Вот такие рефлексии написали ученики:

Тойбекова Беназир: «Не всегда человеку хватает терпения. Терпение – это клад. Эта книга дала заряд энергии, появились новые силы!»

Чистякова Даяна: «Повесть заставила задуматься о том, что не нужно бояться доверять человеку. Каждый человек чем-то хорош и чем-то плох. Но никогда не осуждай никого, не побывав на его месте, не взглянув ему в глаза».

Бимуратова Амина: «Я стала по-другому смотреть на одноклассников и учителей. Книга оставила во мне след, который останется надолго».

Серов Андрей: «Хайтани напомнил мне о том, что нельзя забывать людей, особенно если они инвалиды, беспомощны и слабы».

Нуркеев Данияр: «Любая жизнь представляет ценность. А самое главное – это умение вовремя протянуть другому руку. Нужно уметь ставить себя на место других людей».

Журавлева Даша: «Повесть открыла для меня то, что сочувствовать можно по-разному. Можно искренне сочувствовать и при этом не предпринимать никаких действий. Можно помогать человеку делами, и люди сами увидят твои чувства».

Герои повести оказались близки и понятны современным казахстанским школьникам своей открытостью миру, умением сострадать и радоваться жизни. Повесть Кэндзи Хайтани «Взгляд кролика» помогает решать проблемы, с которыми может столкнуться каждый человек.

В 11 классе учительница на примере анализа миниатюры «Дождь» Акутагавы Рюноске строит объяснение такого теоретического понятия, как символ.

Проведенный мониторинг изучения японской литературы в вузах и школах Казахстана позволяет увидеть, что в образовательном пространстве страны она все больше обретает официально-систематический статус.

Общество

Еще один аспект развития читательского интереса к японской литературе связан с публичной формой ее существования. Если задать казахстанскому читателю вопрос: «Какого японского писателя вы знаете?», то в ответ, скорее всего, услышите: «Мураками». Именно этот писатель входит в топ-10 японских писателей.

В Казахстане активно работает «Литературный портал». В рамках недели японской литературы им названы «10 книг японской литературы, наиболее читаемых казахстанцами» [24]. Среди них названы:

1. Харуки Мураками «1Q84»
2. Ясунари Кавабата «Снежная страна»
3. Кобо Абэ «Женщина в песках»
4. Кэндзабуро Оэ «Эхо небес»
5. Рюноске Акутагава «Бал»
6. Юкио Мисима «Жажда любви»
7. Осаму Дадзай «Исповедь неполноценного человека»
8. Дзюньитиро Танидзакэ «Та, которую я люблю»
9. Кэндзи Мияздава «Недетские сказки Японии»
10. Рю Мураками «69»

К каждому, выставленному на портале произведению, дана небольшая аннотация, показаны обложки книг и предоставлена возможность сразу же приступить к чтению в on-line режиме. Высокая культура оформления сайта свидетельствует о трепетном отношении его создателей к японской литературе.

Третий номер известного казахстанского журнала «Аманат» за 2014 год был посвящен современной японской литературе. Читатели познакомились с творчеством малоизвестных для казахстанских читателей японских писателей Миюки Миябэ и Эйма Ямада, Хироми Каваками и Еко Огава. Блок классической японской литературы представлен именами Ясунари Кавабаты, Рюноске Акутагавы, Сягоро Ямамото, Харуки Мураками. В рубрику «Шедевры мировой литературы» вошли стихи Сайсэя Муру, Дайгаку Хоригути, Каору Маруямы и Хироси Сэкинэ. Очень удачной вышла

подборка традиционных поэтических жанров – хокку, танка и гэндайси. В презентации этого номера принял участие Посол Японии в Казахстане Камохара Масаеси [25].

Творчеству известного японского писателя Харуки Мураками было посвящен круглый стол в рамках социально-инновационного проекта «100 книг» 11 декабря 2015 г. в КазНУ имени аль-Фараби.

Современная казахская литература находится в поиске восточной идентичности. Известный казахстанский писатель А. Жаксылыков, рассуждая о постмодернизме, говорит, что национальные литературы не могут полностью следовать западному опыту, потому что традиции национальных литератур всегда сопротивляются новациям в области формы, идейно-эстетических параметров. «Восточное мироощущение, восточная эстетика, восточное мирозерцание всегда трансформируют западные стилистические новации и задают новые параметры. Здесь возникают столь сложные синтезы, если мы возьмем, например, прозу Кобо Абэ, что нельзя говорить о полной экстраполяции постмодернизма» [26].

Интерес к японской литературе для читателей казахстанского общества предопределен и активной работой Казахстанско-Японского Центра человеческих ресурсов в г. Алматы. Он функционирует с 2000 года при поддержке экспертов Японского Фонда (Japan Foundation) в области преподавания японского языка и открыт для широкого круга посетителей, включая студентов, учителей, предпринимателей и для всех желающих получить больше сведений о Японии и принять участие в развитии культурных связей между двумя странами. В Центральном Государственном музее по инициативе посольства Японии в РК и Центра человеческих ресурсов проводятся ежегодные Фестивали японской культуры, узнаванию и пониманию которой способствует чтение произведений японских писателей.

Успешные дипломатические отношения между Казахстаном и Японией продолжают более 20 лет и способствуют дальнейшему открытию новых экономических и культурных возможностей.

Современная казахстанская молодежь в поисках ответов на волнующие их вопросы нередко обращается к книгам. Есть среди них и японские. Три из них, пользуясь огромной популярностью, стали настольными: «Бусидо. Кодекс чести японского воина» [27], «Принципы успеха» Коносуке Мацусита [28] и «Джазовые портреты» Харуки Мураками [29]. Почему именно эти книги? Как считают молодые люди, потому что в них нет готовых рецептов, а есть повод для размышлений и выбора. В них заключаются три формы человеческого бытия: традиции, бизнес и культура, восходящие к философии духа, философии успеха и философии гармонии, в постижении которых Япония обладает непререкаемым авторитетом.

Переводы

Для казахстанского русскоязычного читателя знакомство с произведениями японских писателей не составляет труда, т.к. практика их переводов на русский язык исчисляется почти уже вековым опытом. В Казахстане имеются все книги японских писателей, переведенные и изданные в России.

Большим завоеванием для молодого независимого государства является тот факт, что японская литература стала активно переводиться на казахский язык. В рамках государственного проекта «Культурное наследие» вышли 2 книги прозы выдающихся японских писателей XX века [30; 31]. В 2011 году были опубликованы на казахском языке малая проза Ронюскэ Акутагавы и Харуки Мураками [32] и книга для детей японских сказок и произведений Кобо Абэ, Харуки Мураками, Ронюскэ Акутагавы [33].

Переведены на казахский язык и лучшие образцы поэзии Мацуо Басё [34] и Исикавы Такубоку [35]. С японскими танка и хокку поэтов VIII-XVII веков можно познакомиться на казахском языке в книге «Сакура гүлденгенде» («Когда цветет сакура») [36].

Художественные переводы японской литературы на казахский язык осуществили Т. Жумаханов, А. Ысымулы, С. Елубаев, Б. Кожабекова, Д. Рамазан, Л. Кайдарова, Т. Кажыбай, Ж. Аскербекқызы, О. Нургалиев, Т. Асемкулов, Ш. Рақымбеков, Б. Бабаш, М. Омарова, А. Садыкова. В основном переводы сделаны с русского языка, который стал языком-посредником. Будем надеяться, что развитие вузовских образовательных программ по специальности «Японский язык и литература» в Казахстане создаст перспективный коридор профессиональных переводчиков японской литературы на казахский язык и наоборот.

Послесловие

О трагедии Хиросимы и Нагасаки весь мир узнал сразу же в 1945 году. О трагедии казахской степи и Семипалатинского полигона, где в 1949 году прогремел первый в СССР ядерный взрыв, мир

узнал только спустя сорок лет. Известный казахстанский поэт, общественный деятель Олжас Сулейменов в 1989 году создал движение «Невада – Семипалатинск», объединившее жертв ядерных испытаний по всему миру. Объединились и города, испытавшие на себе ядерные взрывы.

В начале XXI века бывшим мэром г. Хиросима Тадатоши Акиба был создан проект «Хиросима – Семипалатинск». Благодаря проекту на конкурсной основе школьницы из Семипалатинска проходят обучение в международной гимназии Хиросимы.

Акмарал Токкарина в 2001-2002 учебном году экстерном закончила 10-й класс гимназии Хиросимы, в совершенстве овладела японским языком. После успешного окончания японского отделения КазНУ имени аль-Фараби она работает в университете, преподаёт японский язык и заведует отделением японоведения. А. Токкарина – одна из многих представителей казахстанской молодежи, ставших проводниками японского языка, японской культуры и литературы в Казахстане. Этот факт внушает надежду, что культурные связи Казахстана и Японии имеют большие перспективы.

- 1 Конрад Н.И. *Очерк истории культуры средневековой Японии*. – М.: Искусство, 1980.
- 2 Конрад Н.И. *Очерки японской литературы. Статьи и исследования*. – М.: ХЛ, 1973.
- 3 Конрад Н.И. *Японская литература и театр / Конрад Н.И. Избранные труды. Литература и театр*. – М.: Наука, 1978. С. 133-384.
- 4 *Японская новелла 1960-1970*. – М.: Прогресс, 1972.
- 5 Федоренко Н. Кобо Абэ, Впечатления и мысли / http://modernlib.ru/books/fedorenko_n/kobo_abe_vpechatleniya_i_misli/read_2/
- 6 *Лауреаты Нобелевской премии по литературе* / <http://noblit.ru/Oe>
- 7 Манъёсю. *Собрание мириад листьев в 3-тм.* – М.: Наука, 1971-1972.
- 8 Глускина А.Е. *Поэзия заката древности и ранней зари средневековья // Манъёсю. Избранное*. – М.: Наука, 1987. С. 3-18.
- 9 Басё. *Стихи*. – М., 1985.
- 10 *Одинокий сверчок. Классические японские трехстишия хайку*. – М.: ДЛ., 1987.
- 11 Такубоку И. *Лирика*. – М., 1981.
- 12 Гришелева Л.Д. *Театр современной Японии*. – М.: Искусство, 1977.
- 13 Цветов В.А. *Пятнадцатый камень сада Рёандзи*. – М., 1986.
- 14 Мухтарова Г. *Эстетические черты японской литературы // Мысль, 2012. № 9. С. 71-73.*
- 15 Мухтарова Г. *Образ мира в японской и казахской культурах: компаративистский анализ: Дис. на соис. уч. степени канд. философ. наук*. – Алматы, 2010.
- 16 Ментебаева А.Е. *Жапон әдебиеті // Очерки по мировой литературе рубежа XX-XXI столетий*. – Алматы, 2006. С. 335-357.
- 17 Мустояпова А.Т. «Женица в песках» Кобо Абэ: традиционные черты и модернистские тенденции // *Вестник КРСУ, 2010. Т. 10. № 3. С. 54-58.*
- 18 Мустояпова А.Т. *Жанрообразующие признаки в романе Харуки Мураками «Охота на овец» // Восточные языки и культура: Мат-лы I Междунар. научно-практ. конф. 22-23 ноября 2002 г.* – М., 2002. С. 174-180.
- 19 Мустояпова А.Т. *Мотив послания в трилогии «Крысы» Харуки Мураками // Гуманитарные проблемы миграции: социально-правовые аспекты адаптации соотечественников в Тюменской области: II междунар. научно-практ. конф.* – Тюмень, 2006.
- 20 *Казахстан – Япония: гуманитарные исследования // Междунар. научно-практ. конф., 25-26 мая 2012 г.* – Алматы, 2012.
- 21 Кусайын М. *Японская литература эпохи Мэйдзи и современная японская анимация // Простор. 2011. № 4. С. 174-176.*
- 22 Мустояпова А.Т. *Японский роман второй половины XX века: учеб. пособие*. – Караганда, 2009.
- 23 <http://www.kaznpu.kz/rw/news/?m=n&page=2> / 14.12.2015
- 24 <http://adebiportal.kz/10-knig-yaponskov-literatury-naibolee-chitaemykh-kazakhstanstamsami.page/?lang=ru>
- 25 <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/otblesk-voshodyashchego-solntsa>
- 26 <http://www.litgazeta-com/index.php?option=view&id=189&PHPSESSID=6e035c4bf6ff9270294dbb0c01ca5073>
- 27 Бусидо. *Кодекс чести японского воина*. – М., 2012.
- 28 Мацусита К. *Принципы успеха*. – М., 2012.
- 29 Мураками Х. *Джазовые портреты*. – М., 2005.
- 30 Абэ К., Оэ К. *Құм құрсауындағы әйел. Бөтен бет. Жапон жаны. / Романдар / Орыс тілінен аудар.* – Астана, 2006.

- 31 Акутагава Р., Кавабата Я., Мисима Ю., Мураками Х. Новеллалар. Мың қаннаты тырна. Алтын жибадатхана. Әңгімелер / Орыс тілінен аударылған. – Астана, 2010.
- 32 Акутагава Р., Мураками Х. Тозақ азабы: новеллалар, әңгімелер. – Астана, 2011.
- 33 Әулеп ұшқан тырналар: Жапон жазушыларының балаларға арналған шығармалары. – Алматы, 2011.
- 34 Басе М. Отаным-арайлым. – Астана, 2010.
- 35 Такубоку И. Өлеңдер. – Астана, 2002.
- 36 Сакура гүлденгенде: Жапон поэзиясы. – Астана, 2010.

Түйіндеме

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАПОН ӘДЕБИЕТІ

Әбішева С.Ж. – Абай атындағы ҚазҰПУ-дың орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі, ф.э.д., профессор, s.abisheva@mail.ru

Мақала Қазақстанның мәдени-білімдік кеңістігіндегі жапон әдебиетіне арналған. Оған Кеңес Одағы кезіндегі қызығушылықтың тарихы көрсетілген. Тәуелсіз Қазақстанда Қиыр Шығысқа назар аудару 4 қырынан көрінеді: ғылым, білім, мәдениет, аудармалар. Қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне шолу жасау жапон және қазақ көркемдік дүниетанымының жақындығына куә болады. Еліміздің жетекші жоғары оқу орындарының жапон бөлімінде жапон әдебиеті академиялық пән ретінде оқылады. Жапон әдебиетіне қызығушылықты арттыратын рейтингісі жоғары қазақстандық ғаламтор-порталдар, БАҚ, қоғамдық ұйымдар берілген. Оны қазақ тіліне аудару мәселелері де қарастырылған. Қазақстанда жапон әдебиетін оқытудың болашағы туралы да айтылады.

Түйін сөздер: жапон әдебиеті, роман, танка, хокку, мәдени байланыстар, Қазақстан, Жапония

Summary

JAPANESE LITERATURE IN KAZAKHSTAN

Abisheva S.D. - Head of Department of Russian language and literature, Abai KazNPU, Doctor of Philology, professor, s.abisheva@mail.ru

The article is devoted to Japanese literature in the cultural and educational field of Kazakhstan. There is shown the background of interest of the Soviet Union in this. In independent Kazakhstan attention to the literature of the Far East is expressed in four aspects: science, education, culture and translation. Review of Kazakhstan researchers indicates the presence of proximity between the Japanese and Kazakh artistic ideology. Japanese literature is studied as an academic subject in the leading universities of the country. It is presented Kazakhstan Internet rating portals, media and public organizations that interested in Japanese literature. Besides, there are considered the problems of translation into Kazakh language. The prospects of studying Japanese literature in Kazakhstan are also provided.

Keywords: Japanese literature, novel, tanka, haiku, cultural ties, Kazakhstan, Japan

МЕРЕЙТОЙ

Ғалым, ақын, публицист, жазушы, филология ғылымдарының докторы, профессор
Теңізбай Рақымжановтың туғанына 70 жыл толу мерейтойы
Қаламгер-ғалым келбеті

Өнер әлеміне апарар жол сан тарау. Табиғат ананың құдіретімен адам жанына сіңірілген қабілет пен талант дәнінің бүр жарып, өркен жаюы, келе-келе мәуелі бәйтерекке айналуы әркімде әрқалай. Бүгінде халқымыздың көркем сөз өнерінде есімі қанық Теңізбай Нәбиұлы Рақымжановтың өмір жолына үңілген сәтте осы бір өмірлік ақиқаттың анықтығына тағы да бір көз жеткізгендей боламыз.

Сөз өнеріндегі алғашқы қадамын ақын болып бастап, одан көркем прозаға араласты, кейінірек әдебиеттану ғылымының ұшы-қиырсыз әлеміне аяқ басты. Осынау қалыптасу мен өсу жолын ол жай ғана жаяу жүргінші секілді көктей шолып қана өткен жоқ. Қадам басқан сайын өзінің қолтаңбасын шыңдады, қай салада да шынайы шығармашылық із қалдыруды мақсат тұтты. Қашанда нәтиже нысанасына жетуді ойлаған өрелі еңбек оны талантты ақын, парасатты прозашы, терең де танымал ғалым дәрежесіне көтерді. Жаратылыстан дарыған қабілет-қарымы мен қажымас ізденістің арқасында әдебиет атты киелі өнер өлкесінде ол өзінің көп қырлы тұлға екендігін танытты. Осының бәрінің негізінде жанына сонау балалық шағынан, туған топырағының нәрлі құнарынан сіңген сөз өнеріне деген құштарлық жатқан еді.

Туған жер - әрбір азаматтың жұмыр жер бетіндегі ең қасиетті мекені. Теңізбай Нәбиұлы үшін өзі туып-өскен Жаңаарқа топырағы дәл осындай. Неміс фашистерімен аяқасқа түскен алапат соғыс аяқталып, ел есін енді жия бастаған 1946 жылдың қоңыр салқын көктемінде кешегі дүлдүл Сәкеннің ізі қалған Өспен жерінде дүниеге келген ол жастайынан осы өлкедегі өлең мен жырға, ән мен әуенге деген аса бір ыстық ықыласты, ғажайып құштарлықты табиғатына сіңіріп өсті. Халқымыздың тарихында өшпес есімдері қалған талай-талай ұлы тұлғалар туып-қанаттанған осынау топырақтың жас бозбаланың кеудесіне құйған нұрлы сәулесі аз болмады. Сондықтан да болар, өзі өскен Өспен кенішіндегі орта мектепті бітірісімен Теңізбай ақын болсам деген асыл мұратпен ару Алматыға аттанды. Сол кездегі С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі әл-Фараби атындағы ұлттық университет) филология факультетінің студенті атанды. Бейсенбай Кенжебаев, Темірғали Нұртазин, Белгібай Шалабаев, Кәкен Аханов, Мәулен Балақаев, Тұрсынбек Кәкішев, Зейнолла Қабдолов сынды ұлағатты ұстаздардың тәлімді ортасына түсті. Университеттегі жылдар

жас жігіттің әдебиетке, жазуға деген талпынысын мейлінше шыңдап, оның алғашқы туындылары республикалық баспасөз бетінде жариялана бастады.

Жас қаламгерлердің шын мәніндегі шыңдалу мектебі болған сол кездегі «Лениншіл жас»(қазіргі «Жас алаш») газеті студент Теңізбайдың тырнақалды талпыныстарын байқап, оны редакцияға қызметке қабылдайды. Баспасөздің көрігінде бірер жыл сыннан өткен ол 1971-1981 жылдар аралығында М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында ғылыми қызметкер болады. Бұл жылдар Теңізбайдың ғылым айдынына бет бұру кезеңі болды. Ойы мен қаламы ұшқыр жас талапкер халық поэзиясындағы суырыпсалмалық өнердің қыр-сырын зерттеуге ден қояды. Сөйтіп 1976 жылы «Қазақ совет халық поэзиясындағы импровизаторлық дәстүрдің дамуы» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғайды.

1981 жылы Абай атындағы Қазақ педагогикалық институтында(қазіргі Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті) ұстаздық жолын бастап, күні бүгінге дейін болашақтың жүгін көтеретін жас мамандар даярлауға молынан үлес қосып келеді. Ұзақ жылғы еңбегінің арқасында ол 2004 жылы «Қазақстан Республикасы Білім беру ісінің үздік қызметкері» мәртебелі атағына ие болды. Ұстаздық атты ұлы жолда аға оқытушылықтан профессор дәрежесіне дейін өскен Теңізбай Нәбиұлы 1993 жылы «Қазіргі қазақ романының поэтикасы» деген диссертациялық еңбегінің нәтижесінде филология ғылымдарының докторы атағын алды.

Бүгінде жетпіс жастың абыройлы белесінде отырған ғалым-ұстаз Теңізбай Нәбиұлы Рахымжановтың республика баспаларынан жарық көрген «Күн тамшысы», «Алтын керуен» атты жыр жинақтары, «Оралу» (1981), «Туысқандар»(1983), «Көгілдір тырналар»(1988) атты көркем прозалық кітаптары, «Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты»(1982), «Қазіргі қазақ романының поэтикасы»(1992), «Халық қазынасы»(1993), «Романның көркемдік әлемі»(1998) атты ғылыми монографиялық еңбектері оның шын мәніндегі жан-жақты талант иесі екендігін танытты.

Сөз өнерін сүйер қауымға «Күн тамшысы», «Алтын керуен» атты өлең кітаптары арқылы ақын ретінде танылған Теңізбай Нәбиұлы әдебиеттегі азаматтық ойын, жүрекжарды пікірін көркем прозалық туындылары арқылы тереңдей жеткізді. Қашанда асықпай, сабырлы жүріп, салмақты сөйлеуге ұмтылатын қаламгер повестерінің басты тақырыбы ел тағдыры, замандастар өміріндегі күрделі әлеуметтік мәселелер болды. Туған халқының басынан өткен аласапыран оқиғалар, ұлтының еншісіне өз еркінен тыс таңылған тағдырдың ауыр тәлкегі, уақыт өткен сайын ушыға түскен экологиялық ахуал, бәрі-бәрі де жазушының жүрегіне шаншу болып қадалып, қолына қалам алдырады. Осынау күрделі әлеуметтік, қоғамдық мәселелерді көтеру арқылы жазушы жеке адамның ішкі дүниесін, ондағы психологиялық күйлерді ашып көрсетуге тырысады. Содан да болар, қаламгердің қай шығармасында да адам тағдыры, кейіпкердің қоғамдағы орны бірінші кезекте көрінеді.

Әрдайым өз уақытының өткір жайларына көңіл аударып отыратын Теңізбай Нәбиұлы кеңес дәуірінде басты тақырып болған коллективтендіру, тап тартысы мәселелерін көтеретін «Оралу», «Туысқандар» повестерінде өз кейіпкерлерінің образын сомдауда, олардың өмірдегі орны мен іс-әрекетін бейнелеуде жалаң идеологиялық қалыптарға бағына бермейді. Өмірдің бұрылыс-қалтарыстарындағы адамдар тағдырын, жалпы қоғамдағы шындықты шынайы көрсетуге ден қояды. «Оралу» повесіндегі әлеуметтік тартыс «Туысқандар» хикаятында толығып, ашыла түскен.

«Туысқандарда» тарихи кезеңнің ащы шындығы бар. Тіпті ағайынды Адырбек пен Садырбектің туыстық ынтымағына дейін сызат түсірген заманның сұрқия шындығының түп-төркіні анық көрінеді. Оны жазушы қоғамдық идеологияға негізделген тартыс арқылы көрсетеді. Ағалы-інілі екі жігіттің бірі өткенді аңсаса, екіншісі жаңа қоғамды қолдайды. Садырбек жаңа құрылыс үшін күрессе, Адырбек ел ішіндегі Майшора баймен тізе қосып, ұжымдастыру, кеңестендіру шараларына қарсы шығады. Қоғамдық шытырманның салдарынан адамдар арасында туындаған осы тектес қайшылықтарды суреттеуге келгенде жазушының ойы сергек, қаламы қарымды.

Жазушының «Көгілдір тырналар» хикаятында да осы секілді дәуір шындығының бір үзгі бар. Повесте әділетсіздік пен көзбояушылық, сол кезеңге тән қолдан озат жасаушылық әрекеттері мейлінше бейнелі суреттеледі. Осының бәріне шырылдап қарсы шыққан Ақеркенің көргені қиындық. Ал көпіріп сөйлеп, көтерме ақпар беруді кәсіпке айналдырған Әлімқұлдың ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Ең сорақысы, бүтіндей бір ауыл адамдарының тағдыры да осы Әлімқұлдың ашса алақанында, жұмса жұдырығында. Жанындағы жандайшап, арызқой туысы Сартайды еңбек озаты атандырып, қолдан қаһарман жасайды. Қарапайым ауылдағы осы секілді шым-шытырық қарым-

қатынас жазушы қаламы арқылы үлкен әлеуметтік шындық дәрежесіне көтеріле суреттеледі. Ауыл өмірінің ақиқаты айна-қатесіз көз алдына келеді.

Жазушының қаламынан кейінірек туған «Дайрабай», «Жел өтіндегі ұя», «Жан айқайы» повестерінде де күрделі мәселелер қозғалады. Атақты Дайрабай күйшінің шытырманға толы өмір жолы мен өнер сапары кешегі замандағы қазақ өмірінен сыр шертсе, соңғы екі хикаятта бүгінгі күннің аса өзекті тақырыптары бой көтереді.

«Жел өтіндегі ұяда» жазушы Балқаш көлінің экологиялық жай-күйін сипаттаса, «Жан айқайы» туындысында тұқымы тозып бара жатқан қазақ жылқысының, кешегі ерлер пырағы атанған арғымақтар мен тұлпарлардың бүгінгі тағдыры талқыға түседі.

Айта кетерлігі, қай тақырыпты қозғаса да, жазушы Теңізбай Рахымжанов әр мәселенің әлеуметтік себептеріне, түп-төркініне үңілуді мақсат етеді. Шындықты осылайша тереңнен іздеу, ақиқатты айтуға ұмтылу оның ең басты қаламгерлік қасиеті деуге болады.

Ғылымға бет бұрған сәтте де Теңізбай Рахымжанов алғашқыда ақындық өнердің ауылынан алшақтап кетпеді. Қазақтың бойына табиғаттың өзі даралап тарту еткен суырыпсалма ақындық, импровизация өнері жас ғалымның тұңғыш зерттеулеріне тақырып болды. Осынау біртума өнер түрінің дәстүрлік негіздеріне үңілді, даму үрдісін саралады. Әсіресе, қазақтың халықтық поэзиясындағы өрнекті де нақышты поэтикалық тілінің әр кезеңдегі тарихи, қоғамдық, әлеуметтік ойлар мен жайларды баяндап жеткізудегі ерекше қасиеттерін тамаша тұжырымдап берді. Ұлттық қазына атаулыға үрке қараған кеңестік дәуірде осы тектес тақырыпта ғылыми ізденіс жасау үшін біршама батылдық пен өзіне деген нық сенім керек болатын.

Қашанда көркем әдебиеттің поэтикасы жайлы, оның табиғатын ашу бағытындағы қадамдар әдебиеттану ғылымының көкейкесті міндеттерінің бірі болып келе жатқаны анық. Ғалым Теңізбай Рахымжановтың басты еңбектері бүгінгі қазақ романының поэтикасын, көркемдік жүйесін зерттеуге арналды. Көркем шығарманың ішкі сынын сипаттап, оның құрылымы мен табиғатындағы көркемдік бояу-нақыштарын айқындап беру қай ғалым үшін де жан-жақты әдеби-эстетикалық дайындықты талап етсе керек. Білікті талдау арқылы ғана әр шығарманың даралық қасиеті, әр қаламгердің өзіндік қолтаңбасы танылмақ.

Міне, осы талаптар тұрғысынан келгенде ғалым Теңізбай Нәбиұлы Рахымжановтың «Қазіргі қазақ романының поэтикасы», «Романның көркемдік әлемі» атты монографиялық еңбектері ұлттық әдебиеттану ғылымына елеулі үлес қосқан жаңалығы мол дүниелер болды. Ғалым зерттеулерінің басты нысаны – ел тарихындағы өнерлі тұлғалар тағдыры төңірегінде жазылған романдар. Атап айтқанда, М.Әуезовтың «Абай жолы» эпопеясы, С.Мұқановтың «Өмір мектебі», С.Жүнісовтың «Ақан сері», Д.Әбіловтың «Сұлтанмахмұт», Ә.Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» тәрізді көрнекті туындылардағы көркемдік кесте мәселелері ғалымның терең де жан-жақты зерттеулері арқылы жаңа қырынан, көркемдік жүйе тұрғысынан талданып, ғылыми тұжырымға ие болды.

Ғалым Теңізбай Рахымжановтың «Романның көркемдік әлемі» монографиясында жоғарыда аталған шығармалар белгілі-бір жүйемен қарастырылады. Зерттеуші ең алдымен психологиялық талдау мәселесіне, әсіресе портрет, пейзаж, ішкі монолог, сыртқы монолог, диалог тәрізді құралдардың шығарма табиғатындағы көріну аясына, оларды әр жазушының пайдалану шеберлігіне тоқталады.

Монографияның «Қазіргі қазақ романындағы психологиялық талдау» деп аталатын алғашқы тарауындағы романдар кейіпкерлерінің өміріндегі тартысты кезеңдердегі, аса қиналған кездеріндегі ішкі жан құбылысы, яғни өзімен-өзі іштей сырласып, мұңдасқан сәттері төңірегіндегі жазушының ой-тұжырымдары ғылыми тұрғыдан тиянақты, дәлелдемелік жағынан ойға қонымды болып шыққан.

Аталмыш еңбегінде ғалым көркем деталь мәселесіне айрықша назар аударады. Бұл орайда профессор Теңізбай Рахымжанов Добин, Щеглов, Нович тәрізді орыс зерттеушілерінің пікірлерін, сондай-ақ қазақ қаламгерлерінің шығармашылық тәжірибесін негізге ала отырып, көркем деталь арқылы кейіпкердің шығармашылық өнерін суреттеудің, жалпы қаһарманға психологиялық мінездеме берудің мән-маңызы хақында тың тұжырымдар түйеді. Бұл ұлттық әдебиеттану ғылымында жеткілікті зерттелмей келе жатқан мәселе төңірегінде Теңізбай Рахымжановтың батыл қадамы деуге болады.

Сондай-ақ, ғалым аталмыш романдардағы баяндаудың түрлері мен типтерін саралайды, баяндаушы-жазушы, баяндаушы-кейіпкер, баяндаушы-әңгімеші атқаратын көркемдік-эстетикалық қызметтің, романдардың көркемдік жүйесіндегі характер мен сюжеттің табиғатын ашуға ден қояды. Дүниетаным, ықылас, көзқарас, ниет қайшылығынан туындайтын тартыс желілерін айқындаудағы әр

жазушының ақыл-ой парасаты мен шеберлігін ашуға келгенде де профессор Теңізбай Рахымжановтың тұжырымдар ұсынады. Аталған романдағы әлеуметтік, тұрмыстық және жеке адам басындағы психологиялық тартыстардың қаһарман характерінің өсу эволюциясымен сәйкес шығуын фабула, сюжет, композиция құрылымына қарай сабақтауға ұмтылады.

Бір сөзбен айтқанда, профессор Теңізбай Рахымжановтың ғылыми монографиялары ұлттық әдебиеттану ғылымындағы поэтика, көркемдік мәселелерін жан-жақты әрі біліктілікпен зерделеген елеулі еңбектер санатында.

Әрине, ғалым еңбегі бірер монографиямен, бір ғана тақырып төңірегінде шектелмесе керек. Профессор Теңізбай Рахымжанов – қазақ әдебиетінің ағымдағы әралуан мәселелеріне, көкейкесті проблемаларына үнемі көңіл аударып, өз пікірін айтып келе жатқан бесасап ғалым. Сонымен қатар, ол әдебиеттану ғылымының түрлі мәселелерін зерттеп жүрген жас ғалымдар тәрбиелеу, аспиранттар мен ізденушілерді ғылымға баулу ісіне де өз үлесін қосып келеді. Бүгінге дейін білікті ғалымның ғылыми жетекшілігімен бірнеше шәкірт кандидаттық диссертациялар қорғады.

Өзінің барлық бітім-болмысымен ұстаз-ғалым атанған Теңізбай Рахымжанов көп жылдардан бері «Қазіргі қазақ әдебиеті» пәнінен жоғары оқу орнының студенттеріне дәріс оқып келеді. Және осы пән бойынша Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мақұлдап бекіткен типтік бағдарламаның да авторы.

«Жігітке жеті өнер де аз» деген өмірден алынған, шындықпен суарылған тұжырымды сөз бар халқымыздың даналық қазынасында. Теңізбай Рахымжановтың өмір жолы мен жазушылық, ғалымдық ғұмырнамасы, осы сапарда бүгінге дейін атқарған ісі, елі мен халқының рухани дүниесіне сіңірген еңбегі оның түрлі өнерді бойына тоғыстырған жан-жақты тұлға екендігін дәлелдесе керек.

Әр кезде де арық сөйлеп, семіз шығуға ұмтылатын, табиғатынан сабырлы да салмақты, атқарған ісін сөзімен насихаттаудан гөрі, сөзін ісімен дәлелдеуді дағдыға айналдырған қаламгер-ғалымның бүгінде ой қазанында қайнауда жатқан, қаламының ұшында тізіліп, әне-міне үзілгелі жүрген, ішкі жоспар қалтада жасырынып жатқан жаңа жобалар мен тақырыптар қаншама?! Азаматтың жасы дерлік алпыстың асқарында отырған әрі ақын, әрі жазушы, әрі ғалым, әрі ұстаз Қазақстан Жазушылары одағының мүшесі, еліміздің Білім беру ісінің үздік қызметкері, филология ғылымдарының докторы, профессор Теңізбай Нәбиұлы Рахымжановтың осынау сегіз қырлы тұлғасы қашанда көркем ой мен ғылыми толғамдардың толқынымен толысып, ілгері озып, биіктей беретіні сөзсіз.

Балтабай Әбдіғазизұлы,
филология ғылымдарының докторы, профессор